

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa

Maciej Górny

**Subiektywny dobrostan obywateli jako cel polityki państwa.
Implementacje polityk szczęścia**

Rozprawa doktorska

Promotor: prof. UAM dr hab. Krzysztof Hajder

Promotor pomocniczy: prof. UAM dr hab. Beata Pająk-Patkowska

UNIWERSYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Poznań 2024

„Szczęśliwym naprawdę bywa ten, kto swego szczęścia nie zawdzięcza szczęściu”

Artur Górski

pamięci mgr Aleksandry Górnej (1930-2023)
twórczyni zespołu tańca „Łany 66”, przyjaciółki młodzieży, działaczki społecznej
i babci

Spis najważniejszych skrótów

ADFD – Abu Dhabi Fund for Development
ADNEC – National Exhibition Center w Abu Zabi
BLI – wskaźnik dobrego życia
BTP – Bhutan Tiger Force
CAPI – wywiad osobisty wspomagany komputerowo
EAW – Wskaźnik ekonomicznych aspektów dobrobytu
EPI – Wskaźnik efektywności środowiskowej
GNH – Szczęście Narodowe Brutto
GPI – Wskaźnik prawdziwego postępu
HDI – Wskaźnik rozwoju społecznego
IHC – Międzynarodowe Miasto Humanitarne
ISEW – Miernik trwałego dobrobytu ekonomicznego
LSF – ramy standardów życia
MBRCH – organizacja charytatywna Mohammed Bin Rashid Al Maktoum
MEW – Miernik gospodarczego dobrobytu
MLS – Major League Soccer
NNW – Miernik krajowego dobrobytu netto
OECD – Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju
ONS – Brytyjski Urząd Statystyczny
ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
PAPI – wywiad osobisty w formie pióra i papieru
PKB – produkt krajowy brutto
PNB – produkt narodowy brutto
PVQ – kwestionariusz wartości portretu
PWB – psychologiczny dobrostan
RI – hipoteza dochodu względnego
SDI – Wskaźnik zrównoważonego rozwoju
SDSN – Sieci Rozwiązań na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju
SPANÉ – skala pozytywnych i negatywnych doświadczeń
SPI – Indeks rozwoju społecznego
SWB – subiektywny dobrostan
SWF – państwowe fundusze majątkowe
UE – Unia Europejska
UAE, ZEA – Zjednoczone Emiraty Arabskie
UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNFCCC – ramowa konwencja ONZ w sprawie zmian klimatu
USA – Stany Zjednoczone
VIA – Wartości w działaniu
WHI – Światowy Indeks Szczęścia
WHR – Światowy Ranking Szczęścia
ZTPI – Kwestionariusz Postrzegania Czasu

Spis treści

Wstęp	6
1. Szczęście a natura człowieka	14
1.1. Szczęście – znaczenia pojęcia i drogi do jego osiągnięcia.....	17
1.1.1. Szczęście w okresie przedfilozoficznym i analiza językowa pojęcia	18
1.1.2. Szczęście w myśli filozoficznej i ekonomicznej.....	25
1.1.2.1. Starożytne koncepcje szczęścia	26
1.1.2.2. Poszukiwanie szczęścia w myśli filozoficznej średniowiecza	31
1.1.2.3. Filozofia XVII-XXI wieku i szczęście	32
1.2. Związki chemiczne i geny jako źródło szczęścia	41
2. Szczęście w naukach społecznych	45
2.1. Przedmiot zainteresowania ekonomii szczęścia	47
2.1.1. Paradoks Easterlina	50
2.1.2. Ewolucja badań nad paradoksem Easterlina i rozwój ekonomii szczęścia.....	58
2.2. Psychologia Pozytywna – zakres badań, krytyka i teorie dobrostanu.....	66
2.2.1. Obszar dociekań i krytyka przedmiotowej subdyscypliny	70
2.2.2. Wybrane koncepcje i narzędzia psychologii pozytywnej	74
2.2.3. Wybrane teorie i modele szczęścia oraz dobrostanu	80
2.2.3.1. Szczęście, dobrostan, jakość życia i zadowolenie z życia.....	81
2.2.3.2. Koncepcje, modele i teorie dobrostanu	85
3. Szczęście jako nowy paradygmat rozwoju	90
3.1. <i>Poza PKB</i> – jak mierzyć rozwój społeczny?	92
3.1.1. Wybrane sposoby pomiaru dobrobytu i rozwoju społecznego	98
3.1.2. Subiektywny dobrostan jako miernik rozwoju i dobrobytu.....	102
3.1.2.1. Światowy indeks szczęścia	105
3.1.2.2. Światowy wskaźnik szczęścia	109
3.1.2.3. Wskaźnik dobrego życia.....	112
3.2. Redystrybucja szczęścia jako cel polityki państwa.....	114
3.3. Przykłady polityk szczęścia i szczęścia w polityce.....	117
3.4.1. Koncepcja miękkiej siły.....	119
3.4.2. Budowanie marki narodowej	121
3.4.3. Analiza wybranych przykładów szczęścia w polityce	122
4. Królestwo Bhutanu i Szczęście Narodowe Brutto	127
4.1. Historia Bhutanu.....	128
4.2. System polityczny i administracyjny Bhutanu	133
4.2.1. Proces demokratyzacji a pozycja monarchy w systemie politycznym Bhutanu.....	138
4.2.2. Szczęście narodowe brutto	146
4.3. Gospodarka Bhutanu	153
4.4. Wyzwania demograficzne i społeczne	156

4.5. Podsumowanie.....	159
5. Zjednoczone Emiraty Arabskie – szczęście jako element <i>soft power</i>.....	163
5.1. Historia ZEA	164
5.2. System polityczny i administracyjny federacji	174
5.2.1. Federalne organy władzy	176
5.2.2. Proces demokratyzacji systemu a pozycja władców. Federalizm a poziom niezależności poszczególnych emiratów	179
5.3. Instytucjonalizacja miękkiej siły	181
5.3.1. Pomoc zagraniczna i aktywność dyplomatyczna.....	185
5.3.2. Tolerancja i otwartość	189
5.3.3. Kultura, sport i turystyka	192
5.3.4. Nowoczesne technologie, konkurencyjne warunki inwestycyjne i zrównoważony rozwój.....	196
5.4. Szczęście jako element polityki miękkiej siły.....	199
5.4.1. Szczęście jako cel polityki ZEA	200
5.4.1.1. Początek instytucjonalizacji szczęścia – UAE Vision 2021 i National Agenda	201
5.4.1.2. UAE Centennial 2071, UAE Vision 2031 i „Principles of the 50”	207
5.4.2. Dubaj jako najszczęśliwsze miasto świata – Happiness Agenda	212
5.5. Gospodarka ZEA	215
5.6. Wyzwania demograficzne i społeczne	220
5.7. Podsumowanie.....	225
6. Krytyczna analiza badań nad subiektywnym dobrostanem i ich wykorzystania – praktyczne i polityczne implikacje.....	229
6.1. Zarzuty wobec ilościowych badań szczęścia i ich użyteczności.....	231
6.1.1. Kulturowe różnice w rozumieniu szczęścia i wątpliwości metodologiczne wobec badań subiektywnego dobrostanu	231
6.1.2. Międzynarodowe indeksy szczęścia i ich użyteczność.....	237
6.2. Polityka szczęścia – rzeczywistość czy fikcja?.....	240
6.3. Dylemat nierównego rozkładu szczęścia	243
6.4. Rekomendacje	246
6.4.1. Szczęście a podejście zorientowane na realne możliwości.....	247
6.4.2. Lokalność szczęścia na przykładzie polityki senioralnej.....	249
6.4.3. Rozwój badań nad szczęściem i aktywność naukowców	256
Zakończenie.....	258
Bibliografia	266
Spis rycin	317
Spis wykresów	319
Spis tabel.....	320
Spis zdjęć i grafik.....	320

Wstęp

Postępująca globalizacja i gwałtowne zmiany społeczne sprawiają, że poszukuje się nowych kierunków rozwoju i miar ich oceny. Narastające nierówności w dostępie do zasobów i możliwości sprzyjają debacie, w której centrum pojawia się jakość życia. Jej elementem jest szczęście, do którego dąży każdy człowiek. Czyni to tę tematykę uniwersalną i wpływającą na wyobraźnię. Z tego powodu szczęście stało się elementem polityk i programów zarówno państw, jak i organizacji międzynarodowych. W efekcie, szczęście zyskuje na znaczeniu w kontekście globalnych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Od wielu lat szczęście (w naukach społecznych określane subiektywnym dobrostanem) nie jest jedynie tematem badań filozofów, lecz wzbudza również zainteresowanie psychologów, ekonomistów, antropologów, prawników, neurobiologów i politologów. Przyznać należy, że głos tej ostatniej grupy jest prawie niesłyszalny, co wynika z braku komentarzy na temat badań subiektywnego dobrostanu. Perspektywa ta jest o tyle istotna, że może pozwolić na implementację lepszych polityk publicznych bądź usprawnienie procesów instytucjonalnych. Komentarze na ten temat pojawiają się głównie ze strony psychologów i ekonomistów, co przekłada się na niską użyteczność aplikacyjną postulowanych rozwiązań.

Temat pracy – z racji przedmiotu badań i doboru metod badawczych – mieści się w naukach o polityce i administracji. Jednak przedstawione ujęcie ma charakter interdyscyplinarny, gdyż łączy w sobie również rozważania z zakresu psychologii, ekonomii, prawa, filozofii i socjologii. Jego wybór uzasadniony jest aktualnością, potencjalnym wpływem na dyscyplinę nauk o polityce i administracji, użytecznością praktyczną oraz wkładem w naukę, gdyż nie ma dziś publikacji naukowych, które holistycznie analizowałyby polityki szczęścia. Zagadnienie to nie zostało dotąd poruszone w taki sposób w literaturze nie tylko polskiej, ale i światowej. Dowodzi tego złożoność doboru źródeł – bibliografia zawiera blisko 600 pozycji. Szczęście od lat stanowi zainteresowanie badawcze autora, co swoje źródło ma w fascynacji „Rozmyślaniami” Marka Aureliusza i książką „O szczęściu” Władysława Tatarkiewicza.

Głównym celem rozprawy doktorskiej jest ukazanie istoty funkcjonujących dziś polityk szczęścia i ich krytyka rozumiana jako pozytywna i negatywna ocena, a także określenie użyteczności badań ilościowych subiektywnego dobrostanu. Na tej podstawie możliwe będzie wyciągnięcie wniosków i sformułowanie rekomendacji w zakresie

dalszych badań szczęścia w kontekście ich użyteczności dla polityk publicznych oraz możliwych implementacji. Cel ten zostanie osiągnięty poprzez realizację następujących **celów szczegółowych**:

- 1) analiza językowa pojęcia „szczęście” z perspektywy różnic w jego definiowaniu;
- 2) przegląd koncepcji szczęścia w myśli przedfilozoficznej, filozoficznej i ekonomicznej;
- 3) identyfikacja neurobiologicznych i genetycznych źródeł szczęścia i ich wpływu na dobrostan jednostki;
- 4) przedstawienie ewolucji badań nad szczęściem w naukach społecznych;
- 5) określenie sposobów pomiaru dobrobytu i rozwoju społecznego, ze szczególnym uwzględnieniem wskaźników szczęścia;
- 6) analiza koncepcji redystrybucji szczęścia jako celu polityki państwa i zjawiska rozkładu szczęścia;
- 7) analiza podejścia Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich do szczęścia w kontekście: historii, kultury, systemu politycznego i administracyjnego, wyzwań społecznych oraz gospodarczych tych państw;
- 8) ocena implementacji polityk szczęścia z perspektywy teorii *soft power*, budowania marki narodowej oraz *agenda setting*;
- 9) krytyka ilościowych badań subiektywnego dobrostanu oraz ich użyteczności na potrzeby polityk publicznych;
- 10) podjęcie próby wskazania zasadności wdrażania polityk szczęścia i rekomendacji w obszarze dalszych badań szczęścia w naukach społecznych oraz wdrażania polityk opartych na wskaźnikach subiektywnego dobrostanu.

Główne pytanie badawcze przyjęło następującą formę: W jaki sposób i w jakim zakresie państwa wykorzystują wskaźniki subiektywnego dobrostanu do wdrażania skuteczniejszych polityk publicznych? Na podstawie tak określonego pytania badawczego, celu głównego oraz celów szczegółowych postawione zostały następujące **hipotezy badawcze**, które zostaną zweryfikowane w ramach rozprawy doktorskiej:

- H1. Subiektywny dobrostan obywateli nie powinien stanowić podstawowego celu polityki państwa. Powinien natomiast zostać ujęty jako element bardziej holistycznych koncepcji jakości życia.

- H2. Międzynarodowe rankingi szczęścia nie stanowią skutecznego narzędzia porównań międzynarodowych i nie powinny być punktem odniesienia dla konstruowanych polityk publicznych.

Pomocne w weryfikacji hipotez będzie udzielenie odpowiedzi na następujące **szczegółowe pytania badawcze**:

- 1) Jak różnią się definicje pojęcia „szczęście” w różnych kulturach?
- 2) Jakie są główne filozoficzne koncepcje szczęścia, które miały wpływ na współczesne definiowanie tego pojęcia w naukach społecznych?
- 3) Jakie są neurobiologiczne i genetyczne podstawy szczęścia i jak wpływają one na dobrostan jednostki?
- 4) Jak ewoluowały badania nad szczęściem w obrębie ekonomii szczęścia i psychologii pozytywnej?
- 5) Jakie są metody pomiaru subiektywnego dobrostanu?
- 6) W jaki sposób państwa i organizacje międzynarodowe wykorzystują ilościowe badania szczęścia do swoich potrzeb?
- 7) Jakie są dodatkowe cele realizowane przez polityki szczęścia Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich?
- 8) Jakie są główne powody krytyki ilościowych badań subiektywnego dobrostanu i jaka jest ich użyteczność dla polityk publicznych?
- 9) Jakie są argumenty za wdrażaniem i przeciw wdrażaniu polityk szczęścia opartych na wskaźnikach szczęścia?
- 10) Jakie rekomendacje można sformułować w obrębie badań szczęścia w naukach społecznych w kontekście ich użyteczności dla polityk publicznych?

Wskazane powyżej hipotezy badawcze zostaną zweryfikowane w sześciu rozdziałach. Autor, w toku przygotowywania rozprawy doktorskiej, korzystał z poniższych metod badawczych z zakresu nauk o polityce i administracji (w kolejności alfabetycznej):

- Metoda analizy przypadków – posłużyła do przedstawienia sposobów wykorzystania badań ilościowych subiektywnego dobrostanu oraz międzynarodowych wskaźników szczęścia. Pozwoliło to na stworzenie typologii, której sens wyraża się we frazie „polityki szczęścia i szczęścia w polityce” (rozdziały 3-5).

- Metoda analizy systemowej – pozwoliła ona na przedstawienie polityki szczęścia jako elementu systemu polityk publicznych państwa, jak również na przedstawienie działań państwa ukierunkowanych na dobrostan seniorów jako część polityki senioralnej stanowiącej część polityki ekonomicznej i społecznej (rozdział 5. i 6.).
- Metoda analizy treści w połączeniu z metodą instytucjonalno-prawną – dzięki wykorzystaniu tych metod możliwa była analiza przepisów prawa konstytuujących szczęście obywateli jako celu polityk wybranych państw (rozdziały 3-5).
- Metoda dedukcji – posłużyła do określenia istoty polityk szczęścia w Bhutanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich, w których szczęście stanowi jedynie cel poboczny, a nie główny, pomimo deklaracji rządzących (rozdział 5. i 6.)
- Metoda indukcji – została wykorzystana do analizy przypadków Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich w celu szczegółowego zrozumienia ich polityk szczęścia i ich wpływu na globalną dyskusję o subiektywnym dobrostanie (rozdziały 4-6).
- Metoda porównawcza (komparatystyczna) – wykorzystana została do ukazania różnic i podobieństw w myśli na temat szczęścia i dróg do jego osiągnięcia na przestrzeni wieków, a także w zakresie polityk szczęścia i użycia ilościowych badań subiektywnego dobrostanu na potrzeby polityczne (rozdział 3. i 6.).
- Metoda statystyczna – posłużyła do przedstawienia różnic w poziomie subiektywnego dobrostanu wartościującego i szczęścia w rozdziale 2. oraz do wizualizacji zmian w obrębie wybranych wskaźników gospodarczych w rozdziale 4. i 5. Wykorzystywane w tym celu były dostępne wykresy (pochodzące głównie z raportów statista.com), jak również Autor tworzył własne z użyciem programowania w języku R.
- Metoda wyjaśniania genetycznego – wykorzystano ją do przedstawienia zmian w funkcjonowaniu polityk szczęścia w Bhutanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich od momentu ich wdrożenia do początku 2024 r. (rozdział 5. i 6.).

- Zmodyfikowana metoda historyczna – pozwoliła na ukazanie historii myśli o szczęściu, procesu wyłaniania się psychologii pozytywnej i ekonomii szczęścia, jak również na ukazanie szerszego kontekstu historycznego i kulturowego w przypadku analiz polityk szczęścia w Bhutanie i Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Wydawać się może, że historia obu państw została omówiona zbyt szeroko, jednak zdaniem autora tak pogłębiona refleksja jest konieczna do tego, by zrozumieć powody wdrożenia polityk szczęścia, jak również ich istotę i krytykę (Rozdział 1., 2., 5., 6.).

Przedmiot badań, hipotezy badawcze i pytania badawcze w przedstawionym wcześniej kształcie wymagały wdrożenia kilku ograniczników. Wprowadzono:

- Ogranicznik podmiotowy – brak kierunkowego wykształcenia i odpowiedniej wiedzy z zakresu statystyki, psychologii, neurobiologii sprawia, że w rozdziałach 1. i 2. oraz w części analiz ekonomicznych w rozdziałach 4. i 5. autor nie wyciąga zbyt szeroko własnych wniosków, a opiera się na dorobku poszczególnych dyscyplin. Autor ukończył studia podyplomowe z zakresu psychologii pozytywnej w praktyce, stąd akurat w tym obszarze komentarze są bardziej pogłębione.
- Ogranicznik przedmiotowy:
 - zagadnienie determinantów szczęścia stanowi rzecz jasna jeden z elementów analiz w obrębie psychologii pozytywnej i ekonomii szczęścia, jednak z punktu głównego celu rozprawy doktorskiej ich analiza nie ma dużego znaczenia, stąd są one jedynie odnotowane;
 - stosowane są dziś na świecie dwa podejścia do wykorzystywania badań subiektywnego dobrostanu w polityce państwa. Część państw włącza badania nad subiektywnym dobrostanem w swoją politykę społeczną i ekonomiczną (co Autor określa mianem „szczęścia w polityce”), by: 1) oceniać wydatki publiczne i ich wpływ na szczęście, 2) badać poziom redystrybucji szczęścia w społeczeństwie, 3) budować budżet skupiający się na grupach o obniżonym poziomie dobrostanu. Inne państwa, tj. Bhutan i Zjednoczone Emiraty Arabskie, przyjęły, że szczęście obywateli jest nadrzędnym celem ich polityki, a więc możemy w ich przypadku mówić o polityce szczęścia. Celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest analiza polityk szczęścia, stąd przykłady szczęścia w polityce nie

podlegają pogłębionej analizie, a zostały jedynie odnotowane dla jasności wyводу.

Nie było konieczne wprowadzanie ograniczników czasowych. Warto zaznaczyć, że w pracach nie występował również ogranicznik źródłowy, gdyż z racji historii współpracy Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich z Wielką Brytanią i powszechną znajomością języka angielskiego w tych państwach, publikacje dotyczące obu państw dostępne są w języku angielskim.

Praca ma charakter problemowo-analityczny z uwagi na interdyscyplinarność tematyki, zakres i zróżnicowanie treści. Składa się z: listy skrótów, sześciu rozdziałów, wstępu, zakończenia, bibliografii (podzielonej na: akty normatywne, opracowania zwarte, artykuły naukowe, inne źródła – raporty, strony internetowe, wykłady i filmy wideo), spisu tabel, spisu rycin, spisu wykresów.

Pierwszy rozdział pt. „Szczęście a natura człowieka” stanowi próbę przedstawienia tytułowego pojęcia z perspektywy biologicznej, chemicznej, filozoficznej i ekonomicznej. Zostało w nim przedstawione znaczenie pojęcia, a także na przestrzeni wieków drogi do jego osiągnięcia. **Drugi rozdział** omawia szczęście w naukach społecznych. Autor wychodzi od przedmiotu zainteresowania ekonomii szczęścia, by omówić kluczowy dla narodzin tej dyscypliny paradoks Easterlina i ewolucję badań nad zależnością między dochodami jednostki a poziomem jej szczęścia. Druga część rozdziału dotyczy psychologii pozytywnej – jej zakresu badań, krytyki i teorii dobrostanu, a także różnic w rozumieniu następujących pojęć: „szczęście”, „dobrostan” i „zadowolenie z życia”. Oba te rozdziały stanowią teoretyczną bazę dla rozważań podejmowanych w kolejnych.

Kolejna część rozprawy doktorskiej, czyli **trzeci rozdział**, poświęcona została szczęściu jako nowemu paradygmatowi rozwoju. Autor wyszedł od krytyki produktu krajowego brutto jako nieefektywnego wskaźnika rozwoju społecznego, by omówić inne, bardziej użyteczne do tego celu mierniki, w tym te poświęcone subiektywnemu dobrostanowi. Dalej omówione zostały kluczowe teorie z punktu widzenia rozważań podejmowanych w rozdziale 4. i 5., a także podjęte zostały teoretyczne rozważania nad koncepcją redystrybucji szczęścia jako celu polityki państwa oraz stosowanymi dziś sposobami wykorzystania ilościowych badań dobrostanu do celów politycznych.

Rozdział czwarty poświęcony został w całości Bhutanowi i koncepcji szczęścia narodowego brutto. Państwo to, przez dekady żyjące w izolacjonizmie, a także umiejscowione między dwoma najliczniejszymi populacyjnie państwami świata,

znalazło wyjątkowy w skali globu paradygmat rozwoju opierający się na własnych wskaźnikach szczęścia, zrównoważony rozwój i zeroemisyjność gospodarki. Autor omawia szczegółowo historię Bhutanu, gdyż to w niej doszukiwać się można korzeni szczęścia narodowego brutto, a także system polityczny i administracyjny kraju, co ma znaczenie dla zrozumienia istoty szczęścia w procesie demokratyzacji państwa zainicjowanej przez króla. W dalszych częściach przedstawione zostały krótko wskaźniki gospodarcze, demograficzne i społeczne. Autor nie dokonuje ich szczegółowej analizy, gdyż stanowią tylko tło dla podsumowania zawierającego wnioski o braku efektywności krajowego wskaźnika rozwoju.

Przedostatni rozdział skupia się na Zjednoczonych Emiratach Arabskich. Jego struktura jest zbliżona do wcześniejszego rozdziału z podobnych powodów. Autor wychodzi od przedstawienia historii kraju, systemu politycznego i administracyjnego Federacji, by przejść do analizy szczęścia jako elementu zinstytucjonalizowanej miękkiej siły. Szczegółowo przeanalizowane zostały założenia poszczególnych dokumentów strategicznych Emiratów (UAE Vision 2021, National Agenda, UAE Centennial 2071, UAE Vision 2031 i Principles of the 50), które odnoszą się do szczęścia jako celu państwa. Przedstawiona została również Happiness Agenda, której celem jest uczynienie Dubaju najszczęśliwszym miastem świata. Dalej, Autor przedstawia realia gospodarcze, demograficzne i społeczne, a wszystko to w rezultacie prowadzi do krytyki polityki szczęścia.

Ostatnia część rozprawy doktorskiej zatytułowana została: „Krytyczna analiza badań nad subiektywnym dobrostanem i ich wykorzystania – praktyczne i polityczne implikacje”. Zauważa się powszechny wzrost zainteresowania jakością życia i dobrostanem, w tym ilościowymi badaniami nad szczęściem. Istnieje jednak wiele wątpliwości metodologicznych oraz interpretacyjnych, co prowadzi do zaciemnienia faktów oraz potencjalnych problemów na etapie wdrażania polityk szczęścia. Autor omawia je wszystkie, a następnie przedstawia rekomendacje w zakresie możliwych dziś skutecznych implementacji polityk publicznych opartych na badaniach dobrostanu.

Wyzwaniem było dotarcie do anglojęzycznych źródeł, gdyż z racji swoistej nowości badań szczęścia w naukach społecznych większość publikacji ukazuje się w artykułach naukowych w czasopiśmie i pracach zbiorowych, do których Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu nie ma bezpłatnego dostępu. W Polsce praktycznie nie realizuje się interdyscyplinarnych badań szczęścia. Z tego powodu Autor odbył kwerendy badawcze w York University, University of Toronto oraz Ruhr-Universität

Bochum. Kluczowe były artykuły publikowane na łamach „Journal of Happiness Studies”, jak również prace zbiorowe wydawane głównie przez Oxford University Press, Columbia University Press, Princeton University Press Springer i Routledge. Autorami, którzy swoimi pracami najwięcej wnieśli do rozprawy doktorskiej, byli (kolejność losowa): Piotr Michoń, Władysław Tatarkiewicz, Richard Easterlin, Ruut Veenhoven, John F. Helliwell, Carol Graham. Konieczny był również staż w *Population Well-Being Lab* w University of Toronto, co pozwoliło na skonfrontowanie założeń metodologicznych rozprawy doktorskiej z interdyscyplinarnym zespołem badaczy zajmujących się szczęściem. Warte odnotowania są również konsultacje z Dorji Wangchuckiem – badaczem pracującym w bhutańskim Ministerstwie Edukacji i Dugtse Central School, autorem książki „Foundations of Bhutan History: a concise guide”, które były potrzebne do przedstawienia prawdziwej historii tego kraju.

1. Szczęście a natura człowieka

Traktatów o szczęściu, jak i poradników wskazujących jak je osiągnąć, jest mnóstwo. Trudno się temu dziwić, gdyż wspólne dla nas wszystkich jest to, że chcemy być szczęśliwi. Od początku naszego istnienia pogoń za tym stanem to jeden z najsilniejszych motywatorów ludzkich zachowań¹. Alexis de Tocqueville pisał, że „szczęście to jakość, która oddała się [od ludzi] każdego dnia, ale nigdy nie znika im z oczu, a odchodząc, zachęca, by ruszyli za nią w pogoń. Ciągłe wydaje im się, że ją chwycą, a ona ciągle wymyka im się z rąk”². Poszukiwanie szczęścia nie jest więc sprintem, a przypomina trwającą przez całe życie podróż czy wędrówkę, co Zygmunt Bauman podsumował następująco: „Jesteśmy szczęśliwi tak długo, jak długo nie tracimy nadziei na osiągnięcie szczęścia; jak długo tli się w nas ta nadzieja, nie popadamy w przygnębienie”³.

Fakt, że poszukiwanie szczęścia jest wpisane w ludzką naturę przedstawia choćby najstarszy znany człowiekowi epos⁴, czyli sumeryjsko-babiloński poemat „Gilgamesz”⁵. Utwór ten spisali Sumerowie w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e., a przywrócony literackiemu poznaniu został on w 1930 r. za sprawą Reginalda Campbella Thomasa. Stawia on przed nami wiele istotnych pytań na temat ludzkiego życia, na które do dzisiaj nie znamy odpowiedzi, w tym o to co daje szczęście i jak osiągnąć ten stan. Tytułowy bohater, będący postacią historyczną z XXIX lub XXVIII w. p.n.e. (piątym władcą I dynastii z Uruk), w eposie przedstawiony jest jako syn bogini Ninsun i półboga Lugalbany⁶. Utwór opiewa podróż Gilgamesza w poszukiwaniu nieśmiertelności, którą Andrzej Korczak określa mianem „niezdobytego szczęścia”⁷. Georges Roux opisuje, że Gilgamesz był postacią młodą, atrakcyjną, bystrą oraz niezwykle silną. Jego rządy w mieście Uruk charakteryzowały się tyranią – młodzi ludzie byli zmuszani

¹ R. Akdogan, E. Elif (2019), *Linking inferiority feelings to subjective happiness: Self-concealment and loneliness as serial mediators*, Personality and Individual Differences 149, s. 14; S. Sameem, P. Buryi (2018), *Impact of unemployment on happiness in the United States*, Applied Economics Letters, s. 1; P. Kesebir, E. Diener (2009), *In xPursuit of Happiness: Empirical Answers to Philosophical Questions*, [w:] Ed Diener (red.) (2009), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, s. 59.

² Cyt. za: Z. Bauman (2008), *Sztuka Życia*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 33.

³ *Ibidem*, s. 17.

⁴ Jedynie pojedyncze egipskie pieśni datowane są jako wcześniejsze.

⁵ A. Zwoliński (2013), *Szczęście brutto. Człowiek w poszukiwaniu szczęścia*. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 5.

⁶ A. Korczak (2018), *Trudne szczęście Herosa*, Kultura - Media - Teologia nr 34, s. 9; M. Janeczek, A. Skalec, P. Pistor (2020), *Ewolucja poglądów na temat układu sercowo-naczyniowego. Część I. Mezopotamia i starożytny Egipt*, Życie Weterynaryjne 95(10), s. 656.

⁷ A. Korczak (2018), *op. cit.*, s. 10.

do pracy przy budowie murów miejskich, a władca korzystał z prawa pierwszej nocy – *ius primae noctis*, co oznaczało, że miał prawo spędzić noc z nowo poślubioną żoną swojego poddanego⁸. Wszystko to nie podobało się mieszkańcom, którzy donieśli o tym fakcie bogu Anu, a ten rozkazał bogini matce Aruru stworzyć człowieka podobnego do Gilgamesza: „Ty, Aruru, stworzyłaś Gilgamesza. Stwórz teraz istotę jemu podobną. Niechaj ci będzie jak jego odbicie, jak burza serca tamtemu równa! Niech w gród Uruk wstąpi, z Gilgameszem porywczym pójdzie o lepsze: niechaj dzięki temu Uruk odpocznie”. Aruru stworzyła więc Enkidu przypominającego dzikie zwierzę. Gilgamesz, gdy powziął od myśliwego informację o pojawieniu się Enkidu, wysłał na step prostytutkę, która miała go uwieść i przekonać do cywilizowanego życia. Szamhat ujawniła swoje ciało, pokazując intymne miejsca, co przyciągnęło wzrok Enkidu, sprawiając, że rozbudziła w nim pożądanie. W ten sposób wprowadziła Enkidu w sferę ludzkich doznań erotycznych. Przez sześć dni i siedem nocy Enkidu nieustannie oddawał się miłości z Szamhat, w pełni angażując się w ten związek. Wyczerpany Enkidu nie miał siły zaganiać dalej swego stada, a wtedy Szamhat przekonała go do tego, by porzucił step⁹. W rezultacie, Enkidu dotarł do Uruk, gdzie nauczył się dworskiego życia¹⁰. Oburzył się jednak o prawo pierwszej nocy: „Dla króla Uruk warownego huczą na bębnie, zanim wolno im będzie związków dopełnić, dla króla, Gilgamesza, huczą na bębnie, iżby wolno im było wstąpić w małżeństwo: on wówczas ma sprawę z oblubienicą. On czyni to najpierw, małżonek po nim!”. Doszło do walki między Gilgameszem i Enkidu, która zakończyła się tym, że pogodzili się i stali przyjaciółmi. Następnie, wyruszyli wspólnie wkrótce do lasu cedrowego, by zabić olbrzyma Huawa, którego oddech był śmiertelny. Udaje im się wygrać, dzięki pomocy boga słońca Szamasza. Heroiczny czyn sprawił, że bogini wojny i miłości Ishtar zakochała się w Gilgameszu, jednak ten odrzucił jej zaloty, i jak sama powiedziała, „obelgę mi zadał, wyliczył moje sprośności, wszystkie smrody moje, wszystkie plugastwa!”. W ramach zemsty przekonała boga Anu do wysłania niebiańskiego byka do Uruk, by ten zniszczył miasto i samego Gilgamesza. Dzięki współpracy z Enkidu udaje się jednak zabić byka i uchronić miasto, co spotkało się już z zemstą bogów. Postanowili oni, że Enkidu musi umrzeć. Zapada on na ciężką chorobę i przeklinając prostytutkę i myśliwego, umiera, a Gilgamesz

⁸ G. Roux (2008), *Mezopotamia*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, s. 106.

⁹ *Gilgamesz. Epos starożytnego dwurzecza*, https://www.starozytynumer.pl/multimedia/gilgamesz_epos_starozytnego_dwurzecza.pdf, dostęp: 20.07.2022 r.

¹⁰ G. Roux (2008), *op. cit.*, s. 106.

siedem dni i siedem nocy go oplakuje. Śmierć wiernego przyjaciela prowadzi tytułowego bohatera do zadania sobie kilku egzystencjalnych pytań: „Więc i ja umrę i będę jak Enkidu? W łonie mym rozpacz się zaległa. Jakże mi to zmilczeń? Jak spokój znaleźć? Trwogę przed śmiercią poczułem, bogowie! (...) Pusta jest ciemność, jeśli raz się światło znalazło!”¹¹. Ostatnia wyrażona przez Gilgamesza uwaga jest o tyle istotna, że pokazuje swoiste pragnienie szczęścia, rozumianego jako spełnienie boskiej egzystencji, gdyż ta ludzka jest przez niego rozumiana jako sen i pustka. A. Korczak pisze o tym jako o „szczęściu nadnaturalnym”, którego ostatecznie Gilgamesz nie zdobywa¹². Musi zadowolić się życiem i stanem rzeczy, który przedstawia w eposie szafiarka. Mówi ona o tym, że bogowie przeznaczili dla ludzi śmierć, a dla siebie zarezerwowali życie. Gilgamesz powinien więc akceptować życie takim, jakie jest, ciesząc się nim każdego dnia: ma być radosny, celebrować codzienność poprzez uczty, zabawy i tańce, dbać o swój wygląd, cieszyć się obecnością bliskich i dorastaniem dzieci. Epos kończy się słowami: „I to także był trud Gilgamesza, władcy, który wszystko widział a przejrzał, widział rzeczy zakryte, wiedział tajemne, przyniósł wieści sprzed wielkiego potopu. Wyruszył Gilgamesz w daleką drogę zmęczył się ogromnie, przyszedł z powrotem. Na kamieniu wyrył powieść o trudach”¹³. Bohater odnajduje więc sens w trosce o rozwój Uruk, a dodatkowo spisuje swą historię. Tym samym można stwierdzić, że szuka naturalnego sposobu na szczęście i swoistą nieśmiertelność. Przez analogię do historii Gilgamesza każdy z nas może zadać sobie pytanie o to, czy lepiej czerpać przyjemność z tego co chwilowe i przyjemne, czy też szukać szczęścia w wartościach głębszych. Należy jednak pamiętać, że prawdziwie głębokie szczęście nie oznacza eliminacji jakichkolwiek negatywnych doświadczeń, bo bez nich nie potrafilibyśmy doceniać tych radosnych¹⁴. Władysław Tatarkiewicz podkreśla, że nawet najbardziej udane życie posiada pewne niedoskonałości. Tych braków, zdaniem filozofa, nie tylko nie da się uniknąć, ale są potrzebne, by zrozumieć jego wartość, a doświadczenie cierpienia jest konieczne, aby móc później doświadczyć prawdziwej przyjemności¹⁵. Dodatkowo wspomnieć można mit o Królu Midasie, który odnajdujemy u Owidiusza w

¹¹ *Gilgamesz. Epos starożytnego dwurzecza*, op. cit.

¹² A. Korczak (2018), op. cit., s. 10.

¹³ *Gilgamesz. Epos starożytnego dwurzecza*, op. cit.

¹⁴ E. Diener (2021), *Happiness: the science of subjective well-being*, [w:] B. R. Diener, Diener E. (red.), *Noba textbook series: Psychology*, Champaign, IL: DEF publishers, <http://noba.to/qnw7g32t>, 09.04.2021; W. Tov, D. Wirtz, K. Kushlev, R. Biswas-Diener, E. Diener (2020), *Well-Being Science for Teaching and the General Public*, https://www.researchgate.net/publication/347056869_Well-Being_Science_for_Teaching_and_the_General_Public, 09.04.2021, s. 8.

¹⁵ W. Tatarkiewicz (2015), *O szczęściu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 32.

„Metamorfozach” (tłumaczonych również jako „Przemiany”) stworzonych na początku naszej ery¹⁶. Tytułowy król poprosił boga Dionizosa o to, by wszystko to, czego dotknie, zamieniało się natychmiast w złoto. Pogoń za bogactwem sprawiła ostatecznie, że stał się nieszczęśliwy, bo nie był w stanie niczego zjeść ani ugasić pragnienia, gdyż wszystko stawało się złotem¹⁷.

Nie istnieje konsensus w zakresie tego, czym szczęście tak naprawdę jest, a także co się na nie dokładnie składa. Słusznie stwierdzają Pelin Kesebir i Ed Diener, że filozofowie szczęścia zgadzają się jedynie co do jednego, to znaczy, co do trudności w definiowaniu szczęścia¹⁸. Każdy z nas w zupełnie indywidualny sposób wartościuje poszczególne elementy rzeczywistości. Odpowiedź na pytanie, czym jest szczęście różnić się będzie więc w zależności choćby od posiadanej wizji życia, upodobań, epoki, miejsca, religii, wieku czy bagażu życiowych doświadczeń¹⁹. Jak pokazują dotychczasowe dociekania – szczęście jest pojęciem istniejącym w świadomości człowieka od zawsze. Aby wyjaśnić, czym ono jest, należy dalsze rozważania rozpocząć od przedstawienia rozumienia przedmiotowego pojęcia oraz jego analizy lingwistycznej, by pokazać, w jaki sposób wyrażane jest w języku. Kolejnym etapem będzie ukazanie bogactwa myśli filozoficznej na temat szczęścia oraz jego wymiaru chemicznego i biologicznego.

1.1. Szczęście – znaczenia pojęcia i drogi do jego osiągnięcia

Z polskich badaczy szczęściu najwięcej uwagi poświęcił cytowany już Władysław Tatarakiewicz²⁰, który w 1947 r. wydał monumentalne dzieło „O szczęściu”. Profesor określał swoją publikację jako *summa de beatitudine* z uwagi na jej złożoność i fakt, że obejmuje praktycznie całokształt dotychczasowej myśli na temat szczęścia i pokazuje to

¹⁶ Sam mit najprawdopodobniej powstał wcześniej. Naukowcy domniemają, że opierał się on na źródłach hellenistycznych opisujących starszą tradycję grecką. Źródło: A. Twardecki (1991), *Król Midas – antyczna tradycja literacka a badania archeologiczne. Cz. 1, Antyczna tradycja literacka*, Studia i Materiały Archeologiczne nr 8, s. 66.

¹⁷ Owidiusz (1933), *Przemiany*, ks. XI, Warszawa: Gebethner I Wolff, tłum. B. Kiciński.

¹⁸ P. Kesebir, E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 61.

¹⁹ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 14.

²⁰ Władysław Tatarakiewicz (1886-1980) – wybitny polski historyk filozofii, historyk sztuki, znawca muzyki i poezji, erudyta i humanista. Autor najsłynniejszej polskiej „Historii filozofii” i summy „O szczęściu”.

zagadnienie z najróżniejszych perspektyw²¹. Pozycja ta stanowi dziś podstawę dla rozważań nad szczęściem w wymiarze językowym i filozoficznym dla większości badaczy zajmujących się zagadnieniami z zakresu ekonomii szczęścia i psychologii pozytywnej (o których szerzej w dalszych podrozdziałach). Odwołują się do niej nie tylko polscy autorzy tacy jak Janusz Czapiński i Piotr Michoń, ale również najbardziej znani na świecie badacze z tego obszaru m.in. Ruut Venhooven²² czy Ed Diener²³. W. Tatarkiewicz podkreśla, że głównym kryterium, jakiego nauka oczekuje od języka, jest jednoznaczność każdego słowa, co oznacza, że jeden termin powinien odpowiadać tylko jednemu pojęciu. Zaznacza on jednocześnie, że większość słów używanych w codziennej komunikacji, w tym słowo "szczęście", nie spełnia tego kryterium²⁴. W poszczególnych językach mamy do czynienia z podobnymi problemami leksykalnymi. Zagadnienie to omówione zostanie w kolejnych akapitach, a dokładniej – następny poświęcony zostanie językom starożytnym – grece i łacinie, a dalej analizie poddane zostanie rozumienie szczęścia w wybranych językach nowożytnych.

1.1.1. Szczęście w okresie przedfilozoficznym i analiza językowa pojęcia

W okresie przedfilozoficznym tj. zanim filozofia stała się głównym źródłem poszukiwania prawdy o życiu, a główną dyspozycją poznawczą był „zdrowy rozsądek” i wiara w to, że bogowie rządzą wszystkimi zjawiskami naturalnymi, szczęście rozumiane było jako pomyślność – dobry los²⁵. Wiara w przeznaczenie znalazła swoje uosobienie w rzymskiej bogini Fortunie. Przedstawiano ją w pozycji stojącej na kuli lub kole, z rogiem obfitości w ręku. Dodatkowo czasem miała również opaskę na oczach. Jej atrybutem było

²¹ Istnieją rzecz jasna również anglojęzyczne pozycje poświęcone w całości szczęściu. Nie są one jednak zdaniem autora dziełami tak kompleksowymi. Zob: J. W. Mulnix, M. J. Mulnix (2015), *Theories of Happiness: An Anthology*, Peterborough: Broadview Press, ISBN: 9781554811014; M. G. Chekola (1975), *The concept of happiness*, https://worlddatabaseofhappiness-archive.eur.nl/hap_bib/freetexts/chekola_mg_1974.pdf, 09.01.2022; H. M. Jones (1953), *The Pursuit of Happiness*, Cambridge: Harvard University Press, ISBN: 9780674289642.

²² Założyciel najbardziej cenionego czasopisma naukowego w obszarze badań nad szczęściem tj. *Journal of Happiness Studies*, a także bazy danych *World Database of Happiness*.

²³ Jeden z prekursorów i ojców badań nad szczęściem w naukach społecznych nazywany „Doktorem szczęście”, o którym David G. Myers napisał żartobliwie, że był „Mistrzem Jedi wśród badaczy szczęścia”. Źródło: D. G. Myers (2009), *Endorsements*, [w:] E. Diener (red.), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, DOI: 10.1007/978-90-481-2350-6.

²⁴ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 15.

²⁵ M. Sieńkowski (2021), *Zdroworozsądkowe a filozoficzne poznanie atrybutów Boga*, *Studia Philosophiae Christianae* nr 57(2021)1, s. 75.

też koło fortuny tj. wiosło sterowe²⁶. Opaska symbolizowała fakt, że Fortuna jest ślepa, a więc jedni dostają od niej więcej, a drudzy mniej. Podkreśla to losowość i zewnętrzny charakter szczęścia, co oznacza, że uważano wówczas, iż jest ono niezależne od wysiłków człowieka²⁷. Greckim odpowiednikiem Fortuny była bogini Tyche, która przedstawiana z podobnymi atrybutami. Zróżnicowanie prototypów semantycznych w łacinie i grece wynika z podejścia do bóstwa i sprawczości ludzkiej, którą dostrzeżono w czasach sokratejskich:

- Język łaciński:

- *fortuna* (*fors* – „szansa”) - przypadek, los.

- *felicitas* (*felix* – „błogosławiony”, „pomyślny”, „sprzyjający”) – pomyślność, dobry traf, powodzenie.

- *beatitudo* (*beatus* – „błogosławiony”) – szczęście duchowe, najwyższe dobro²⁸.

- Język grecki:

- *eutichia* (*eu* – „dobry”, *tiche* – „los”, „opatrzność”, „powodzenie”) – najczęściej wykorzystywane w okresie przedfilozoficznym. Termin pokazujący, że fatum, przeznaczenie, przypadek decydowały o losach człowieka – szczęściu i nieszczęściu, powodzeniu i niepowodzeniu²⁹.

- *makarios* (*makar* – „błogosławiony” lub *mak* – „duży” lub „długi”) – dotyczy osoby wolnej od trosk i zmartwień, szczęśliwej z uwagi na boże błogosławieństwo i łaski³⁰.

- *eudaimonia* (*eu* – „dobry”, *daimon* – „bóstwo”) – oznacza posiadanie sprzyjających bóstwo, od których protekcji uzależnione jest szczęście, jak i stan ducha najlepszy z możliwych³¹.

- *ataraxia* (*a* – „nie”, *taraxia* – „problem”, „przeszkoda”) – termin oznaczający obojętność, spokój³².

²⁶ Znajduje to swoje odbicie w polskich powiedzeniach jak np. „fortuna kołem się toczy”.

²⁷ T. Kanasz (2015), *Uwarunkowania szczęścia. Socjologiczna analiza wyobrażeń młodzieży akademickiej o szczęściu i udanym życiu*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, s. 17.

²⁸ *Ibidem*, s. 18.

²⁹ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 13; *Eutychia*, <https://www.name-doctor.com/name-eutychia-meaning-of-eutychia-28190.html>, 01.08.2022.

³⁰ *Blessed*, <https://www.sermonindex.net/modules/articles/index.php?view=article&aid=33626>, 01.08.2022.

³¹ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 59.

³² *ἀταραξία*, <https://www.wordsense.eu/ἀταραξία/>, 01.08.2022.

o *euesto* (*eu* – „dobry”, *esto* – „stan”) - dobrostan - termin najbardziej ogólny, podkreślający materialny aspekt szczęścia polegający na posiadaniu, konsumpcji i satysfakcji³³.

Wspomniane problemy leksykalne występują również w językach nowożytnych i tak dla przykładu w języku niemieckim wyróżnić możemy terminy *glück* (szczęście jako stan ducha), *glückseligkeit* (błogostan, uczucie szczęścia), *glücksfall* (szczęśliwy zbieg okoliczności, szczęśliwy traf)³⁴. Francuski rozróżnia słowa *fortune* i *chance* (znaczenie podobne do niemieckiego *glücksfall*) i *bonheur* (trwałe szczęście, dobrostan). Język rosyjski jest bardziej zachowawczy, a samo mówienie o szczęściu (*счастье*) jest pewnym tabu. Na ciekawą rzecz w tym kontekście wskazuje A. Zwoliński: „W mentalności Rosjan występuje specyficzny stosunek do szczęścia jako stanu osobowości. Unika się więc pytania: *Co to jest szczęście?*, na rzecz: *Co odczuwa człowiek szczęśliwy?*”³⁵. Współczesny język rosyjski dwojako tłumaczy słowo *счастье* jako: 1) szczęśliwy zbieg okoliczności lub błogość (np. kto ma szczęście w kartach, ten nie ma szczęścia w miłości); 2) uczucie szczęśliwości (co Leokadia Styrz-Przebinda obrazuje następującym przykładem: „Człowiek jest stworzony do szczęścia”)³⁶. Ostatnim językiem nowożytnym, który zostanie poddany analizie, jest angielski. Wyróżnić w nim możemy następujące terminy: *luck* (pomyślny traf), *fortune* (rozumiany tak jak francuski termin *fortune*), *happiness* (rozumiane dziś zarówno jako poczucie zadowolenia, jak i trwały stan umysłu definiowany jako dobrostan)³⁷.

Leksykalne problemy w klarownym zdefiniowaniu szczęścia nie omijają języka polskiego. Szczęściem nazywa się zarówno pomyślnym losem, jak i radość będącą stanem emocjonalnym³⁸. „Wielka Księga Przysłów Polskich” autorstwa Danuty Masłowskiej i Włodzimierza Masłowskiego zawiera aż 75 „złoty myśli” na temat szczęścia³⁹, a zgodnie z internetowym „Słownikiem Języka Polskiego PWN” termin ten ma trzy znaczenia:

³³ T. Kanasz (2015), *op. cit.*, s. 18.

³⁴ *Ibidem*, s. 18.

³⁵ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 15; W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 17.

³⁶ L. Styrz-Przebinda (2010), *Koncept „szczęście” w języku rosyjskim na tle języków zachodnich*, Przegląd Rusycystyczny nr 4 (132), s. 107.

³⁷ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 15; A. Cakiroglu (2007), *Relationship between quality of life and happiness in Turkey*. Rozprawa doktorska, Middle East Technical University, <https://open.metu.edu.tr/bitstream/handle/11511/16703/index.pdf>, 29.07.2022, s. 30.

³⁸ T. Kanasz (2015), *op. cit.*, s. 18.

³⁹ J. Wróbel (2012), *Koncepcje szczęścia w społeczeństwach Zachodu*, <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=663>, 29.07.2022.

- „powodzenie w jakichś przedsięwzięciach, sytuacjach życiowych itp.
- uczucie zadowolenia, radości; też: to wszystko, co wywołuje ten stan
- zbieg pomyślnych okoliczności”⁴⁰.

Powtarza się więc pozytywne rozumienie szczęścia jako zewnętrznemu uwarunkowanego (pierwszy i trzeci punkt) oraz subiektywnie ocenianego stanu zadowolenia lub uczucia. Monika Kaczor zauważa, że z rzeczownikiem "szczęście" wiążą się czasowniki: "szczęścić", co oznacza błogosławienie lub obdarowywanie; "uszcześliwiać", czyli czynić dobro komuś; "szczęśliwić" – dawać szczęście⁴¹. Wspominany wcześniej Władysław Tatarkiewicz dokonał pogłębionej analizy przedmiotowego pojęcia i na tej podstawie wyróżnił jego cztery rodzaje:

- 1) Potoczne przedmiotowe, rozumiane jako obiektywnie pomyślny układ warunków życia – sprzyjający los. Mówimy o kimś, że „miał szczęście”. Artur Górski pisząc, że „szczęśliwym naprawdę bywa ten, kto swego szczęścia nie zawdzięcza szczęściu”, miał na myśli, że prawdziwie szczęśliwym jest ten, kto nie zostawia wszystkiego ślepego losowi, licząc na pomyślny traf, fuksa.
- 2) Potoczne podmiotowe – stanowiące subiektywny psychologiczny stan intensywnej radości. Warto zauważyć, że osoba mająca szczęście w rozumieniu subiektywnym tj. potocznym przedmiotowym, nie musi cieszyć się szczęściem potocznym podmiotowym, gdy nie afirmuje określonego stanu rzeczy, a więc nie czerpie radości np. z wygranej na loterii.
- 3) Filozoficzne przedmiotowe – to „największa miara dóbr dostępna człowiekowi”, czyli eudajmonia zdefiniowana przez starożytnych filozofów. Zagadnienie to szerzej omówione zostanie w kolejnym podrozdziale, ale warto zaznaczyć w tym miejscu, że to od każdego człowieka zależy co znajdzie się w jego katalogu najwyższych wartości. Nie muszą, choć mogą tym samym, być to dobra materialne. Z tego powodu antyczni myśliciele nie stworzyli uniwersalnej definicji eudajmonii⁴². Obecne pojęcie eudajmonii postrzega się jako dodatni wynik w działaniu odejmowania zła od dobra, a my jesteśmy szczęśliwi, gdy mamy dobra, których potrzebujemy i które sprawiają nam radość⁴³.

⁴⁰ *Szczęście*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szczęście.html>, 29.07.2022.

⁴¹ M. Kaczor (2014), *Etyczno-społeczny wymiar pojęcia „szczęście” – na podstawie definicji słownikowych*. [w:] M. Kowalski, E. Kowalska, P. Prüfer (red.), *Szczęście w wymiarze pedagogiczno-socjologicznym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, za: T. Kanasz (2015), *op. cit.*, s. 18.

⁴² W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 16-21.

⁴³ P. Michoń (2010), *Ekonomia szczęścia*, Poznań: Dom Wydawniczy Harasimowicz, s. 16.

- 4) Filozoficzne podmiotowe, które oznacza „zadowolenie z życia wziętego w całości”. Zadowolenie, które sprawia, że gdybyśmy mieli wybierać, to chcielibyśmy przeżyć życie w taki sam sposób. Jesteśmy w tym przypadku sędziami we własnej sprawie, gdzie na szali jest pytanie o to, czy zmarnowaliśmy swoje życie⁴⁴. Część badaczy określa tak rozumiane szczęście jako „dobrostan wartościujący” lub „dobrostan krytyczny” (ang. *evaluative wellbeing*)⁴⁵.

W. Tatarkiewicz podsumowuje te dociekania następująco: „Są tedy cztery przynajmniej zasadnicze pojęcia szczęścia; szczęśliwy jest, po pierwsze, ten, komu sprzyja pomyślny los, po drugie – kto zaznał najintensywniejszych radości, po trzecie – kto posiada najwyższe dobra lub przynajmniej dodatni bilans życia, i po czwarte – kto jest zadowolony z życia. Ta poczwórność jest obfitym źródłem mętności w naszych myślach o szczęściu (...) Kto mówi o sobie czy o kimś, że jest «szczęśliwy», to rozumie to raz w tym, a raz w innym z tych czterech znaczeń, przy czym, gdy mówi to o innych, to najczęściej w znaczeniu pierwszym lub trzecim, a gdy o sobie – to w drugim lub czwartym”⁴⁶. „Encyklopedia Religii i Etyki” wydana pod redakcją Jamesa Hastingsa w 1915 r. w podobny sposób zestawia rozumienie różnych wymiarów szczęścia:

- 1) Formalne – szczęście to najwyższe dobro, ostateczny cel definiowany przez antycznych jako eudajmonia.
- 2) Materialne, gdzie przedmiotowe pojęcie oznacza: przyjemność, pomyślność, uczucie radości⁴⁷.

Jak pokazano we wcześniejszych rozważaniach szczęścia w jedną definicję, używa się wielu terminów, by oddać złożoność tego pojęcia, które funkcjonuje zarówno w języku potocznym, jak i naukowym. Tym, co w dalszych rozważaniach Autor chce nazywać „szczęściem”, idąc za autorytetem W. Tatarkiewicza, jest stan, który nie jest identyczny z „pomyślnością”, „wielką radością” ani z „posiadaniem wielkich dóbr”. Owo szczęście to „pełne i trwałe zadowolenie z życia jako całości”⁴⁸. Pamiętać należy o

⁴⁴ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 21-23.

⁴⁵ Por. A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *Subjective wellbeing, health, and ageing*, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4339610/>, 29.07.2022; M. Miret, F. F. Caballero, *et. al.* (2017), *Association of experienced and evaluative well-being with health in nine countries with different income levels: a cross-sectional study*, *Global Health* 13, 65.

⁴⁶ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 24.

⁴⁷ J. Hastings (1915), *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edynburg: T. & T. Clark, za: W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 24.

⁴⁸ Podobnie czyni P. Michoń w swej książce „Ekonomia szczęścia”, wskazując: „w tej książce szczęście będzie traktowane w sposób, jaki zaproponował Władysław Tatarkiewicz. A zatem szczęście nie jest przychylnością losu, intensywną radością czy po prostu dobrym życiem. Szczęście jest celem ostatecznym, a nie elementem większego projektu. Liczy się całość życia a nie jego poszczególne, wybrane elementy. W

odróżnianiu szczęścia idealnego od szczęścia realnego, które będzie przedmiotem pogłębionych analiz w niniejszej dysertacji doktorskiej. Rozkładając zacytowaną definicję na czynniki pierwsze:

- Szczęście to zadowolenie z życia jako całości, a więc skupiamy się na podsumowaniu naszej całej ziemskiej egzystencji, a nie jej wybranych etapów. Może być tak, że choć nie jesteśmy zadowoleni z pracy zawodowej, to realizacja w życiu rodzinnym rekompensuje nam te niedostatki. Pewne braki nie muszą nas oddzielać od szczęścia, bo wybrane fragmenty codzienności naturalnie stawiamy w centrum uwagi, rozszerzając płynące z niego emocje i stany na całość. Dodatkowo życie szczęśliwe to życie posiadające sens i wartość.
- Co do trwałości szczęścia zauważyć należy, że nie jesteśmy w stanie nieustannie cieszyć się w swoim życiu, jak i myśleć o tym jak zadowoleni z życia jesteśmy. Bogaty w końcu nie jest tylko wtedy zamożny, gdy liczy posiadane pieniądze. Wystarczy więc, że człowiek uzna, że jest szczęśliwy, ilekroć się będzie nad tym zastanawiał.
- Trzeci element to pełne zadowolenie, który W. Tatarkiewicz objaśnia następująco: „Szczęściem jest tylko takie zadowolenie, które sięga do głębi. Aby go doznać, trzeba w ogóle mieć głębszy nurt życia. Przeżycia powierzchowne, nawet najprzyjemniejsze, nie dają pełnego zadowolenia”⁴⁹. Nie dają one pełnego zadowolenia, gdyż nie trafiają w głąb świadomości, a jedynie pozostają powierzchowną przyjemnością.
- Termin „zadowolenie” podpowiada nam z kolei, że szczęście jest miarą, która zależy od subiektywnej oceny każdego człowieka. Oznacza to, że konieczna do bycia szczęśliwym jest afirmacja życia, tj. jego pozytywna ocena.
- W nawiązaniu do powyższych rozważań należy zasygnalizować jeszcze, że nie każde z pozoru pełne i trwałe zadowolenie nazwiemy szczęściem, a jedynie takie, które określimy jako „godne pożądania”, a nie tylko „na ogół przyjemne”. Nieustanna euforia płynąca z choroby czy uzależnienia

ocenie szczęście my sami zajmujemy główne miejsce” (Michoń, 2010, *op. cit.*, s. 23). Inni uznani badacze, tacy jak m.in. R. Veenvhoven, definiują ten stan bardzo podobnie.

⁴⁹ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 32-37.

nie jest prawdziwym szczęściem, gdyż nie ma ono głębszego uzasadnienia⁵⁰.

Bardziej precyzyjna definicja szczęścia nie jest osiągalna, bo to w końcu subiektywna ocena życia. Wydaje się nawet, idąc za słowami Arystotelesa, że nie jest ona potrzebna: „Co się tyczy opracowania naszego przedmiotu, to wystarczy może, jeśli ono osiągnie ten poziom jasności, na który ów przedmiot pozwala. Nie we wszystkich bowiem wywodach trzeba szukać tego samego stopnia ścisłości, podobnie jak nie we wszystkich twórcach ręki ludzkiej”⁵¹.

W źródłach naukowych poza terminem „szczęścia” spotyka się jeszcze takie określenia jak „jakość życia”, „zadowolenie z życia”, „subiektywny dobrostan”. Wszystkie te pojęcia w literaturze m.in. socjologicznej, ekonomicznej, psychologicznej, politologicznej i filozoficznej są używane w różnych kontekstach w zależności od aparatu pojęciowego stosowanego przez badacza. Z tego powodu istnieją liczne nakładające się na siebie koncepcje i modele, w których brakuje klarowności. By uniknąć podobnej sytuacji, w tym miejscu Autor pragnie zwrócić uwagę na jedno kluczowe pojęcie tj. „subiektywny dobrostan” (SWB, ang. *subjective well-being*). Wspominany już E. Diener, uważany za pioniera badań nad szczęściem w nurcie psychologicznym, opublikował w 1984 r. artykuł pt. „Subiektywny dobrostan”, na stale wprowadzając to pojęcie do akademickiej debaty. Zdefiniował je jako zbiorczą nazwę dla różnych form szczęścia wziętych razem⁵², a objaśniając to pojęcie, pisał wspólnie z Pelinem Kesebirem, iż SWB jest miarą tego, jak ludzie oceniają swoje życie, i łączy poznawcze oceny satysfakcji, jak i afektywne oceny nastrojów i emocji. Takie ujęcie podkreśla subiektywną naturę szczęścia, przyznając, że ludzie są najbardziej wiarygodnymi sędziami własnego życia⁵³. Termin „szczęście” będzie tym samym synonimicznie stosowany z „subiektywnym dobrostanem”. Nie jest to praktyka obca wśród innych badaczy zajmujących się naukowo szczęściem⁵⁴ i jest to zgodne z pojmowaniem tego pojęcia przez autora w myśl definicji opracowanej przez W. Tatarkiewicza. Kwestia różnicy pomiędzy pojęciem „szczęście” i

⁵⁰ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 32-37; P. Michoń (2010), *op. cit.*, s. 22-23.

⁵¹ Arystoteles (2007), *Etyka nikomachejska - Księga I*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 79.

⁵² E. Diener (1984), *Subjective well-being*, Psychological Bulletin, nr 95.

⁵³ P. Kesebir, E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 61.

⁵⁴ Por. J. Ambrecht, T. D. Andersson (2019), *The event experience, hedonic and eudaimonic satisfaction and subjective well-being among sport event participants*, Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, DOI: 10.1080/19407963.2019.1695346; K. W. Yuen, M. Greene, W. L. Chu (2016), *Happiness and well-being*, [w:] T. Fu-Lai Yu, Y. Wai-Kee, D. S. Kwan (red.), *International Economic Development: Leading Issues and Challenges*, London: Routledge, ISBN: 9781138687516.

„zadowolenie z życia” zostanie poruszona w podrozdziale 2.2.3.1., gdyż ma ona istotne znaczenie z punktu widzenia prowadzonych globalnie ilościowych badań dobrostanu.

1.1.2. Szczęście w myśli filozoficznej i ekonomicznej⁵⁵

Jak udowodniono w poprzednich podrozdziałach, myśl o szczęściu jest niejako wpisana w ludzką naturę, a człowiekowi od zawsze towarzyszy pogląd mówiący, że nie liczy się tylko, by żyć, ale że warto żyć dobrze i szczęśliwie. Co jednak decyduje o tym, że życie takie jest?

Na przestrzeni wieków subiektywny dobrostan definiowano wg określonej listy cech, wśród których szczególne miejsce znajdowała cnota, zaś inni sugerowali, że esencją szczęścia są codzienne przyjemności⁵⁶. Zagadnienie to stanowiło nieustanną troskę filozofii i nauk społecznych, przede wszystkim w okresie antycznej filozofii greckiej i zachodnioeuropejskiej filozofii moralnej, a dziś jest kluczowym zagadnieniem w badaniach nad dobrostanem⁵⁷. To, co fascynowało antycznych filozofów, do dziś rozpala akademickie dyskusje: W jaki sposób przyjemność jest powiązana ze szczęściem? Jak cnota wpływa na nasze poczucie szczęścia? W jaki sposób zaspokajanie apetytów i pragnień przyczynia się do naszego dobrostanu? Czy istnieją sposoby myślenia o naszej roli na świecie, które sprzyjają poczuciu szczęścia⁵⁸?

⁵⁵ Warto zaznaczyć, że Autor odnosić się będzie do myśli europejskiej, pomijając m.in. filozofię arabską czy żydowską, gdyż nie stanowią one istotnego punktu odniesienia dla podejmowanych rozważań. Szerzej o szczęściu w innych tradycjach filozoficznych: L. L. Besser (2021), *The Philosophy of Happiness. An Interdisciplinary Introduction*, Nowy Jork i Londyn: Routledge, ISBN: 9781138240445; G. Fletcher (red.) (2016), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

⁵⁶ E. Diener (2009), *Introduction - The Science of Well-Being: Reviews and Theoretical Articles by Ed Diener*, [w:] E. Diener (red.), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, s. 1.

⁵⁷ A. Cakiroglu (2007), *op. cit.*, s. 29.

⁵⁸ L. L. Besser (2021), *op. cit.*, s. 11.

1.1.2.1. Starożytne koncepcje szczęścia

W czasach presokratejskich utożsamiano szczęście ze ślepym losem, pomyślnością, a więc miało ono zewnętrzny charakter. Olaf Pedersen zauważa, że trudno jest jednoznacznie określić, jakie przemyślenia doprowadziły do pojawienia się nowej idei, według której zjawiska naturalne nie są efektem arbitralnych decyzji bogów, lecz wynikają z nieuchronnych praw natury, które je determinują. Ta koncepcja, bez wątpienia rewolucyjna, stanowiła całkowite odejście od dotychczasowej mądrości i wywołała głęboki ferment intelektualny. W porównaniu z tym przełomem wszystkie późniejsze rewolucje w nauce wydają się być jedynie mniejszymi zmianami w ogromnym oceanie ludzkiego poznania, który po raz pierwszy został zburzony przez grupę innowatorów znaną jako filozofowie presokratyczni⁵⁹. Owa rewolucja myślowa naturalnie doprowadziła antycznych do pytań o to, czym jest szczęście, a także jak je osiągnąć. Rozbieżności w rozumieniu szczęścia sprawiają, że praktycznie niemożliwe jest odniesienie się szczegółowo do wszystkich antycznych myślicieli na łamach niniejszej dysertacji doktorskiej. Jak zaznacza Joar Vittersø, wszystkie te perspektywy mają niejasną wspólnotę⁶⁰, a idąc za Deal W. Hudsonem, można przyjąć, że każda z nich odnosi się do dobrobytu, przyjemności lub osiągnięć moralnych⁶¹. Próby zebrania dorobku myślowego starożytnych w okresie od VIII do III w. p.n.e. podejmowali się choćby Alex C. Michalos, Steven R. Robinson⁶² oraz wspomniany J. Vittero⁶³. Na podstawie m.in. ich publikacji opracowana została Tabela 1., która stanowić ma wprowadzenie ukazujące bogactwo historycznej myśli i tło dla dalszych rozważań nad szczęściem. Wyłączono z niej poglądy Demokryta z Abdery, Platona, Sokratesa, Arystotelesa, Arystypa z Cyreny, Epikura, Seneki Młodsze, Epikteta i Marka Aureliusza, gdyż zostaną one szerzej omówione w kolejnym akapicie, jako uznane za najistotniejsze dla rozumienia współczesnej dyskusji o subiektywnym dobrostanie.

⁵⁹ O. Pedersen Olaf (1997), *Konflikt czy symbioza? Z dziejów relacji między nauką a teologią*, Wydawnictwo Biblos, s. 33.

⁶⁰ J. Vittersø (2016), *The Most Important Idea in the World: An Introduction*, [w:] J. Vittersø (red.), *Handbook of Eudaimonic Well-Being*, Springer, s. 2.

⁶¹ D. W. Hudson (1995), *Happiness and the Limits of Satisfaction*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, s. 62.

⁶² Szerzej: A. C. Michalos. (2015), *Ancient Views on the Quality of Life*, SpringerBriefs in Well-Being and Quality of Life Research. Cham: Springer; A. C. Michalos., S. R. Robinson (2011), *The Good Life: Eight Century to Third Century BCE*, [w:] K. Land, A. C. Michalos, M. Sirgy (red.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2421-1_2.

⁶³ J. Vittersø (2016), *op. cit.*

Tabela 1.

Koncepcje wybranych antycznych filozofów na temat szczęścia

Źródło	Koncepcja na temat szczęścia
<u>Homer</u> VIII w. p.n.e.	Źródłem szczęścia są: bogactwo, zdrowie fizyczne i atrakcyjność, siła charakteru, odwaga, sprawiedliwość, hojność.
<u>Hezjod z Askary</u> późny VIII w. p.n.e. / wczesny VII w. p.n.e.	Szczęśliwe życie prowadzić można w rozwijającej się społeczności złożonej z uczciwych ludzi, którzy żyją w pokoju i cieszą się owocami swojej pracy, bez zmartwień i chorób.
<u>Pitagoras z Samos</u> ok. 570 p.n.e. - ok. 490 p.n.e.	Szczęście to nieobserwowalna harmonia wewnątrz nieobserwowalnej istoty, którą jest nieśmiertelna dusza.
<u>Heraklit z Ephesus</u> ok. 540 p.n.e. - ok. 480 p.n.e.	Maksymalizacja zaspokojenia pragnień nie jest ani konieczna, ani wystarczająca do dobrego życia.
<u>Empedokles z Acragas</u> ok. 492 p.n.e. - ok. 432 p.n.e.	Transmigrujący duch (<i>daimon</i>) podobny do duszy w każdej jednostce, który ostatecznie doświadcza obecnego dobrego lub złego życia i zgromadzonych zasług.
<u>Protagoras z Abdery</u> ok. 490 p.n.e. - ok. 420 p.n.e.	To właściwości zależne od indywidualnych preferencji.
<u>Antyfont (Antyfon) z Rhamnous</u> ok. 480 p.n.e. - ok. 411 p.n.e.	Uważne i dokładne obserwacje natury, „właściwe” myślenie o tym, co powoduje „niepokój” i „radość” oraz ogólnie podążanie za wskazówkami natury są niezbędne, aby żyć długo i przyjemnie.
<u>Hipokrates (Hippokrates) z Kos</u> ok. 450 p.n.e. - 380 p.n.e.	Zdrowie to kluczowy składnik dobrego życia.
<u>Antystenes z Aten</u> ok. 446 p.n.e. - ok. 366 p.n.e.	Cnoty można się nauczyć i wystarczy ona sama w sobie do osiągnięcia szczęścia.
<u>Jamblich Anonim</u> ok. 400 p.n.e.	Zaufanie i praworządność w relacjach ludzkich.
<u>Diogenes z Synopy</u> ok. 400 p.n.e. - ok. 323 p.n.e.	Za sprawą odpowiednich ćwiczeń (<i>askesis</i>) nad samokontrolą ludzie mogą być bardziej cnotliwi, osiągać dobre i szczęśliwe życie.
<u>Zenon z Kition</u> ok. 333 p.n.e. - ok. 261 p.n.e.	Warunkiem osiągnięcia szczęścia jest cnota uniezależniająca od zewnętrznych okoliczności, a tym samym pozwalająca osiągnąć życie zgodne z rozumem i naturą.

Opracowanie na podstawie: J. Vittersø (2016), *The Most Important Idea in the World: An Introduction*, [w:] J. Vittersø (red.), *Handbook of Eudaimonic Well-Being*, Springer, s. 2-3; A. C. Michalos. (2015), *Ancient Views on the Quality of Life*, SpringerBriefs in Well-Being and Quality of Life Research; A. C. Michalos, S. R. Robinson (2011), *The Good Life: Eight Century to Third Century BCE*, [w:] K. Land, A. C. Michalos, M. Sirgy (red.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2421-1_2.

Pierwszym filozofem, który rozważania nad naturą szczęścia (a może właściwiej byłoby napisać nad naturą udanego życia) postawił w centrum swych rozważań, jest Demokryt z Abdery (ok. 460 p.n.e. – ok. 370 p.n.e.). Demokryt jako współtwórca atomizmu uznawał, że wszelkie fizyczne i psychiczne zaburzenia wynikają z niezgodnej aktywności atomowej. Szczęście, które określał jako dobry stan duszy, zależy tym samym przede wszystkim od wewnętrznego ustroju człowieka. Demokrytejskie podejście było

więc pierwszym, które wskazywało na subiektywny i wewnętrzny charakter szczęścia⁶⁴. Sokrates, Platon i ich następcy uważali w przeciwieństwie do Demokryta, że szczęście jest miarą obiektywną i absolutną. Dla Sokratesa z Aten (ok. 470 p.n.e. – ok. 399 p.n.e.) najwyższą cnotą była mądrość, która pozwalała na przyjemność pozbawioną wyrzutów sumienia. Tylko człowiek głupi może źle postępować, a więc mądrość jest niezbędna dla moralności, a ta dla szczęścia. Należy tym samym działać dla swojego dobra. Platon z Aten (ok. 427 p.n.e. – ok. 347 p.n.e.) uważał, że dobra zewnętrzne (bogactwo) i dobra ciała (zdrowie i piękno) są ważne, ale najistotniejsza jest cnota moralna (sprawiedliwość). Szczęście utożsamia on z „psychiczną harmonią” będącą wynikiem braku wewnętrznych konfliktów⁶⁵. Brak szczęścia to jego zdaniem wynik głupoty⁶⁶. Z kolei Arystoteles ze Stagiry (ok. 384 p.n.e. – ok. 322 p.n.e.), jak wskazuje Barbara Kaczmarczyk, twierdził, iż podstawą do osiągnięcia szczęścia jest życie charakteryzujące się niezależnością, bezpieczeństwem, przyjemnością oraz dostatkiem materialnym⁶⁷. Jest to jednak pewne uproszczenie, gdyż oprócz dóbr materialnych, niezbędne są dobra moralne i umysłowe. Nie można być zbyt m.in. szpetnym, chorym, samotnym, bo szczęście to wypadkowa wielu składowych. Nie należy również zapominać o mądrości i realizacji własnego potencjału. Eudajmonia jest celem ostatecznym życia, gdy je osiągamy – mamy już wszystko, czego pragniemy⁶⁸. By tego dokonać należy: „Żyć dobrze i dobrze sobie radzić. Osiąga się je, o ile ktoś świadomie angażuje się w niezakłócone ćwiczenie swoich zdolności w celu robienia tego, co jest dobre, doskonałe lub szlachetne, pod warunkiem, że rozważania i działania są podejmowane z cnotliwego charakteru i towarzyszą im odpowiednia ilość zewnętrznych dobra i przyjemność”⁶⁹, co opisuje „Etyka Nikomachejska”⁷⁰. Niedosłowność wyrażająca się w definiowaniu eudajmonii przez

⁶⁴ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 60-61; P. Kesebir, E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 60.

⁶⁵ L. L. Besser (2021), *op. cit.*, s. 4.

⁶⁶ M. Łuszczzyk (2017), *Starożytne i średniowieczne rozumienie szczęścia*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 483, s. 82-83; K. W. Yuen, M. Greene, W. L. Chu (2016), *op. cit.*, s. 239; E. Brown (2016), *Plato on Well-Being* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532, s. 9; T. Kanasz (2015), *op. cit.*, s. 19; P. Kesebir, E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 60; J. Vitterso (2016), *op. cit.*, s. 2-3; A. C. Michalos (2015), *op. cit.*

⁶⁷ B. Kaczmarczyk (2013), *Bezpieczeństwo i jego typologie*, Nauki Humanistyczne i Społeczne na Rzecz Bezpieczeństwa (BiTP) vol. 31/3, s. 17.

⁶⁸ M. Łuszczzyk (2017), *Starożytne i średniowieczne rozumienie szczęścia*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 483, s. 82; O. Shigehiro, E. Diener, R. E. Lucas (2009), *The optimum level of well-being: can people be too happy?* [w:] E. Diener (red.) (2009), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, s. 177; E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 12.

⁶⁹ J. Vitterso (2016), *op. cit.*, s. 2-3.

⁷⁰ Szerzej: Arystoteles (2007), *op. cit.*

Arystotelesa jest zdaniem Małgorzaty Matuszak działaniem celowym. Aby dokładnie zrozumieć, co według niego stanowi ludzkie szczęście, konieczne byłoby najpierw odnalezienie w jego dziełach jednoznacznej definicji człowieka, której Arystoteles nie dostarcza. Filozof nieustannie poszukiwał coraz to lepszych odpowiedzi na pytanie o naturę człowieka, przyjmując przy tym metodę badawczą polegającą na analizie problemu z różnych punktów widzenia⁷¹, ⁷².

Arystyp z Cyreny (ok. 436 p.n.e. – ok. 356 p.n.e.), uznawany za twórcę szkoły hedonizmu i reprezentanta jego najsłabszej wersji, twierdził, że „Nie ma żadnych względów, które by powinny zatrzymywać człowieka w jego dążeniu do przyjemności, wszystko bowiem poza nią jest obojętne; obojętne jest cnota”⁷³. Szczęście postrzegał jako realizowanie przyjemności, do których pogoń, tak jak unikanie przykrości, wynika z natury człowieka⁷⁴. Czym jest więc jego zdaniem szczęście? Mnogością radości odczuwanych zmysłami, a tym samym najważniejsza jest przyjemność cielesna. Wiek później pogląd ten podważali epikurejczycy⁷⁵, choć nazywani byli czasem pobłażliwymi hedonistami⁷⁶. Epikur z Samos (ok. 341 p.n.e. – ok. 271. p.n.e.) twierdził, że przyjemne życie musi być sprawiedliwe, rozważne i umiarkowane, bo człowiek musi liczyć się z potrzebami innych ludzi, a nader wszystko nie powinien ich ranić⁷⁷. Zachęcał do życia ascetycznego, prostego i w towarzystwie bliskich. Podkreślał, że podstawą przyjemności jest brak bólu. Zaspokajanie potrzeb wykraczających poza te "niezbędne" nie jest samo w sobie złe, ale unikanie bólu jest związane z zaspokajaniem najbardziej podstawowych potrzeb, których niespełnienie wiąże się z cierpieniem⁷⁸.

⁷¹ M. Matuszak (2009), *Szczęście jako (najwyższy) sposób bycia człowieka (Arystoteles, Etyka nikomachejska 1098 a 7-18)*, Humanistyka i Przyrodoznawstwo 15, s. 204.

⁷² Szerzej o myśli Arystotelesa na temat szczęścia: R. Kraut (2016), *Aristotle on Well-Being* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

⁷³ W. Tatariewicz (2015), *op. cit.*, s. 508; A. Mirski (2009), *Dobrostan jako kategoria społeczna i ekonomiczna*, Państwo i Społeczeństwo IX nr 2, s. 181.

⁷⁴ A. Krasucka (2014), *Szczęście człowieka jako problem filozoficzno-psychologiczny na przestrzeni dziejów*, Studia Paedagogica Ignatiana, t. XVII, s. 136-137.

⁷⁵ M. Jarymowicz, D. Jasielska (2011), *Różnorodność emocji jako podstawa poczucia pełni szczęścia*, Czasopismo Psychologiczne, tom 17, nr 1, s. 3.

⁷⁶ Epikurejczycy i Cyrenaicy wysuwali podobne argumenty na rzecz hedonizmu, a więc że przyjemność jest celem ostatecznym wszystkich działań, co potwierdzać ma zachowanie niemowląt i zwierząt. Różniło ich jednak rozumienie natury przyjemności oraz bólu, a także ich znaczenia z rozróżnieniem na te cielesne i umysłowe. Szerzej: T. O’Keefe (2016), *Hedonistic Theories of Well-Being in Antiquity* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

⁷⁷ W. Tatariewicz (2015), *op. cit.*, s. 509-510.

⁷⁸ P. Michoń (2010), *op. cit.*, s. 13.

Lucjusz Anneusz Seneka (ok. 4 p.n.e. – 65 r. n.e.), czyli twórca dialogu „O życiu szczęśliwym” (łac. *De vita beata*) twierdził, że bogactwo to dobro wpływające na ogólną radość człowieka, jednak nie może być celem samym w sobie: „W taki sposób nastrój wprawiają mędrca i rozweselają bogactwa, jak żeglarza pomyślne i sprzyjające mu wiatry, jak dzień pogodny, a w czasie zimy i mrozu – nasłonecznione miejsca (...) [szczęśliwe życie] nie może mieć miejsca u niemych bydła, jak również u ludzi, dla których miernikiem własnego szczęścia jest pokarm”⁷⁹. Seneka uznaje, że życiem szczęśliwym jest to zgodne z naturą człowieka, a warunkiem koniecznym jest zdrowie fizyczne i duchowe⁸⁰. Nawiązywał on do myśli innych szkół filozoficznych, jednak prezentuje głównie stoicki typ myślenia, w którym istotą jest cnota: „ceniąc cnotę, i tylko cnotę, mędrzec uniezależnia się od wszelkich niepomyślnych okoliczności, jakie by zająć mogły, i zapewnia sobie szczęście”⁸¹. Bez cnoty byłoby to niemożliwe, bo to ona „pokrzepia, podnosi i wzmacnia duszę”⁸². Stoicy twierdzili, że nie odczuwamy braku, gdy nie mamy potrzeby. „Nie przyzwyczajaj się do rzeczy, a nie będą ci konieczne. Nie mów sobie, że są ci nieodzowne, a nie będą nimi”⁸³ pisał Epiktet (ur. ok. 50 r. – zm. 135 r.), czyli kolejny kontynuator nurtu filozoficznego zapoczątkowanego przez Zenona z Kition. Jego myśl, tak jak Seneki jest bardzo praktyczna – uczy, jak żyć zgodnie z naturą, jak prowadzić dobre i szczęśliwe życie. Tak jak założyciel szkoły stoickiej uważał, że jedynie to co cnotliwe, jest dobre, a także iż trzeba ignorować okoliczności zewnętrzne i zachowywać spokój bez względu na wydarzenia. Istotna jest w jego nauce kwestia kontroli, a skoro jej nie mamy np. nad statusem, zdrowiem, rodziną, to należy przestać się nimi przejmować⁸⁴. „Nie usiłuj nagiąć biegu wydarzeń do swojej woli, ale nagiń wole do biegu wydarzeń, a życie upłynie ci w pomyślności”⁸⁵. Tylko to, co zależy od naszej woli, jest źródłem wolności, a także szczęścia. Podobnie twierdził cesarz rzymski i ostatni znaczący starożytny przedstawiciel stoicyzmu, tj. Marek Aureliusz (ur. 121 r. – zm. 180 r.), który pisał: „Czemu cię zajmuje to, co się dzieje poza tobą? Zapewnij sobie chwilę wolną do nauczania się czegoś dobrego i przestań błędzić w koło. Innego też

⁷⁹ Seneka (1997), *O szczęściu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie; M. Łuszczuk (2017), *op. cit.*, s. 84.

⁸⁰ M. Łuszczuk (2017), *op. cit.*, s. 84.

⁸¹ W. Tatariewicz (2005), *Historia filozofii*, tom I, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 148

⁸² D. Budzanowska (2012), *Z rozważań Seneki o Bogu*, *Seminare. Poszukiwania Naukowe* 31, s. 215.

⁸³ Cyt. za: W. Tatariewicz (2015), *op. cit.*, s. 260.

⁸⁴ D. H. Bertschmann (2020), „*What Does Not Kill Me Makes Me Stronger*”: *Paul and Epictetus on the Correlation of Virtues and Suffering*, *The Catholic Biblical Quarterly* vol. 82(2), DOI: 10.1353/cbq.2020.0048, s. 258-261.

⁸⁵ Epiktet (1961), *Encheirdion*, 8, [w:] Epiktet, *Encheirdion z dodaniem Fragmentów oraz Gnomologium Epiktetowego*, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa: Wydawnictwo PWN.

rodzaju błędzenia należy unikać. Albowiem i ci są szaleni, którzy życie strawili w pracy, jeżeli nie mają celu, ku któremu kierują popędy wszelkie i w ogóle swoje myśli (...) Nie widziano jeszcze, by kto był nieszczęśliwy z tego powodu, że nie troszczy się o to, co się dzieje w duszy innego człowieka. Ci zaś muszą być nieszczęśliwi, którzy nie śledzą z rozwagą drgnień duszy własnej⁸⁶. Podkreślał on więc wagę koncentracji na własnym wnętrzu i rozwoju, przy jednoczesnym zaznaczaniu istoty moralności oraz ulotności życia ludzkiego, którego nie należy marnować na przejmowanie się rzeczami, na które nie mamy wpływu: „Nie żyj tak, jakbyś miał żyć lat dziesięć tysięcy. Los wisi nad tobą. Dopóki żyjesz, dopóki można, bądź dobrym (...) Jeżeli cię trapi coś zewnętrznego, to nie to ci dolega, ale twój własny sąd o tym. A ten zmienić – już jest w twojej mocy”⁸⁷.

1.1.2.2. Poszukiwanie szczęścia w myśli filozoficznej średniowiecza

Rozważania nad szczęściem i cnotliwym życiem stanowiły część dyskursu filozoficznego w starożytnej Grecji aż do upadku Cesarstwa Rzymskiego. Średniowiecze to z kolei okres, gdy przez dłuższy czas szczęśliwe życie definiowano po prostu jako brak grzechu. Cnotliwe życie oznaczało, zdaniem chrześcijańskich teologów, że człowiek wyzbędzie się ziemskich przyjemności na rzecz przyszłego życia w niebie⁸⁸. Wśród nich uwagę warto poświęcić św. Augustynowi z Hippony (ur. 354 r. – zm. 430 r.), autorowi dialogu „O szczęśliwym życiu” (łac. *De beata vita*). Uznał on, że dążenie do szczęścia wpisane jest w ludzką naturę, a szczęśliwy „jest ten, kto ma to, czego chce, a nie chce niczego złego”⁸⁹. Nie należy mieć wątpliwości – jest nam ono dane od Boga. Zgodnie z Ewangelią nasze życie nie kończy się śmiercią, a ponownym życiem w niebie: „Bo kto chce znaleźć swe życie, straci je; a kto straci swoje życie z mojego powodu, ten je ocali. Jaka z tego korzyść dla człowieka, jeśli zdobędzie cały świat, a siebie samego zatraci albo skrzywdzi?” (Łk, 9, 25). Warto zacytować również to, co zdaniem Ewangelisty miał powiedzieć do tłumu Jezus: „Uważajcie i strzeżcie się wszelkiej chciwości, bo życie nie

⁸⁶ M. Aureliusz, *Rozmyślania*, księga IV, 7-8, tłum. M. Reiter, Fundacja Nowoczesna Polska, ISBN: 978-83-288-5503-8.

⁸⁷ *Ibidem*, księga IV, 17; księga VIII, 47.

⁸⁸ K. W. Yuen, M. Greene, W. L. Chu (2016), *op. cit.*, s. 239

⁸⁹ Święty Augustyn (1953a), *O życiu szczęśliwym*, [w:] *Dialogi filozoficzne*, Warszawa: PAX, za: M. Łuszczczyk (2017), *op. cit.*, s. 85.

polega na gromadzeniu bogactwa ani nie zależy od tego, co się posiada” (Łk, 12, 15)⁹⁰. Receptą na szczęście jest więc życie uczciwe, cnotliwe i pobożne, bo możemy je osiągnąć dopiero w życiu pośmiertnym⁹¹. Oznacza to, że wszystkie ziemskie aktywności są środkami do realizacji tego najwyższego celu, który osiągnie tylko osoba, która „dobrze żyje, dobrze się modli i dobrze dąży do prawdy”⁹². Owe dążenie do prawdy wymaga mądrości, a tym samym tylko osoba mądra dostąpi szczęścia. Koncepcja św. Augustyna zmieniała się w czasie, jednak wymienione wątki stanowiły jej niezmienny fundament⁹³. Blisko osiemset lat później św. Franciszek z Asyżu (ur. 1181 lub 1182 – zm. 1226 r.) uczył, że ubóstwo uczy pokory, a sposobem na szczęście może być obcowanie z naturą i afirmacja obecności bliźniego. Św. Tomasz z Akwinu (ur. ok. 1225 – zm. 1274 r.) pisał o szczęściu jako dobrze najwyższym, które zawiera wszystkie inne dobra w sobie. Podtrzymywał, rzecz jasna, podobnie jak św. Franciszek, katolicką wizję szczęścia, w której nie można polegać na dobrach doczesnych, które w swej naturze są zawodne⁹⁴, a jego osiągnięcie jest możliwe wyłącznie poprzez zjednoczenie z Absolutem⁹⁵.

1.1.2.3. Filozofia XVII-XXI wieku i szczęście

Oświecenie przywróciło szczęście do dyskursu politycznego i obywatelskiego, gdzie zagadnieniem tym zajęli się filozofowie, ekonomiści i utylitarni liberałowie. Ludzie odważyli się myśleć o szczęściu jako o czymś więcej niż dar od boga bądź dobro osiągalne dopiero po śmierci. Ludzie po raz pierwszy zaczęli oczekiwać szczęścia i dobrobytu, uznając, że to ich prawo⁹⁶. Wiele uwagi poświęcili temu włoscy myśliciele, zaczynając od Lufocivo Antonio Muratoriego (ur. 1672 r. – zm. 1750 r.), który opublikował w 1749 r. książkę pt. „Della Pubblica Felicità” (pl. „Szczęście Publiczne”).

⁹⁰ Cytaty z Ewangelii św. Łukasza z *Nowego Testamentu* w tłumaczeniu Towarzystwa Świętego Pawła 2005 (Wydawnictwo „Święty Paweł”), <https://bit.ly/3JvnM2h>, 01.08.2022.

⁹¹ P. Michoń (2010), *op. cit.*, s. 13-14; K. Majcherek (2016), *Koncepcja szczęścia w pismach św. Augustyna*, *Studia Philosophiae Christianae* 52(2016)1, s. 61.

⁹² Święty Augustyn (1953b), *O porządku*, [w:] *Dialogi filozoficzne*, Warszawa: PAX, za: K. Majcherek (2016), *Koncepcja szczęścia w pismach św. Augustyna*, *Studia Philosophiae Christianae* 52(2016)1, s. 61.

⁹³ K. Majcherek (2016), *op. cit.*, s. 74.

⁹⁴ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 20-21, 311.

⁹⁵ J. Picewicz (2017), *Zagadnienie istoty szczęścia i sposobu jego osiągnięcia w trakcie O życiu szczęśliwym Seneki Młodszego*, *Teologia i Moralność* v. 1, nr 2(22), s. 308.

⁹⁶ D. M. McMahon (2008), *The Pursuit of Happiness in History* [w:] M. Eid, R. J. Larsen (red.), *The Science of Subjective Well-Being*, Nowy Jork: The Guilford Press, ISBN: 9781593855819, s. 86.

Postrzegał on politykę publiczną jako dążenie do osiągnięcia jak najszcześniejszego społeczeństwa poprzez środki ekonomiczne, co wyraża się w tytułowym pojęciu⁹⁷. Termin ten pojawił się w wielu kolejnych publikacjach ówczesnych włoskich ekonomistów⁹⁸. Achille Loria podsumował w 1893 r. ten fakt następująco: „Wszyscy nasi [włoscy] ekonomiści, niezależnie od pochodzenia regionalnego, zajmują się nie tyle, jak Adam Smith, bogactwem narodów, ale szczęściem publicznym” [tłum. własne]⁹⁹. Koncepcja ta nieodzownie łączy się z ideą dobra społecznego (wł. *ben vivere sociale*), a szczęście publiczne stało się punktem odniesienia dla francuskiego ruchu oświeceniowego, m.in. Jeana-Jacquesa Rousseau, Pierra Louisa Maupertuisa, Jeana Charlesa Leonarda Simonde de Sismondi¹⁰⁰. Ostatni z wymienionych myślicieli pisał w 1819 r., że większość Anglików, w tym filozofów, zdaje się nie pamiętać, że celem ekonomii politycznej nie jest pomnażanie bogactwa, lecz jest to narzędzie, za pomocą którego dąży się do szczęścia wszystkich jednostek¹⁰¹. Jest to pewne uproszczenie, gdyż choćby Adam Smith (ur. 1723 r. – zm. 1790 r.) nie ignorował szczęścia w swej myśli, choć faktycznie nie stawiał go w centralnym miejscu. Trzymał się on w dużej mierze arystotelesowskiego rozumienia szczęścia jako ostatecznego celu życia człowieka. Douglas J. Den Uyl oraz Douglas B. Rasmussen wskazują na dualizm pojmowania przedmiotowego pojęcia przez A. Smitha, które może przyjąć formę najwyższą, gdy dotyczy gospodarki jako całości, bądź formę drugorzędną rozumianą jako dobrostan poszczególnych jednostek¹⁰². Autor „Badań nad naturą i przyczynami bogactwa narodów” odrzucał merkantylizm, uważając, że wzrost gospodarczy wiąże się ze społeczną transformacją¹⁰³, i zadał następujące pytanie: „Czy to polepszenie położenia niższych warstw ludności mamy uważać za dodatnie czy za ujemne dla społeczeństwa?”. Odpowiadając, stwierdził, że poprawa sytuacji tej większości społeczeństwa nie może

⁹⁷ H. D. Dixon (1997), *Controversy. Economics and happiness. Editorial Note*, The Economic Journal nr 107, <http://www.edwardmorey.org/4999Ethics/Dixon1997.pdf>, 16.01.2023, s. 1812.

⁹⁸ Zob.: G. Palmieri (1788), *Riflessioni sulla pubblica felicità` relativamente al Regno di Napoli*, <https://www.byterfly.eu/islandora/object/libria:283579>, 19.01.2023; P. Verri (1781), *Discorsi sull'indole del piacere e del dolore, sulla felicità` e sulla economia politic*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k78995b>, 19.01.2023.

⁹⁹ A. Loria (1893), *Verso la giustizia sociale*, Milna: Societa Editrice Libreria, 1904, cyt. za: L. Bruni (2007), *The „Technology of Happiness” And The Tradition Of Economic Science*, Journal of the History of Economic Thought vol. 26(1).

¹⁰⁰ L. Bruni (2004), *The „Technology of Happiness” And The Tradition Of Economic Science*, Journal of the History of Economic Thought vol. 26(1).

¹⁰¹ Sismondi de S. (1819), *Neuveaux Principes d'economie politique*, cyt. za: L. Bruni (2007), *op. cit.*

¹⁰² D. J. Den Uyl, D. B. Rasmussen (2010), *Adam Smith on Economic Happiness*, Reason Papers 32, https://www.reasonpapers.com/pdf/32/rp_32_2.pdf, 16.01.2023, s. 37-38.

¹⁰³ P. L. Porta (2016), *Civil Economy: The Paradigm and its Historical Roots*, [w:] S. Bartolini, E. Bilancini, L., P. L. Porta (red.), *Policies for happiness*, Oxford University Press, ISBN: 9780198758730.

być postrzegana jako coś negatywnego dla ogółu. Społeczeństwo, w którym dominują bieda i nieszczęście, nie może być uznane za prosperujące i szczęśliwe. Co więcej, sama sprawiedliwość wymaga, by ci, którzy dostarczają podstawowych produktów i usług, mieli odpowiedni udział w owocach swojej pracy, pozwalający im na godne życie, ubiór i mieszkanie¹⁰⁴. Twierdził, że społeczeństwo komercyjne zapewnia wolność i bezpieczeństwo, co promuje szczęście i zapobiega ubóstwu¹⁰⁵. Wracając do włoskiej myśli, należy wspomnieć o ostatnim autorytatywnym przedstawicielu tej grupy, którym był Antonio Genovesi (ur. 1713 r. – zm. 1769 r.). Odrzucał on koncepcję brutalnego „stanu natury” i jego anarchiczności na rzecz naturalnej przyjazności człowieka i jego społecznego charakteru. Celem relacji społecznych nie jest dla niego wytwarzanie dóbr materialnych i pomnażanie bogactwa a są one dobrem same w sobie. Kontynuuje on arystotelesowską myśl¹⁰⁶, w której szczęście to produkt uboczny cnót i właściwego postępowania. Cnoty jednak nie mają wyłącznie wartości moralnej, ale również ekonomiczną, gdyż wspierają rozwój gospodarczy poprzez oddziaływanie na zaufanie społeczne, a tym samym kapitał społeczny¹⁰⁷. Podstawą tego jest zaufanie publiczne (wł. *fede pubblica*), które determinuje funkcjonowanie ekonomii obywatelskiej, a ta z kolei prowadzi do szczęścia publicznego. Dobro społeczne powinno być wyznacznikiem kierunku działań podmiotów gospodarczych, a niemoralne jest promowanie biznesu szkodzącego społeczeństwu¹⁰⁸. Adrian Pabst podkreśla, negując opinię Federico D’Onforio¹⁰⁹, że dążenie do wspólnego szczęścia nie dotyczy wyłącznie władz państwowych, a wszystkich obywateli, którzy praktykowania cnót uczeni są w ramach systemu edukacji publicznej¹¹⁰.

Jeremy Bentham (ur. 1748 r. – zm. 1822 r.), jeden z autorów koncepcji utilitaryzmu, dostrzegał szczęście w przyjemnościach i unikaniu bólu. Opracował

¹⁰⁴ A. Smith (2012), *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, tłum. S. Wolff, O. Einfeld, ISBN: 9788301150303, I, 8, s. 93.

¹⁰⁵ R. F. Crespo, B. Mesurado (2015), *Happiness Economics, Eudaimonia and Positive Psychology: From Happiness Economics to Flourishing Economics*, Journal of Happiness Studies nr 16, DOI: 10.1007/s10902-014-9541-4.

¹⁰⁶ Szerzej o wpływie Arystotelesa na myśl A. Genovesi: D’Onofrio Federico (2015), *On the concept of ‘Felicitas Publica’ in eighteenth-century political economy*, Journal of the History of Economic Thought vol. 37(3), DOI: 10.1017/S1053837215000401.

¹⁰⁷ L. Bruni (2007), *op. cit.*, s. 26.

¹⁰⁸ L. Bruni, P. Santori (2022), *The other invisible hand. The social and economic effect of theodicy in Vico and Genovesi*, The European Journal of the History of Economic Thought nr 29(3), <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09672567.2022.2048677>, 19.01.2023.

¹⁰⁹ F. D’Onforio (2015), *op. cit.*

¹¹⁰ A. Pabst (2018), *Political economy of virtue: civil economy, happiness and public trust in the thought of Antonio Genovesi*, The European Journal of the History of Economic Thought nr 4, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09672567.2018.1487462>, 19.01.2023.

koncepcję rachunku szczęśliwości (*felicific calculus*), zgodnie z którym istnieje siedem „wymiarów” przyjemności, od których zależy ich wartość dla szczęścia. Są to kolejno wymiary: 1) intensywności, 2) trwania, 3) pewności, 4) bliskości, 5) płodności, 6) czystości, 7) zasięgu. Pierwsze cztery dotyczą tego, jak intensywna jest przyjemność, jak długo trwa, czy jest pewna i jak szybko ma nastąpić. Płodność oznacza, że za określonym doznaniem będą szły kolejne, a czystość to brak związanych z nią przykrości. Zasięg odnosi się do liczby osób, które tej przyjemności doznają¹¹¹. Rachunkowi towarzyszy „zasada największego szczęścia” – wszystkim działaniom przyświecać ma użyteczność rozumiana jako możliwie najwyższy poziom przyjemności, radości i satysfakcji¹¹². Myśl J. Benthama kontynuował David Ricardo (ur. 1772 r. – zm. 1823 r.), James Mill (ur. 1773 r. – zm. 1836 r.) i jego syn John Stuart Mill (ur. 1806 r. – zm. 1873 r.)¹¹³, dla którego szczęście to „ostateczna wartość wyrażana przez trwałą satysfakcję tworzoną przez zróżnicowane przyjemności w różnych sferach życia”¹¹⁴. Zaznaczał jednocześnie, że szczęście to przyjemność i brak bólu. Wspomniani naukowcy podążali za Epikurem, ale podkreślając społeczne i etyczne znaczenie szczęścia. Nie jest ono wyłącznie czymś do czego każdy z nas powinien dążyć – priorytet należy nadać szczęściu wszystkich¹¹⁵. Tym samym promowanie największej ilości przyjemności dla możliwie największej grupy ludzi powinno być podstawą moralności¹¹⁶. Warto wspomnieć w tym miejscu o Francisie T. Edgeworth’ie (ur. 1845 r. – zm. 1926 r.), twórcy koncepcji hedonometru (lub hedonimetru), której zarys przedstawił w 1881 r. Rozumiał on zadowolenie lub szczęście jako trudne do bezpośredniego pomiaru subiektywne odczucia. Jednak uznał, że mogą one być w pewien sposób zobjektywizowane za pomocą odpowiedniego matematycznego podejścia. Hedonometer miałby być narzędziem matematycznym, które pozwoliłoby na wyrażenie zadowolenia jako ilościowej wielkości, dzięki czemu możliwe byłoby porównywanie i analizowanie różnych poziomów zadowolenia między jednostkami i w różnych sytuacjach. Pisał on o praktycznym działaniu hedonometru

¹¹¹ W. Tatarkiewicz (2015), *op. cit.*, s. 91-92.

¹¹² K. Włodarczyk (2014), *Ekonomia wobec poczucia szczęścia*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, zeszyt 4, s. 348.

¹¹³ R. Easterlin (2021), *An Economist’s Lessons on Happiness. Farewell Dismal Science!*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-61962-6, s. 2.

¹¹⁴ J. Świniarski, W. Chojnacki (2007), *Bezpieczeństwo jako współczesny substytut szczęścia*, [w:] *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko-Biała: Wydawnictwo WSA, za: B. Kaczmarczyk (2013), *op. cit.*, s. 19;

¹¹⁵ L. L. Besser (2021), *op. cit.*, s. 7.

¹¹⁶ O. Shigehiro, E. Diener, R. E. Lucas (2009), *The optimum level of well-being: can people be too happy?* w: Ed Diener (red.) (2009), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, s. 177.

następująco: „Aby sprecyzować te idee, przyznajmy naukowej analizie przyjemności to, co przyznano naukowej analizie energii; wyobraźmy sobie idealnie doskonały instrument, psychofizyczną maszynę, nieustannie rejestrującą wysokość doznawanego przez jednostkę szczęścia, dokładnie i zgodnie z wyrokiem świadomości lub raczej odbiegającą od niej według pewnej zasady błędów. Z chwili na chwilę hedonometer zmienia się; delikatny wskaźnik teraz migocze z drzeniem emocji, a zaraz uspokaja się dzięki aktywności intelektualnej, czasem całymi godzinami spadając do zera lub chwilowo wystrzeliwując w stronę nieskończoności. Wskazywana wysokość jest nieustannie rejestrowana (...). Następnie ilość szczęścia między dwoma okresami reprezentowana jest przez obszar zawarty między linią zerową, prostopadłymi do niej w punktach odpowiadających okresom, a krzywą wykreśloną przez wskaźnik” [tłum. własne]¹¹⁷. Nie było żadnych praktycznych rezultatów wynikających z pomysłu F. T. Edgewortha¹¹⁸.

Artur Schopenhauer, żyjący w latach 1788-1860 przedstawiciel pesymizmu, zrównywał szczęśliwe życie z unikaniem cierpienia. Uznawał, że natura wyposażyla człowieka w naturalny lek przeciwko rozpaczcy, czyli „wrodzony pęd ku szczęściu”. Lek ten jednak jest zwodniczy, bo błędne jest wyobrażenie, że istniejemy po to, abyśmy byli szczęśliwi”. Szczęście to wynik przypadku¹¹⁹. Immanuel Kant (ur. 1724 r. – zm. 1804 r.) zdaniem wielu badaczy był równie sceptyczny, bo uznawał, że bezcelowe jest dążenie do szczęścia, gdyż nikt z nas ostatecznie nie wie, co go uszczęśliwia i z tego powodu należy kształtować wolę w poczuciu obowiązku, bo jedynie to ostatecznie jest dobre i właściwe¹²⁰. Pojawiły się jednak nowe interpretacje, które wskazują, że choć faktycznie to wartość moralna jest najwyższym dobrem, to I. Kant nie był tak krytyczny wobec osiągnięcia szczęścia. Ma ono na tyle jasno wynikać z natury człowieka, że nie wymaga dodatkowej doktryny skłaniającej do podążania za nim. Szczęście stanowić ma dobro warunkowe, gdy wynika z zaspokojenia dopuszczalnych moralnie pragnień. Nie twierdzi on więc, że należy postępować moralnie, by być szczęśliwym, bo moralność nie opiera się na szczęściu. Jednak nie wyklucza ona jego osiągnięcia w toku wypełniania

¹¹⁷ Cyt. za: D. Colander (2007), *Edgeworth's Hedonimeter and the Quest to Measure Utility*, *Journal of Economic Perspectives* vol. 21(2).

¹¹⁸ R. Easterlin (2021), *op. cit.*, s. 2.

¹¹⁹ Z. Bauman (1998), *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 108.

¹²⁰ P. Michoń (2010), *op. cit.*, s. 14.

obowiązków¹²¹. Jak widać poglądy I. Kanta na podejmowaną tu tematykę były niejednoznaczne. Podobnie, dość pesymistycznie, wypowiadał się Friedrich Nietzsche (ur. 1844 r. – zm. 1900 r.), który uznawał, że szczęście jest wynikiem przyjemności i radości. Jest to jego zdaniem stan przewyciężenia bólu i cierpienia, który wiąże się z pojęciem władzy. Władza pojmowana jest przez F. Nietzschego jako przewyciężenie negatywnych afektów, jak również przewyciężenie samego siebie. Jednocześnie szydził z osób, które kierują się w życiu kategoriami przyjemności i radości zamiast szukać celów szlachetniejszych i wyższych¹²². Z punktu widzenia historii szczęścia w warto wspomnieć również Alfreda Marshalla (ur. 1842 r. – zm. 1924 r.), czyli twórcę prawa elastyczności popytu. Skupiał się on nie tylko na dobrobycie ekonomicznym, a szerzej na dobrobycie człowieka rozumianym jako podnoszenie jakości jego życia. Wzrost gospodarczy to jego zdaniem również szansa na postęp moralny. Posługiwał się kategorią „prawdziwego szczęścia”, które traktował jako proces, a nie stan faktyczny¹²³.

Postoświeceniowy świat mierzyć się musiał z eksperymentami inżynierii społecznej, czego przykładem jest wdrażanie myśli Karola Marksa (ur. 1818 r. – zm. 1883 r.) i Friedricha Engelsa (ur. 1820 r. – zm. 1895 r.). K. Marks pisał w „Przyczynku do krytyki heglowskiej filozofii prawa” w 1844 r.: „Nędza religijna jest jednocześnie wyrazem rzeczywistej nędzy i protestem przeciw nędzy rzeczywistej. Religia jest westchnieniem uciśnionego stworzenia, sercem nieczułego świata, jest duszą bezdusznych stosunków. Religia jest opium ludu. Prawdziwe szczęście ludu wymaga zniesienia religii jako urojonego szczęścia ludu”¹²⁴. F. Engels w szkicu „Komunistycznego wyznania wiary” napisanego w 1847 r. wyznał, że „każdy człowiek stara się być szczęśliwym”, a „szczęście jednostki jest nierozzerwalnie związane ze

¹²¹ Zob.: S. Cremaschi (2007), *Kant on civilization, moralization and the paradox of happiness*, [w:] L. Bruni, P. L. Porta (red.), *Handbook on the Economics of Happiness*, Edward Elgar Publishing, ISBN: 978-1-84376-826-5; J. L. Hughes (2004), *The Role of Happiness in Kant's Ethics*, Aporia vol. 14(1), https://aporia.byu.edu/pdfs/hughes-the_role_of_happiness_in_kants_ethics.pdf, 09.01.2022. J. B. Schneewind (1992), *Autonomy, Obligation, and Virtue. An Overview of Kant's Moral Philosophy*, [w:] P. Guyer (red.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge: Cambridge University Press, ISBN: 0521365872

¹²² K. Urstad (2010), *Nietzsche and Callicles on Happiness, Pleasure, and Power*, Kritike vol. 4(2), https://www.kritike.org/journal/issue_8/urstad_december2010.pdf, 20.01.2023.

¹²³ Szerzej: T. Nishizawa (2021), *Alfred Marshall on Progress and Human Wellbeing*, [w:] red. R. E. Backhouse, A. Baujard, T. Nishizawa, *Welfare Theory, Public Action, and Ethical Values. Revisiting the History of Welfare Economics*, Cambridge University Press, DOI: 10.1017/9781108882507; T. Nishizawa (2017), *Alfred Marshall on Progress (Organic Life-growth) and Welfare (Human Wellbeing)*, <https://www.ier.hit-u.ac.jp/extra/doc/WS2015/4.Nishizawa.pdf>, 19.01.2023.

¹²⁴ K. Marks (1962), *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, [w:] Dzieła, t. IV, K. Marks, F. Engels, Warszawa: Książka i Wiedza, s. 458.

szczęściem wszystkich” [tłum. własne]¹²⁵. Realizacja szczęścia miała być możliwa poprzez realizację ideałów komunizmu w drodze rewolucji, co doprowadziło do śmierci blisko 100 milionów ludzi¹²⁶. Stephane Courtois podaje w „Czarnej księdze komunizmu. Zbrodnie, terror prześladowania” następujące wyliczenia ofiar masowych zbrodni komunistycznych: Chiny – 65 milionów; Związek Radziecki – 20 milionów; Korea Północna – 2 miliony; Kambodża – 2 miliony; Afryka – 1,7 miliona; Afganistan – 1,5 miliona; Europa Wschodnia – 1 milion; Wietnam – 1 milion; Ameryka Łacińska – 150 tysięcy; Międzynarodowe ruchy komunistyczne i partie nie sprawujące władzy – 10 tysięcy¹²⁷.

Ostatnim myślicielem, którego poglądy zostaną przytoczone jest Z. Bauman. To najczęściej cytowany polski socjolog, będący dla wielu postacią kontrowersyjną z uwagi na historię współpracy z władzą ludową w okresie stalinizmu. Był jednym z twórców koncepcji postmodernizmu (ponowoczesności, płynnej nowoczesności) i jest często przytaczanym autorem w literaturze przedmiotu z powodu aktualności myśli w kontekście konsumpcjonizmu¹²⁸. Nurt ten wiąże się z poczuciem końca historii i wielkich narracji, wynikającym z narodzin europejskich totalitaryzmów oraz wojennych doświadczeń¹²⁹. W wyniku działań marketingowych to właśnie konsumpcja i związana z nią przyjemność może być dziś dominującym w społeczeństwie kierunkiem myślenia o szczęściu, które przyjmuje formę rosnącej liczby pragnień, które wymagają natychmiastowego spełnienia¹³⁰. W poszukiwaniu genezy takiego stanu rzeczy warto odwołać się do myśli wyrażonej w książce „Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia”, gdzie Z. Bauman stwierdził: „takie życie – życie niepomne śmierci, życie przeżywane jako sensowne i warte życia, życie ożywiane jakimiś celami, a nie miażdżone

¹²⁵ F. Engels, *Draft of a Communist Confession of Faith*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/06/09.htm>, 20.01.2023.

¹²⁶ D. M. McMahon (2008), *op. cit.*, s. 89.

¹²⁷ Szerzej: S. Courtois (1999), *Zbrodnie komunizmu*, [w:] S. Courtois, N. Werth, J-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J-L. Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa: Prószyński i S-ka, ISBN: 8371803265.

¹²⁸ Zob.: T. Kanasz (2015), *op. cit.*; G. Tonon, L. Rodriguez de la Vega (2014), *The importance of friendship in the construction of positive nations*, [w:] H. Agueda Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities*, DOI: 10.1007/978-94-007-686907_4; C. Marklund (2013), *The return of happiness - the end of utopia? Rankings of subjective well-being and the politics of happiness*, C. Marklund (red.), *All well in the welfare state? Welfare, well-being and the politics of happiness*, Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel; S. Thompson, N. Marks, T. Jackson (2013), *Well-being and Sustainable Development*, [w:] I. Boniwell, S. A. David, A. C. Ayers (red.), *Oxford Handbook of Happiness*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199557257.013.0038.

¹²⁹ Zob. Z. Bauman (1996), *Ponowoczesność, czyli dekonstruowanie nieśmiertelności*, Przegląd Filozoficzny - Nowa Seria r. V, nr 1, https://pf.uw.edu.pl/images/NUMERY_PDF/017/PF_1996-R5_1_03_Bauman-Z_Ponowoczesnosc.pdf, 20.01.2023.

¹³⁰ Z. Bauman (2009), *Konsumowanie życia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 39.

i obezwładniane bezcelowością – jest wielkim ludzkim osiągnięciem. Cała organizacja społeczeństwa, całość kultury ludzkiej (...) współpracują ze sobą, by je umożliwić”¹³¹. Przekroczenie przez ludzkość etapu „egzystencji zwierzęcej”, gdzie *clou* życia przestały być potrzeby fizjologiczne, określane jako „potrzeby niższego rzędu” zgodnie z hierarchią potrzeb Masłowa, sprawiło, że najważniejsze jest dla nas często to, co niekoniecznie skończy się wraz z naszym życiem. Kultura determinuje to, iż część z nas pragnie „wybudować pomnik trwalszy niż ze spiżu”, parafrazując Horacego¹³². Przekonanie o prawdziwości tego wyrażenia znane jest od zarania dziejów. Różnica jest taka, iż w odległej przeszłości dla większości ludzi monotonia była towarzyszką życia, wyznaczającą zadania do realizacji i narzucającą sens istnienia. Ponowoczesność nakazuje nam go szukać. Powyższym pomnikiem staje się dziś dla wielu pokazywanie „idealnego” życia w mediach społecznościowych, a monotonią życia jest podążanie za kolejnymi materialnymi zdobyczami. W tym wszystkim mamy możliwość poszukiwania szczęścia, jednak każdy z nas musi potrafić je zdefiniować. Z. Bauman wyróżnił cztery wzory „ponowoczesnej” osobowości, tj. spacerowiczów, włóczęgów, turystów i graczy i każda z nich ma inny sposób na szczęście. Istniały one jego zdaniem już wcześniej, jednak ponowoczesność je upowszechniła, a oprócz tego obecnie mogą one współistnieć w życiu tej samej osoby i w różnych jego aspektach, podczas gdy w przeszłości ich rola była wyłączna i stanowiła przedmiot wyboru. Obecnie nie ma konieczności dokonywania wyboru między nimi¹³³. Spacerowicz obserwuje anonimowo innych ludzi i ukrywa się w tłumie karmiąc się domysłami, co prowadzi do częstych nadinterpretacji. Reżyserem spektakli, które obserwują jest m.in. branża medialna. Włóczęga to z kolei osobowość, która kieruje się adrenaliną – pociąga ją ryzyko i niepewność. Nie ma on żadnego celu wędrówki, bo ukończenie każdego z etapów okazuje się niewystarczające i nudne, a więc nieustannie szuka on przygód. Kolejnym typem jest turysta, którego Z. Bauman opisuje następująco: „Turysta opuszcza dom w poszukiwaniu wrażeń. Wrażenia, i opowieści o wrażeniach – oto jedyny łup, z jakim wraca, i jedyny, na jakim mu zależy. Od włóczęgi, którego pod wieloma względami przypomina, tym się różni, że podróżować nie musi. Nic go z domu nie wypędza, poza nieukojonym pragnieniem przygody. Co turysta czyni, czyni z własnej woli (...) Turysta płaci, turysta wymaga (...) Włóczęga kłania się

¹³¹ Z. Bauman (1998), *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 13.

¹³² *Ibidem*, s. 9.

¹³³ Z. Bauman (1993), *Ponowoczesne wzory osobowe*, *Studia Socjologiczne* 2(129), ISSN: 0039-3371, s. 7.

tuziemcom; turysta oczekuje tubylczych pokłonów (...) W naszych ponowoczesnych czasach wszyscy jesteśmy po trosze turystami. I wcale nie tylko na wakacjach. Świat ma nam służyć do kolekcjonowania wrażeń; i tyle on wart, ile wrażeń dostarcza”¹³⁴. Ostatnia osobowość to gracz, którym po trochu jest każdy z nas, gdyż ponowoczesnym światem w dużej mierze kieruje przypadek. Życie gracza składa się z serii odseparowanych od siebie walk, potyczek i meczów. Koncepcje ponowoczesnych osobowości mają głęboki związek z poszukiwaniem szczęścia we współczesnym świecie, w którym każdy człowiek szuka sposobu na radzenie sobie ze zmiennością i niepewnością. Spacerowicz odnajduje szczęście w dystansowości, anonimowości i braku zobowiązań, a włóczęga w ciągłym poszukiwaniu, którego wyrazem jest przełamywanie rutyny poprzez wynajdywanie nowości i adrenaliny. Turysta z kolei kolekcjonuje w tym celu doświadczenia i opowieści, a tym samym nowe wrażenia, przy czym mają one konsumpcyjny charakter. Szczęście gracza to wynik gry, wyzwań i rywalizacji, w których kluczowe jest podejmowanie ryzyka i rywalizacja.

Jak widać, myśli o szczęściu i sposobów na jego osiągnięcie było w historii mnóstwo. Autor odniósł się tylko do wybranych koncepcji i teorii, które jego zdaniem pokazują rozpiętość myśli ludzkiej na temat szczęścia, jak i do tych, które najczęściej pojawiają się w badaniach nad dobrostanem i jakością życia. Jim Holt w recenzji książki Darrina M. McMahona pt. „Happiness: A History” żartobliwie uznał, że historię podejść do szczęścia można wyrazić w formie następującego zapisu: szczęście = uśmiech losu, fart, fortuna (w czasach Homera), szczęście = cnota (okres klasyczny), szczęście = raj (średniowiecze), szczęście = przyjemność (epoka oświecenia), szczęście = ciepły szczeniak (współczesność)¹³⁵. Analizując to zagadnienie na poważnie, wskazać należy, że w antyku dominowały myśli odnoszące się do nieuchronności losu, przyjemności, cnoty i mądrości jako ewentualnych źródeł szczęścia. Różniło się to w zależności od okresu, jak również szkoły filozoficznej. Średniowiecze to okres, gdy przez dłuższy czas szczęśliwe życie definiowano po prostu jako brak grzechu, a głównymi kierunkami filozoficznymi były: augustynizm, tomizm, franciszkanizm. Oświecenie przywróciło szczęście do dyskursu politycznego i obywatelskiego, gdzie zagadnieniem tym zajęli się filozofowie, ekonomiści i utylitarni liberałowie, a szczególną uwagę poświęcali mu włoscy myśliciele (głównie neapolitańscy). Rewolucyjna oświeceniowa obietnica

¹³⁴ *Ibidem*, s. 24-29.

¹³⁵ P. Kesebir, E. Diener (2009), *op. cit.*, s. 60.

państwa w służbie szczęścia obywateli doprowadziła do eksperymentów inżynierii społecznej, w której postoświeceniowy świat zmierzyć się musiał z takimi ideami jak komunizm, a następnie dwoma wojnami światowymi. Jak pisze Darrin M. McMahon: „Obecnie wydaje się jasne, że zmuszanie istot ludzkich do bycia szczęśliwymi nie jest bardziej wykonalne niż zmuszanie ich do bycia wolnymi”¹³⁶. Szczęście, jak i wolność, są stanami, których nie można narzucić, gdyż są doświadczeniami bardzo indywidualnymi i wynikają m.in. z wewnętrznych przekonań, potrzeb i życiowych okoliczności.

1.2. Związki chemiczne i geny jako źródło szczęścia

Szczęście określamy najczęściej jako uczucie, nastrój lub stan psychiczny. Powstaje jako interakcja czynników wewnętrznych (biologicznych, inaczej endogennych) i zewnętrznych (egzogennych), w której każdy ma inną wagę i znaczenie¹³⁷. Jak pisze Dean Burnett w popularnonaukowej książce „Happy mózg. Skąd się bierze szczęście i co mózgowi do tego”: „Choć stwierdzenie, że szczęście bierze się z mózgu jest formalnie poprawne, to w gruncie rzeczy nic nie znaczy. Bo według tej logiki wszystko bierze się z mózgu. Wszystko, co postrzegamy, pamiętamy, myślimy i wyobrażamy sobie. Każdy aspekt ludzkiego życia w jakimś stopniu angażuje mózg (...). Szczęście zatem oczywiście bierze się z mózgu. Ale to jak na pytanie, gdzie leży Southampton, odrzec: «W Układzie Słonecznym»; odpowiedź poprawna, lecz zupełnie bezużyteczna”¹³⁸. Poszukiwania miejsca mającego być centrum odpowiedzialnym za szczęście człowieka doprowadziły naukowców do stworzenia pojęcia „układu limbicznego” (obejmującego m.in. korę przedczołową, ciało migdałowe, hipokamp)¹³⁹. Jest to sztuczny konstrukt, który określa układ struktur korowych i podkorowych mózgu pozostających ze sobą w sprzężeniu. Pierwotnie wskazywano, że odpowiada wyłącznie za zmysł węchu, jednak faktycznie odpowiada za różne wymiary czynności psychicznych takich jak emocje, popędy i pamięć. Należy zauważyć, że badania empiryczne nie

¹³⁶ D. M. McMahon (2008), *op. cit.*, s. 89.

¹³⁷ D. D. Farhud, M. Malmir, M. Khanahmadi (2014), *Happiness & Health: The Biological Factors - Systematic Review Article*, Iranian Journal of Public Health 43(11), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4449495/>, 10.10.2022.

¹³⁸ D. Burnett (2019), *Happy mózg. Skąd się bierze szczęście i co mózgowi do tego*, Wydawnictwo Feeria Science, ISBN: 978-83-7229-847-8, s. 13.

¹³⁹ Szerzej: V. Rajmonah, E. Mohanas (2007), *The limbic system*, Indian Journal of Psychiatry, 49(2), DOI: 10.4103/0019-5545.33264.

potwierdzają zasadności posługiwania się tym terminem. Pojawia się on jednak dość często w literaturze naukowej i publikacjach popularnonaukowych, stąd pamiętać należy, że to pewne uproszczenie, gdyż stany i zachowania emocjonalne przebiegają w dużo bardziej złożonym strukturalnie „kontekście mózgowym”¹⁴⁰.

Co takiego robi nasz organizm, że czujemy się szczęśliwi? Dzieje się to m.in. za pomocą neuronów, czyli komórek nerwowych, poprzez które nasz mózg przetwarza i przewodzi informacje. Gdy pojedynczy impuls przebiega wzdłuż neuronów, przekazywany jest do następnego dzięki synapsom, czyli przerwom między nimi. Dokładniej rzecz ujmując, pierwszy neuron za pomocą zakończenia synaptycznego wstrzykuje do synapsy związki chemiczne tj. neuroprzekaźniki (nazywane również neurotransmiterami lub neuromediatorami). Ludzki organizm wykorzystuje cały szereg neuroprzekaźników i to głównie one determinują stan zdrowia psychicznego człowieka¹⁴¹. Mamy również hormony, które zdefiniować można jako chemiczne nośniki informacji, które mają regulować procesy chemiczne w komórkach i tkankach. Czy jest jeden neuroprzekaźnik lub hormon, który odpowiada za poczucie szczęścia? Na to pytanie odpowiedzieć należy przecząco, gdyż ze szczęściem związane są m.in.: endorfiny, dopamina, serotonina, nor-epinefryna, melatonina, kortyzol, adrenalina, oksytocyna. Zdaniem badaczy mają one równie istotne znaczenie. I tak dla przykładu: dopamina wpływa na poziom pobudzenia człowieka i stanowi istotny element systemu nagrody (ilekroć organizm poczuje, że robiliśmy coś wartego pochwały np. uprawialiśmy seks, wówczas nagradza nas krótką, acz intensywną przyjemnością dzięki uwolnieniu dopaminy); serotonina oddziałuje na łaknienie, trawienie, nastrój i sen; oksytocyna nazywana jest hormonem miłości i uwalniana jest np. w trakcie porodu, czy karmienia piersią; endorfiny – organizm wyzwala je ostrożnie w odpowiedzi na stres i ból np. porodowy lub wynikający z wysiłku fizycznego. W zależności od potrzeby organizm uwalnia neuroprzekaźniki i hormony z różną intensywnością i w różnych kompozycjach¹⁴². Istnieją liczne choroby i zaburzenia, które powodują nieprawidłowe uwalnianie lub przetwarzanie neuroprzekaźników i hormonów, co może prowadzić do

¹⁴⁰ D. J. Żyżniewski (2021), *Emocje i nastrój. Jak je zrozumieć i kształtować*, Warszawa: Wydawnictwo Zwierciadło, ISBN: 978-83-8132-123-5.

¹⁴¹ D. J. Żyżniewski (2021), *op. cit.*; A. E. Markowicz-Narękwicz (2011), *Związek między wydzielaniem neuroprzekaźników a powstawaniem chorób psychicznych - na szczegółowo omówionym przykładzie depresji*, Neurokognitywistyka w patologii i zdrowiu 2009-2011, https://old.pum.edu.pl/_data/assets/file/0005/47435/NK_2011_055-059.pdf, 10.10.2022, s. 55.

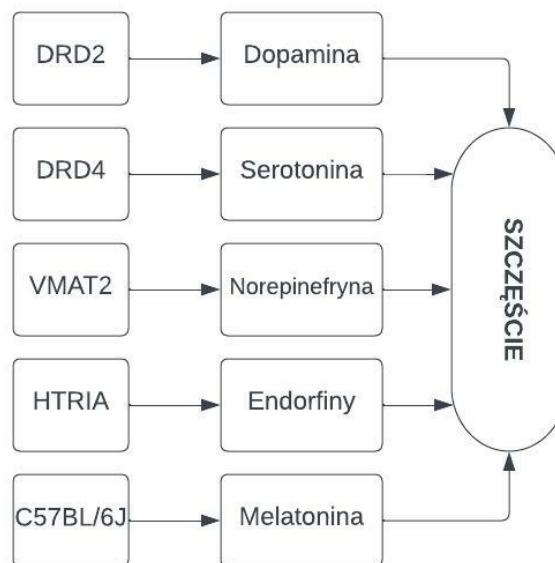
¹⁴² D. Burnett (2019), *op. cit.*; A. E. Markowicz-Narękwicz (2011), *op. cit.*, s. 56; J. Joško (2011), *Pozytywne emocje siłą sprawczą zdrowia*, Problemy Higieny i Epidemiologii 92(3), s. 374.

różnorodnych problemów zdrowotnych. Wymienić można choćby depresję, zaburzenia lękowe, zespół Parkinsona, ADHD, zaburzenia odżywiania, otyłość i niedoczynność tarczycy. Tym samym warto podkreślić, że wpływ na szczęście mają zarówno zjawiska zewnętrzne, jak i wewnętrzne, a tym samym znaczenie może mieć polityka państwa, w tym bezpieczeństwo socjalne.

Do tego, co w ujęciu biologicznym i chemicznym ma związek ze szczęściem, dodać należy oprócz funkcjonowania mózgu, neuroprzekaźników, hormonów, gruczołów, zdrowia fizycznego, atrakcyjności, także czynniki genetyczne¹⁴³. Badacze poszukujący genów związanych z odczuwanym szczęściem jako istotne wyróżnili m.in. geny: 5-HTTLPR (gen transportera serotoniny) oraz MAOA (Monoaminooksydaza A, nazywana również „genem wojownika”, jest istotna w kontrolowaniu poziomu serotoniny i dopaminy), gdyż wpływają na poziom uwalnianych neuroprzekaźników¹⁴⁴. Kluczowe zdaniem badaczy są te przedstawione na Schemacie 1.

Schemat 1

Wpływ genów na neuroprzekaźniki szczęścia

Źródło: D. D. Farhud, M. Malmir, M. Khanahmadi (2014), *Happiness & Health: The Biological Factors - Systematic Review Article*, Iranian Journal of Public Health v. 43(11), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4449495/>, 05.04.2023.

¹⁴³ D. D. Farhud, M. Malmir, M. Khanahmadi (2014), *op. cit.*

¹⁴⁴ Szerzej: M. P. Van de Weijer, D. H. M. Pelt, Lianne P. de Vries, B. M. L. Baselmans., M. Bartles (2022), *A Re-evaluation of Candidate Gene Studies for Well-Being in Light of Genome-Wide Evidence*, Journal of Happiness Studies 23, DOI: 10.1007/s10902-022-00538-x; Y. Kohn, L. Sheffer-Matan, U. Guy, A. Guy, G. Monderer, S. Shifman (2016), *M21- The Role of The Genetic Segments 5-Httlpr And Maa0 In Moderating The Association Between Developmental Environment And Social And Emotional Abilities*, European Neuropsychopharmacology vol. 27 (3), <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0924977X16306083>; D. D. Farhud, M. Malmir, M. Khanahmadi (2014), *op. cit.*

Jak pokazują dociekania wyrażone w niniejszym podrozdziale, szczęście to zagadnienie, które znajduje się również w centrum zainteresowań przedstawicieli nauk przyrodniczych, m.in. biologów i neurologów. Naukowcom nie udało się wypracować jednoznacznej odpowiedzi na pytanie jakie dokładnie części mózgu, jak i związki chemiczne, odpowiadają za to, że człowiek czuje się szczęśliwy. Niewątpliwie jednak prowadzone badania udowadniają, iż subiektywny dobrostan człowieka zależy nie tylko od jego zdrowia fizycznego i psychicznego, sytuacji materialnej i społecznej, lecz w dużej mierze wynika z genów. Z tego płynie jeden wniosek, tj. że każdy z nas może troszczyć się o swój dobrostan, jednak jak pokazują przedstawione wcześniej rozważania językowe i filozoficzne – istnieją różnorodne perspektywy i drogi prowadzących do szczęścia. Niektóre szkoły filozoficzne, takie jak stoicyzm, podkreślają znaczenie wewnętrznego spokoju i akceptacji tego, na co nie mamy wpływu. Inne, jak epikureizm, sugerują, że szczęście można osiągnąć poprzez unikanie bólu i dążenie do przyjemności. Współczesne podejścia, takie jak psychologia pozytywna, łączą elementy tych filozofii z naukowymi badaniami, tworząc holistyczne strategie promowania dobrostanu, o czym szerzej w rozdziale 2.

2. Szczęście w naukach społecznych

Szczęście od dekad nie jest wyłącznie domeną rozważań filozofów, a znajduje się w kręgu zainteresowań m.in. psychologów, statystyków medycznych, ekonomistów, politologów, socjologów, antropologów, prawników, biologów i neurologów. Korzeni interdyscyplinarnych badań empirycznych nad dobrostanem doszukiwać należy się w fuzji ekonomii oraz psychologii¹⁴⁵. Kluczowe było opublikowanie w latach 1973-1974 dwóch artykułów naukowych przez Richarda Easterlina. Zatytułowane one były następująco: *Does money buy happiness?*¹⁴⁶ (tłum. własne: *Czy pieniądze dają szczęście?*) oraz *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*¹⁴⁷ (tłum. własne: *Czy wzrost ekonomiczny zwiększa pomyślność ludzi? Kilka dowodów empirycznych*). Dowodził on empirycznie, że bardziej zamożne społeczeństwa są szczęśliwsze, a dochód determinuje subiektywny dobrostan tylko do pewnej wysokości. Była to na tyle zaskakująca obserwacja, że nazwano ją paradoksem Easterlina (ang. *Easterlin paradox*), gdyż dotychczasowe analizy przekrojowe pokazywały, że dochód zwiększa szczęście¹⁴⁸. Część badaczy i publicystów wskazuje, że paradoks w pewien sposób uosabia tradycyjne powiedzenie „pieniądze szczęścia nie dają”¹⁴⁹. Nurt badań zapoczątkowany przez R. Easterlina stał się na tyle popularny, że w ramach ekonomii powstała nowa dziedzina badań zwana ekonomią szczęścia (ang. *economy of happiness* lub *happiness economics*) i to jej poświęcony został podrozdział 2.1.¹⁵⁰

Kolejnym kamieniem milowym dla rozwoju badań nad szczęściem w naukach społecznych były prace wydane przez Martina Seligmana¹⁵¹ pod koniec lat 90. XX w.

¹⁴⁵ J. Czapiński (2012), *Ekonomia szczęścia i psychologia bogactwa*, „Nauka”, 2012, nr 1, s. 51.

¹⁴⁶ R. Easterlin (1973), *Does money buy happiness?*, *Public Interest* 30, 3-10.

¹⁴⁷ R. Easterlin (1974), *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*, *Nations and Households in Economic Growth. Essays in Honor Moses Abramovitz*, DOI: 10.1016/B978-0-12-205050-3.50008-7.

¹⁴⁸ B. S. Frey (2018), *Economics of Happiness*, ISBN: 978-3-319-75807-7, Springer, Cham, s. 16.

¹⁴⁹ W. K. Yuen., M. Greene, W. L. Chu (2016), *op. cit.*, s. 249; B. Headey (2014a), *Hedonic Adaptation*, [w:] A. C. Michalos (red.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_1278.

¹⁵⁰ C. Marklund (2013), *op. cit.*, s. 207.

¹⁵¹ Ogromny wkład w rozwój dziedziny mieli również m.in. Ed Diener, Mihaly Csikszentmihalyi, Christopher Peterson, Barbara Fredrickson, jednak to M. Seligman nazywany jest „ojcem psychologii pozytywnej”. Wynika to z tego, że wybrał ją w 1998 r. tematem swojej kadencji jako prezesa Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego, czym dał formalne podwaliny pod narodziny nowej dziedziny psychologii. Przedstawił on wówczas nowy kierunek rozwoju, w którym kluczowa miała być odpowiedź na pytanie o to, jakie warunki sprzyjają rozkwitowi człowieka. Szerzej: C. Wallis (2005), *The New Science of Happiness*, *TIME USA*, <https://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1015832,00.html>, 03.02.2023; M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi (2000), *Positive Psychology. An introduction*, *American Psychologist* nr 55.

Głównie za ich sprawą, jak i aktywności organizacyjnej wspomnianego naukowca, narodził się nowy nurt w psychologii, tj. psychologia pozytywna zajmująca się „pozytywnymi emocjami człowieka”¹⁵². W 2000 r. M. Seligman wspólnie z M. Csikszentmihalyi opublikowali artykuł będący swoistym „manifestem psychologii pozytywnej” w którym stwierdzili, że psychologia zbyt mocno skupiała się dotychczas na psychopatologii: „Psychologowie mają niewielką wiedzę na temat tego, co sprawia, że warto żyć. Zrozumieli jednak całkiem sporo o tym, jak ludzie potrafią przetrwać i znosić przeciwności (...)” [tłum. własne]¹⁵³. Uznali oni, że zdrowie psychiczne to coś więcej niż brak chorób psychicznych, a celem nowej dziedziny jest prewencja i rozwój człowieka. „W jaki sposób psycholog może zapobiegać problemom, takim jak depresja, nadużywanie substancji psychoaktywnych lub schizofrenia u młodych ludzi, którzy są genetycznie wrażliwi lub którzy żyją w światach, które pielęgnują te problemy? W jaki sposób psychologowie mogą zapobiec morderczej przemocy na szkolnym podwórku u dzieci, które mają dostęp do broni, słaby nadzór rodzicielski i złośliwość? Psychologowie nauczyli się przez ponad 50 lat, że model choroby nie przybliży psychologii do zapobiegania tym poważnym problemom. Rzeczywiście, główne postępy w profilaktyce nastąpiły w dużej mierze z perspektywy skoncentrowanej na systematycznym budowaniu kompetencji, a nie na korygowaniu słabości (...) Przewidujemy, że psychologia pozytywna w tym nowym stuleciu pozwoli psychologom zrozumieć i zbudować te czynniki, które pozwalają rozkwitać jednostkom, wspólnotom i społeczeństwom” [tłum. własne]¹⁵⁴. Nauka ta skupia się więc na: prewencji poprzez rozwój, ludzkich cnotach i dobrostanie, o czym szerzej w podrozdziale 2.2.

Warto nadmienić, że badania nad szczęściem są dziś w naukach społecznych bardzo popularne, o czym świadczyć może:

- liczba wyników dla wymienionych fraz w wyszukiwarce Google Scholar (stan na dzień 03.02.2023 r.):
 - „economics of happiness” oraz “economy of happiness”– 2 030 000 pozycji,
 - „happiness economy”–2 670 000 pozycji,
 - “ekonomia szczęścia” –16 800 pozycji,

¹⁵² A. Platonow (2008), *Szczęście i zadowolenie z życia (psychologia pozytywna)* [w:] B. Galwas, T. Morawski (red.), *Panopticum 1*, Warszawa, s. 99.

¹⁵³ M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi (2000), *op. cit.*, s. 5.

¹⁵⁴ *Ibidem*, s. 7, 13.

- „positive psychology”–4 230 000 pozycji,
- „psychologia pozytywna”–20 400 pozycji.
- działalność rozlicznych jednostek badawczych i organizacji skupiających się na interdyscyplinarnym badaniu szczęścia i jakości życia m.in.:
 - Erasmus Happiness Economics Research Organisation (Holandia),
 - Institute de l’conomie du bonheur (Francja),
 - Institute for Studies in Happiness Economy and Society (Japonia),
 - Happiness Research Institute (Dania),
 - Australian Center on Quality of Life (Australia),
 - Population Well-Being Lab (Kanada),
 - Happiness Research Organisation (Niemcy),
 - World Happiness Council (Zjednoczone Emiraty Arabskie);
- funkcjonowanie licznych czasopism naukowych skupiających się na tematyce szczęścia, dobrostanu, jakości życia, wśród których najbardziej znany jest Journal of Happiness Studies.

Interdyscyplinarność badań podejmowanych w ramach ekonomii szczęścia i psychologii pozytywnej zaowocowała budową rozbudowanego słownika pojęciowego, jak również rozlicznych teorii, modeli oraz koncepcji dobrostanu i wszystko to zostanie omówione w kolejnych podrozdziałach.

2.1. Przedmiot zainteresowania ekonomii szczęścia

Badania ekonomiczne nad szczęściem nie są wyłącznie ekonometrią szczęścia, gdyż nie ograniczają się do poszukiwania determinantów dobrostanu. Jak słusznie zauważa Marcin Piekalkiewicz, mamy dziś do czynienia z rzeczywistością ekonomią szczęścia, gdyż podejmowana jest próba „implementacji szczęścia do modeli gospodarczych i wykorzystywania go jako predyktora wyników ekonomicznych” [tłum. własne]¹⁵⁵. Można nawet uznać, że coraz częściej stosuje się wyniki tych dociekań do kształtowania lepszych polityk publicznych, które rozumiane są w niniejszej dysertacji jako całościowy kształt działań i decyzji podejmowanych przez instytucje publiczne w

¹⁵⁵ M. Piekalkiewicz (2017), *Why do economists study happiness?*, The Economic and Labour Relations Review vol. 28(3), DOI: 10.1177/1035304617717130, s. 361-362.

rozwiązywanie problemów m.in. społecznych i ekonomicznych, które dotyczą społeczeństwa jako całości lub jego poszczególnych grup społecznych. Carol Graham opisując istotę ekonomii szczęścia, stwierdza, że jest ona metodą oceny dobrobytu, która łączy w sobie metody ekonomiczne i psychologiczne. Zauważa, że psychologowie już od dłuższego czasu wykorzystują ankiety do oceny poziomu szczęścia, natomiast ekonomiści zaczęli interesować się tym obszarem badań stosunkowo niedawno¹⁵⁶. Luka Zevnik pisze z kolei, że celem omawianej dyscypliny badań jest wyjaśnianie paradoksów szczęścia, które podważają wiele klasycznych zasad ekonomicznych¹⁵⁷. Zaznaczyć należy, że ekonomiści nie skupiają się na teorii szczęścia i budowaniu sztywnych ram definicyjnych. Najczęściej nie jest ono dla nich czymś odrębnym od przyjemności, dobrobytu czy zadowolenia z życia. Wynika to z natury badań, w których to do podejmowanych rozważań wystarczą odpowiedzi na pytanie takie jak np. „jak bardzo szczęśliwy jesteś?”¹⁵⁸.

Naukowcy zajmujący się ekonomią szczęścia nie zastępują mierników opierających się na dochodach, lecz uzupełniają je innymi, bazując na badaniach ilościowych realizowanych wśród setek tysięcy osób w ramach m.in. Gallup World Poll, World Values Survey, Europejskiego Sondażu Społecznego czy Eurobarometru (szerzej o nich w rozdziale 3.). Zawierają pytania o subiektywny dobrostan, zadowolenie z życia i rozliczne pytania metryczkowe, jak i o czynniki, które mogą wpływać na subiektywną ocenę, np.: wiarę, relacje społeczne, poglądy polityczne, dochody, aktywność zawodową. Jest to o tyle ciekawe ujęcie, że opiera się nie na ujawnionych wyborach, a na wyrażonych preferencjach, co odróżnia ekonomię szczęścia od klasycznej ekonomii, w której przede wszystkim miernikiem indywidualnego dobrobytu są wybory konsumpcyjne¹⁵⁹. Należy zauważyć, że spotyka się to z krytyką, choć nieliczną, zdaniem części analityków takie dociekania nie mają sensu, gdyż szczęście jest subiektywnie generowaną opinią na temat odczuwanego nastroju czy stanu psychicznego, a zatem nie jest rzeczywistą rzeczą i jako taka nie powinna być przedmiotem dociekań naukowych¹⁶⁰.

¹⁵⁶ C. Graham (2009), *Happiness around the world: the paradox of happy peasants and miserable millionaires*, Nowy Jork: Oxford University Press, ISBN: 978-0-19-95490504, s. 6.

¹⁵⁷ L. Zevnik (2014), *Critical Perspectives in Happiness Research. The Birth of Modern Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-04003-3, s. 11.

¹⁵⁸ Szerzej: L. Bruni Luigino, P. P. Luigi (2007), *Introduction*, [w:] L. Bruni, P. L. Porta (red.), *Handbook on the Economics of Happiness*, Edward Elgar Publishing, ISBN: 978-1-84376-826-5, s. xvi

¹⁵⁹ C. Graham (2009), *op. cit.*, s. 8.

¹⁶⁰ O. Kangas (2013), *Somewhere over the high seas there is a land of my dreams - Happiness and life satisfaction among immigrants in Europe*, [w:] C. Marklund (red.), *All well in the welfare state? Welfare, well-being and the politics of happiness*, Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel.

Dlaczego więc omówione badania nad szczęściem uznaje się za część ekonomii? „Co ma wspólnego szczęście z kluczowymi pojęciami ekonomii, takimi jak efektywne wykorzystanie zasobów, podejmowanie decyzji i produktywność? Czy regresje szczęścia są ostatecznym zakresem badań nad dobrostanem, czy możemy je wykorzystać do dalszej analizy ekonomicznej? Czy można postrzegać ekonomiczne okoliczności życia (np. dochód i bezrobocie) wyłącznie jako wyznaczniki szczęścia, czy też jako skutki determinowane przez szczęście?” [tłum. własne], pyta M. Piekalkiewicz. Odpowiedzieć na te pytania należy następująco – dane związane ze szczęściem ludzi mogą służyć do testowania zjawisk ekonomicznych oraz wyceny dóbr nierynkowych (np. stanu zdrowia), jak również mogą być wyznacznikiem skuteczności polityk publicznych, w tym polityki ekonomicznej. Poczucie szczęście dodatkowo m.in. zwiększa produktywność, jak i wyniki na rynku pracy¹⁶¹. Skoro wzrost dochodów w demokracjach przemysłowych nie wniósł do życia więcej radości, to zgodnie z paradygmatem wskazującym, że produktywność gospodarki to nie tylko wzrost produktu krajowego brutto (PKB) i akumulacja bogactwa, ale również jakości życia i zadowolenia z życia obywateli, należy konstruować nowe polityki publiczne skupione na dobrostanie. To zagadnienie również jest poruszane w obrębie ekonomii szczęścia.

Proces ponownego odkrycia szczęścia przez ekonomistów jest faktem i coraz popularniejszym nurtem badań, który rzuca światło na różne kwestie społeczne i gospodarcze¹⁶². Autor pisze o ponownym odkryciu szczęścia, gdyż było ono już podejmowane w myśli ekonomicznej, co częściowo ukazano w tym rozdziale. Wszystko to w dużej mierze jest wynikiem wzrostu zainteresowania badań nad szczęściem w związku z paradoksem Easterlina i o nim będą kolejne akapity.

¹⁶¹ M. Piekalkiewicz (2017), *op. cit.*, s. 362.

¹⁶² K. Shams (2015), *Developments in the Measurement of Subjective Well-Being and Poverty: An Economic Perspective*, *Journal of Happiness Studies* 17, DOI: 10.1007/s10902-015-9691-z, s. 1.

2.1.1. Paradoks Easterlina

Za punkt wyjścia czy inspirację do rozważań podjętych przez prekursora ekonomii szczęścia, R. Easterlina, uznać należy kilka artykułów naukowych i zawarte w nich teorie i hipotezy badawcze, które można wykorzystywać do prób tłumaczenia różnic w szczęściu poszczególnych jednostek. Pierwszą osobą, o której warto wspomnieć jest James Stemble Duesenberry, który w 1949 r. opublikował założenia hipotezy dochodu względnego (ang. *the relative income hypothesis*, RI)¹⁶³. Została ona postawiona po to, by zweryfikować zachowania oszczędnościowe obywateli Stanów Zjednoczonych. Zgodnie z RI stosunek jednostki do oszczędzania i konsumpcji zależy w głównej mierze od dochodów jednostki, ale w porównaniu do dochodów innych osób, jak również od dotychczasowych doświadczeń konsumpcyjnych, gdyż trudno jest obniżyć standard życia. Jak pisał jej autor: „Dla dowolnego względnego rozkładu dochodów procent dochodów zaoszczędzonych przez rodzinę będzie miał tendencję do bycia wyjątkową, niezmienną i rosnącą funkcją jej percentyla pozycji w rozkładzie dochodów. Zaoszczędzony procent będzie niezależny od bezwzględnego poziomu dochodów” [tłum. własne]¹⁶⁴. Wspomnieć trzeba również o artykule z 1971 r. autorstwa Philipa Brickmana i Donalda Campbella z 1971 r. pt. ang. „Hedonic Relativism and Planning the Good Science” (tłum własne: „Relatywizm hedoniczny¹⁶⁵ i planowanie dobrej nauki”)¹⁶⁶. Rozszerzyli oni teorię poziomu adaptacji Harry’ego Helsona o szczęście. H. Helson opublikował założenia swej teorii w 1964 r. i dotyczyła ona przywykania ludzi do zmian fizycznych np. do zanurzenia kończyn w zimnej wodzie, czy wysokiego poziomu hałasu. Badane osoby przyzwyczajały się do tych zmian i z czasem deklarowały, że woda nie jest tak zimna jak wcześniej, a hałas tak głośny i dokuczliwy¹⁶⁷. P. Brickman i D. Campbell

¹⁶³ Początków tej propozycji można doszukiwać się już wcześniej za sprawą Adama Smitha, który pisał w 1759 r. następująco: „Bez względu na to, jak bardzo samolubny może być człowiek, są oczywiście w jego naturze pewne zasady, które interesują go losem innych” (tłum. własne). Z kolei Thorstein Veblen wprowadził w 1899 r. pojęcie „ostentacyjnej konsumpcji” oznaczającej publiczne demonstrowanie nabytych dóbr celem zdobycia prestiżu i statusu społecznego (ang. *conspicuous consumption*). Należy jednak pamiętać, że to dopiero J. S. Duesenberry dał pewne podstawy teoretyczne dla znaczenia dochodów innych osób wobec indywidualnych aspiracji jednostki. Zob: T. Veblen (1899), *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, Macmillan Company; A. Smith (1759), *The Theory of Moral Sentiments*, Edynburg, Londyn: Wydrukowano dla: A. Millar, A. Kincaid, J. Bell.

¹⁶⁴ J. S. Duesenberry (1949), *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour*, Cambridge: Harvard University Press, s. 3.

¹⁶⁵ W polskiej literaturze nazywany jest synonimicznie relatywizmem hedonicznym i relatywizmem hedonistycznym.

¹⁶⁶ P. Brickman, D. T. Campbell (1971), *Hedonic Relativism and Planning the Good Science*, [w:] M. H. Appley (red.), *Adaptation Level Theory: A Symposium*, New York: Academic Press.

¹⁶⁷ H. Helson (1964), *Current trends and issues in adaptation-level theory*, „American Psychologist” nr 19, DOI: 10.1037/h0040013

postawili hipotezę, że człowiek podobnie adaptuje się do ważnych wydarzeń i zmian w życiu¹⁶⁸. Przykładem, choć bardzo kontrowersyjnym, na jej poparcie są badania P. Brickmana, Dana Coatesa i Ronnie Janoffa-Bulmana z 1978 r., gdzie analizowano dobrostan osób, które wygrały na loterii i takich, które doświadczyły dotkliwego uszczerbku na zdrowiu. Zwycięzcy dostosowali się do nowych okoliczności i nie wykazywali w dłuższej perspektywie wyższego poziomu szczęścia. Oznacza to, że stosunkowo łatwo przyzwyczajamy się do przyjemnych bodźców. Osoby, które ucierpiały w wypadkach potrafiły z kolei częściowo przystosować się do nowej rzeczywistości¹⁶⁹. Omawiane zjawisko nazywa się habituacją i dotyczy ono przyzwyczajania się. Niepełnosprawność z czasem może nie wydawać się tak dużym ograniczeniem, a milion dolarów tak znaczącą sumą pieniędzy¹⁷⁰. Na tej podstawie mówi się o „hedonistycznej bieżni” lub „hedonistycznej adaptacji”, zgodnie z którą jednostki po gwałtownym wzroście lub spadku szczęścia w obliczu życiowych wydarzeń zmierzają do „punktu stałego”, w którym znajdowały się wcześniej¹⁷¹.

Silnym potwierdzeniem dla słuszności teorii adaptacji, jak również artykułem uznawanym za początek ekonomii szczęścia¹⁷², jest przytaczany już artykuł R. Easterlina z 1974 r. zatytułowany „Czy wzrost ekonomiczny zwiększa pomyślność ludzi? Kilka dowodów empirycznych”, gdyż pokazuje on zjawisko habituacji względem dochodów¹⁷³.

¹⁶⁸ B. Headey (2014a), *op. cit.*

¹⁶⁹ Bardziej przekonujące badania na temat wpływu wygranej na loterii na dobrostan przeprowadzili Erik Lindqvist, Robert Ostling oraz David Cesarini w 2020 r. Grupa respondentów obejmowała aż 3 362 graczy, a pula nagród 227 milionów dolarów. Wygrana pozwoliła większości z badanych osób na poprawę długoterminowej satysfakcji finansowej, co długoterminowo podniosło ich dobrostan. Szerzej: E. Lindqvist, R. Ostling, D. Cesarini (2020), *Long-Run Effects of Lottery Wealth on Psychological Well-Being*, *The Review of Economic Studies* vol. 87(6), DOI: 10.1093/restud/rdaa006.

¹⁷⁰ P. Brickman, D. Coates, R. Janoff-Bulmann (1978), *Lottery winners and accident victims: Is happiness relative?*, *Journal of Personality and Social Psychology* nr 36, DOI: 10.1037/0022-3514.36.8.917.

¹⁷¹ W psychologii, jak również w ekonomii mówi się dziś głównie o teorii stabilnego poziomu szczęścia (ang. *set point theory of happiness*) opracowanej przez Davida Lykkena i Auke Tellegena, zgodnie z którą każdy z nas ma swój standardowy - wrodzony - poziom szczęścia, do którego powraca, który to uzależniony jest m.in. od genów, cech charakteru, zdolności do pokonywania życiowych trudności. Każdy z nas tym samym ma inny punkt odniesienia. Źródła: D. Lykken, A. Tellegen (1996), *Happiness is a stochastic phenomenon*, *Psychological Science* nr 7, DOI: 10.1111/j.1467-9280.1996.tb00355.x; B. Headey (2014b), [w:] A. C. Michalos (red.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_2658.

¹⁷² Jak wskazano wcześniej, R. Easterlin opublikował pierwszy artykuł z tej tematyki w 1973 r., natomiast to ten wydany rok później przyniósł dowody empiryczne, które znalazły uznanie w środowisku naukowym. Z tego powodu uznawany jest za kluczowy dla narodzin ekonomii szczęścia.

¹⁷³ Nie jest oczywiście tak, że był to pierwszy artykuł naukowy poszukujący związków pomiędzy różnymi zmiennymi a poziomem szczęścia ludzi. Zob.: G. Gurin, J. Veroff, S. Feld (1960), *Americans view their mental health*, Nowy Jork: Basic Books; N. M. Bradburn, D. Caplovitz (1965), *Reports on happiness. A pilot study on behavior related to mental health*, Chicago: Aldine Publishing Company, https://www.norc.org/PDFs/Publications/Reports_on_Happiness_1965.pdf, 09.12.2022; D. L. Philips (1967), *Social participation and happiness*, *American Journal of Sociology* vol. 72, DOI: 10.1086/224378; W. R. Wilson (1967), *Correlates of avowed happiness*, *Psychological Bulletin*, 67(4), DOI:

W przedmiotowym artykule wykorzystano empiryczne dane (ilościowe i podłużne¹⁷⁴), które były dwojakiego rodzaju:

A. Pierwszy zestaw danych pochodził z badań Hadleya Cantrila dotyczących nadziei, lęków i szczęścia w 14 państwach¹⁷⁵. H. Cantril był pierwszą osobą, która empirycznie sprawdziła opisaną wcześniej ideę M. Abramovitza dotyczącą braku wpływu dochodu na szczęście. Stworzył on indeks społeczno-ekonomiczny (ang. *socioeconomic index*), w którym łączył wskaźniki ekonomiczne i społeczne (m.in. PKB, jakość dróg, liczba lekarzy, zużycie prądu, poziom zatrudnienia, poziom urbanizacji) oraz skalę do oceny poziomu szczęścia¹⁷⁶. Jest on uznawany za prekursora współczesnych badań ilościowych nad dobrostanem, a opracowane przez niego narzędzia, w tym głównie wspomniana skala od 1 do 10 nazywana „drabiną Cantrila” (ang. *Cantril ladder*) wykorzystywana jest dziś powszechnie¹⁷⁷.

10.1037/h0024431; N. M. Bradburn (1969), *The Structure of Psychological Well-Being*, Chicago: Aldine Publishing Company, https://www.norc.org/PDFs/publications/BradburnN_Struc_Psych_Well_Being.pdf, 09.12.2022; J. Robinson, P. Shaver (1970), *Measures of Social Psychological Attitudes*; J. P. Alston, G. D. Lowe, A. Wrigley (1972), *Socioeconomic Correlates for Four Dimensions of Self-Perceived Satisfaction*, *Human Organization* vol. 33(1).

¹⁷⁴ Dane podłużne (inaczej: longitudinalne, szeregu czasowego, porównań podłużnych) - dane o różnicach w poziomie zmiennych w określonych punktach czasu.

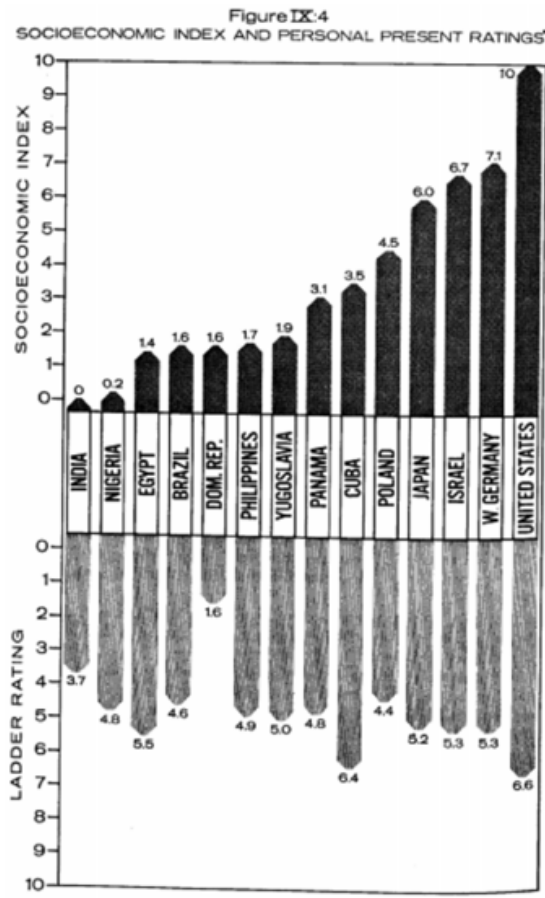
¹⁷⁵ H. Cantril (1965) *The pattern of human concerns*, New Brunswick: Rutgers University Press.

¹⁷⁶ P. J. Stone (1970), *Expectations of a Better Personal Future: A Two-Component Model*, *The Public Opinion Quarterly* vol. 34(3), <http://www.jstor.org/stable/2747964>, 06.01.2023, s. 349.

¹⁷⁷ Istota tego narzędzia, nazwanego przez jej autora jako *Self-Anchoring Striving Scale* (pl. *Skala samozakotwiczenia*), została opisana następująco: „Osoba jest proszona o zdefiniowanie na podstawie własnych założeń, spostrzeżeń, celów i wartości dwóch skrajności lub punktów zakotwiczenia spektrum, na których pożądanym jest jakiś pomiar skali — na przykład może zostać poproszony o zdefiniowanie «góry» i «dołu», «dobrego» i «złego», «najlepszego» i «najgorszego». To samookreślone kontinuum jest następnie wykorzystywane jako nasze urządzenie pomiarowe. Chociaż technikę samozakotwiczenia skali dążeń można zastosować w wielu różnych problemach, została ona wykorzystana w tym badaniu jako środek do odkrycia spektrum wartości, którymi dana osoba jest zaabsorbowana lub zainteresowana i za pomocą których ocenia swoje własne życie. Jako najwyższy punkt oparcia określa swoje pragnienia i nadzieje, jakie sam sobie wyobraża i których realizacja stanowiłaby dla niego jak najlepsze życie. Na drugim krańcu opisuje smartwienia i lęki, troski i frustracje, zawarte w jego koncepcji najgorszego możliwego życia, jakie mógł sobie wyobrazić. Następnie, używając niewerbalnego urządzenia drabiny [pokazującego skalę od 0 do 10], symbolu «drabiny życia», zostaje zapytany, gdzie według niego stoi dzisiaj na drabinie, przy czym szczytem jest najlepsze życie, jakie zdefiniował, a dnem najgorsze życie, jakie zdefiniował” [tłum. własne]¹⁷⁷. Źródło: H. Cantril (1965), *op. cit.*, s. 21-22.

Ryc. 1

Poziom szczęścia (ang. ladder rating) i indeks społeczno-ekonomiczny (ang. socioeconomic index)

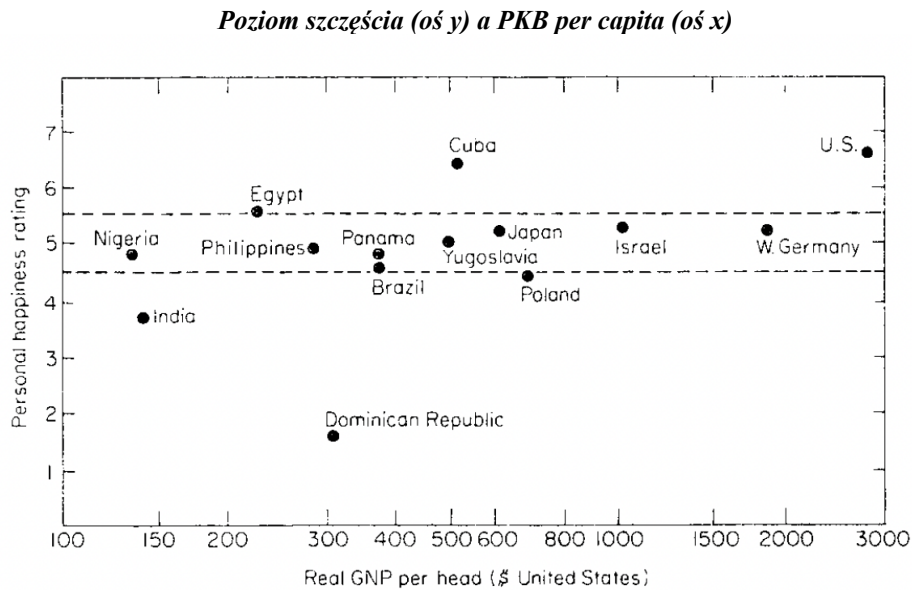
Źródło: H. Cantril (1965) *The pattern of human concerns*. New Brunswick: Rutgers University Press, za: J. Heinzman (2015), *Easterlin or Cantril: Does a Country's Income Determine its People's Happiness?*, Major Themes in Economics vol. 17, s. 20.

Średnie będące wynikiem uzyskanym w poszczególnych państwach w ramach wykorzystanych wskaźników zostały przedstawione przez ich autora jak na Ryc. 1. H. Cantril zauważył, że kraje bardziej rozwinięte były statystycznie szczęśliwsze niż te rozwinięte słabiej. Jednocześnie uznał on, że kraje o niskich wskaźnikach społeczno-ekonomicznych są bardziej szczęśliwe, niż pierwotnie się mu wydawało. Dodatkowo twierdził, że istnieje dodatnia korelacja Pearsona pomiędzy PKB *per capita* a średnim poziomem szczęścia. Na marginesie można dodać, że fakt ten pod wątpliwość poddawał m.in. Philip J. Stone, czy R. Easterlin wskazujący na to, że w badaniach nie uwzględniono wyjątkowych okoliczności politycznych tj. udanej rewolucji na Kubie i kryzysu politycznego w Dominikanie¹⁷⁸. Związek tych zmiennych z deklarowanym szczęściem we wskazanych państwach pokazuje poniższy wykres rozrzutu, jak również to, że oceny poziomu szczęścia w przypadku 10 państw na 14 znajduje się pomiędzy wartościami 4.5

¹⁷⁸ P. J. Stone (1970), *op. cit.*, s. 350; R. Easterlin (1974), *op. cit.*, 105-106.

a 5.5 (Ryc. 2). Wszystko to sprawia, że trudno mieć pewność co do systematycznego związku pomiędzy szczęściem a PKB *per capita* na bazie badań H. Cantrila.

Ryc. 2

Źródło: R. Easterlin (1974), *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*, Nations and Households in Economic Growth. Essays in Honor Moses Abramovitz, DOI: 10.1016/B978-0-12-205050-3.50008-7, s. 106.

B. Drugi zestaw danych wykorzystanych przez R. Easterlina to odpowiedzi na ankietę typu Gallup-poll¹⁷⁹, w której zadano następujące pytanie: „Ogólnie rzecz biorąc, jak szczęśliwy byś powiedział, że jesteś—bardzo szczęśliwy, dość szczęśliwy, czy niezbyt szczęśliwy?” [tłum. własne]¹⁸⁰. Część ankiet była poprzedzona pytaniem o to czym dla respondenta jest szczęście.

Badania te nie były wolne od wątpliwości metodologicznych, z których R. Easterlin zdawał sobie sprawę. Wyrazić je można w postaci trzech poniższych pytań, do których Autor niniejszej dysertacji dopisał aktualniejsze wyjaśnienia:

- 1) Wpływ na nasz dobrostan ma bardzo wiele czynników, w tym codzienne troski i przyjemności. Może to prowadzić do wahań poziomu szczęścia w krótkich okresach, a więc czy może to wypaczyć ogólne wyniki badań ilościowych?

Jak pokazują rozliczne badania i analizy, sondaże i testy dotyczące szczęścia realizowane na poziomie określonej populacji są stabilne i rzetelne. Oznacza to, że wahania stanów emocjonalnych jednostek nie zaburza otrzymywanych

¹⁷⁹ Instytut Gallupa to jedna z najbardziej znanych agencji badawczych na świecie, która regularnie prowadzi globalne badania opinii publicznej.

¹⁸⁰ C. Graham (2009), *op. cit.*, s. 6.

wyników badań ilościowych. Ankiety prowadzone przez Amerykański Instytut Opinii Publicznej we wrześniu 1956 r. w odstępie dwóch tygodni nie wykazały istotnych różnic w wynikach dot. poziomu subiektywnego dobrostanu. Dodatkowo, wyniki przeprowadzonych po pół roku ankiet nadal nie wykazywały większych zmian¹⁸¹. Omawianą prawidłowość potwierdzają również późniejsze badania naukowe¹⁸².

- 2) Czy ludzie są w stanie dokonać właściwej samooceny stanów emocjonalnych, w tym subiektywnego dobrostanu?

Warner R. Wilson prowadził badania nad słusznością (ang. *validity*) samooceny poziomu szczęścia i jej spójnością z ocenami dokonywanymi przez zewnętrznych sędziów – przyjaciół, rodzinę, rówieśników, psychologów itd. Pokazały one, że jurorzy w różnym stopniu zgadzają się z samooceną, jak również niewielu zgadza się z nimi w całości. Nadmienić należy, że większość sędziów zgadza się z nimi do pewnego stopnia, a łączenie ich ocen zwiększa zgodność z samoocenami. Jest to jeden z dowodów na ważność i słuszność samoocen¹⁸³. Ten fakt znalazł potwierdzenie w późniejszych publikacjach naukowych¹⁸⁴, a dodatkowo przemawia za nim to, że wyniki badań ilościowych dotyczących szczęścia różnią się w poszczególnych grupach społecznych, jak i korelują z różnymi czynnikami np. zdrowiem fizycznym, czy wiekiem. Widać również różnice w średnich krajowych poziomach subiektywnego dobrostanu, co oddaje różnice w jakości życia w poszczególnych społeczeństwach. Oznacza to, że ludzie są w stanie dokonać właściwej samooceny stanów emocjonalnych, i stanowi to dodatkowe potwierdzenie¹⁸⁵.

- 3) Jeśli badanie dotyczy dobrostanu w kontekście dochodu, to czy respondent nie połączy podświadomie tych dwóch kwestii, a to nie wpłynie na jego samoocenę?

¹⁸¹ Szerzej: R. Easterlin (1974), *op. cit.*, s. 96, 109.

¹⁸² Zob.: E. Diener, R. Inglehart, L. Tay (2013), *Theory and Validity of Life Satisfaction Scales*, Social Indicators Research 112, DOI: 10.1007/s11205-012-0076-y; A. B. Kreuger, D. A. Schkade (2008), *The reliability of subjective well-being measures*, Journal of Public Economics, vol. 92, nr 8-9, DOI: 10.1016/j.jpubeco.2007.12.015, s. 1833-1845; J. J. Ehrhardt, W. E. Saris, R. Veenhoven (2000), *Stability of Life-satisfaction over Time*, Journal of Happiness Studies 1, DOI: 10.1023/A:1010084410679, s. 177-205.

¹⁸³ W. R. Wilson (1967), *op. cit.*

¹⁸⁴ Zob.: C. Zou, U. Schimmack, J. Gere (2013), *The Validity of Well-Being Measures: A Multiple-Indicator-Rater Model*, Psychological Assessment 25(4), DOI: 10.1037/a0033902; L. Schneider, U. Schimmack (2009), *Self-Informant Agreement in Well-Being Ratings: A Meta-Analysis*, Social Indicators Research 94, DOI: 10.1007/s11205-009-9440-y.

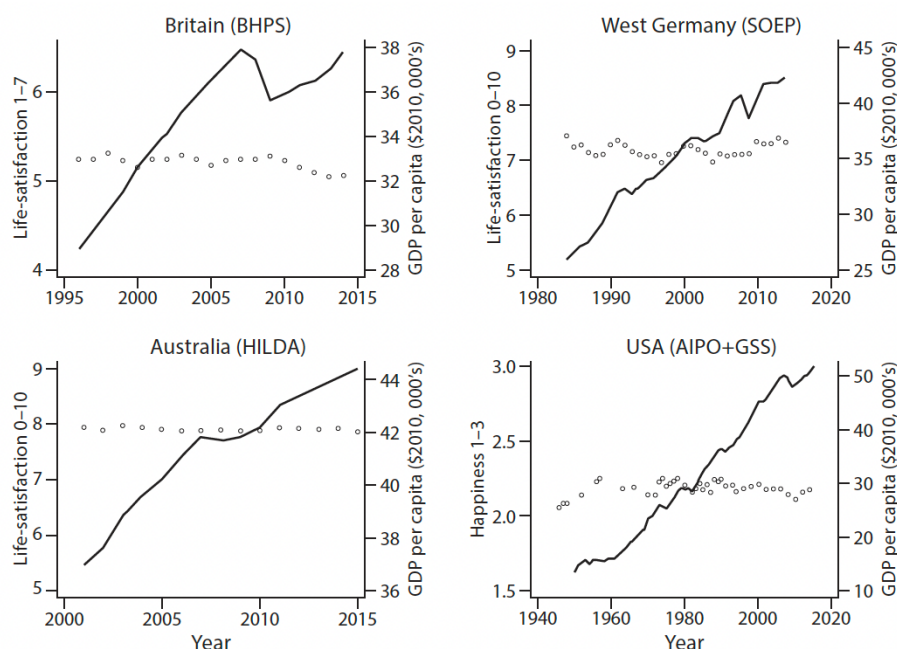
¹⁸⁵ Szerzej: E. Diener, R. Inglehart, L. Tay (2013), *op. cit.*

Gdyby spytać kogoś o dochody, a następnie o to czy czuje się szczęśliwy, to osoba ta mogłaby nawet podświadomie połączyć te dwie kwestie, co mogłoby wpłynąć na udzieloną odpowiedź. Z tego powodu pytania ankietowe są zazwyczaj tak ułożone, by odseparować pytania o ocenę innych aspektów własnego życia od pytań dotyczących subiektywnego dobrostanu. Podobnie realizowane były badania ilościowe będące przedmiotem analiz R. Easterlina, jak również dzisiaj się je prowadzi w taki sposób¹⁸⁶.

R. Easterlin przeprowadził analizę w oparciu o łącznie 30 ankiet z lat 1946-1970 obejmujących 19 państw świata¹⁸⁷. Ze względu na brak danych, te początkowe wyniki dotyczące szeregów czasowych (pomiarów dokonywanych w regularnych odstępach czasu) były ograniczone do Stanów Zjednoczonych¹⁸⁸. W miarę jak państwo to stawało się bogatsze, średni poziom szczęścia nie wzrastał, choć osoby bogatsze były średnio bardziej szczęśliwe niż biedniejsi rodacy. Dowodził również, że nie ma istotnej korelacji pomiędzy PKB *per capita* a średnim poziomem szczęścia w innych państwach świata, a tym samym zaprezentował wnioski odmienne od H. Cantrila. Zilustrować może to Ryc. 3., która choć pochodzi z późniejszych badań, to przedstawia to samo zjawisko.

Ryc. 3.

PKB per capita (-) (ang. GDP per capita) i poziom szczęścia (o) na przestrzeni lat w wybranych państwach świata

Źródło: A. E. Clark, S. Fleche, R. Layard, N. Powdthavee, G. Ward (2019), *The Origins of Happiness. The Science of Well-Being*, Princeton: Princeton University Press, ISBN: 978-0-691-19633-6, s. 43.

¹⁸⁶ R. Easterlin (1974), *op. cit.*, s. 98.

¹⁸⁷ Szerzej o metodologii badań prowadzonych przez R. Easterlina: R. Easterlin (1974), *op. cit.*

¹⁸⁸ R. Easterlin, K. J. O'Connor (2020), *The Easterlin Paradox*, Institute of Labor Economics Discussion Paper Series nr 13923, <https://docs.iza.org/dp13923.pdf>, 12.12.2022 r., s. 2.

Podsumowując, R. Easterlin doszedł do wniosku o charakterze mikro, a więc że indywidualny dochód wpływa na odczuwane szczęście, a także wniosku makro, iż wzrost gospodarczy (PKB *per capita*) niekoniecznie determinuje subiektywny dobrostan społeczeństwa.

Pierwszym ekonomistą, który próbował rozwikłać przedmiotowy paradoks, był sam R. Easterlin. Jego zdaniem uzasadnienia powyższych odkryć należy doszukiwać się w ludzkiej naturze – mamy tendencję do tego, by porównywać swój stan posiadania i poziom życia do innych, jak również przyzwyczajamy się do doświadczeń (habituacja)¹⁸⁹. Bruce Headey ilustruje to następującym przykładem: „Osoby, które osiągnęły wzrost standardu życia, mogą początkowo czuć się bardziej zadowolone z życia. Ale jeśli potem porównają się z sąsiednimi Jonesami i zauważą, że sytuacja Jonesów też się polepszyła, to ich satysfakcja zniknie” [tłum. własne]¹⁹⁰. Z czasem R. Easterlin coraz więcej uwagi poświęcał wzrostowi aspiracji, który negatywnie oddziałuje na subiektywny dobrostan i statystycznie potwierdził główne założenia hipotezy postawionej przez J. S. Duesenberry’ego, a więc dopiero artykuł z 1974 r.¹⁹¹ przyniósł dowody, które znalazły uznanie w środowisku naukowym. Z tego powodu określany jest on przez wielu jako przełomowy i pionierski¹⁹².

R. Easterlin kontynuował swoje badania nad paradoksem szczęścia. Brak ograniczeń w dostępie do danych ilościowych zaowocował rozszerzeniem zbioru do krajów na całym świecie, zarówno rozwiniętych, jak i rozwijających się. O ile w 1974 r. wykazał on związek między dochodami a subiektywnym dobrostanem, tak w 1995 r. również między państwami. Uznał wówczas, że „pozytywna relacja szczęścia do dochodów zazwyczaj pojawia się w porównaniach międzynarodowych”, a „podniesienie

¹⁸⁹ R. Easterlin (1974), *op. cit.*, s. 118-119.

¹⁹⁰ B. Headey (2014b), *op. cit.*

¹⁹¹ *Ibidem.*

¹⁹² Zob.: S. Balasubramanian, P. Cashin (2019), *Gross National Happiness and Macroeconomic Indicators in the Kingdom of Bhutan*, International Monetary Fund Working Paper 19/15; C. F. Kaiser, M. C. M. Vendrik (2018), *Different Versions of the Easterlin Paradox: New Evidence for European Countries*, Institute of Labor Economics Discussion Paper Series nr 11994., <https://docs.iza.org/dp11994.pdf>, 06.01.2023; G. Copola (2013), *The Easterlin Paradox: An Interpretation*, G. Coppola (2013), *The Easterlin Paradox: An Interpretation*, <https://www.siecon.org/sites/siecon.org/files/oldfiles/uploads/2014/10/Coppola-248.pdf>, 13.12.2022; M. Portela, I. Neira, MM Salinas-Jimenez (2013), *Social Capital and Subjective Wellbeing in Europe: A New Approach on Social Capital*, Social Indicators Research 114, DOI: 10.1007/s11205-012-0158-x. A. Fremstad (2010), *Growth Doesn't Matter: An Empirical Analysis of Household Income and Individual Life Satisfaction in Germany, 1984-2007*, http://peri.umass.edu/fileadmin/pdf/conference_papers/newschool/Growth_Doesn_t_Matter_-_Fremstad.pdf, 25.11.2022; Bruni L. (2007), *op. cit.*

dochodów wszystkich nie zwiększa szczęścia wszystkich”¹⁹³. W kolejnych latach ponownie wykazywał sprzeczność w omawianych zestawach danych, uznając dodatkowo, że wzrost gospodarczy jednak może mieć wpływ na szczęście wybranych przypadkach, ale wyłącznie w krótkiej perspektywie czasu. Całkowity brak tej zależności istnieje zdaniem twórcy paradoksu szczęścia w dłuższej perspektywie trwającej dziesięć lat lub więcej¹⁹⁴. W 2020 r. R. Easterlin i Kelsey J. O’Connor wyjaśnili sens paradoksu następująco: „w pewnym momencie szczęście zmienia się bezpośrednio wraz z dochodami, zarówno między narodami, jak i wewnątrz nich, ale z biegiem czasu szczęście nie ma tendencji wzrostowej odpowiadającej wzrostowi dochodów (...) paradoksem jest sprzeczność między obserwacjami dotyczącymi relacji szczęścia do dochodów w pewnym momencie (dane przekrojowe) a dowodami dotyczącymi szczęścia i dochodów w czasie (dane szeregów czasowych)” [tłum. własne]¹⁹⁵.

2.1.2. Ewolucja badań nad paradoksem Easterlina i rozwój ekonomii szczęścia

Kwestie zależności między pieniędzmi i szczęściem oraz zasadności paradoksu Easterlina były rozwijane w kolejnych latach. Tytułowy paradoks wpłynął nie tylko na dociekania ekonomistów, ale pozwolił na interdyscyplinarne spojrzenie na to zagadnienie i ogólny rozkwit badań nad szczęściem. W kolejnym ustępie omówione zostaną kluczowe dla narodzin dyscypliny publikacje zainspirowane badaniami R. Easterlina, a dalej późniejsze próby wyjaśniania zależności między dochodami i szczęściem.

Tibor Scitovsky w książce „The Joyless Economy: An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction” (pl. „Gospodarka pozbawiona radości: badanie

¹⁹³ R. Easterlin (1995), *Will raising the incomes of all increase the happiness of all?*, Journal of Economic Behavior and Organization, vol. 27, s. 1, 42.

¹⁹⁴ Najważniejsze prace: R. Easterlin, K. J. O’Connor (2020), *op. cit.*; R. Easterlin, O. Sawangfa (2010), *Happiness and economic growth: Does the cross section predict time trends? Evidence from developing countries*, [w:] E. Diener, J. F. Helliwell, D. Kahneman (red.), *International Differences in Well-Being*, Oxford University Press, ISBN: 9780199732739; R. Easterlin, L. Angelescu, M. Switek, O. Sawangfa, J. Smith Zweig (2010), *The happiness-income paradox revisited*, PNAS vol. 107(52), DOI: 10.1073/pnas.1015962107; Easterlin Richard, L. Angelescu (2009), *Happiness and growth the world over: time series evidence on the happiness-income paradox*, IZA Discussion Papers nr 1060, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/35652/1/597845883.pdf>, 03.02.2023. R. Easterlin (2006), *Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven*, Social Indicators Research nr 74(3); R. Easterlin (2005), *Diminishing Marginal Utility of Income? Caveat Emptor*, Social Indicators Research nr 70(3); R. Easterlin (2001), *Income and Happiness: Towards a Unified Theory*, The Economic Journal nr 111(473).

¹⁹⁵ R. Easterlin, K. J. O’Connor (2020), *op. cit.*, s. 2.

satysfakcji i niezadowolenia konsumentów” [tłum. własne]) z 1976 r. połączył zagadnienia ekonomiczne i psychologiczne. Autor bazując na psychologii behawioralnej tłumaczy zachowania ekonomiczne ludzi. Odwołując się m.in. do przedmiotowego paradoksu pokazuje on, że dostatek materialny niekoniecznie prowadzi do zadowolenia człowieka. T. Scitovsky wskazuje m.in., że amerykański styl życia bazujący na komforcie pozbawił konsumpcję naturalnej radości wynikającej z podejmowanego ryzyka¹⁹⁶. Naukowcem, którego trzeba wspomnieć w kontekście badań nad dobrostanem, jest również Amartya Sen. Choć nie jest on „uczonym szczęścia”, to wniósł ogromny wkład teoretyczny w kompleksowe ujęcie dobrobytu i dobrostanu poprzez swoją koncepcję sprawiedliwości, którą nazwał „perspektywą zdolności” (ang. *capability approach*)¹⁹⁷. Słusznie, zdaniem autora, wskazuje Anna Kurowska, że sens tego paradygmatu lepiej oddaje jego tłumaczenie jako „podejścia zorientowanego na realne możliwości”. Prace na temat tej koncepcji publikował w latach 80. i 90. XX w. Odrzucił on istniejące ramy standardów życia polegające na analizie zasobów i dóbr, a zwrócił uwagę na „realne możliwości” realizacji przez nią „cenionych funkcjonowań” (sposobów funkcjonowania). Cenionymi sposobami funkcjonowania mogą być np. bycie odpowiednio odżywionym czy posiadanie preferowanej liczby dzieci¹⁹⁸. Uznał, że jednostki mogą dążyć do szczęścia, gdy mają możliwość korzystania z zasobów w taki sposób, w jaki chcą, a dopiero wtedy można badać ich użyteczność. A. Sen odnosi więc dobrobyt do zindywidualizowanego podmiotu, który może, ale nie musi wykorzystywać w praktyce zdolności, którymi dysponuje¹⁹⁹. Fred Hirsch, w wydanej w 1977 r. książce „Social Limits to Growth” (pl. „Granice wzrostu” [tłum. własne]) skupia się z kolei na konsekwencjach wzrostu liczby ludności, uprzemysłowienia i wyczerpywania dóbr naturalnych. Twierdzi, że wraz z bogaceniem się ludzi życie staje się coraz mocniej pochłonięte walką o „dobra pozycyjne”, co prowadzi do coraz większej frustracji dobrze sytuowanych osób. Dobrem pozycyjnym jest np. kierownicze stanowisko, gdyż pozycjonuje społecznie wyżej, a jednocześnie jest mocno limitowane²⁰⁰. Yew-Kwang Ng

¹⁹⁶ T. Scitovsky (1976), *The Joyless Economy: An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*, Oxford University Press.

¹⁹⁷ Tłumaczenie za: E. Unterhalter (2013), *Edukacja, zdolności i sprawiedliwość społeczna*, Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna t. II, nr 1; O. Cielemecka (2011), Recenzja artykułu Marthy C. Nussbaum *Creating Capabilities: Human Development Approach*, *Etyka* 44.

¹⁹⁸ A. Kurowska (2017), *Capability approach jako podejście badawcze w polityce społecznej*, *Polityka Społeczna* nr 5-6, s. 20-21.

¹⁹⁹ S. C. White (2017), *Rational wellbeing: re-centring the politics of happiness, policy and the self*, *Policy & Politics* vol. 45(2), DOI: 10.1332/030557317X14866576265970, s. 124.

²⁰⁰ F. Hirsch (1977), *Social Limits to Growth*, Londyn: Routledge.

analizował teoretycznie zależność między obiektywnym światem i subiektywnymi odczuciami, a przedmiot tych badań ilustrował w 1978 r. następującym przykładem: „jeśli problemem jest wybór między dwiema alternatywnymi trasami autostrady, która będzie miała podobne skutki społeczne i środowiskowe, wystarczy do tego celu badanie bezpośrednich kosztów i korzyści. Jeśli jednak problem polega na tym, czy autostrada powinna w ogóle powstać, to trzeba też wziąć pod uwagę wpływ na środowisko itp. W przypadku jeszcze większych problemów, takich jak celowość wzrostu gospodarczego, potrzebna jest pełniejsza analiza uwzględniająca wszystkie istotne efekty obiektywne, instytucjonalne i subiektywne” [tłum. własne]²⁰¹. Kolejna warta odnotowania w tym miejscu publikacja nosi tytuł „Human Satisfaction and Public Policy” (pl. „Satysfakcja człowieka i polityki publiczne” [tłum. własne]) i została wydana w 1980 r. Richard Layard w przytoczonym artykule udowadnia, że status społeczny i oczekiwania odgrywają w życiu człowieka niezwykle istotną rolę, a z tego powodu powinny stać się przedmiotem zainteresowania decydentów politycznych, a więc być przedmiotem polityk publicznych²⁰². Ten sam autor blisko 20 lat później zauważył, że od lat 70. do 90. XX w. satysfakcja z pracy w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii pozostawała bez zmian pomimo istotnego wzrostu dochodów, co pokazało, że zmienne ekonomiczne to jeden z elementów dobrostanu, ale równie istotne są m.in. relacje społeczne, poczucie sensu i samorozwój zawodowy²⁰³. W roku 1984 Ed Diener, Jeff Horwitz oraz Robert A. Emmons podjęli się badania szczęścia wśród osób bogatych. Wyniki pokazały, że grupa bardzo zamożnych osób była średnio bardziej szczęśliwa niż jakakolwiek inna grupa w badaniu krajowym, jednocześnie wpływ samych pieniędzy na subiektywny dobrostan nie jest zbyt silny. Jak piszą autorzy: „Dlaczego grupa zamożna na ogół jest tak szczęśliwa? Może to wynikać z przyjemnych wydarzeń, prestiżu i poczucia własnej wartości, które przynosi bogactwo. Istnieją jednak alternatywne wyjaśnienia. Na przykład może być tak, że osoby te zawsze były bardzo szczęśliwe i to było jedną z przyczyn ich bogactwa, a nie odwrotnie. Być może bardziej wiarygodnym wyjaśnieniem jest to, że osoby zamożne były bardzo zaangażowane w swoją pracę, która jest ekscytująca” [tłum. własne]²⁰⁴.

²⁰¹ Y-K. Ng (1978), *Economic growth and social welfare: the need for a complete study of happiness*, *Kyklos*, vol. 31, DOI: 10.1111/j.1467-6435.1978.tb00660.x, s. 583.

²⁰² R. Layard (1980), *Human Satisfaction and Public Policy*, *The Economic Journal* vol. 90(360), DOI: 10.2307/2231740.

²⁰³ W. Tov, E. W. M. Au (2013), *Comparing Well-being Across Nations: Conceptual and Empirical Issues*, *Oxford Handbook of Happiness*, DOI: 10.1903/oxfordhb/9780199557257.013.0035, s. 2.

²⁰⁴ E. Diener, J. Horwitz, R. A. Emmons (1984), *Happiness of the very wealthy*, *Social Indicators Research* 16, s. 273.

Kolejni uczeni udowadniali, że osoby mające więcej pieniędzy, są średnio szczęśliwsze niż osoby biedne²⁰⁵.

Przytoczone powyżej publikacje wydają się być zdaniem autora kluczowe dla kształtowania się dyscypliny ekonomii szczęścia. Wracając jednak ściśle do relacji między dochodami a poziomem szczęścia, należy wskazać, iż nie ma dziś konsensusu co do prawdziwości paradoksu Easterlina. Ruut Veenhoven i Floris Vergunst piszą nawet o „iluzji Easterlina”²⁰⁶. Stosunkowo szeroki konsensus panuje tylko co do tego, że średnio szczęśliwsi są mieszkańcy bogatszych państw niż biedniejszych, a więc w zakresie obserwacji opierających się o dane przekrojowe²⁰⁷. Pomimo rozlicznych prób nie udało się nikomu podważyć tez R. Easterlina w ich krytycznym punkcie i z tego powodu, jako intuicyjnie sprzeczny z tradycyjną analizą ekonomiczną, pozostaje on jednym z głównych tematów badań w ramach ekonomii szczęścia²⁰⁸. Badacze koncentrują się głównie na dwóch perspektywach: 1) Czy istnieje paradoks szczęścia, a jeśli tak, to gdzie i w jakim zakresie? 2) Co powoduje przedmiotowe zjawisko i co ono dla nas oznacza²⁰⁹? Teoretyczne próby wyjaśniania paradoksu przebiegały dotychczas w sposób przedstawiony na Ryc. 4.

²⁰⁵ Zob.: F. M. Andrews, S. B. Withey (1976), *Social indicators of well-being: America's perception of life quality*, Nowy Jork, Londyn: Plenum Press, DOI: 10.1007/978-1-4684-2253-5; A. Campbell, P. E. Converse, W. L. Rodgers (1976), *The Quality of American Life, The: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*, ISBN: 978-0-87154-194-9, Nowy Jork: Russel Sage Foundation; R. A. Cummins (2000), *Personal income and subjective well-being: A review*, *Journal of Happiness Studies* 1, DOI: 10.1023/A:1010079728426; A. Ferrer-i-Carbonell (2005), *Income and well-being: an empirical analysis of the comparison income effect*, *Journal of Public Economics* vol. 89(5-6), DOI: 10.1016/j.jpubeco.2004.06.003; Z. Yu, L. Chen (2016), *Income and Well-Being: Relative Income and Absolute Income Weaken Negative Emotion, but Only Relative Income Improves Positive Emotion*, *Frontiers in Psychology* 7, DOI: 10.3389/fpsyg.2016.02012.

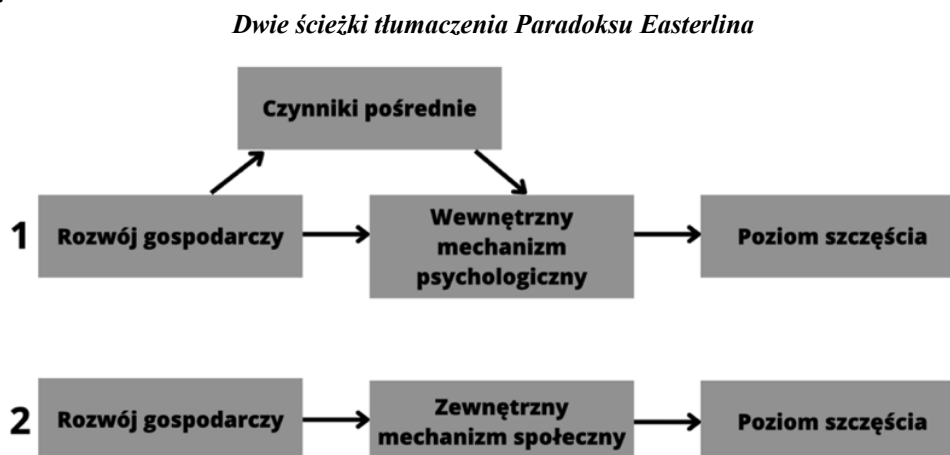
²⁰⁶ R. Veenhoven, F. Vergunst (2014), *The Easterlin illusion: economic growth does go with greater happiness*, *International Journal of Happiness and Development*, vol. 1, nr 4, DOI: 10.1504/IJHD.2014.066115.

²⁰⁷ A. E. Clark (2015), *Adaptation and the Easterlin Paradox*, <http://www.parisschoolofeconomics.com/clark-andrew/AdaptationandtheEasterlinParadox2015.pdf>, 13.12.2022, s. 2.

²⁰⁸ C. Smith (2014), *Easterlin Paradox*, [w:] A. C. Michalos (red.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_802.

²⁰⁹ L. Lulu, S. Lei (2019), *Economic growth and subjective well-being: analyzing the formative mechanism of Easterlin Paradox*, *The Journal of Chinese Sociology* nr 6, DOI: 10.1186/s40711-018-0090-9.

Ryc. 4.

Źródło: L. Lulu, S. Lei (2019), *Economic growth and subjective well-being: analyzing the formative mechanism of Easterlin Paradox*, The Journal of Chinese Sociology nr 6, DOI: 10.1186/s40711-018-0090-9 [tłum. własne].

Conal Smith wskazuje na istnienie czterech głównych teorii wyjaśniających paradoks szczęścia²¹⁰. Dotyczą one²¹¹:

- 1) Porównań społecznych – dwa dominujące wyjaśnienia związku pomiędzy dochodami, a poziomem naszego szczęścia mają charakter behawioralny:
 - a. Pierwsze z nich reprezentowane jest przez samego R. Easterlina, według którego szczęście zależy od względnej pozycji i dochodów jednostki, co zostało omówione w podrozdziale 2.1.1. Inne warte wskazania badania opublikowali m.in. Andrew E. Clark, Paul Frijters i Michael A. Shields, którzy również zaznaczają, iż względny (w myśl hipotezy J. S. Duesenberry’ego), a nie bezwzględny dochód w porównaniu do innych określa poziom szczęścia. Oznacza to, że bogaci są szczęśliwsi, bo porównują się z innymi, a nie z powodu wyższego poziomu konsumpcji, który gwarantują dochody. Wzrost gospodarczy nie determinuje więc średniego poziomu subiektywnego dobrostanu, bo ranking dystrybucji dochodów pozostaje bez zmian²¹².

²¹⁰ C. Smith (2014), *op. cit.*

²¹¹ Wszystkie przytaczane badania dotyczą różnych państw, zakresu lat itd. Z tego powodu Autor przytacza wyłącznie najważniejsze wnioski, które pokazują tło dla rozważań nad związkiem pomiędzy szczęściem a rozwojem gospodarczym.

²¹² A. E. Clark, P. Frijters, M. A. Shields (2008), *Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles*, Journal of Economic Literature vol. 46(1), DOI: 10.1257/jel.46.1.95.

- b. Ruut Venhooven prezentuje drugie, dominujące obok R. Easterlina, wytłumaczenie przedmiotowego paradoksu. Twierdzi on, że istnieje pozytywna zależność między PKB *per capita* a szczęściem, ale zależność ta słabnie lub przestaje istnieć po przekroczeniu pewnego pułapu. Dopiero wtedy zaczyna mieć znaczenie poziom względny, co może tłumaczyć czemu osoby biedne są czasem szczęśliwsze niż te majątne²¹³. Uznaje on, że nędza i nierówności dochodowe nie są głównymi przyczynami nieszczęścia, a tym samym paradoks w rozumieniu R. Easterlina nie istnieje²¹⁴.
- 2) Hedonicznej bieżni (adaptacji)²¹⁵, choć nie tłumaczy to, dlaczego bogatsi są szczęśliwsi niż biedni²¹⁶, a ten fakt stanowi akurat naukowy konsensus.
- 3) Efektów kompensacji – być może wyższy dochód wpływa na poziom subiektywnego dobrostanu, jednak tego nie widać, gdyż inny istotny czynnik porusza się w przeciwnym kierunku. Luis Angels twierdzi, że paradoks nie istnieje, a wynika jedynie z „nadmiernego uwzględnienia statystycznej istotności efektu w połączeniu z niedostateczną dbałością o jego rzeczywistą wielkość”²¹⁷. Zbyt duże skupienie na dochodach doprowadziło jego zdaniem do przeoczenia innych istotnych czynników determinujących subiektywny dobrostan, co dotyczy choćby zmiany struktury amerykańskiej populacji pod względem stanu cywilnego (coraz mniej małżeństw, coraz więcej rozwodów). Zjawisko to ma przykrywać potencjalne znaczenie dochodów dla odczuwanego szczęście²¹⁸. Do tego katalogu Rafael Di Tella i Robert MacCulloch dodają m.in. niepewność zatrudnienia, stres w pracy, rozwój mediów²¹⁹. C. Graham i Stefano Pettinato, badając zależność szczęścia i PKB *per capita* dowodzili, że średni poziom szczęścia w krajach rozwiniętych jest wyższy niż w krajach rozwijających się, jednak nie ma wyraźnej relacji, co ilustruje Ryc. 5. Zaznaczają oni jednak, że związek ten może przyjąć bardzo różną formę, w zależności od metodologii badania, a dodatkowo zależy on

²¹³ R. Veenhoven (1991), *Is happiness relative?*, Social Indicators Research vol 24(1).

²¹⁴ R. Veenhoven (2005), *Apparent quality of life: How long and happy people live*, Social Indicators Research vol. 71(1-3).

²¹⁵ Szerzej: A. E. Clark (2015), *op. cit.*

²¹⁶ C. Smith (2014), *op. cit.*

²¹⁷ L. Angeles (2011), *A closer look at the Easterlin Paradox*, The Journal of Socio-Economics 40, DOI: 10.1016/j.socec.2010.06.017, s. 71.

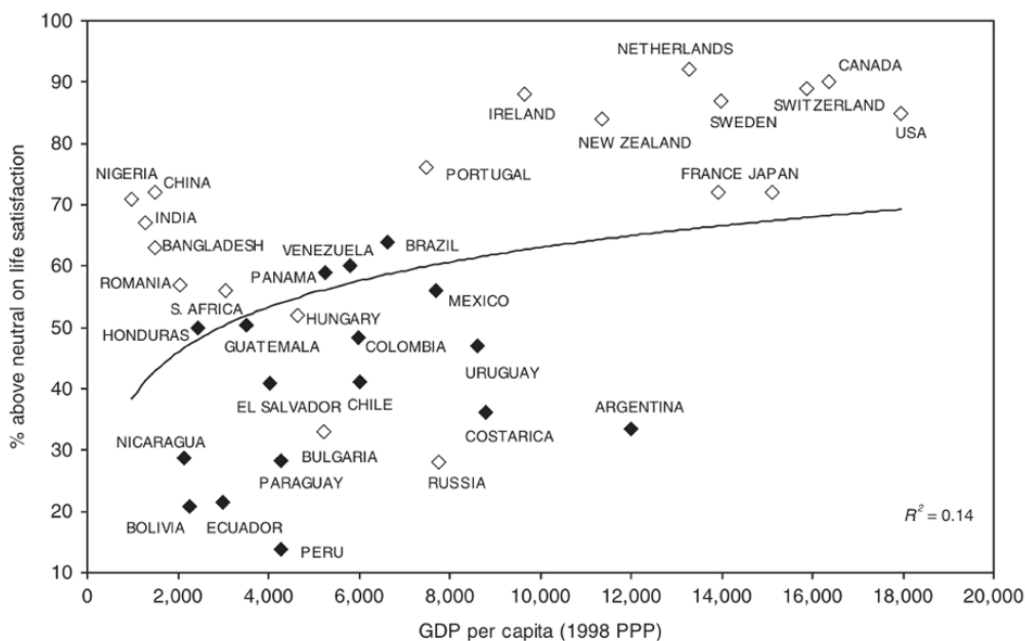
²¹⁸ *Ibidem*, s. 71.

²¹⁹ Szerzej: R. Di Tella, R. MacCulloch (2008), *Gross national happiness as an answer to the Easterlin paradox?*, Journal of Development Economics 86, DOI: 10.1016/j.jdevec.2007.06.008.

od szeregu innych czynników (m.in. tempa zmian warunków gospodarczych oraz zmiany aspiracji wraz z przechodzeniem z grupy gospodarek rozwijających się do rozwiniętych)²²⁰.

Ryc. 5.

Szczęście i PKB per capita

Źródło: C. Graham, S. Pettinato (2002), *Happiness and Hardship: Opportunity and Insecurity in New Market Economics*, Waszyngton: The Brookings Institution, za: C. Graham (2009), *Happiness around the world: the paradox of happy peasants and miserable millionaires*, Nowy Jork: Oxford University Press, ISBN: 978-0-19-95490504.

4) Błędu pomiaru bądź interpretacji – badania takie jak Eurobarometr i Europejski Sondaż Społeczny opierają się na stosunkowo niewielkich próbach, stąd możliwy jest brak odzwierciedlenia rozkładu cech populacji. Innym błędem może być mieszanie miar szczęścia z zadowoleniem z życia, a zaznaczyć trzeba, że wyniki są wrażliwe na wybór danych, zastosowaną metodę analizy statystycznej, jak również sam kształt kwestionariusza. Kilka przykładów odmiennych wyników:

- a. Część zespołów badawczych nie zaobserwowała związku pomiędzy szczęściem a PKB *per capita*, ale odnotowali taką korelację z przyspieszeniem wzrostu gospodarczego²²¹. Z kolei C. Graham podaje, że

²²⁰ Zob. C. Graham (2009), *op. cit.*, s. 14.

²²¹ B. Stevenson, J. Wolfers (2008), *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*, NBER Working Papers nr 14282, DOI: 10.3386/w14282.; C. Bjornskov, N. Datta Gupta, P. J. Pedersen (2007), *Analysing trends in subjective well-being in 15 European countries, 1973-2002*, Journal of Happiness Studies 9, DOI: 10.1007/s10902-007-9055-4; R. Di Tella, R. J. MacCulloch, A. J. Oswald (2003), *The Macroeconomics of Happiness*, The Review of Economics and Statistics 85(4), DOI: 10.1162/003465303772815745.

wzrost gospodarczy negatywnie wpływa w ciągu pierwszych 5 lat na subiektywny dobrostan, co nazywa „paradoksem nieszczęśliwego wzrostu”²²². Powodem tego zjawiska mogą być takie konsekwencje wzrostu gospodarczego jak np. wzrost nierówności ekonomicznych i społecznych, zmiany społeczne i kulturowe, wzrost zanieczyszczeń i degradacja środowiska naturalnego. Relacje pomiędzy rozwojem ekonomicznym a subiektywnym dobrostanem jest złożony, a tym samym C. Graham pokazuje, że wskaźniki takie jak PKB nie są miernikiem dobrobytu społecznego, rozumianego bardziej holistycznie aniżeli tylko przez dochody i koszyk dóbr, na które mogą pozwolić sobie obywatele.

- b. E. Diener wraz z zespołem, wykorzystując pięć corocznych edycji Gallup World Poll z lat 2007-2011 w 158 krajach, wbrew tezie Easterlina stwierdzili korelację pomiędzy wzrostem gospodarczym i szczęściem²²³. Betsey Stevenson i Justin Wolfers²²⁴ oraz Angus Deaton²²⁵ wskazują na silną, liniową zależność między logarytmem PKB *per capita* a zadowoleniem z życia. Daniel Sacks, B. Stevenson i J. Wolfers rozszerzają to, aby porównać związek między dochodami a satysfakcją z życia na poziomie zagregowanym i na poziomie indywidualnym. Pokazując, że związek jest w dużej mierze taki sam na obu poziomach analizy, argumentuje się, że ma to sens tylko wtedy, gdy to bezwzględny poziom dochodu napędza satysfakcję z życia, a nie poziom względny. Co więcej, podają kilka przykładów, w których w wielu krajach zadowolenie z życia zmieniało się zgodnie z PKB na mieszkańca²²⁶.
- c. A. Deaton²²⁷, B. Stevenson i J. Wolfers²²⁸ opublikowali badania wykazujące wyraźną zależność między dochodem a średnim poziomem szczęścia bez żadnych oznak słabnięcia korelacji wraz z dalszym dochodem wzrostów lub z czasem.

²²² C. Graham (2009), *op. cit.*

²²³ E. Diener, L. Tay, S. Oishi (2012), *Rising Income and the Subjective Well-Being of Nations*, Journal of Personality and Social Psychology nr 104(2), DOI: 10.1037/a0030487.

²²⁴ B. Stevenson, J. Wolfers (2008), *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*, NBER Working Papers nr 14282, DOI: 10.3386/w14282.

²²⁵ A. Deaton (2008), *Income, health and well-being around the world: evidence from the Gallup World Poll*, Journal of Economic Perspectives nr 22(2), DOI: 10.1257/jep.22.2.53.

²²⁶ D. Sacks, B. Stevenson, J. Wolfers (2010), *op. cit.*

²²⁷ A. Deaton (2008), *op. cit.*

²²⁸ B. Stevenson, J. Wolfers (2008), *op. cit.*

- d. Istnieją również rozliczne badania, które relacje pomiędzy dochodami a szczęściem uzależniają od poziomu nierówności społecznych²²⁹.

Podsumowując, nie ma dziś konsensusu co do związku między wzrostem gospodarczym a subiektywnym dobrostanem. Jak pokazano powyżej, jedne badania ilustrują pozytywną relację pomiędzy PKB *per capita*, dynamiką PKB czy PKB z poziomem szczęścia, zaś inne niski bądź żaden wpływ względnego i bezwzględnego dochodu. Dowody dotyczące paradoksu Easterlina pozostają tym samym niejasne. Nie ma zgody co do tego, która interpretacja jest najdokładniejsza, ale pamiętać należy, że zależy ona m.in. od zestawu danych, ram czasowych czy metodologii. Z tego powodu pozostaje on kluczowym zagadnieniem w obrębie ekonomii szczęścia. Rozważania te mają bardzo istotny charakter, gdyż prowadzą do ujawniania kolejnych czynników, które mają związek z subiektywnym dobrostanem człowieka, a tym samym, pozwalają np. na konstruowanie lepszych polityk publicznych.

2.2. Psychologia Pozytywna – zakres badań, krytyka i teorie dobrostanu

Wydarzeniem uznawanym za początek współczesnej psychologii, było założenie w 1897 r. przez Wilhelma Wundta laboratorium w Uniwersytecie w Lipsku. Jest tak z dwóch powodów – po pierwsze była to pierwsza jednostka poświęcona zrozumieniu ludzkiej świadomości, a z drugiej strony udało mu się sprawić, że stała się ona globalnym epicentrum dociekań nad ludzkim umysłem, do którego przybywali studenci z różnych państw świata. W. Wundt jest znany w szczególności z prac eksperymentalnych nad umysłem ludzkim i jego związków z fizjologią. Z uwagi na przedmiot rozważań podejmowanych w niniejszej dysertacji dodać należy, iż laboratorium było pierwszym miejscem, w którym przeprowadzono badania nad pozytywnymi emocjami takimi jak radość²³⁰. Przykładowo, prowadził on badania nad tym, jakie pozytywne emocje budzą

²²⁹ Zob.: H. S. Kalmarzi, H. Zoberi (2020), *Income Inequality and the Implications of the Easterlin Paradox*, Quarterly Journal of New Economy and Trade vol. 15, nr 3, DOI: 10.30465/JNET.2020.6296; A. Amendola, R. Dell'Anno Roberto, L. Parisi (2018), *Happiness and inequality in European countries: is it a matter of peer group comparisons?*, *Economia Politica*, DOI: 10.1007/s40888-018-0130-6; S. M. Schneider (2016), *Income inequality and subjective wellbeing: Trends, challenges, and research directions*, *Journal of Happiness Studies* 17(4), DOI: 10.1007/s10902-015-9655-3.

²³⁰ C. A. Downey, R. E. Henderson (2017), *Speculation, Conceptualization, or Evidence?: A History of Positive Psychology*, [w:] C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards, S. C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology (3 ed.)*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.57, s. 3.

doznania takie jak ulubione smaki czy tony²³¹. Warto odnotować w tym miejscu również osobę Williama Jamesa, który interesował się pozytywnymi stanami psychicznymi jeszcze przed 1900 rokiem. Skupiał się on na nich w kontekście zjawisk transcendentálnych, co odpowiada dzisiejszym badaniom nad wiarą w odniesieniu do dobrostanu. Pomimo to, że są oni pierwszymi znanymi nam dziś badaczami skupiającymi się na tematach będących dziś przedmiotem zainteresowania psychologii pozytywnej, to nie uznaje się ich za ojców tej dyscypliny, co wyjaśnione zostanie w kolejnym akapicie²³².

Po doświadczeniach drugiej wojny światowej psychologowie zajmowali się wyłącznie tematem chorób i innych dysfunkcji psychicznych. Badania nad ich leczeniem i profilaktyką prowadzone były z perspektywy modelu chorobowego odnoszącego się do deficytów. Omawiana psychologia kliniczna zajmowała się leczeniem stanów pacjenta od ujemnych do normalnych. Skupienie się na patologjach wyeliminowało na lata ideę rozwoju jednostki i badań nad jej spełnieniem oraz mocnymi stronami²³³. W latach 50. XX w. pojawił się w psychologii nowy nurt, tj. psychologia humanistyczna koncentrująca się na opisie niepowtarzalnych cech i właściwości jednostki, a jednym z jej ojców był Abraham Maslow. To on po raz pierwszy użył terminu „psychologia pozytywna”. W 1954 r. zauważył, że „psychologia jako nauka odniosła znacznie większy sukces w aspekcie negatywnym niż pozytywnym; ujawniła nam wiele o wadach, chorobach i grzechach człowieka, ale niewiele o jego możliwościach, cnotach i osiągalnych aspiracjach, czy pełnym wzroście psychicznym. To tak, jakby psychologia dobrowolnie ograniczyła się tylko do połowy swej prawowitej jurysdykcji, do tej ciemniejszej, nikczemniejszej połowy” [tłum. własne]²³⁴. Przez kolejne dekady pozytywne emocje pojawiały się w badaniach w psychologii humanistycznej, jednak nie koncentrowano się na nich zbyt mocno. Jest to oczywista konsekwencja szerszego zainteresowania dobrostanem i jakością życia, wynikającego z rozwoju gospodarczego i społecznego, gdzie naglące wyzwania takie jak epidemie czy ubóstwo ustąpiły miejsca myśli o tym, jak sprawić, by życie było bardziej satysfakcjonujące²³⁵. Dana S. Dunn stwierdza nawet, że „trudno nie zastanawiać się, czy przynajmniej niektóre prace z zakresu psychologii

²³¹ Szerzej: Wundt W. (1907), *Outlines of Psychology*, tłum. C. H. Judd, <https://psychologie.lw.uni-leipzig.de/wundt/opera/wundt/OLiPsych/OLiPsyIn.htm>, 31.03.2023.

²³² C. A. Downey, R. E. Henderson (2017), *op. cit.*, s. 3.

²³³ A. Pluskota (2014), *The application of positive psychology in the practice of education*, SpringerPlus 3(147), <http://www.springerplus.com/content/3/1/147>, 13.03.2023, s. 2.

²³⁴ A. H. Maslow (1954), *Motivation and personality*, Nowy Jork: Harper & Row Publishers, s. 354.

²³⁵ R. Veenhoven (2018), *Happiness in Nations: Pursuit of Greater Happiness for a Greater Number of Citizens*, [w:] C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards, S. C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology* (3 ed.), DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.15, s. 2.

pozytywnej nie są po prostu «starym winem w nowych butelkach»²³⁶. Tak więc, choć psychologia humanistyczna dążyła od kilkudziesięciu lat do zmiany perspektywy badawczej, to istniała potrzeba powołania „nowej psychologii”, której założyciele napisali²³⁷: „zdajemy sobie dobrze sprawę z tego, że psychologia pozytywna nie jest nową ideą. Ma wielu wybitnych przodków i nie rościmy sobie pretensji do oryginalności. Jednak tym przodkom w jakiś sposób nie udało się przyciągnąć skumulowanego, empirycznego zbioru badań, który ugruntowałby ich idee” [tłum. własne]²³⁸. Dyskusja dotycząca pozytywnych emocji i szczęścia toczyła się już m.in. za sprawą:

- E. Dienera, który opublikował w 1984 r. artykuł pt. „Subjective well-being” (pl. „Subiektywny dobrostan”), na stale wprowadzając to pojęcie do debaty akademickiej²³⁹;
- Alice Isen, która udowodniła w 1987 r., że pozytywny nastrój zwiększa kreatywność i elastyczność poznawczą²⁴⁰;
- Carol Ryff w opublikowanym w 1989 r. sześcioczynnikowym modelu dobrostanu psychicznego, na który składa się: autonomia, panowanie nad otoczeniem, rozwój osobisty, pozytywne relacje z innymi, cel w życiu, samoakceptacja²⁴¹.

Jak wspomniano już wcześniej, kamieniem milowym dla rozwoju badań nad szczęściem w naukach społecznych były m.in. prace naukowe wydane przez Martina Seligmmana pod koniec lat 90. XX w., jak również jego aktywność organizacyjna. Wybrał on w 1998 r. psychologię pozytywną tematem swojej kadencji jako prezesa Amerykańskiego Towarzystwa Psychologicznego, co dało formalne podwaliny do utworzenia nowej subdyscypliny w ramach psychologii—subdyscypliny skupiającej się na zrozumieniu ludzkich mocnych stron i cnót, a nie na ludzkich słabościach. W swoim wystąpieniu opublikowanym w roczniku Towarzystwa pisał: „Kiedy zostałem wybrany na przewodniczącego naszego Towarzystwa, byłem zarówno pełen pokory, jak i wyzwania

²³⁶ D. S. Dunn (2018), *Putting positive psychology into perspective*, [w:] D. S. Dunn (red.), *Positive Psychology. Established and Emerging Issues*, Nowy Jork, Londyn: Routledge, ISBN: 9781138698659, s. 2.

²³⁷ J. Mattes (2022), *Positive Psychology and Philosophy-as-Usual: An Unhappy Match?*, *Philosophies* nr 7(52), DOI: 10.3390/philosophies7030052, s. 1.

²³⁸ M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi (2000), *op. cit.*, s. 13.

²³⁹ E. Diener (1984), *op. cit.*

²⁴⁰ A. M. Isen (1987), *Positive affect, cognitive processes, and social behavior*, *Advances in Experimental Social Psychology* 20, DOI: 10.1016/S0065-2601(08)60415-3.

²⁴¹ C. D. Ryff (1989), *Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being*, *Journal of Personality and Social Psychology* 57(6), DOI: 10.1037/0022-3514.57.6.1069.

związanych z tym, co postrzegałem jako możliwość poszerzenia zakresu naszej dyscypliny. Wierzyłem wtedy i nadal wierzę, że istnieją dwa obszary, w których psychologia końca XX wieku nie odegrała wystarczająco dużej roli w poprawianiu jakości życia ludzi. Jednym z obszarów, który woła o uwagę psychologii, jest haniebne dziedzictwo XX wieku w postaci konfliktów etnicznych (...) Drugi obszar woła o to, co nazywam «psychologią pozytywną», czyli o przeorientowaną naukę, która kładzie nacisk na zrozumienie i budowanie najbardziej pozytywnych cech jednostki: optymizmu, odwagi, etyki pracy, myślenia o przyszłości, umiejętności interpersonalnych, zdolności do odczuwania przyjemności i wnikliwości oraz odpowiedzialności społecznej. Jestem przekonany, że od zakończenia II wojny światowej psychologia zbyt oddaliła się od swoich pierwotnych korzeni, które miały uczynić życie wszystkich ludzi bardziej satysfakcjonującym i produktywnym, a zbyt skierowała się w stronę ważnego, choć nie ze wszech miar istotnego, obszaru leczenia chorób psychicznych” [tłum. własne]²⁴². Podkreślić należy, że jego celem było poszerzenie zakresu psychologii by pełniej uchwyciła złożoność ludzkiego życia. Nie chodziło w żadnym wypadku o zaprzeczanie negatywnym doświadczeniom czy dewaluację dotychczasowego dorobku psychologii²⁴³. Jak pisał o przedmiotowej dyscyplinie: „(...) przede wszystkim była to nauka o chorobach psychicznych. W rezultacie odkryto przyczyny co najmniej 10 głównych zaburzeń psychicznych, które mogą być teraz istotnie łagodzone przez interwencje psychologiczne i farmakologiczne. Niestety jednak, zgłębiając się, co najgorsze w życiu, psychologia utraciła związek z pozytywną stroną życia – wiedzą o tym, co sprawia, że ludzkie życie najbardziej warte życia, najbardziej satysfakcjonujące, najbardziej przyjemne i najbardziej produktywne” [tłum. własne]²⁴⁴.

Zdaniem Jerry’ego Swinsona i Alexa Harropa przesłanie M. Seligmana było skierowane głównie do psychologów klinicznych i psychiatrów, czyli osób zawodowo zajmujących się wyjaśnianiem nietypowych zachowań i opracowywaniem planów leczenia osób z problemami psychicznymi²⁴⁵, a wpływ tego przesłania i działalności organizacyjnej był katalizowany poprzez serię spotkań w miejscowości Akumal w Meksyku. Badacze rozmawiali tam o konceptualizacji i dalszym rozwoju psychologii

²⁴² *The APA 1998 Annual Report* (1999), *American Psychologist*, 54(8), DOI:10.1037/0003-066X.54.8.537, s. 559.

²⁴³ R. Hart (2021), *Positive psychology. The Basics*, Oxon: Routledge, ISBN: 9781138551930, s. 2.

²⁴⁴ M. E. P. Seligman (1999), *Positive Social Science*, *Journal of Positive Behavior Interventions* 1, DOI: 10.1188/109830079900100306.

²⁴⁵ J. Swinson, A. Harrop (2012), *Positive Psychology for Teachers*, Oxon: Routledge, ISBN: 9780415686761.

pozytywnej. Aby przyspieszyć zmianę, wyznaczono kilka kluczowych celów: umieszczenie nowych tematów i pytań w programie naukowym subdyscypliny skupiając się na pozytywnych aspektach psychiki człowieka; stworzenie wspólnego instrumentarium pojęciowego umożliwiającego komunikację i wspólne zrozumienie przestrzeni badawczej „pod parasolem” psychologii pozytywnej; tworzenie i empiryczne sprawdzanie skuteczności interwencji pozytywnych; integracja zagadnień dot. negatywów i pozytywów w pracy terapeutycznej²⁴⁶. Na kanwie wspomnianych spotkań powstał Komitet Sterujący Psychologii Pozytywnej, a następnie Komitet Sterujący Sieci Psychologii Pozytywnej, a następnie powstała już Sieć Psychologii Pozytywnej, która przerodziła się w Centrum Psychologii Pozytywnej w Uniwersytecie Pensylwanii²⁴⁷. Analiza danych z lat 1967-1998 dostępnych w bazie PsycINFO pokazała, że do wprowadzenia do naukowego establishmentu psychologii pozytywnej przez M. Seligmana na jeden artykuł o emocjach pozytywnych przypadało dwadzieścia jeden o emocjach negatywnych²⁴⁸. Z tego właśnie powodu uznaje się go za ojca psychologii pozytywnej, choć jak warto powtórzyć, zagadnienia te były poruszane wcześniej, ale nie funkcjonowały jako zintegrowany zbiór wiedzy.

2.2.1. Obszar dociekań i krytyka przedmiotowej subdyscypliny

Skupienie się na pozytywnych aspektach życia i rozwoju jednostki jest oczywistym celem nowej dyscypliny, a M. Seligman oraz M. Csikszentmihalyi bardziej szczegółowo wskazali, co następuje: „Dziedzina psychologii pozytywnej na poziomie podmiotowym dotyczy cenionych subiektywnych doświadczeń: dobrego samopoczucia, zadowolenia i satysfakcji (w przeszłości); nadziei i optymizmu (na przyszłość); oraz

²⁴⁶ M. E. P. Seligman, A. C. Parks, T. Steen (2004), *A balanced psychology and a full life*, Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B: Biological Sciences 359(1449), DOI: 10.1098/rstb.2004.1513.

²⁴⁷ A. P. Linley, S. Joseph, S. Harrington, A. M. Wood (2006), *Positive psychology: Past, present, and (possible) future*, The Journal of Positive Psychology 1(1), DOI: 10.1080/17439760500372796, s. 4.

²⁴⁸ G. J. Rich. (2014), *Positive Institutions, Communities, and Nations: Methods and Internationalizing Positive Psychology Concepts*, [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697, s. 17.

przepływu²⁴⁹ i szczęścia (w terażniejszości). Na poziomie indywidualnym chodzi o pozytywne cechy indywidualne: zdolność do miłości i powołania, odwagę, umiejętności interpersonalne, wrażliwość estetyczną, wytrwałość, przebaczenie, oryginalność, myślenie o przyszłości, duchowość, talent i mądrość. Na poziomie grupowym chodzi o cnoty obywatelskie i instytucje, które prowadzą jednostki w kierunku lepszych postaw obywatelskich: odpowiedzialność, wychowanie, altruizm, uprzejmość, umiarkowanie, tolerancję i etykę pracy” [tłum. własne]²⁵⁰. Po to, by pokazać jak szerokie jest to spektrum tematyczne, poniżej przedstawione zostały jej wybrane definicje i charakterystyki:

Tabela 2.

Wybrane definicje i charakterystyki psychologii pozytywnej jako dyscypliny badań

Autor/autorzy i rok publikacji	Definicja/opis
M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi, 2000	„Celem psychologii pozytywnej jest rozpoczęcie katalizowania zmiany w centrum uwagi psychologii z zajmowania się wyłącznie naprawianiem najgorszych rzeczy w życiu, również na budowanie pozytywnych cech”.
K. Sheldon, B. Fredrickson, K. Rathunde, M. Csikszentmihalyi, J. Haidt, 2000	„Psychologia pozytywna to naukowe badanie optymalnego funkcjonowania człowieka. Ma na celu odkrywanie i promowanie czynników, które pozwalają jednostkom i społecznościom rozwijać się. Ruch psychologii pozytywnej stanowi nowe zobowiązanie ze strony psychologów prowadzących badania do skupienia uwagi na zasobach zdrowia psychicznego, wykraczając tym samym poza wcześniejsze skupienie na chorobach i zaburzeniach”.
K. M. Sheldon, L. King, 2001	„Czym jest psychologia pozytywna? Jest to nic innego jak naukowe badanie zwykłych ludzkich mocnych stron i cnót. Psychologia pozytywna powraca do «przeciętnego człowieka», interesując się tym, co działa, co jest właściwe, a co się poprawia... psychologia pozytywna to po prostu psychologia”.
S. L. Gable, J. Haidt, 2005	„Psychologia pozytywna to nauka o warunkach i procesach, które przyczyniają się do rozkwitu lub optymalnego funkcjonowania ludzi, grup i instytucji”.
C. Peterson, 2008	„Psychologia pozytywna to naukowe badanie tego, co sprawia, że życie jest najbardziej warte przeżycia”.
I. Boniwell, 2012	„Aspiracją [psychologii pozytywnej – dopisek autora] jest prowadzenie solidnych badań empirycznych w takich obszarach, jak dobre samopoczucie, przepływ, mocne strony osobiste, mądrość, kreatywność, zdrowie psychiczne oraz cechy pozytywnych grup i instytucji”.
L. Zevnik, 2014	„W przeciwieństwie do podejścia tradycyjnej psychologii poświęconej «łagodzeniu psychopatologii», psychologia pozytywna koncentruje się na naukowych badaniach szczęścia, dobrego samopoczucia i pozytywnych emocji”.

²⁴⁹ Przepływ (ang. *flow*) - dotyczy specyficznego stanu umysłu, w którym czujemy się zaangażowani w określone czynności i szczęśliwi. Zagadnienie to jest w szczególnym zakresie zainteresowania M. Csikszentmihalyi’ego.

²⁵⁰ M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi (2000), *op. cit.*, s. 5.

R. Veenhoven, 2014	„Chociaż psychologia pozytywna koncentruje się na indywidualnej jakości życia, to jednak z uwagą przygląda się również społecznym warunkom dobrego życia. Eksperymenty społeczne przeprowadzone w przeszłości pokazały, że realizacja ideałów społecznych może odbywać się kosztem indywidualnego szczęścia. Dlatego jednym z wyzwań jest ustalenie, jakie formy organizacji społecznej zapewniają najlepsze warunki dla ludzkiego rozwoju. W tym kontekście bardzo mile widziany jest wkład psychologii, a w szczególności psychologii pozytywnej”.
T. Lomas, K. Hefferon, I. Ivtzan, 2014	“To nauka i praktyka poprawy dobrostanu”.
LS. Ho 2014	„Psychologia pozytywna nie jest nierealistycznym optymizmem opartym na wierze, że jakoś się ułoży. Psychologia pozytywna dotyczy woli – determinacji – by jak najlepiej wykorzystać każdą sytuację. Pod względem koncepcyjnym nie różni się to tak naprawdę od „ograniczonej maksymalizacji”, kluczowej koncepcji, o której mówią ekonomiści”.
D. S. Dunn, 2018	„Psychologia pozytywna to nauka o zrozumieniu mocnych stron człowieka i praktyce promowania tych mocnych stron, aby pomagać ludziom psychicznie i fizycznie”.
The Journal of Positive Psychology	„Psychologia pozytywna to naukowo uzasadnione spojrzenie na to, co sprawia, że warto żyć, skupiając się na tych aspektach ludzkiej kondycji, które prowadzą do szczęścia, spełnienia i rozkwitu”.

Źródło: Tłum. własne: M. E. P. Seligman, M. Csikszentmihalyi (2000), *op. cit.*, s. 5.; M. E. P. Seligman, K. Sheldon, B. Fredrickson, K. Rathunde, M. Csikszentmihalyi, J. Haidt (2000), *Akumul Manifesto*, <https://ppc.sas.upenn.edu/opportunities/conference-archives>, 01.04.2023; K. M. Sheldon, L. King, (2001), *Why positive psychology is necessary*, *American Psychologist* 56, DOI: 10.1037/0003-066X.56.3.216, s. 216; S. L. Gable, J. Haidt (2005), *What (and Why) is Positive Psychology*, *Review of General Psychology* 9(2), DOI: 10.1037/1089-2680.9.2.103, s. 104; C. Peterson (2008), *What is Positive Psychology, and What Is It Not?*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-good-life/200805/what-is-positive-psychology-and-what-is-it-not>, 01.04.2023; I. Boniwell (2012), *Positive psychology in a nutshell: The science of happiness*, Londyn: Open University Press, ISBN: 978-0-33-524720-2, s. 1; L. Zevnik (2014), *op. cit.*, s. 6; R. Veenhoven (2014), *Preface*, [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697, s. viii; T. Lomas, K. Hefferon, I. Ivtzan (2014), *Applied positive psychology: Integrated positive practice*, Sage Publications, DOI: 10.4135/9781473909687, s. ix. LS. Ho (2014), *The Psychology and Economics of Happiness. Love, life and positive living*, Londyn, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415706162, s. XIV-XV; D. S. Dunn (2018), *Preface*, [w:] D. S. Dunn (red.), *Positive Psychology. Established and Emerging Issues*, Nowy Jork, Londyn: Routledge, ISBN: 9781138698659, s. xiii; *The Journal of Positive Psychology, Aims and scope*, <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?show=aimsScope&journalCode=rpos20>, 01.04.2023.

Dopełnieniem tej myśli mogą być wyniki mapowania tematów podejmowanych w ramach psychologii pozytywnej, które przeprowadzili Reuben D. Ruska oraz Lea E. Waters. Znaleźli 233 takich, które pogrupować można w 21 szerszych kategorii, tj. zadowolenie z życia, szczęście, pozytywne emocje, nastrój, poczucie własnej sprawczości, motywacja, samoregulacja, kreatywność, optymizm, odporność, wytrzymałość psychiczna, rozwój potraumatyczny, zmiany zachowania, relacje, altruizm, przywództwo, zachowania obywatelskie, edukacja, uważność i wdzięczność.

Pomimo imponującego rozwoju psychologia pozytywna nie jest wolna od krytyki. Pojawiła się ona dość szybko i odnosi się m.in. do: „oczerniania” wkładu uznanych dziedzin takich jak psychologia humanistyczna, promowania uprzedzonych społecznie podejść i stereotypów dominacji zachodniego (zwłaszcza amerykańskiego) indywidualizmu, sensowności badań opierających się o samoopisy czy niebezpiecznego nadawania priorytetu zdrowej stronie życia (co ma być elitarne i egoistyczne)²⁵¹. Fundamentalne jednak zarzuty natury naukowej odnoszą się do następujących obszarów:

- arbitralnego oddzielenia tego co „pozytywne” i „negatywne”;
- braku odpowiedniej operacjonalizacji i konceptualizacji konstruktów teoretycznych oraz związanych z tym wątpliwości metodologicznych i problemów z ich pomiarem;
- jakości dowodów empirycznych potwierdzających słuszność teorii i praktyki psychologii pozytywnej, a także niskiej powtarzalności wyników badań²⁵².

Zauważyć należy, że panuje dziś coraz szerszy konsensus co do tego, że nie można sensownie oddzielić przestrzeni „pozytywnej” i „negatywnej”, w końcu jedna i druga jest niezbędna, by udowodnić, że warto żyć. Co ważne, jak pisze Stephen Joseph: „ani pozytywne, ani negatywne nastroje nie są z natury dobre, ale zależą od celów jednostki i od tego, czy pragnienie jednego stanu koliduje z innym”²⁵³. Istnieje jednak frakcja psychologów, którzy wg krytyków praktykują „szczęściologię” (ang. *happiology*), skupiając się jedynie na pozytywnych stronach. Dodatkowo, istnieje wielu praktyków, coachów i publicystów, oferujących naiwne i powierzchowne odpowiedzi na ważne pytania i recepty na szczęście. Troska o dobrostan jest niczym maraton, a nie sprint, stąd tego typu „szczęściologia” jedynie wypacza istotę psychologii pozytywnej. Pamiętać

²⁵¹ Szerzej o poszczególnych wymiarach krytyki psychologii pozytywnej: L. E. Van Zyl, J. Gaffaney Jaclyn, L. van der Vaart, B. J. Dik, S. I Donaldson (2023), *op. cit.*; R. Hart (2021), *op. cit.*, s. 16 i nn.; G. J. Rich. (2014), *op. cit.*, s. 18-19; P. J. Teramoto, L. M. Edwards (2014), *Perspectives on the Intersection of Multiculturalism and Positive Psychology*, Springer Science + Business Media, DOI: 10.1007/978-94-017-8654-6; C. J. Chambers, S. Hickinbottom (2008), *Positive Psychology, Ethnocentrism, and the Disguised Ideology of Individualism*, *Theory & Psychology* nr 18(5), DOI: 10.1177/0959354308093396; D. Becker, J. Marecek (2008), *Positive psychology: History in the remaking?*, *Theory & Psychology* 18, DOI: 10.1177/0959354308093397; M. McDonald, J. O’Callaghan (2008), *Positive psychology: A Foucauldian critique*, *The Humanistic Psychologist* 36, DOI: 10/1080/08873260802111119; R. S. Lazarus (2003), *Does the Positive Psychology Movement Have Legs?*, *Psychological Inquiry* 14(2), DOI: 10.1207/S15327965PLI1402_02.

²⁵² L. E. Van Zyl, J. Gaffaney Jaclyn, L. van der Vaart, B. J. Dik, S. I Donaldson (2023), *The critiques and criticism of positive psychology: A systematic review*, *The Journal of Positive Psychology*, DOI: 10.1080/17439760.2023.2178956.

²⁵³ S. Joseph (2020), *Applications of Positive Psychology*, [w:] C. R. Snyder, Shane J. Lopez, Lisa M. Edwards, Susana C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.3, s. 3.

należy, że coraz więcej badań potwierdza to, że wykorzystanie mocnych stron prowadzi do polepszenia samooceny jednostek, redukcji stresu i podniesienia poziomu dobrostanu, a pozytywne interwencje mogą sprzyjać pozytywnym stanom²⁵⁴. Dodatkowo, troska o dobrostan leży więc również w interesie społecznym, gdyż ogranicza zachorowalność na wiele chorób, w tym na choroby serca²⁵⁵.

Nikommu nie udało się obalić słuszności funkcjonowania psychologii pozytywnej jako subdyscypliny psychologii, a omawiana krytyka pozwoliła na lepsze jej ugruntowanie teoretyczne, wyrafinowanie metod badawczych oraz projektowanie lepszych badań empirycznych²⁵⁶. Nie da się przewidzieć, w jakim kierunku zmierzałyby rozwój badań nad pozytywnymi stanami i rozkwitaniem człowieka, ale faktem jest, że liczba publikacji wzrosła gwałtownie po 1999 r., a 30% tematów będących w 2013 r. przedmiotem zainteresowania subdyscypliny pojawiło się po jej powstaniu²⁵⁷. Wydaje się jednak, że bez utworzenia odpowiedniego środowiska inspirującego do zmiany perspektywy nie byłoby to możliwe, a psychologia nadal koncentrowałaby się przede wszystkim na modelu chorobowym.

2.2.2. Wybrane koncepcje i narzędzia psychologii pozytywnej

Psychologia pozytywna stanowi dziś bardzo szybko rozwijającą się subdyscyplinę psychologii i wykorzystywana jest w wielu dziedzinach takich jak m.in. edukacja, terapia psychologiczna, biznes, sport i coaching. Jej celem jest w dużej mierze próba rozwijania dobrych stron człowieka, dzięki czemu może on zwiększać swoje poczucie szczęścia i rozkwitać. Autor niniejszej dysertacji korzysta z wielu instrumentów i narzędzi psychologii pozytywnej, prowadząc na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu konwersatorium o

²⁵⁴ D. S. Dunn (2018), *op. cit.*, s. 2.

²⁵⁵ Zob.: C. O'Brien (2016), *Education for sustainable happiness and well-being*, Routledge: Nowy Jork, Londyn, ISBN: 978-1-138-64079-5, s. 17; A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; H. J. Swift, C.-M. Vaclair, D. Abrams, C. Bratt, S. Marques, M.-L. Lima (2014), *Revisiting the Paradox of Well-being: The Importance of National Context*, *Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 69(6); J. F. Helliwell (2011) *How can subjective well-being be improved?*, <http://www.csls.ca/festschrift/helliwell.pdf>, 17.04.2023.

²⁵⁶ Szerzej: M. L. Kern, P. Williams, C. Spong, R. Colla, K. Sharma, A. Downie, J. A. Taylor, S. Sharp, C. Siokou, L. G. Oades (2020), *Systems informed positive psychology*, *The Journal of Positive Psychology* nr 15(6), DOI: 10.1080/17439760.2019.1639799, s. 705.

²⁵⁷ R. D. Rusk, L. E. Waters (2013), *Tracing the size, reach, impact, and breadth of positive psychology*, *The Journal of Positive Psychology* 8(3), DOI: 10.1080/17439760.2013.777766.

nazwie „Wstęp do psychologii pozytywnej i ekonomii szczęścia”. W niniejszym podrozdziale omówione zostaną te koncepcje i narzędzia, które stanowią bazę psychologii pozytywnej, a jednocześnie są wykorzystywane lub omawiane w praktyce przez autora.

Jednym z pierwszych zagadnień badanych przez M. Seligmana była wyuczona bezradność. Zaobserwował on, że psy, które wielokrotnie doświadczały braku kontroli nad sytuacją, zaczynały objawiać obojętność lub nadmierną uległość. Umieścili oni część czworonogów w klatkach w którym naciśnięcie guzika wyłączało emitowany wstrząs elektryczny, zaś w przypadku pozostałych psów naciskanie guzika nie przynosiło żadnych rezultatów. Te, które wcześniej były w stanie kontrolować otrzymywane wstrząsy elektryczne, szybko nauczyły się unikać kolejnych wstrząsów elektrycznych. Psy, które nie były w stanie kontrolować wcześniejszych wstrząsów, w większości pokornie i z obojętnością znosiły nieprzyjemne bodźce²⁵⁸. M. Seligman uznał, że ludzie mogą zachowywać się podobnie w przypadku sytuacji stresowych, uznając, iż nie są w stanie zmienić swojej sytuacji życiowej. Zauważył w toku badań, że część osób pomimo utraty poczucia sprawstwa nie dawała się wpędzić w skrajny pesymizm i apatię z uwagi na wyuczony optymizm. Odkrył, że podatność na utratę poczucia sprawczości związana jest z tym, jak wyjaśniamy sobie nasze sukcesy i porażki. Zdaniem M. Seligmana styl atrybucji (wyjaśniania zdarzeń) kształtuje się w dzieciństwie i nie jest najczęściej uświadamiany przez jednostkę. Badania nad tym zagadnieniem zaowocowały w 1990 r. publikacją książki pt. „Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life” (pl. „Optymizmu można się nauczyć. Jak zmienić swoje myślenie i swoje życie”), w której tłumaczy on, jak opanować wzory pozytywnego myślenia²⁵⁹. Okazywanie optymizmu w obliczu niekoniecznie pozytywnych wydarzeń stało się jedną z podstaw do sformułowania przez M. Seligmana w 2002 r. teorii prawdziwego szczęścia (ang. *authentic happiness*), będącej jedną z najwcześniejszych teorii dobrostanu powstałą już w ramach psychologii pozytywnej²⁶⁰. Zakłada ona, że szczęście można analizować na trzech różnych płaszczyznach, którymi są: pozytywne emocje, zaangażowanie (przepływ

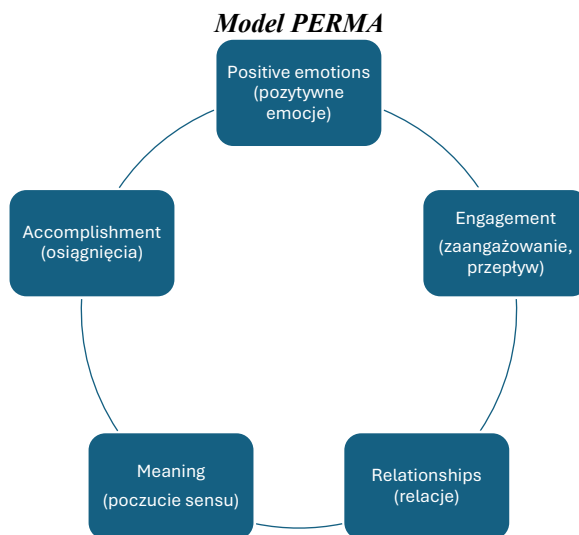
²⁵⁸ Szerzej: M. E. P. Seligman, S. F. Maier (1967), *Failure to escape traumatic shock*, Journal of Experimental Psychology 74, DOI: 10.1037/h0024514.

²⁵⁹ Zob. M. E. P. Seligman (1996), *Optymizmu można się nauczyć. Jak zmienić swoje myślenie i swoje życie*, Poznań: Media Rodzina, ISBN: 8385594051.

²⁶⁰ F. Scorsolini-Comin, A. M. G. V. Fobrine, S. H. Koller, M. A. dos Santos (2013), *From authentic happiness to well-being: the flourishing of Positive Psychology*, Psicologia: Reflexão e Crítica 26(4), DOI: 10.1590/S0102-79722013000400006.

– ang. *flow*), poczucie sensu²⁶¹. Jak pisze M. Seligman, teoria ta była jednak niepełna, co uświadomiła mu jedna ze studentek: „«Twoja teoria z 2002 roku nie może być poprawna, Marty» powiedziała Senia Maymin, gdy dyskutowaliśmy o mojej poprzedniej teorii na wykładzie ze Wstępu do Psychologii Pozytywnej dla inauguracyjnego rocznika studiów magisterskich Stosowanej Psychologii Pozytywnej w 2005 r. (...) «Teoria z 2002 r. z książki *Autentyczne Szczęście* ma być teorią tego, co wybierają ludzie, ale ma ogromną lukę: pomija sukces i mistrzostwo. Ludzie dążą do osiągnięcia celu tylko dla samego zwycięstwa» – kontynuowała Senia. To był moment, w którym zacząłem ponownie myśleć o szczęściu” [tłum. własne]²⁶². Wyrażona przez S. Maymin krytyka teorii prawdziwego szczęścia doprowadziła do jej przemianowania na teorię dobrostanu, gdyż dodano do niej relacje oraz osiągnięcia²⁶³, a jej bazą jest model PERMA (akronim powstał od pierwszych liter wymiarów dobrostanu)²⁶⁴, co przedstawia Ryc. 6.

Ryc. 6.

Źródło: opracowanie własne.

²⁶¹ Zob. M. E. P. Seligman (2005), *Prawdziwe szczęście*, Poznań: Media Rodzina, ISBN: 9788372781338.

²⁶² M. E. P. Seligman (2011a), *Flourish*, Nowy Jork: Atria, ISBN: 9781439190753, s. 10.

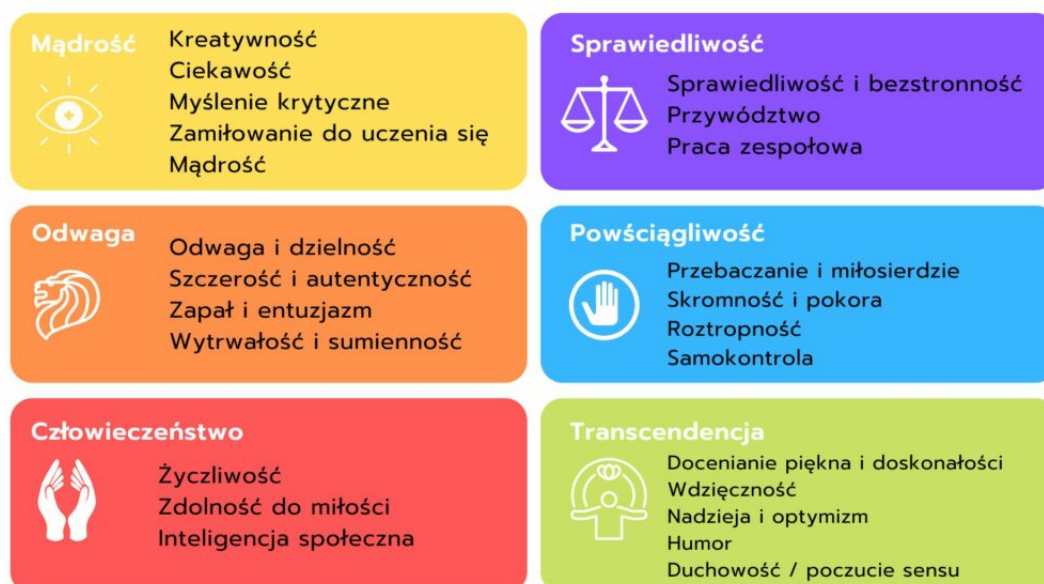
²⁶³ PERMA nie jest jedynym modelem odnoszącym się do rozkwitania i dobrostanu, ale z całą pewnością najpopularniejszym i stanowiącym punkt odniesienia dla kolejnych prac będących próbą stworzenia ram do definiowania i badania szczęścia. Przykładowo, Felicia A. Huppert oraz Timothy T. C. So opracowali dziesięcioczynnikowy model, na który składają się: kompetencje, stabilność emocjonalna, zaangażowanie, poczucie sensu, optymizm, pozytywne emocje, pozytywne relacje, odporność, poczucie własnej wartości, witalność. Szerzej: F. A. Huppert, T. T. C. So (2013), *Flourishing Across Europe: Application of a New Conceptual Framework for Defining Well-Being*, *Social Indicators Research* 110, DOI: 10.1007/s11205-011-9966-7. Należy zaznaczyć, że z perspektywy psychologii pozytywnej dobrostan to nie jest wyłącznie przewaga pozytywnych doznań nad tymi negatywnymi, a to powoduje powstawanie różnych ujęć teoretycznych i metodologicznych, co jest zjawiskiem pożądanym, gdyż pozwala uchwycić złożoność szczęśliwego funkcjonowania człowieka. Szerzej o innych modelach: J. Butler, M. L. Kern (2016), *The PERMA-Profilier: A brief multidimensional measure of flourishing*, *International Journal of Wellbeing* 6(3), DOI: 10.5502/ijw.v6i3.526, s. 2-4.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 16-25.

Psychologowie pozytywni zaangażowani byli od początku narodzin subdyscypliny w poszukiwanie mocnych stron charakteru, a także sposób ich pomiaru. W taki sposób narodził się projekt „Values in Action” (VIA, pl. „Wartości w działaniu”), który oprócz M. Seligmana prowadził Christopher Peterson²⁶⁵, wieloletni dyrektor naukowy *VIA Institute on Character*. Wydali oni w 2004 r. przełomową książkę tj. podręcznik omawiający VIA²⁶⁶. VIA koncentruje się na tych cechach, które przyczyniają się do optymalnego rozwoju przez całe życie. Obejmuje 24 mocne strony charakteru (siły sygnaturowe) zorganizowane w sześć cnót ogólnych, które są zdaniem twórców obecne w różnych kulturach świata (Ryc. 7)²⁶⁷.

Ryc. 7.

System VIA

Źródło: A. Chorowiec (2022), *Siły Charakteru: Czym są i jak je odkryć?*, <https://theshifthouse.com/2022/07/12/sily-charakteru-czym-sa-i-jak-je-odkryc/>, 11.05.2023.

Istnieje coraz więcej badań pokazujących korelacje pomiędzy wynikami poszczególnych mocnych cech charakteru a np. szczęściem. Jest to istotne choćby dla rodziców i

²⁶⁵ C. Peterson zwrócił uwagę na cnoty i mocne strony charakteru, a dodatkowo współprowadził prawdopodobnie pierwszy uniwersytecki kurs psychologii pozytywnej, jak również napisał pierwszy podręcznik. Źródło: P. T. P. Wong, R. G. Tweed (2022), *Region of Upper North America (United States and Canada)*, [w:] E. C. Chang, C. Downey, H. Yang, I. Zettler, M. Muyan-Yilik (red.), *The International Handbook of Positive Psychology. A Global Perspective on the Science of Positive Human Existence*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-57354-6, s. 24.

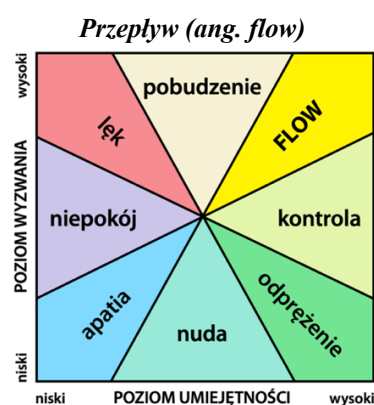
²⁶⁶ C. Peterson, M.E.P. Seligman (2004), *Character strengths and virtues: A handbook and classification*, Nowy Jork: Oxford University Press, ISBN: 0195167015.

²⁶⁷ M. A. McCormick, G. J. Rich., D. H. O'Brien, A. Chai (2014), *Cocurricular Activities and Student Development: How Positive Nations Encourage Students to Pursue Careers in Psychology* [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697, s. 102.

nauczycieli, którzy mogą starać się rozwijać u dzieci określone mocne strony. Jak wskazuje C. Peterson i N. Park: „Projekt VIA ilustruje założenie psychologii pozytywnej, że zwracanie uwagi na dobry charakter – to, co dana osoba robi dobrze – rzuca światło na to, co sprawia, że warto żyć. Wszyscy młodzi ludzie chcą dobrze sobie radzić i wieść szczęśliwe i spełnione życie. Cele te są podstawowymi pragnieniami i prawami człowieka. Jednak zbyt często młodzi ludzie nie wiedzą, jak znaleźć szczęście i sens we właściwych działaniach i we właściwy sposób. Być może dobrym początkiem jest identyfikacja mocnych stron charakteru. Każdy ma mocne strony. Mocne strony należy rozpoznać, celebrować, wzmacniać i wykorzystywać” [tłum. własne]²⁶⁸. Narzędziem, które pozwala rozpoznać siły sygnaturowe jest ogólnodostępny i darmowy test *VIA Inventory of Strengths* dostępny na stronie internetowej: <https://www.viacharacter.org>.

Wśród kluczowych badaczy znajduje się również M. Csikszentmihalyi, który prowadzi badania nad stanem przepływu (ang. *flow*), a jego teorie są jednymi z najbardziej rozpowszechnionych spośród dorobku psychologii pozytywnej. Teoria przepływu opisuje stan umysłu, w którym osoba jest całkowicie poświęcona wykonywanej czynności i znajduje się w stanie optymalnego doświadczenia, gdy skupia się nie na celu, a na samej czynności. Osiągnięcie tego stanu jest możliwe, gdy wyzwanie jest trudne, ale nie wykracza poza posiadane umiejętności, a dodatkowo jasne są krótkoterminowe cele, a wykonujący otrzymuje informację zwrotną na temat poczynionych postępów²⁶⁹. Relację pomiędzy poziomem wyzwania a potrzebnym poziomem umiejętności ilustruje Ryc. 8.

Ryc. 8.

Źródło: T. Kozłowski (2015), *Między przepływem a pop-intymnością. Społeczeństwo wysokich prędkości i ucieczka w siebie*, Tematy z Szewskiej nr 1(15) s. 89.

²⁶⁸ N. Park, C. Peterson (2009), *Character Strengths: Research and Practice*, Journal of College & Character vol. X(4), DOI: 10.2202/1940-1639.1042, s. 2-4, 8.

²⁶⁹ J. Nakamura, M. Csikszentmihalyi (2011), *Flow Theory and Research* [w:] S. J. Lopez, C. R. Snyder (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology (Second Edition)*, Oxford University Press, ISBN: 978-0-19-518724-3, s. 10.

Pytanie badawcze, które doprowadziło do badań nad *flow* wyrażało się w tym, dlaczego ludzie wykonują czasochłonne, trudne, czasem niebezpieczne czynności, za które nie otrzymują zauważalnych zewnętrznych nagród? W toku badań ilościowych prowadzonych ze sportowcami i artystami wszyscy oni zgłaszali podobne subiektywne odczucia opisując je często poprzez metaforę prądu, stąd nazwa *flow*. M. Csikszentmihalyi tłumaczy sens przepływu następująco: „*Flow* to subiektywny stan, którego ludzie doświadczają, gdy są zaangażowani w coś do tego stopnia, że zapominają o czasie, zmęczeniu i wszystkim innym poza samą czynnością. To właśnie czujemy, gdy czytamy dobrze napisaną powieść, gramy dobrą grę w squasha lub uczestniczymy w inspirującej rozmowie. Definiującym elementem przepływu jest intensywne doświadczanie bieżącej chwili, podczas której uwaga jest w pełni skupiona na wykonywanej czynności a osoba działa na swoim pełnym potencjale” [tłum. własne]²⁷⁰. Zdolność do czerpania radości z wyzwań jest istotna dla indywidualnego rozwoju, jak również szerzej ewolucji społecznej. Istnieje jednak wiele przeszkód, które uniemożliwiają osiągnięcie stanu optymalnego doświadczenia, a są to m.in. choroby psychiczne i fizyczne oraz ograniczenia kulturowe blokujące wolność podejmowania decyzji przez jednostkę²⁷¹. Osiągnięcie *flow* jest istotne dla naszej jakości życia²⁷².

Kolejną wartą wskazania, zdaniem autora, badaczką jest Barbara L. Fredrickson znana z badań nad teorią budowania pozytywnych doświadczeń (pozytywności) oraz teorią poszerzania i rozbudowywania. Udowodniła ona, że pozytywność: wprowadza w dobry nastrój, zmienia myślenie, przełamuje negatywność, poprawia samoocenę, zwiększa odporność na stres, pobudza kreatywność, polepsza działania układu odpornościowego. Jednocześnie sprawia ona, że jesteśmy bardziej otwartymi. Jak pisze autorka, emocje negatywne emocje zawężają wyobrażenia o naszych możliwościach, zaś „pozytywność zmienia nas na lepsze. To druga główna prawda o pozytywnych emocjach. Otwierając nasze serca i umysły, pozytywne emocje pozwalają nam odkrywać i rozbudowywać nowe umiejętności, nowe więzi, nową wiedzę i nowe sposoby bycia”. W toku badań wyróżniła ona 10 form pozytywności, które są próbą stworzenia ram do

²⁷⁰M. Csikszentmihalyi (2014), *Flow and the Foundations of Positive Psychology. The Collected Works of Mihaly Csikszentmihalyi*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-017-9088-8, s. 230.

²⁷¹ *Ibidem*, s. 236.

²⁷² Szerzej o *flow*: M. Csikszentmihalyi (2014), *op. cit.*; J. Nakamura, M. Csikszentmihalyi (2011), *op. cit.*; M. Csikszentmihalyi (1996), *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*, Nowy Jork: HarperCollins, ISBN: 9780060171339; M. Csikszentmihalyi (1996), *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Nowy Jork: Harper&Row, ISBN: 9780060162535.

opisywania własnych stanów emocjonalnych. Są to: radość, wdzięczność, spokój, zainteresowanie, nadzieja, duma, rozbawienie, inspiracja, zachwyty, miłość. M. Seligman nazwał B. L. Fredrickson „geniuszem ruchu psychologii pozytywnej”, gdyż na bazie badań ilościowych i jakościowych przedstawia ona zrozumiałe, jego zdaniem, dla każdego użyteczne rady, które pomagają stać się szczęśliwszym²⁷³.

Badaczką, która miała równie duży wkład w rozwój psychologii pozytywnej, jest Sonja Lyubomirsky. Skupia się ona w swych dociekaniach głównie na badaniu przyczyn szczęścia oraz pozytywnych interwencjach psychologicznych²⁷⁴. Jedną z jej kluczowych teorii było stwierdzenie, że około 50% naszego poczucia szczęścia to zasługa genów, około 10% zewnętrznych okoliczności takich jak stan materialny i status społeczny. Pozostałe 40% zależy od nas samych i działań, które podejmujemy. S. Lyubomirsky jest znana również ze swoich badań nad technikami i strategiami, które można stosować celem zwiększania poczucia szczęścia. W swojej książce „The How of Happiness. A New Approach to Getting the Life You Want” (wydanej w Polsce pod tytułem: „Wybierz szczęście. Naukowe metody budowania życia jakiego pragniesz”) opisuje 12 takich strategii, które nazywa „strategiami szczęścia”. Wśród nich znajdują się między innymi: regularne wykonywanie ćwiczeń fizycznych, wyrażanie wdzięczności, rozwijanie pozytywnych relacji z innymi ludźmi, kultywowanie optymizmu skupianie się na swoich mocnych stronach i wykorzystywanie ich w codziennym życiu, udzielanie pomocy innym ludziom, rozwijanie koncentracji na teraźniejszości. Podaje ona również ćwiczenia, które mogą pomóc osiągnąć trwałe szczęście²⁷⁵.

2.2.3. Wybrane teorie i modele szczęścia oraz dobrostanu

Od wielu lat trwa dyskusja naukowa na temat definicji i pomiaru różnych płaszczyzn związanych z warunkami życia ludzi. W źródłach naukowych poza terminem „szczęścia” spotyka się jeszcze takie określenia jak „jakość życia”, „zadowolenie z życia” czy „dobrostan”. Najprostszym ze sposobów do rozpoczęcia odpowiedzi na pytanie o to,

²⁷³ Szerzej: B. Fredrickson (2011), *Pozytywność*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, ISBN: 9788381162029. Warto zaznaczyć, że część jej pracy jest krytykowana przez innych badaczy. Zob. T. P. Wong, R. G. Tweed (2022), *op. cit.*, s. 25.

²⁷⁴ T. P. Wong, R. G. Tweed (2022), *op. cit.*, s. 25.

²⁷⁵ Szerzej: S. Lyubomirsky (2008), *The How of Happiness. A New Approach to Getting the Life You Want*, Nowy Jork: The Penguin Press, ISBN: 9781594201486.

co sprawia, że życie jest pomyślne, byłoby stworzenie katalogu czynników to determinujących. Jednak spisanie pełnej listy nie jest możliwe, choćby z uwagi na różnice między jednostkami czy różnice międzykulturowe. Wymienić można jednak dość ogólnie: przyjemność, wolność w podejmowaniu decyzji, bycie szanowanym i docenianym, zdrowie, osiąganie celów, relacje społeczne, poczucie sensu, bezpieczeństwo, sytuację materialną, pozycję społeczną²⁷⁶. Możemy podejmować wątpliwe moralnie decyzje, nie odnieść sukcesu zawodowego itd., a jednak uznamy swoje życie za dobre i szczęśliwe. Nie jest to tym samym, co życie rozumiane jako *eudaimonia*, choć dla nas może być idealne²⁷⁷.

Powyższy akapit ilustruje fakt w jak trudnej, a może lepiej napisać niejednorodnej pojęciowo materii porusza się Autor. Z tego powodu konieczne jest przedstawienie rozumienia kluczowych pojęć w koncepcjach dobrostanu (podrozdział 2.2.3.1) jak również koncepcji, teorii i modeli go dotyczących (rozdział 2.2.3.2).

2.2.3.1. Szczęście, dobrostan, jakość życia i zadowolenie z życia

„Szczęście” to pojęcie pluralistyczne, które różni się w zależności choćby od dyscypliny naukowej i rodzaju grupy zawodowej wprowadzającej je do swojego słownika pojęciowego²⁷⁸. Wydaje się nieuchwytnie, a najprościej można rozumieć je jako subiektywną radość z całości życia. Używane jest w różnych kontekstach, gdyż jak wskazuje R. Veenhoven stanowi ono „parasol” dla koncepcji tego co jest dobre²⁷⁹. W rozdziale 1. omówiona została mnogość myśli na temat szczęścia na przestrzeni wieków, a więc Autorowi pozostało skupić się przede wszystkim na pozostałych pojęciach wskazanych w tytule podrozdziału.

Pojęcie dobrostanu (ang. *well-being*) pojawiło się na długo przed narodzinami psychologii pozytywnej. Zgodnie z definicją zdrowia Światowej Organizacji Zdrowia z

²⁷⁶ M. Gotowska (2014), *Jakość życia, poziom jakości życia, równowaga bytu - dyskusja trwa*, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 37, t. 2, s. 33; C. Heathwood (2014), *Subjective theories of well-being* [w:] B. Eggleston, D. Miller, *The Cambridge Companion to Utilitarianism*, Cambridge University Press; A. Cakiroglu (2007), *op. cit.*, s. 4-5.

²⁷⁷ V. Tiberius (2014), *How Theories of Well-Being Can Help Us Help*, *Journal of Practical Ethics* vol. 2(2).

²⁷⁸ Ł. D. Kaczmarek (2017), *Happiness* [w:] V. Zeigler-Hill, T. K. Shackelford (red.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-28099-9_522-1, s. 1.

²⁷⁹ R. Veenhoven (2012b), *Happiness, Also Known as „Life Satisfaction” and “Subjective Well-Being”* [w:] K. Land, A. Michalos, M. Sirgy (red.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Springer: Dordrecht, DOI: 10.1007/978-94-007-2421-1_3.

1948 r. zdrowie „to stan pełnego fizycznego, psychicznego i społecznego dobrostanu, a nie tylko brak choroby lub kalectwa”²⁸⁰. Ujęcie to nie pobudziło środowiska akademickiego do wzmożonych badań psychologicznych nad dobrostanem. Doprowadziła do tego dopiero psychologia pozytywna, która, jak zauważa Janusz Czapiński niejako zrehabilitowała pojęcie szczęścia w ramach psychologii i wprowadziła to pojęcie do głównego nurtu dyscypliny. Psychologia początkowo wykluczyła ze swego zakresu konstrukty filozoficzne takie jak np. szczęście, by jak wskazuje Dominika Karaś, nabrać charakteru bardziej empirycznego i obiektywnego. Upomniła się o nie psychologia pozytywna, którą zdaniem E. Dienera można nazwać nauką o szczęściu²⁸¹. Z takim założeniem nie zgadza się M. Seligman, wskazując, że to dobrostan (synonimicznie rozkwitanie) jest przedmiotem dyscypliny i może prowadzić do subiektywnie ocenianego szczęścia²⁸². Daniel Kahneman uznał zaś, że dobrostan i szczęście to synonimy²⁸³. Do pojęcia dobrostanu można podchodzić z minimum trzech perspektyw: subiektywnej, psychologicznej i społecznej²⁸⁴, a każda związana będzie z innymi wskaźnikami i metodami oceny jego poziomu. J. Czapiński wskazał, że dobrostan psychiczny to w badaniach empirycznych synonim szczęścia²⁸⁵; E. Diener, czyli przytaczany już wielokrotnie, twórca pojęcia „subiektywny dobrostan”, określał znaczenie opracowanego przez siebie terminu jako „zbiorną nazwę dla różnych form szczęścia wziętych razem”, wyróżniając trzy główne typy szczęścia tj. zadowolenie z życia, pozytywne emocje, niski poziom negatywnych afektów²⁸⁶. Autor niniejszej dysertacji posługuje się synonimicznie określeniem „szczęście” oraz „subiektywny dobrostan”, co szerzej opisano już wcześniej. Warto nadmienić, że jest to powszechna praktyka w badaniach skupiających się na poszukiwaniu determinantów szczęścia rozumianego jako odpowiedź na pytania ankietowe, udzielana w oparciu o drabinę Cantrila.

²⁸⁰ World Health Organization (1948), *Constitution of the World Health Organization*. Cyt. za: D. Karaś (2019), *Pojęcia i koncepcje dobrostanu: przegląd i próba uporządkowania*, *Studia Psychologica: Theoria et Praxis* 19(2), DOI: 10.21697/sp.2019.19.2.01, s. 7.

²⁸¹ D. Karaś (2019), *op. cit.*, s. 9.

²⁸² M. Seligman (2011b), *The Original Theory: Authentic Happiness*, <https://www.authentic happiness.sas.upenn.edu/learn/wellbeing>, 20.06.2023.

²⁸³ D. Kahneman (1999), *Objective happiness*, [w:] D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (red.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*, Nowy Jork: Russell Sage Foundation, ISBN: 9780871544230.

²⁸⁴ Temu zagadnieniu zostanie poświęcony kolejny podrozdział, jednak zanim to nastąpi omówione zostaną jeszcze pojęcia jakości życia oraz zadowolenia z życia.

²⁸⁵ D. Karaś (2019), *op. cit.*, s. 9.

²⁸⁶ E. Diener (1984), *op. cit.*; E. Diener (2021), *op. cit.*

Myśl o jakości życia jest stara tak jak cywilizacja, a najlepiej opisać ją jako zbiór różnych wymiarów obejmujących komponenty obiektywne związane z obserwowalnymi warunkami życia i subiektywne wynikające z naszych ocen. Jakość życia stanowiła przedmiot badań amerykańskich psychologów już od 1918 r. i rozumiana była wówczas jako poziom życia w odniesieniu do statusu socjoekonomicznego i społecznego. Od lat 50 XX w. definiowano ją jako dobry standard życia w społeczeństwie konsumpcyjnym i posiadanie nowoczesnych urządzeń, sprzętów i nieruchomości, a komisja prezydenta Dwighta E. Eisenhowera rozszerzyła tę koncepcję o zdrowie, edukację, dobre samopoczucie, rozwój przemysłu i gospodarkę. Tym samym pomiar stał się problematyczny z uwagi na połączenie wspomnianej obiektywności i subiektywności pojęcia²⁸⁷. Dzisiejsze rozumienie tego pojęcia jest takie samo, a wymiar subiektywny wyraża zadowolenie z życia jako całości i jest indywidualnym osądem. Z kolei wymiar obiektywny odnosi się do zewnętrznych warunków dobrego życia, który jak można się domyślać jest lepiej oceniany w państwach rozwiniętych²⁸⁸. Oznacza to, że choć wymiary te są ze sobą skorelowane, to nie są tym samym. Dla przykładu, wzrost jakości środowiska naturalnego, czy sytuacji mieszkaniowej nie musi oddziaływać na poziom odczuwanego szczęścia. Szczęście to element dobrostanu i razem z negatywnymi afektami tworzy subiektywny wymiar jakości życia. Jakość życia ma wymiar kognitywny i jest kwestią pewnego osądu, zaś szczęście to konstrukt afektywny związany mocniej z emocjami. Autor tym samym zgadza się z licznymi badaczami wskazującymi, że utożsamianie szczęścia z jakością życia jest błędem, gdyż stanowi on tylko element tego pojęcia²⁸⁹.

Ostatnim z pojęć wartym krótkiego omówienia jest “zadowolenie z życia”, które również często jest utożsamiane ze subiektywnym dobrostanem i nazywane ewaluacyjnym subiektywnym dobrostanem. Rozumiane są one przez autora jako wspólna kategoria, ale z zaznaczeniem, że należy badać je osobno, gdyż zadowolenie z życia stanowi ocenę życia jako całości, a nie tylko aktualnego poziomu szczęścia. Pytania o zadowolenie z życia spotykają się z reguły z inną odpowiedzią aniżeli pytania o poziom szczęścia. W takim przypadku metodologicznie ułomne jest jednoczesne analizowanie

²⁸⁷ A. Cakiroglu (2007), *op. cit.*, s. 6.

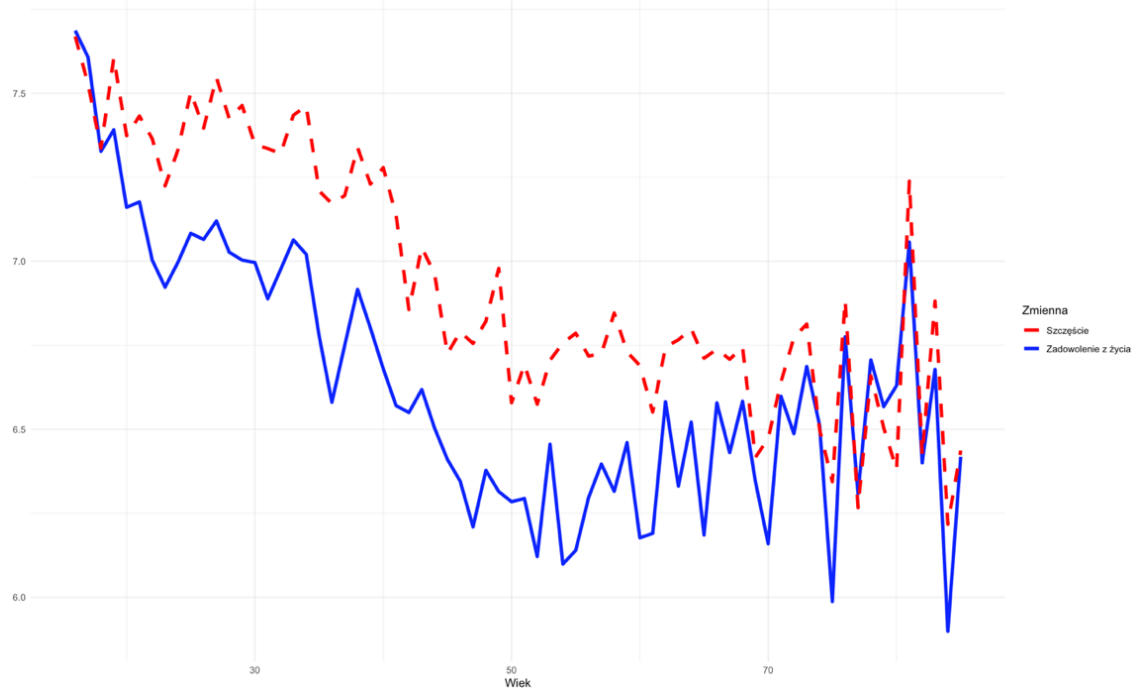
²⁸⁸ F. Murgas, F. Petrovic, P. Maturkanic, R. Kralik (2022), *Happiness or quality of life? Or both?*, Journal of Education Culture and Society nr 13(1), DOI: 10.15503/jecs2022.1.17.36, s. 24-26.

²⁸⁹ Szerzej: F. Murgas, *et al.*, (2022), *op. cit.*, s. 26; R. Veenhoven (2001), *Quality-of-Life and Happiness: not quite the same*, [w:] G. DeGirolamo *et al.* (red.), *Salute e qualita dell vida*, Turyn: Centro Scientifico Editore.

odpowiedzi na dwa pytania z dwóch różnych badań ankietowych. Rozróżnienie to jest kluczowe, gdyż w licznych publikacjach naukowych z zakresu psychologii pozytywnej i ekonomii szczęścia prowadziło do błędów natury metodologicznej. Dowodem na faktyczne różnice w ocenie poziomu szczęścia i zadowolenia z życia ludzi może być Wykres 1.

Wykres 1.

Zmiana średniego poziomu szczęścia i zadowolenia z życia wraz z wiekiem w Polsce. Dane zagregowane z dziesięciu edycji Europejskiego Sondażu Społecznego (n=16966)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Europejskiego Sondażu Społecznego.

Przedstawia on zmiany średniego poziomu zadowolenia z życia i szczęścia wraz z wiekiem w Polsce. Poziom szczęścia rozumiany jest jako odpowiedź na pytanie: „Biorąc wszystko pod uwagę, na ile czuje się P. szczęśliwy/-a?”, zaś zadowolenie z życia jako odpowiedź na pytanie: „Biorąc wszystko pod uwagę, ogólnie, na ile jest P. zadowolony/-a ze swojego obecnego życia?”. Jak widać oceny obu tych płaszczyzn znacząco się różnią i z tego powodu nie należy łączyć tych pojęć. Dlatego m.in. w ramach Eurobarometru zbierane są od 2023 r. dane dot. szczęścia i osobno zadowolenia z życia.

2.2.3.2. Koncepcje, modele i teorie dobrostanu

W filozofii, psychologii i innych dyscyplinach naukowych istnieje wiele różnych koncepcji, teorii i modeli dobrostanu. Najważniejsze z nich odnoszą się do głównych tradycji filozoficznych – hedonizmu i eudajmonii. Hedonizm rozumiany jest jako dążenie do przyjemności, zaś eudajmonia jako życie oparte na tym, co dobre i słuszne. Taki podział w odniesieniu do dobrostanu podkreśla to, że źródło szczęścia ma wpływ na jego doświadczanie. Należy zaznaczyć, że prace E. Dienera nad „subiektywnym dobrostanem” oraz C. Ryff nad „dobrostanem psychologicznym” były w swoim czasie głównym ogniskiem badań nad płaszczyznami szczęścia. Publikacja Richarda M. Ryana i Edwarda L. Deci zatytułowana „O szczęściu i potencjale ludzkim: przegląd badań nad dobrostanem hedonicznym i eudajmonistycznym” [tłum. własne] (ang. „On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being”)²⁹⁰ z 2001 r. ugruntowała ten podział²⁹¹. Z tego powodu powszechnie stosuje się dziś w literaturze odniesienie do dualnego charakteru dobrostanu (co można traktować jako swoisty konsensus naukowy):

- dobrostanu eudajmonistycznego (psychologicznego, PWB) oznaczającego „poznawcze sądy dotyczące zadowolenia z życia i spełnienia” oraz poczucie celu i sensu życia²⁹²;
- dobrostanu hedonistycznego (subiektywnego, SWB²⁹³) stanowiącego emocjonalną reakcję na zdarzenia, będącego w uproszczeniu przewagą przyjemności i pozytywnych doznań nad negatywnymi afektami^{294, 295}.

Prawdziwe będzie stwierdzenie, że „subiektywny dobrostan” E. Dienera jest jedną z wielu teorii hedonistycznych, a „dobrostan psychologiczny” C. Ryff jedną z

²⁹⁰ R. M. Ryan, E. L. Deci (2001), *On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being*, Annual Review of Psychology 52(1), DOI: 10.1146/annurev.psych.52.1.141.

²⁹¹ K. K. Salagame (2022), *Introduction to positive psychology*, <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/86635/1/Block-1.pdf>, 13.03.2023, s. 14.

²⁹² B. Antczak (2014), *Poczucie dobrostanu w polskich rodzinach*, Journal of Modern Science, nr 20, s. 33.

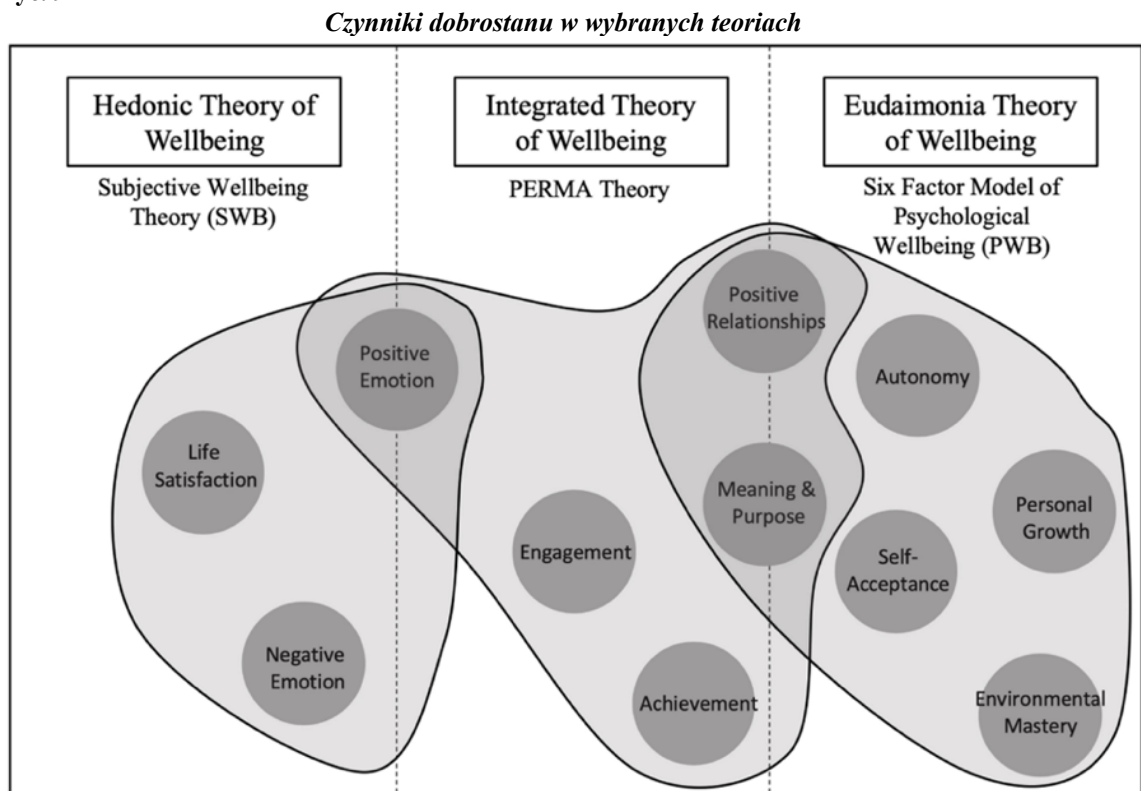
²⁹³ Nie jest jednak oczywiście tak, że wszyscy naukowcy stosują identyczny słownik pojęciowy, co przypomina analizę podjętą w rozdziale 2.2.3.1. Zdarza się, dla przykładu, że subiektywny dobrostan określany jest jako kategoria nadrzędna, która zawiera w sobie dobrostan eudajmonistyczny oraz dobrostan hedonistyczny. Zob.: A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; Dolan P., Metcalfe R. (2012), *Measuring Subjective Wellbeing: Recommendations on Measures for use by National Governments*, Journal of Social Policy nr 41.

²⁹⁴ M. Iłska, A. Kołodziej-Zalewska (2018), *Dobrostan hedonistyczny i eudajmonistyczny w sytuacjach kryzysów normatywnych i nienormatywnych*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej z. 123, s. 157; J. Cieślińska J. (2013), *Poczucie dobrostanu i optymizmu życiowego kadry kierowniczej placówek oświatowych*, Studia Edukacyjne nr 27, s. 101.

²⁹⁵ Należy przypomnieć, że wyróżnia w jego ramach również „dobrostan ewaluacyjny” lub „ewaluacyjny subiektywny dobrostan”, który jest miarą zadowolenia z życia jako całości.

eudajmonistycznych. Dominują one jednak jako kluczowe dla rozważań kolejnych autorów, stąd synonimiczne ich stosowanie z kategoriami nadrzędnymi (eudajmonia, hedonizm). Warto wskazać, że model PERMA M. Seligmana stanowi niejako połączenie hedonicznych i eudajmonistycznych elementów dobrostanu rozumianego jako rozkwitanie²⁹⁶. Różnice i wspólne elementy dla każdej z tych teorii zobaczyć można na Ryc. 9.

Ryc. 9

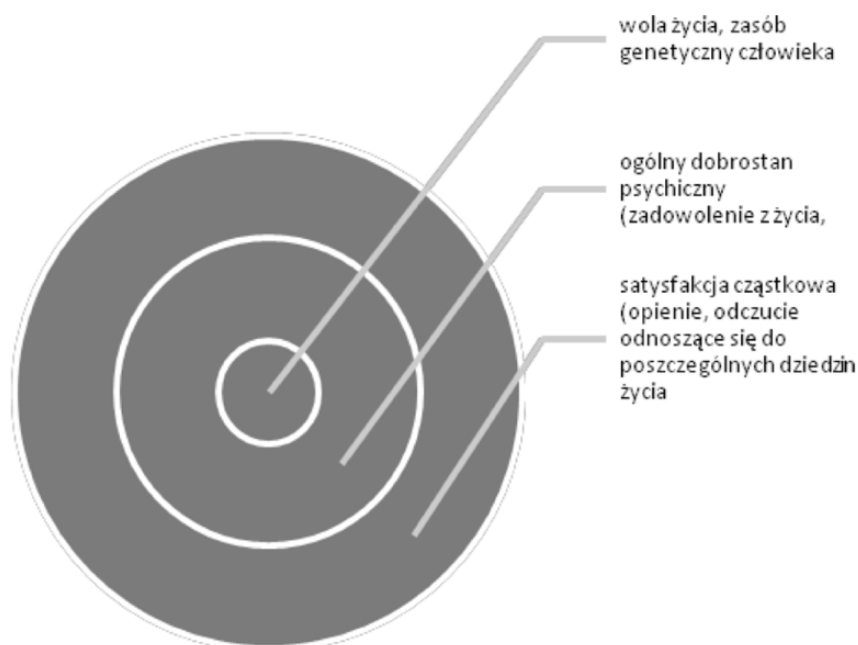
Źródło: C. Tulip, Z. Fisher, H. Bankhead, L. Wilkie, J. Pridmore, F. Gracey, J. Tree, A. Kemp (2020), *Building Wellbeing in People With Chronic Conditions: A Qualitative Evaluation of an 8-Week Positive Psychotherapy Intervention for People Living With an Acquired Brain Injury*, *Frontiers in Psychology* 11:66, DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00066.

Perspektywę hedonistyczną i eudajmonistyczną łączy w sobie również cebulowa teoria autorstwa Janusza Czapińskiego przedstawiona na Ryc. 10.

²⁹⁶ C. Tulip, Z. Fisher, H. Bankhead, L. Wilkie, J. Pridmore, F. Gracey, J. Tree, A. Kemp (2020), *Building Wellbeing in People With Chronic Conditions: A Qualitative Evaluation of an 8-Week Positive Psychotherapy Intervention for People Living With an Acquired Brain Injury*, *Frontiers in Psychology* 11:66, DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00066.

Ryc. 10.

Cebulowa teoria szczęścia

Źródło: M. Z. Babiarez, A. Brudniak-Draż (2013), *Dobrostan a dobrobyt ponowoczesnej rodziny*, *Zdrowie i Dobrostan* 4/2013. Dobrostan i społeczeństwo, Lublin: Wydawnictwo Naukowe NeuroCentrum, ISBN: 9788361495154, s. 31.

Jest ona niezwykle popularna w Polsce, stąd warto poświęcić jej chwilę uwagi. Teoria zakłada, że poczucie szczęścia zależne jest od trzech „warstw”, z których ta najgłębsza ma największe znaczenie i jest najmniej podatna na czynniki zewnętrzne. Jest nią „wola życia”, która ma charakter genetyczny. Kolejna warstwa to „dobrostan subiektywny”, który opiera się na bilansie naszego życia i ocenie własnego istnienia. Zdaniem J. Czapińskiego w dużym stopniu jest on zależny od zastanych warunków życia. Ostatnią – najbardziej zewnętrzną – warstwą są „satisfakcje cząstkowe”, które odnoszą się do chwilowych przyjemności dnia codziennego. „Wola życia” jest więc zaprogramowanym w nas średnim poziomem odczuwania szczęścia, ale i mechanizmem, który pozwala nam po klęskach i smutkach na nowo dążyć do jego osiągnięcia²⁹⁷.

Podkreślić należy, że wszystkie podziały są umowne. Dobrostan hedonistyczny zawiera w sobie wiele elementów niehedonistycznych i odwrotnie²⁹⁸. Nie są to zupełnie

²⁹⁷ J. Czapiński (2004), *Psychologiczne teorie szczęścia*, [w:] J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, ISBN: 83-01-14275-8, s. 89-100.

²⁹⁸ Zob: Heintzelman S.J. (2018), *Eudaimonia in the contemporary science of subjective well-being: Psychological well-being, self-determination, and meaning in life* [w:] E. Diener, S. Oishi, L. Tay (red.), *Handbook of well-being*, Salt Lake City; J. Vittersø (2013), *Feelings, meanings, and optimal functioning*:

oddzielne byty, co tworzy swoisty zamęt metodologiczny, który wyraża się w następujących tezach:

- SWB i PWB to odrębne płaszczyzny badań, gdyż ten pierwszy bada poziom szczęścia i przyjemnego życia, a drugi życiowe aspiracje i potencjał;
- SWB i PWB są wyłącznie różnymi perspektywami w ramach tej szerszej koncepcji dobrostanu, a więc są sobie bliskie, gdyż wzajemnie się uzupełniają. Z tego powodu należy skupiać się na ich podobieństwach²⁹⁹.

Fang Fang Cheng, Yiming Jing, Adele Hayes oraz Jeong Min Lee w toku analiz doszli do następujących wniosków:

- Gdy badamy ogólny dobrostan na poziomie populacji, to istnieje silna korelacja między PWB i SWB. Innymi słowy, gdy badamy dobrostan jako całość, PWB i SWB są ze sobą bliżej powiązane niż mniej.
- Jednakże, jeśli badamy tylko wybrane składniki PWB lub SWB, to te składniki mają różną siłę predykcyjną w odniesieniu do różnych wymiarów dobrostanu. Na przykład aspiracje i cele życiowe są silniej związane z PWB niż z SWB³⁰⁰.

Z uwagi na powyższe uznać należy, że oba omawiane wymiary dobrostanu są ważne. Jednak, jak słusznie wskazuje Y.-K. Ng, istnieje problem z próbą zdefiniowania szczęścia w oparciu o obiektywne czynniki. W związku z tym, należy zachować powszechnie akceptowaną tezę, że szczęście jest wewnętrznie wartościowane, a tym samym musi być postrzegane jako subiektywne, choć może być determinowane w dużej mierze przez obiektywne czynniki (np. stan zdrowia, osobistą sytuację finansową)³⁰¹. W końcu „dobrostan to coś więcej niż radosne uczucia”³⁰².

Jak wskazano już wcześniej, do pojęcia dobrostanu można podchodzić z minimum trzech perspektyw: subiektywnej, psychologicznej i społecznej. Dwie pierwsze zostały omówione w poprzednich akapitach. Czym więc jest dobrostan społeczny? Corey Lee M. Keyes uznał, że jego częściami mają być: integracja z własną społecznością,

Some distinctions between hedonic and eudaimonic well-being [w:] A.S. Waterman (red.) *The best within us: Positive psychology perspectives on eudaimonia*, American Psychological Association, DOI: 10.1037/14092-003.

²⁹⁹ M. Górny (2021), *Subiektywny dobrostan - zmiany poziomu zadowolenia z życia wraz z wiekiem*, [w:] K. Hajder, D. Tobolski, S. Kubat (red.), *Determinanty wykluczenia społecznego. Innowacyjne metody inkluzji społecznej*, ISBN: 9788365599339.

³⁰⁰ F. F. Cheng, Y. Jing, A. Hayes, J. M. Lee (2012), *Two Concepts or Two Approaches? A Bifactor Analysis of Psychological and Subjective Well-Being*, *Journal of Happiness Studies* nr 3, DOI: s10902-012-9367-x.

³⁰¹ Y.-K. Ng (2022), *Happiness - Concept, Measurement and Promotion*, Singapur: Springer, DOI: 10.1007/978-981-33-4927-8, s. 33-34; J. AV Fischer (2009), *Subjective Well-Being as Welfare Measure: Concepts and Methodology*, MPRA Paper nr 16619, s. 7.

³⁰² W. Tov, D. Wirtz, K. Kushlev, R. Biswas-Diener, E. Diener (2020), *op. cit.*, s. 6.

akceptacja innych ludzi, społeczny wkład wnoszony przez jednostkę do społeczeństwa, wiara w potencjał społeczeństwa oraz spójność społeczna³⁰³. Odnosi się on do ograniczonej geograficznie grupy ludzi, którzy pozostają ze sobą w bezpośredniej lub pośredniej interakcji. Aktualnie dominujące jest podejście komponentowe, w którym rozbija się dobrostan człowieka na części składowe i łączy się obiektywne i subiektywne wskaźniki, by badać go dla danej społeczności, co może pozwolić na wprowadzenie polityk poprawiających zadowolenie z poszczególnych domen tego szczęścia³⁰⁴.

Inne podziały teoretyczne odnoszą się głównie do źródeł szczęścia człowieka. Skupiają się one głównie na procesach i działaniach, predyspozycjach genetycznych i osobowościowych lub celach i potrzebach³⁰⁵. Najprościej powiedzieć, że część teorii uwzględnia zmienne warunki życia, a inne je pomijają. Rozważania te nie wnoszą jednak nic istotnego z punktu widzenia tematyki niniejszej dysertacji, stąd Autor celowo je pomija. Podsumowując niniejszy rozdział, stwierdzić można, iż psychologia pozytywna mimo licznych krytyk, wnosi cenny wkład w naukowe rozumienie dobrostanu. Pokazuje, że istnieje wiele dróg osiągnięcia szczęścia i pomaga dostosować je do indywidualnych potrzeb i kontekstów życiowych. Jej istotą jest opracowywanie narzędzi i ich zastosowanie w praktyce w celu rozkwitania jednostek i społeczności.

³⁰³ C. L. M. Keyes (1998), *Social Well-Being*, *Social Psychology Quarterly* vol. 61(2), DOI: 10.2307/2787065.

³⁰⁴ S. Atkinson, A.-M. Bagnall, R. Corcoran, J. South, S. Curtis (2019), *Being Well Together: Individual Subjective and Community Wellbeing*, *Journal of Happiness Studies* 21, DOI: 10.1007/s10902-019-00146-2, s. 1907-1908.

³⁰⁵ Szerzej: F. Scorsolini-Comin, A. M. G. V. Fobaine, S. H. Koller, M. A. dos Santos (2013), *op. cit.*

3. Szczęście jako nowy paradygmat rozwoju

Ekonomia to nauka zajmująca się badaniem dóbr i tego, jak ludzie wykorzystują ograniczone zasoby do produkcji towarów i usług oraz o zarządzaniu nimi. Ma na celu zrozumienie procesów rządzących produkcją, dystrybucją i konsumpcją w gospodarce. Stara się wyjaśnić, jak ludzie podejmują decyzje ekonomiczne. Przez dekady ekonomia stawiała się coraz bardziej ilościowa i rygorystyczna, a dobrobyt i tym samym rysowane kierunki polityki gospodarczej ograniczone głównie do wzrostu PKB. Dotychczas dobra miały charakter głównie materialny, ale przejście do gospodarki nadsymbolicznej (o czym pisał Alvin Toffler), a tym samym formy społeczeństwa postindustrialnego (usługowego) i ponowoczesnego sprawia, że szczególnie ważną rolę odgrywać zaczynają dobra pozamaterialne. Z tego powodu ważne, a może i ważniejsze, stają się takie wskaźniki jak przewidywana długość życia w zdrowiu, dostęp do ochrony zdrowia, prawa człowieka, wolności obywatelskie, poziom rozwoju społecznego, ochrona środowiska i dobrostan³⁰⁶.

W 1992 r. Nagrodę Nobla w dziedzinie nauk ekonomicznych otrzymał ekonomista Gary Becker za rozszerzenie zakresu analizy mikroekonomicznej na szeroki wachlarz ludzkich zachowań, w tym interakcji społecznych. Jego prace obejmowały takie tematy jak dyskryminacja na rynku pracy, kapitał ludzki, przestępczość oraz rodzina. Nie były więc one związane bezpośrednio z rynkiem pracy, a podejście to zrewolucjonizowało sposób myślenia o kontekstach użyteczności narzędzi ekonomicznych. Dekadę później nagrodzony w tej samej dziedzinie został Daniel Kahneman, który z wykształcenia był psychologiem. Doceniono jego prace nad procesami poznawczymi w ekonomii behawioralnej, szczególnie za zintegrowanie psychologii poznawczej z nauką ekonomiczną, zwłaszcza w zakresie ocen i podejmowania decyzji w warunkach niepewności. Wraz z Amosem Tverskym (który zmarł przed przyznaniem Nagrody i dlatego nie mógł zostać jej laureatem) opracował teorię perspektywy. Tłumaczy ona, w jaki sposób ludzie podejmują decyzje w warunkach ryzyka, często w sposób sprzeczny z oczekiwaniami tradycyjnej teorii ekonomicznej, która zakłada racjonalność decydentów. Ich prace miały ogromny wpływ na rozwój ekonomii behawioralnej, badając, w jaki sposób błędy poznawcze i systematyczne odchylenia od racjonalności wpływają na decyzje ekonomiczne³⁰⁷. Zauważalna jest tym

³⁰⁶ A. Mirski (2009), *op. cit.*, s. 170.

³⁰⁷ M. Piekalkiewicz (2017), *op. cit.*, s. 372.

samym zmianą pewnego trendu i wyznaczenie nowego kierunku, którego reprezentantem jest ekonomia szczęścia, gdyż opiera się na bardziej ekspansywnych pojęciach użyteczności i dobrostanu, a także interakcji między tym, co racjonalne i nieracjonalne w ludzkich zachowaniach ekonomicznych³⁰⁸.

Już pierwsi filozofowie i ekonomiści włączali dążenie do szczęścia do swoich rozważań. Dzisiejsze zainteresowanie szczęściem nie jest więc nowością, ale kontynuacją idei, która rozkwitła szczególnie mocno w czasach europejskiego oświecenia, gdy kwestionowano średniowieczne, religijne poglądy na życie ziemskie jako jedynie próbę przed życiem pozagrobowym. Utylitaryzm, mimo że spotkał się z oporem w różnych epokach ze strony kościołów, ruchów liberalnych, socjalistycznych i nacjonalistycznych, ożył pod koniec XX wieku dzięki spadkowi ich wpływu i wzrostowi dobrobytu³⁰⁹. Ta zmiana ideologiczna odzwierciedla przesunięcie w kierunku poszukiwania szczęścia jako ważnego celu społecznego i indywidualnego w nowoczesnych społeczeństwach³¹⁰, a także zrozumienie, że wyłączenie skupienia na dochodach pomija kluczowe elementy dobrobytu, wśród których swoje miejsce mają dobra niematerialne³¹¹.

Jak wskazano w rozdziale 2., rozwój gospodarczy może nieść za sobą negatywne skutki dla całego społeczeństwa, a tym samym PKB i jego dynamika nie oddają pełnego obrazu jakości życia. Pojawia się z tego powodu coraz więcej głosów sprzeciwiających się dalszym próbom pogoni za podnoszeniem materialnego standardu życia, gdyż nie zwiększa on dobrostanu jednostek bądź robi to w niewielkim stopniu. Coraz powszechniejsze jest twierdzenie, że celem polityki gospodarczej powinno być zwiększanie dobrobytu społecznego, w tym szczęścia, a w takim wypadku nie może się ona ograniczać do ślepej pogoni za wzrostem dochodów. Jest jednak tak, że nieszczęście jest immanentną cechą kapitalistycznego systemu gospodarczego, gdyż napędzają go postęp techniczny i rosnący poziom konsumpcji³¹².

Wynikiem stanu rzeczy przedstawionego w poprzednim akapicie jest to, że dobrostan społeczny jest coraz dogłębniej badany, w coraz większym wpływa na cele polityczne, a tym samym jest coraz częściej przedmiotem agendy politycznej. Dowodem na potwierdzenie niech będzie choćby to, że w lipcu 2011 Zgromadzenie Ogólne ONZ

³⁰⁸ C. Graham (2009), *op. cit.*, s. 7.

³⁰⁹ R. Veenhoven (2015), *Happiness: History of the concept*, [w:] J. Wright (red.), *International encyclopedia of social and behavioral sciences* (2nd ed., Vol. 10), Elsevier: Oxford, UK, s. 6-7.

³¹⁰ R. Veenhoven (2018), *op. cit.*, s. 1-2.

³¹¹ C. Graham (2009), *op. cit.*, s. 6-7.

³¹² G. Coppola (2013), *op. cit.*

przyjęło jednogłośnie rezolucję 65/309, której tytuł brzmi: „Szczęście: w kierunku holistycznego podejścia do rozwoju”. Uznaje ona dążenie do szczęścia i dobrostanu jako uniwersalne cele i aspiracje w życiu ludzkim oraz podkreśla ich znaczenie w polityce publicznej i postuluje ich wykorzystanie do ich projektowania. Państwa zostały również wezwane do projektowania nowych wskaźników rozwoju i dzielenia się informacjami na ten temat³¹³. Z tego powodu domniemać można, że zainteresowanie badaniami nad szczęściem będzie się zwiększać, tak jak i praktyczne zastosowanie ich owoców. Na tej podstawie powstał również pierwszy Światowy raport szczęścia, który stał się punktem odniesienia dla wielu państw świata, jeśli chodzi o skuteczność ich polityk, a także kierunkiem rozwoju, który ma pomóc osiągnąć możliwie największe szczęście jak największej liczbie populacji.

Choć jakość życia jest przedmiotem badań od drugiej połowy XX wieku, gdy rozwinęły się nowoczesne państwa opiekuńcze, to badania nad subiektywnym dobrostanem są swoistym *novum*, które wymaga omówienia w szerszym kontekście m.in. wskaźników rozwoju społecznego. Z tego powodu w kolejnych podrozdziałach omówione zostaną: sposoby pomiaru rozwoju społecznego; redystrybucja dobrostanu w kontekście polityk publicznych; przykłady szczęścia w polityce i polityk szczęścia; dobrostan jako element strategii rozwoju państw w myśl wybranych koncepcji i teorii.

3.1. Poza PKB – jak mierzyć rozwój społeczny?

Doświadczenia wynikające z Wielkiego Kryzysu i II wojny światowej doprowadziły do rozwinięcia koncepcji PKB, co było ogromną innowacją, gdyż umożliwiło pomiar aktywności gospodarczej, i to na tym wskaźniku skupiały się wysiłki polityczne³¹⁴. Same pomiary gospodarcze do celów strategicznych były jednak już prowadzone w historii. W czasie trudnych dla Anglii lat, które obejmowały wojnę domową z lat 1642–1649, konflikty z Holandią i Francją, a także problemy wewnętrzne w Szkocji i Irlandii, epidemie i głód, brytyjski urzędnik William Petty (1623–1687) opracował metodę, którą nazwał „arytmetyką polityczną”. Służyła ona do analizy

³¹³ I. Godchaux-Berezhnova, A. I. Moonesar (2021), *Using global practices & policies to inform the UAE quality of life & well-being in the 21st century*, Policy Brief nr 56, s. 1; C. Marklund (2013), *op. cit.*, s. 206.

³¹⁴ R. Easterlin (1974), *op. cit.*, s. 2.

dochodów, wydatków, liczby ludności, gruntów i innych aktywów Anglii i Walii. W 1695 r., Charles Davenant przedstawił kolejną formę obliczeń zbliżonych do PKB. Jego praca, której tytuł brzmi „Esej o sposobach i środkach zaopatrzenia wojny” (ang. *An Essay upon the Ways and Means of Supplying the War*), stanowiła istotny atut w rywalizacji z innymi mocarstwami. Tymczasem we Francji podobne analizy ekonomiczne pojawiły się dopiero w 1781 r., kiedy to Jacques Necker, pierwszy minister Ludwika XVI, przedstawił „Zapis Rachunków dla Króla” (fr. *Le Compte Rendu au Roi*), będący sprawozdaniem na temat gospodarki francuskiej, które pomogło w zaciąganiu pożyczek. Nie uchroniło to jednak monarchy przed rewolucją w 1789 r.³¹⁵. Wśród pionierów wymienia się również statystyka Timothy’ego Coghлана, który publikował coroczne szacunki dochodu narodowego Nowej Południowej Walii³¹⁶.

Produkt krajowy brutto w dzisiejszym rozumieniu tego wskaźnika zawdzięczamy Simonowi Kuznetsowi, któremu Narodowe Biuro Badań Ekonomicznych (ang. *National Bureau of Economic Research*), na wniosek Departamentu Handlu Stanów Zjednoczonych (ang. *The Department of Commerce*), zleciło opracowanie miary kondycji gospodarki narodowej³¹⁷. Znormalizował on znane i stosowane wskaźniki aktywności gospodarczej, przedstawiając Kongresowi Stanów Zjednoczonych w 1937 r. raport zatytułowany *National Income, 1929-32 (Przychód Narodowy, 1929-32 [tłum. własne])*³¹⁸. Początkowo PKB nie było przeznaczone do pomiaru ogólnego dobrobytu, a do uzyskania obrazu tego, w jakim kierunku zmierza amerykańska gospodarka, co było istotne w obliczu Wielkiego Kryzysu lat 30.³¹⁹. W trakcie konferencji w Bretton Woods w 1944 r. ustanowiono instytucje finansowane (Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy), jak również uznano PKB za narzędzie pomiaru rozwoju gospodarczego państw świata, gdyż poprawa materialnych warunków życia była w

³¹⁵ K. Hajder, M. Górny (2019), *Wysokość wskaźnika PKB a poziom szczęśliwości obywateli*, Środkowoeuropejskie Studia Polityczne nr 1, DOI: 10.14746/ssp.2019.1.2, na podstawie: D. Coyle (2014), *Warfare and the Invention of GDP*, <https://www.theglobalist.com/warfare-and-the-invention-of-gdp/>, 4.07.2018; P. Lepenies (2016), *The Power of a Single Number. A Political History of GDP*, Columbia University Press, New York–Chichester–West Sussex.

³¹⁶ J. Hawkins (2014), *The Four Approaches to Measuring Wellbeing* [w:] A. Podger, D. Trewin (red.), *Measuring and Promoting Wellbeing. How Important is Economic Growth? Essays in honour of Ian Castles AO and selection of Castles' paper*, Canberra: Australian National University Press, s. 192.

³¹⁷ J. Heinzman (2015), *Easterlin or Cantril: Does a Country's Income Determine its People's Happiness?*, Major Themes in Economics, vol. 17, <https://scholarworks.uni.edu/mtie/vol17/iss1/4>, s. 18.

³¹⁸ Szerzej: S. Kuznets (1934), *National Income, 1929–1932*, https://fraser.stlouisfed.org/content/?title_id=971&filepath=/files/docs/publications/natincome_1934/19340104_nationalinc.pdf, 02.11.2022.

³¹⁹ J. Delhey, C. Kroll (2013), A “Happiness Test” for the New Measures of National Well-Being: How Much Better than GDP are They? [w:] H. Brockmann, J. Delhey (red.), *Human Happiness and the Pursuit of Maximization. Is More Always Better*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-6609-9, s. 192.

czasach powojennych jednym z głównych zmartwień. S. Kuznets otrzymał za swoją pracę Nagrodę Nobla, a opracowany przez niego wskaźnik jest dziś ujednolicony na poziomie międzynarodowym. Na przykład, w Unii Europejskiej obowiązuje Europejski Narodowy System Rachunków Narodowych i Regionalnych, który definiuje PKB jako miernik ogółu aktywności gospodarczej na danym obszarze ekonomicznym, który mierzy produkcję globalną zaspokajającą finalne potrzeby gospodarcze i może być definiowany na trzy różne sposoby, zależnie od zastosowanego podejścia:

- W podejściu produkcyjnym, PKB to suma wartości dodanej brutto poszczególnych sektorów lub branż, zwiększona o podatki od produktów i zmniejszona o dotacje do produktów, pełniąc funkcję bilansującą w rachunku produkcji całej gospodarki;
- Od strony rozdysponowania, PKB to całkowite, końcowe wykorzystanie produktów i usług przez rezydentów będących jednostkami instytucjonalnymi (z uwzględnieniem spożycia i akumulacji brutto), zwiększone o eksport i zmniejszone o import towarów i usług;
- W podejściu dochodowym, PKB to suma rozchodów na rachunku tworzenia dochodów w gospodarce, wliczając w to koszty związane z zatrudnieniem, podatki od produkcji i importu (po odjęciu dotacji), nadwyżkę operacyjną brutto oraz dochód mieszanego gospodarki ogółem³²⁰.

Jak widać, wskaźnik ten określa wysokość i zmiany w strukturze wartości wytworzonej, a tym samym wynika z tego, że nie bada on zmian poziomu życia, dobrobytu oraz poczucia szczęścia. Oczywiście PKB nie zostało zaprojektowane, by taką rolę pełnić, ale taką interpretację mu często nadawano. Brak przydatności wskaźnika PKB w tym kontekście potwierdza raport opublikowany w 2009 r. przez Komisję ds. Pomiaru Rozwoju Gospodarczego i Postępu Społecznego (zwaną również Komisją Stiglitz-Sen-Fitoussi od nazwisk jej członków). Dokument przygotowany na wniosek Nikolasa Sarkozy'ego, ówczesnego prezydenta Francji, pokazał, że należy tworzyć nowe wskaźniki mierzące poszczególne płaszczyzny życia. Jak powiedział Joseph E. Stiglitz „to, co mierzymy, przesądza o tym, co robimy”, a więc należy brać pod uwagę inne

³²⁰ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w Unii Europejskiej (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 174/1)

perspektywy³²¹. Nie jest to nowe spostrzeżenie, gdyż sam S. Kuznets pisał w 1946 r. następująco: „[PKB] Mierzy dodatni wkład netto w zadowolenie konsumentów w postaci towarów i usług; ciężar pracy i dyskomfort są ignorowane. I można zadać pytanie, czy takie koszty są mierzalne; lub jeśli są wymierne, czy można je oszacować w kategoriach porównywalnych z tymi, w których szacuje się produkt netto (...) Zarówno ostatnio, jak i w przeszłości potencjalnie większy produkt narodowy netto został utracony w celu złagodzenia niektórych kosztów niematerialnych (...) Chociaż nie jesteśmy w stanie ich zmierzyć, musimy uznać, że ich pominięcie sprawia, że dochód narodowy jest zaledwie jednym z elementów oceny dobrobytu netto, jaki można przypisać działalności gospodarczej narodu” [tłum. własne]³²². Opinie twórcy PKB wpłynęły na Arthura Cecila Pigou, prekursora ekonomii dobrobytu, który podobnie zaczął negować uniwersalność omawianego wskaźnika. Ta myśl istotnie oddziaływała na Mosesa Abramovitza, który stwierdził w 1959 r., iż musimy być ostrożni wobec podejścia mówiącego, że długoterminowe zmiany w poziomie dobrobytu mogą być nawet w przybliżeniu oceniane na podstawie zmian w tempie wzrostu produkcji³²³. Był on jednym z pierwszych ekonomistów, którzy wprost wskazywali na ograniczony wpływ dochodu na szczęście³²⁴. Z kolei Robert Kennedy, w trakcie przemówienia na Uniwersytecie w Kansas w 1968 r., wyraził następującą myśl: „PKB uwzględnia koszty systemów ochrony instalowanych w celu strzeżenia naszych domów oraz zabezpieczenia więzień, w których przetrzymujemy przestępców włamujących się do naszych mieszkań. Do wzrostu PKB przyczynia się niszczenie lasów sekwoi, na miejscu których powstają rozrastające się chaotycznie miasta. Jego wskaźniki poprawia produkcja napalmu, broni nuklearnej i pojazdów opancerzonych, używanych przez policję do tłumienia zamieszek na ulicach. Uwzględnia on [...] programy telewizyjne, które gloryfikują przemoc, aby producenci zabawek mogli sprzedawać dzieciom swoje produkty. Jednocześnie wskaźniki PKB nie odnotowują stanu zdrowia naszych dzieci, poziomu naszego wykształcenia ani radości, jaką czerpiemy z naszych zabaw. Nie mierzą piękna naszej poezji ani trwałości naszych małżeństw. Nie mówią nam nic na temat jakości naszych dyskusji politycznych ani

³²¹ J. E. Stiglitz, J.-P. Fitoussi, M. Durand (2018), *Beyond GDP. Measuring What Counts for Economic and Social Performance*, OECD Publishing; B. Wyżnikiewicz (2017), *Produkt krajowy brutto jako przedmiot krytyki*, „Wiadomości Statystyczne” nr 3 (670), s. 8.

³²² S. Kuznets (1946), *Problems of Interpretation*, [w:] S. Kuznets (red.), *National Income: A Summary of Findings*, National Bureau of Economic Research, ISBN: 0-87014-113-9, <https://www.nber.org/system/files/chapters/c5441/c5441.pdf>, 06.01.2023, s. 127-128.

³²³ Cyt. za: E. Dickinson (2011), *GDP: a brief history*, <https://foreignpolicy.com/2011/01/03/gdp-a-brief-history/>, 02.11.2022.

³²⁴ J. Heinzman (2015), *op. cit.*, s. 19.

prawości naszych polityków. Nie biorą pod uwagę naszej odwagi, mądrości i kultury. Milczą na temat poświęcenia i oddania dla naszego kraju. Jednym słowem, wskaźniki PKB mierzą wszystko oprócz tego, co nadaje sens naszemu życiu”³²⁵. William Nordhaus i James Tobin zadali w 1973 r. słynne pytanie: „Czy wzrost jest przestarzały?”, na które odpowiedzieli częściowo twierdząco. W końcu PKB, PKB *per capita* nie pokazują faktycznego rozkładu dóbr wśród obywateli, tego czy pieniądze wydawane są na poprawę jakości życia ludzi, a także czy wzrost gospodarczy nie odbywa się kosztem przyszłych pokoleń (skażenie środowiska, wyczerpywanie zasobów naturalnych, ocieplenie klimatu). Nie uwzględniają też pracy na własne potrzeby, co nie doszacowuje poziomu tych wskaźników w szczególności w uboższych społeczeństwach. Nie uwzględnia negatywnych efektów wzrostu w postaci oddziaływania na środowisko; nie uwzględnia czasu pracy niezbędnego do jego wytworzenia. Z tego powodu W. Nordhaus i J. Tobin zaproponowali „miernik gospodarczego dobrobytu”³²⁶, który stał się przyczynkiem do szerszej debaty naukowej na temat rozumienia i mierzenia rozwoju społecznego i ekonomicznego.

Słabością PKB jest to, że nie obejmuje m.in. kapitału naturalnego, środowiskowego, ludzkiego i społecznego, a uwzględnia elementy, które się wlicza, choć nie powinno się, jeśli celem jest dobrobyt (np. wydatki na więzienia)³²⁷. Autor nie chciałby stworzyć wrażenia, że świat stał się nagle gorszym miejscem do życia, aniżeli był dekady temu, i z tego powodu PKB przestało nam wystarczyć jako wskaźnik. Względnie niedawno, tj. w XVII-XVIII w., nawet najzamożniejsi nie mieli dostępu do antybiotyków czy zaawansowanej opieki medycznej, co ilustruje przykład Ludwika XIV, którego brutalne leczenie stomatologiczne skutkowało utratą części szczęki i zdolności do żucia. Sanitarne warunki w rezydencjach takich jak pałac w Wersalu były dalekie od dzisiejszych standardów. Obecnie, nawet osoby o średnich lub niskich dochodach mają możliwość życia na poziomie komfortu niedostępnego dla dawnych monarchów. Skutkuje to znacznym wydłużeniem średniej długości życia, a także potrzebą zaspokajania potrzeb wyższego rzędu³²⁸. Warto w tym miejscu wspomnieć o badaniach Hansa Roslinga, który, jak sam napisał, poświęcił się walce z: „katastrofalną w skutkach

³²⁵ Cyt. za: Z. Bauman (2008), *Sztuka Życia*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, s. 4-5.

³²⁶ Zob.: W. D. Nordhaus, J. Tobin (1973), *Is Growth Obsolete?*, The Measurement of Economic and Social Performance, NBER, <https://www.nber.org/system/files/chapters/c3621/c3621.pdf>, 09.04.2024.

³²⁷ Szerzej: J. Hawkins (2014), *op. cit.*, s. 196-197; D. Weijers, A. Jarden (2013), *The Science of Happiness for Policymakers: An Overview*, Journal of Social Research & Policy vol. 4(2), s. 1-2; J. AV Fischer (2009), *op. cit.*, s. 4.

³²⁸ B. S. Frey (2018), *op. cit.*, s. 3.

ignorancją za pomocą obrazu świata opartego na faktach”. Prowadził on badania nad poziomem społecznej świadomości na tematy związane ze zdrowiem publicznym i dobrobytem. Myśl ta stała się podstawą do stworzenia idei *factfulness* i wydania bestsellerowej, popularnonaukowej książki pt. „Factfulness. Dlaczego świat jest lepszy, niż myślimy, czyli jak stereotypy zastąpić realną wiedzą”³²⁹. Dowodem na to, jak niską świadomość mają ludzie na temat postępów gospodarczych i społecznych, mogą być wyniki ankiet prowadzonych przez wspomnianego badacza. Jedno z postawionych pytań brzmiało: „W ciągu ostatnich 20 lat liczba ludzi żyjących w skrajnym ubóstwie...?”. Do wyboru były trzy odpowiedzi:

- a) „uległa niemal podwojeniu,
- b) pozostała na tym samym poziomie,
- c) zmniejszyła się prawie o połowę”³³⁰.

Poprawną odpowiedzią wg badań H. Roslinga było c), a w trakcie badań prowadzonych w Stanach Zjednoczonych jedynie 5% respondentów udzieliło poprawnej odpowiedzi³³¹. Nie zmienia to rzecz jasna faktu, że nadal jest wiele do zrobienia w zakresie zwalczania ubóstwa³³². Globalne zwiększanie się dobrobytu jest tym samym faktem, a to oznacza, że rośnie potrzeba prowadzenia jego rachunków, by zrozumieć rozwój społeczeństw i jakość ich życia, a także to, jak wspiera te czynniki polityka społeczna i gospodarcza państwa³³³.

Od lat 60. do końca XX wieku w polityce publicznej doszło do znaczącego przesunięcia w sposobie mierzenia dobrobytu. Odejście od tradycyjnych wskaźników gospodarczych takich jak Produkt Krajowy Brutto na rzecz wskaźników „społecznych” i „jakości życia” było wynikiem rosnącego zrozumienia, że same dane ekonomiczne nie oddają pełni ludzkich doświadczeń i poziomu zadowolenia z życia. W związku z tym opracowano nowe metody oceny, które uwzględniają różnorodne aspekty życia społecznego, takie jak zdrowie, edukacja, bezpieczeństwo, środowisko czy uczestnictwo w życiu społecznym. To podejście pozwoliło na bardziej kompleksową ocenę postępu społecznego i stało się kluczowym narzędziem w planowaniu polityk publicznych,

³²⁹ H. Rosling, O. Rosling, A. Rönnlund Rosling (2018), *Factfulness. Dlaczego świat jest lepszy, niż myśli, czyli jak stereotypy zastąpić realną wiedzą*, Poznań, Media Rodzina, s. 7-8.

³³⁰ *Ibidem*, s. 12.

³³¹ *Ibidem*, s. 17.

³³² Według Banku Światowego z 2022 r. około 712 milionów osób na świecie żyło w skrajnym ubóstwie, co stanowi wzrost o 23 miliony osób w porównaniu z 2019 rokiem. Przed pandemią COVID-19, świat odnotowywał ciągły spadek liczby osób żyjących w skrajnym ubóstwie. Postęp w redukcji tego zjawiska był widoczny przez kilka dekad przed 2020 rokiem. Źródło: World Bank (2022), *Poverty*, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty>, 16.04.2024.

³³³ L. Lambert, T. Karabchuk, M. Joshanloo (2020), *Predictors of life satisfaction in the United Arab Emirates: Results based on Gallup data*, *Current Psychology* 41, DOI: 10.1007/s12144-020-00873-3, s. 1.

mających na celu podnoszenie jakości życia obywateli³³⁴. W XXI wieku podejście do mierzenia dobrobytu i postępu społecznego uległo dalszej ewolucji. Coraz większą rolę zaczęły odgrywać zrównoważone i wielowymiarowe miary, które lepiej oddają jakość życia oraz dobrobyt społeczny, o których szerzej w kolejnym podrozdziale. Wskaźniki ekonomiczne takie jak PKB nadal są ważne, ale jak już wcześniej wskazywał Autor, obejmują dziś dodatkowo m.in. analizy dotyczące gospodarczych determinantów subiektywnego dobrostanu, jak i zależności między poczuciem szczęścia a wskaźnikami makroekonomicznymi³³⁵. Oznacza to, że obiektywne czynniki uzupełniają się o wskaźniki subiektywne. Wykorzystuje się tym samym metryki hedoniczne i ewaluacyjne, które wychwytyją codzienne doświadczenia, emocje, stany psychiczne respondentów oraz postawy dotyczące ich życia jako całości³³⁶. Służą one jako uzupełnienie bardziej konwencjonalnych miar postępu ekonomicznego i społecznego, a czasem nawet je zastępują.

3.1.1. Wybrane sposoby pomiaru dobrobytu i rozwoju społecznego

Naukowcy, organizacje międzynarodowe i pozarządowe opowiadały się za bardziej wszechstronnymi miernikami dobrobytu, obejmującymi inne elementy współczesnego życia poza dochodami, w szczególności degradację środowiska³³⁷. W deklaracji stambulskiej z 2007 r. organizacje międzynarodowe i ponadnarodowe, takie jak Komisja Europejska, Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), Bank Światowy, Eurostat, uznały, że konieczne jest poszukiwanie nowych sposobów pomiaru postępu społecznego i gospodarczego i zobowiązały się do podjęcia działań w tym zakresie³³⁸.

W literaturze przedmiotu odnaleźć można cztery typy podejmowanych działań, w związku ze wskazywaną niewystarczalnością PKB do pomiaru coraz bardziej złożonej rzeczywistości. Pierwsza grupa inicjatyw stara się niejako uzdrowić ten wskaźnik

³³⁴ S. C. White (2017), *op. cit.*, s. 124.

³³⁵ K. Hajder, M. Górny (2019), *op. cit.*, s. 34-35; M. Degutis, S. Urbonavlcus, A. Galzutls (2010), *Relation between GDP and life satisfaction in the European Union*, "Ekonomika", t. 89.

³³⁶ C. Graham (2017), *Happiness for All? Unequal Hopes and Lives in Pursuit of the American Dream*, Princeton University Press, DOI: 10.23943/princeton/9780691169460.001.0001, s. 3.

³³⁷ R. Di Tella, R. MacCulloch (2008), *op. cit.*, s. 23.

³³⁸ AV Fischer (2009), *op. cit.*, s. 4.

poprzez przewyższenie jego słabości, ale bez odchodzenia od jego podstawowej logiki. Wymienione wskaźniki są więc wzbogacone o wybrane czynniki społeczne i środowiskowe, które są monetyzowane, a następnie odejmowane od wartości PKB. Próbę wprowadzenia miary „zielonego PKB” podejmowały chociażby Chiny, jednak szybko z tej inicjatywy zrezygnowano z uwagi na prowincje opierające gospodarkę na ciężkim przemyśle. Kolejna grupa oddala się od tego miernika mocniej poprzez jego uzupełnianie o szereg wskaźników społecznych. Dyskusyjne jest jednak, w jaki sposób indeksy mają być standaryzowane i ważone, a także jakie czynniki w nich uwzględnić. Trzeci typ wskaźników ma za cel zastąpienie PKB, a więc stworzenie innych ocen dobrobytu³³⁹.

Mnogość inicjatyw naukowych i politycznych, mających za cel stworzenie nowych wskaźników oceny rozwoju gospodarczego i społecznego, sprawiła, że możemy dziś korzystać z ogromnego instrumentarium gotowych miar. Trudno je oceniać pod kątem słuszności i efektywności, gdyż każda z nich skupia się na innym fragmencie naszej rzeczywistości, pokazuje go z innej perspektywy bądź kładzie inny punkt ciężkości na uwzględniane czynniki. Warto jednak zaznaczyć, że częstą pomyłką w literaturze jest pisanie w kontekście większości wskaźników, w tym PKB, o rozwoju społeczno-gospodarczym czy gospodarczo-społecznym, gdyż postęp społeczny i gospodarczy mogą iść ze sobą w parze, ale nie muszą, jak również same wskaźniki mogą dotyczyć tylko jednej lub drugiej płaszczyzny rozwoju. Poniżej omówione zostaną wybrane mierniki, które zdominowały naukową dyskusję bądź stanowią zdaniem autora najciekawsze uzupełnienie PKB. Wybranych zostało 10 wskaźników koncentrujących się na rozwoju gospodarczym i/lub społecznym, w tym z odniesieniem do zasobów naturalnych, ochrony środowiska i wybranych teorii dobrobytu i postępu.

- Miernik gospodarczego dobrobytu (ang. *Measure of economic welfare*, MEW) – wspomniany w rozdziale 3.1. i stworzony przez W. Nordhousa oraz J. Tobina. Uwzględnia on produkt narodowy brutto (PNB), a więc wartość wszystkich dóbr i usług, wytworzonych przez obywateli kraju, zarówno w kraju, jak i poza granicami, a także dochody zagranicznych obywateli w nim pracujących. Do tego brane pod uwagę są: wartość czasu wolnego obywateli, wartość nieodpłatnej pracy, produkcja gospodarcza w szarej strefie. Pomija jednak nieuniknione straty i wydatki instrumentalne.

³³⁹ J. Delhey, C. Kroll (2011), *op. cit.*, s. 193-195.

- Miernik krajowego dobrobytu netto (ang. *Net National Welfare*, NNW) – podstawą, podobnie jak w przypadku MEW, jest PNB. Uzupełniony jest on o konsumpcję rządową i prywatną *sensu stricte*, usługi kapitału dóbr konsumpcyjnych, wartość czasu wolnego i efekty działalności w gospodarstwach domowych. Pomija on nakłady na ochronę środowiska i straty wynikające z jego zanieczyszczenia.
- Miernik trwałego dobrobytu ekonomicznego (ang. *Index of Sustainable Economic Welfare*, ISEW) – bazą jest indywidualna konsumpcja ważona współczynnikiem nierówności społecznej. Uwzględnia on koszty społeczne i środowiskowe, nierówności dochodowe, wartość zasobów naturalnych i ich wykorzystanie, a także usuwa nieproduktywne wydatki takie jak np. koszty związane z przestępczością.
- Wskaźnik ekonomicznych aspektów dobrobytu (ang. *Index of the Economic Aspects of Welfare*, EAW) – opiera się na indywidualnej konsumpcji, a dodatkowo uwzględnia: wartość budynków publicznych, konsumpcyjnych dóbr trwałego użytku, pracy w gospodarstwie domowym, czasu wolnego; wydatki na służbę zdrowia i edukację³⁴⁰.
- Wskaźnik prawdziwego postępu (ang. *Genuine Progress Indicator*, GPI) – można go traktować jako ulepszoną wersję wskaźnika ISEW i stanowi miarę pieniężną dobrobytu dla danej populacji w danym czasie. Obejmuje korzyści i koszty związane z produkcją, handlem, konsumpcją dóbr i usług oraz inwestycjami. Uwzględnia 13 wskaźników, 67 „podwskaźników” i 400 indywidualnych danych, w tym: wydatki gospodarstw domowych; inwestycje domowe; dobra i usługi publiczne; kapitał ludzki, społeczny, materialny; zanieczyszczenia; koszty społeczne³⁴¹.
- Wskaźnik ekonomicznego dobrostanu (ang. *Index of Economic Well-Being*) – obejmuje cztery domeny dobrobytu gospodarczego, tj. bezpieczeństwo ekonomiczne, dystrybucję dochodów, społeczną akumulację netto zasobów produkcyjnych, przepływ i strukturę konsumpcji. Składają się na nie dalej 24

³⁴⁰ I. Miciuła (2015), *Finansowa wycena dobrobytu społeczno-ekonomicznego państw na podstawie mierników syntetycznych*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 855, DOI: 10.18276/frfu.2015.74/2-46.

³⁴¹ Szerzej: J. Sulik (2017), *Genuine Progress Indicator. Miernik określający sytuację makroekonomiczną i rozwój gospodarczy*, https://katowice.stat.gov.pl/files/gfx/katowice/pl/defaultstronaopisowa/1371/1/1/4_4_gpi_katowice_20170526.pdf, 20.04.2024.

składniki, wśród których wyróżnić można m.in. ryzyko biedy i bezrobocia; nierówności dochodowe; kapitał ludzki; nakłady badawczo rozwojowe; średnia długość życia; nieodpłatna praca *per capita*³⁴².

- Indeks rozwoju społecznego (ang. *Social Progress Index*, SPI) – wskaźnik ten uwzględnia 3 wymiary, a wszystkie zawierają 4 komponenty, które obejmują po 3 do 5 składników. Wspomniane wymiary to podstawowe potrzeby ludzkie, podstawy dobrostanu, możliwości i obejmują m.in. bezpieczeństwo; dostęp do wody i warunki sanitarne; średnią długość życia w zdrowiu; dostęp do edukacji; wykorzystanie zasobów naturalnych; ochronę praw obywatelskich; wolność osobistą. Jak piszą twórcy SPI, mierzy on to, jak dobrze państwo zapewnia to, na czym naprawdę zależy obywatelom³⁴³.
- Wskaźnik rozwoju społecznego (ang. *Human Development Index*, HDI) – miernik kompozytowy łączący zdrowie (średnią, oczekiwaną długość życia w chwili urodzenia), edukację (przewidywane lata nauki) i materialne warunki życia (dochód narodowy brutto [DNB] *per capita*, czyli sumę dochodów generowanych przez obywateli w kraju na mieszkańca), które są następnie standaryzowane w celu uzyskania subindeksu dla każdego wymiaru, który daje wynik HDI. Stosuje się metodę równych wag³⁴⁴.
- Wskaźnik zrównoważonego rozwoju (ang. *Sustainable Development Index*, SDI) – mierzy ekologiczną efektywność rozwoju poprzez odniesienie poziomu rozwoju społecznego (HDI) danego kraju do poziomu emisji CO₂³⁴⁵.
- Wskaźnik efektywności środowiskowej (ang. *Environmental Performance Index*, EPI) – jego podstawą jest 40 wskaźników efektywności w 11 kategoriach, którymi były w ostatnim raporcie: łagodzenie zmian klimatu, jakość powietrza, kanalizacja i woda pitna, metale ciężkie, gospodarka odpadami, różnorodność biologiczna i siedliska, usługi ekosystemowe, rybołówstwo, kwaśne deszcze, rolnictwo, zasoby wodne. Wskaźnik ma pomóc w projektowaniu lepszych polityk

³⁴² Szerzej: L. Osberg, A. Sharpe (2002), *An Index of Economic Well-being for Selected OECD Countries*, Review of Income and Wealth 48(3).

³⁴³ Social Progress Imperative, *Framework*, <https://www.socialprogress.org/framework-0/>, 20.04.2024.

³⁴⁴ B. Herre, P. Arriagada (2023), *The Human Development Index and related indices: what they are and what we can learn from them*, <https://ourworldindata.org/human-development-index>, 20.04.2024.

³⁴⁵ Sustainable Development Index, *Measuring Human Development in the Anthropocene*, <https://www.sustainabledevelopmentindex.org/about>, 20.04.2024.

publicznych w zakresie ochrony środowiska, jak również wspierać komunikację stron biorących udział w inwestycjach środowiskowych³⁴⁶.

Powyższa analiza pokazuje, że w ciągu ostatnich dekad pojawiło się wiele wskaźników, które uwzględniają szerszy zakres czynników wpływających na jakość życia, niż tylko tradycyjne miary, takie jak produkt krajowy brutto. Te nowe wskaźniki często opierają się na danych udostępnianych przez renomowane organizacje, a polityka otwartego dostępu przyczyniła się do rozwinięcia istniejących miar oraz tworzenia nowych. Warto wskazać, że w globalnych statystykach pojawiają się również nowe dane. Na przykład, w bieżącym roku Bank Światowy włączył do swoich analiz nieodpłatną pracę opiekuńczą wykonywaną przez kobiety. Coraz częściej zbiera się również subiektywne oceny respondentów, w tym na temat ich szczęścia i zadowolenia z życia. Z tego powodu mamy dziś liczne miary, które korzystają z danych nt. subiektywnego dobrostanu. W kolejnym podrozdziale omówione zostaną wybrane z nich, jak również te, które w inny sposób odnoszą się do szczęścia, a dyktują współczesne narracje polityczne i kierunki kształtowania polityk publicznych.

3.1.2. Subiektywny dobrostan jako miernik rozwoju i dobrobytu

Wydaje się, że zakończyła się już debata nad uniwersalnością PKB jako miernika rozwoju gospodarczego, społecznego i skuteczności polityk publicznych. Jakość życia i zadowolenie z niego jest bardziej słuszną miarą ich oceny zdaniem wielu badaczy³⁴⁷, co Justina AV Fischer podsumowała następującymi słowami: „Zamiast spytać czy polityka

³⁴⁶ Environmental Performance Index, <https://epi.yale.edu>, 20.04.2024.

³⁴⁷ Zob.: T. Renz (2021), *Development policy based on happiness? A review of concepts, ideas and pitfalls*, Diskussionsbeiträge nr 75, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Forschungszentrum Generationenverträge (FZG), <https://hdl.handle.net/10419/234601>, 20.04.2024; L. Musikanski, R. Philips, J. Crowder (2019), *The Happiness Policy Handbook. How to make happiness and well-being the purpose of your government*, New Society Publisher, ISBN: 978-0-86571-924-8; A. E. Clark, S. Fleche, R. Layard, N. Powdthavee, G. Ward (2018), *The Origins of Happiness - The Science of Well-Being over the Life Course*, Princeton University Press, ISBN: 978-0-691-177889-2; T. D. Cosco, K. Howse, C. Brayne (2017), *Healthy ageing, resilience and well-being*, Epidemiology and Psychiatric Sciences nr 26; A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; N. Thin (2012), *Social Happiness. Theory into policy and practice*, The Policy Press, ISBN: 978-1-84742-919-3; F. J. Helliwell (2011), *op. cit.*; D. Bok (2011), *The Politics of Happiness. What government can learn from the new research on well-being*, Princeton University Press, ISBN: 9780691144894; R. Layard (2010), *Measuring Subjective Well-Being*, Science nr 327(534), <https://doi.org/10.1126/science.1186315>; C. Seaford (2010), *Well-being: Human well-being and priorities for economic policy-makers*, NEF Working Paper 2, https://neweconomics.org/uploads/files/10ca56de94701c7fc4_qfm6bhi4r.pdf, 20.04.2024.

A lub polityka B pobudza wzrost gospodarczy czy nie, można spytać, czy sprzyja ona zdrowiu ludzi, spadkowi przestępczości, zwiększeniu spójności społecznej, czy zwiększa dobrostan ludzi” [tłum. własne]³⁴⁸. Z tego powodu coraz więcej państw oraz organizacji międzynarodowych, w tym Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ), Światowa Organizacja Zdrowia, Unia Europejska prowadzą badania nad subiektywnym dobrostanem. Również poszczególne państwa zbierają podobne dane bądź odnoszą się do nich w swoich politykach³⁴⁹.

R. Layard stwierdził w wywiadzie udzielonym w 2012 r. dla *The Guardian*: „Jeśli cofniesz się o 30 lub 40 lat, ludzie mówili, że depresji nie da się zmierzyć. Ostatecznie jednak pomiar depresji przestał być kontrowersyjny. Myślę, że to samo stanie się ze szczęściem” [tłum. własne]³⁵⁰. Faktycznie, pomysł badania szczęścia społecznego przestał być czymś utopijnym, a nawet można stwierdzić, że istnieje konsensus co do tego, że subiektywny dobrostan jest czymś wymiernym i można go przedstawiać ilościowo³⁵¹. W jaki więc sposób zbierane są dane na temat SWB? Skoro szczęście jest czymś, o czym myślimy, to można je zbadać za pomocą pytań. Standardowo pyta się respondentów o to, jak bardzo podoba im się życie, którym żyją, a średnie i odchylenia w poszczególnych próbach uogólnia się na populację³⁵². Badania realizuje się w taki sposób, iż wiele osób, stanowiących reprezentatywną próbę dla danej populacji, odpowiada na te same pytania w rozmowach bezpośrednich, czy za pomocą kwestionariuszy internetowych. W Światowej bazie szczęścia, prowadzonej przez pracowników Uniwersytetu Erazma w Rotterdamie, zebrano około 1000 różnych miar szczęścia³⁵³, jednak Autor skupi się jedynie na podstawowych, które obecne są w najpopularniejszych badaniach sondażowych (m.in. World Values Survey, Europejski Sondaż Społeczny, Gallup World Poll, Eurobarometr) i wykorzystywane w wybranych

³⁴⁸ AV Fischer (2009), *op. cit.*, s. 5.

³⁴⁹ Polityki szczęścia oraz wykorzystanie szczęścia dla celów politycznych szerzej omówiono w podrozdziale 3.3 oraz w dwóch następujących rozdziałach.

³⁵⁰ S. Rustin (2012), *Can happiness be measured?*, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jul/20/wellbeing-index-happiness-julian-baggini>, 11.05.2024.

³⁵¹ Zob. A. Alexandrova, R. Singh (2022), *When Well-Being Becomes a Number*, [w:] C. Newfield, A. Alexandrova, S. John (red.), *Limits of the Numerical: The Abuses and Uses of Quantification*, Chicago: University of Chicago Press, DOI: 10.7208/Chicago/9780226817163-009, s. 182.

³⁵² Istnieją również metody mniej standardowe, takie jak np. wielokrotne pytania, wielopunktowa ocena nastroju czy analiza ego-dokumentów. Nie są przedmiotem zainteresowania autora, gdyż użyteczność dla badań politologicznych mają wyłącznie pytania, które pozwalają na analizę dobrostanu określonej zbiorowości, np. narodu.

³⁵³ Zob. R. Veenhoven (2024), *Examples of measures of happiness*, World Database of Happiness, Erasmus University Rotterdam, <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/collections/measures-of-happiness/examples-of-measures-of-happiness/>, 20.04.2024.

wskaźnikach rozwoju. Pierwszym typem są pytania zamknięte, których przykłady znajdują się poniżej:

- Pytanie: *Biorąc wszystko razem, jak, powiedziałbyś, wygląda sytuacja obecnie? Czy powiedziałbyś, że jesteś...?* Odpowiedź: *naprawdę szczęśliwy, dość szczęśliwy, niezbyt szczęśliwy.*
- Pytanie: *Czy podsumowując wszystko, powiedziałbyś, że jesteś...?* Odpowiedź: *bardzo szczęśliwy, całkiem szczęśliwy, niezbyt szczęśliwy, nieszczęśliwy.*
- Pytanie: *W jakim stopniu uważasz się za szczęśliwą osobę?* Odpowiedź: *Bardzo szczęśliwą; szczęśliwą; ani szczęśliwą, ani nieszczęśliwą; niezbyt szczęśliwą, nieszczęśliwą*³⁵⁴.
- Ogólnie rzecz biorąc, czy powiedziałbyś, że jesteś: *bardzo szczęśliwy, dość szczęśliwy, niezbyt szczęśliwy, czy w ogóle nie jesteś szczęśliwy?*
- Biorąc pod uwagę wszystkie rzeczy razem, czy powiedziałbyś, że jesteś *bardzo szczęśliwy, raczej szczęśliwy, niezbyt szczęśliwy, wcale nieszczęśliwy*³⁵⁵.

Drugi typ pytań opiera się na drabinie Cantrila, która omówiona została w 1.4.1.1. Jest to jedenastopunktowa skala przypominająca drabinę ze szczeblami, na której respondent zaznacza niejako, na którym szczeblu drabiny obecnie stoi. Narzędzie to wykorzystuje się chociażby w World Values Survey oraz Europejskim Sondażu Społecznym, czego przykład pokazuje Ryc.11.

Ryc. 11.

Pytanie na temat szczęścia – wycinek z karty ankietera – Europejski Sondaż Społeczny

C1 Biorąc wszystko pod uwagę, na ile czuje się P. szczęśliwy/-a? Odpowiadając, proszę postąpić się tą kartą. **KARTA 17**

Bardzo nieszczęśliwy/-a										Bardzo szczęśliwy/-a (Trudno powiedzieć)	
00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	88

Źródło: Europejski Sondaż Społeczny, <https://www.europeansocialsurvey.org/data-portal>, 20.04.2024.

W różnych badaniach stosuje się również krótsze skale, choć warto zaznaczyć, że brak jednolitości prowadzi do tego, że badacze, agregując odpowiedzi, popełniają często błędy metodologiczne. Pytań związanych z subiektywnym dobrostanem pojawia się

³⁵⁴ R. Veenhoven, W. Kamijn (2015), *Methods of measuring happiness*, <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/wp-content/uploads/2020/08/Introtext-MeasuresOfHappiness-Chapter3.pdf>, 20.04.2024, s. 3.

³⁵⁵ P. H. Huang (2010), *Happiness Studies and Legal Policy*, The Annual Review of Law and Social Science, DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-102209-152828.

więcej w poszczególnych edycjach badań sondażowych bądź są one obecne w wybranych edycjach, które skupiają się w sposób szczególny na jakimś zagadnieniu. Szczęście jest zjawiskiem wielowymiarowym, stąd mnogość podejść, a tym samym pytań, nie powinna dziwić.

3.1.2.1. Światowy indeks szczęścia

Badania ilościowe, jak już wspomniano, wykorzystywane są w części miar rozwoju jako uzupełnienie braków PKB. Wskaźnikiem, który zdominował debatę publiczną na temat szczęścia, jest światowy indeks szczęścia (ang. *World Happiness Index*, WHI), na podstawie którego każdego roku publikowane są światowe raporty szczęścia (ang. *World Happiness Report*, WHR). Raport po raz pierwszy opublikowany został w 2012 r. i stanowił tylko merytoryczne wsparcie spotkania w ramach ONZ dot. szczęścia i dobrobytu. Od tego czasu wydawany jest co roku, z pominięciem 2014 r. jako przełomowe badanie stanu globalnego szczęścia. Do 2017 r. za prowadzenie indeksu odpowiadał Instytut Ziemi działający przy Uniwersytecie Columbia, a później odpowiedzialność tę przejęła organizacja non-profit stworzona przez ONZ, tj. Sieć Rozwiązań na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju (ang. *Sustainable Development Solutions Network*, SDSN).

Ranking powstaje na bazie danych zbieranych w ramach Gallup World Poll, w którym każdego roku bierze udział 1000 osób w około 160 krajach. Respondenci wybierani są losowo, o ile są zarejestrowanymi cywilami w danym kraju i mają skończone 15 lat. W każdym kraju zadawane są te same pytania, ale w języku respondenta, by uzyskać statystycznie porównywalne wyniki w reprezentatywnych grupach. Wywiady są prowadzone telefonicznie lub „twarzą w twarz”, co zależy od poziomu zasięgu³⁵⁶. Podstawą WHI jest pytanie ankietowe nazywane drabiną Cantrila i mierzące subiektywny dobrostan (ewaluacyjny), które brzmi następująco: „Proszę wyobrazić sobie drabinę ze stopniami ponumerowanymi od 0 na dole do 10 na górze. Szczyt drabiny reprezentuje najlepsze możliwe dla Ciebie życie, a dół drabiny reprezentuje najgorsze możliwe dla Ciebie życie. Jak Ci się wydaje, na którym stopniu tej

³⁵⁶ Gallup *World Poll Methodology*, <https://www.gallup.com/178667/gallup-world-poll-work.aspx>, 24.04.2024.

drabiny stoisz?”. W każdym raporcie uśrednia się wyniki za trzy lata poprzedzające rok wydania, a następnie próbuje się wyjaśniać różnice średniego subiektywnego dobrostanu między poszczególnymi krajami za pomocą sześciu czynników:

- PKB *per capita* – szacowane na podstawie danych gospodarczych udostępnianych m.in. przez Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy
- Średnia długość życia w zdrowiu – szacowana m.in. na podstawie danych Światowej Organizacji Zdrowia oraz Światowych Wskaźników Rozwoju publikowanych przez Bank Światowy.
- Wsparcie społeczne – rozumiane jako odpowiedzi „tak” lub „nie” na pytanie: *Czy jeśli miałbyś kłopoty, to masz krewnych lub przyjaciół, na których pomoc możesz liczyć zawsze, gdy ich potrzebujesz lub nie?*
- Wolność podejmowania decyzji – wynik zależny jest od odpowiedzi „tak” lub „nie” na pytanie: *Jesteś zadowolony czy niezadowolony z poziomu wolności wyborów związanych ze swoim życiem?*
- Postrzeganie korupcji – wynik odpowiedzi na pytania: *Czy korupcja jest szeroko rozpowszechniona wśród rządzących? Czy korupcja jest rozpowszechniona w biznesie?*
- Hojność, szczodrość – związana jest z pytaniem o to, czy respondent przekazał darowiznę w miesiącu poprzedzającym wywiad.

Za pomocą miar ilościowych analizuje się sześć miar jakościowych, by określić ich wpływ na szczęście populacji danego kraju. Uznane zostały one przez twórców za kluczowe dla naszego dobrostanu, gdyż przyznali oni słusznie, że dobrobyt materialny nie jest jedynym wyznacznikiem dobrostanu. Aby uzyskać rozsądny obraz jego oddziaływania, powinniśmy uwzględnić także inne determinanty i ich wpływ na nasze szczęście. Warto dodać, że ograniczenie do tych sześciu zmiennych częściowo wynika z niedostępności innych danych dla pełnego zakresu krajów. Uzyskiwane dane poddawane są rygorystycznej analizie statystycznej w celu uzyskania użytecznych wniosków. Naukowcy wykorzystują różne techniki statystyczne do analizy korelacji między poszczególnymi zmiennymi do identyfikacji wzorców i trendów w poziomach szczęścia. Wyniki odnosi się do zmiennej określanej jako „dystopia”. Jest to wymyślone państwo, w którym mieszkać mają najubożsi, najmniej szczęśliwi na świecie ludzie. Stanowi ono wzorzec, w stosunku do którego odnosi się realne państwa. Jest najniższym średnim

krajowym poziomem każdej zmiennej i stanowi błąd resztowy, który stanowi punkt odniesienia regresji³⁵⁷.

Od lat w rankingu dominują w rankingu z Finlandią, Danią, Islandią, Szwecją i Izraelem na czele. W tym samym czasie kraje takie jak Afganistan, Liban, Lesotho, Sierra Leone zajmują kolejno pozycje 143-140 i mają najniższe noty (Ryc. 12).

Ryc. 12.

Światowy ranking szczęścia 2024 wg średniej oceny życia

1	Finland	7.741	95% c.i. for rank: 1-1
2	Denmark	7.583	95% c.i. for rank: 2-3
3	Iceland	7.525	95% c.i. for rank: 2-3
4	Sweden	7.344	95% c.i. for rank: 4-7
5	Israel	7.341	95% c.i. for rank: 4-7
6	Netherlands	7.319	95% c.i. for rank: 4-7
7	Norway	7.302	95% c.i. for rank: 4-7
8	Luxembourg	7.122	95% c.i. for rank: 8-13
9	Switzerland	7.060	95% c.i. for rank: 8-15
10	Australia	7.057	95% c.i. for rank: 8-15
11	New Zealand	7.029	95% c.i. for rank: 8-16
12	Costa Rica	6.955	95% c.i. for rank: 8-19
13	Kuwait	6.951	95% c.i. for rank: 8-19
14	Austria	6.905	95% c.i. for rank: 11-20
15	Canada	6.900	95% c.i. for rank: 9-22
16	Belgium	6.894	95% c.i. for rank: 11-21
17	Ireland	6.838	95% c.i. for rank: 12-25
18	Czechia	6.822	95% c.i. for rank: 12-25
19	Lithuania	6.818	95% c.i. for rank: 12-25
20	United Kingdom	6.749	95% c.i. for rank: 15-28
21	Slovenia	6.743	95% c.i. for rank: 16-28
22	United Arab Emirates	6.733	95% c.i. for rank: 14-29
23	United States	6.725	95% c.i. for rank: 17-29
24	Germany	6.719	95% c.i. for rank: 17-29
25	Mexico	6.678	95% c.i. for rank: 17-33
26	Uruguay	6.611	95% c.i. for rank: 20-33
27	France	6.609	95% c.i. for rank: 20-33
28	Saudi Arabia	6.594	95% c.i. for rank: 20-36
29	Kosovo	6.561	95% c.i. for rank: 22-38
30	Singapore	6.523	95% c.i. for rank: 25-40
31	Taiwan Province of China	6.503	95% c.i. for rank: 25-42
32	Romania	6.491	95% c.i. for rank: 25-43
33	El Salvador	6.469	95% c.i. for rank: 26-44
34	Estonia	6.448	95% c.i. for rank: 27-44
35	Poland	6.442	95% c.i. for rank: 28-44

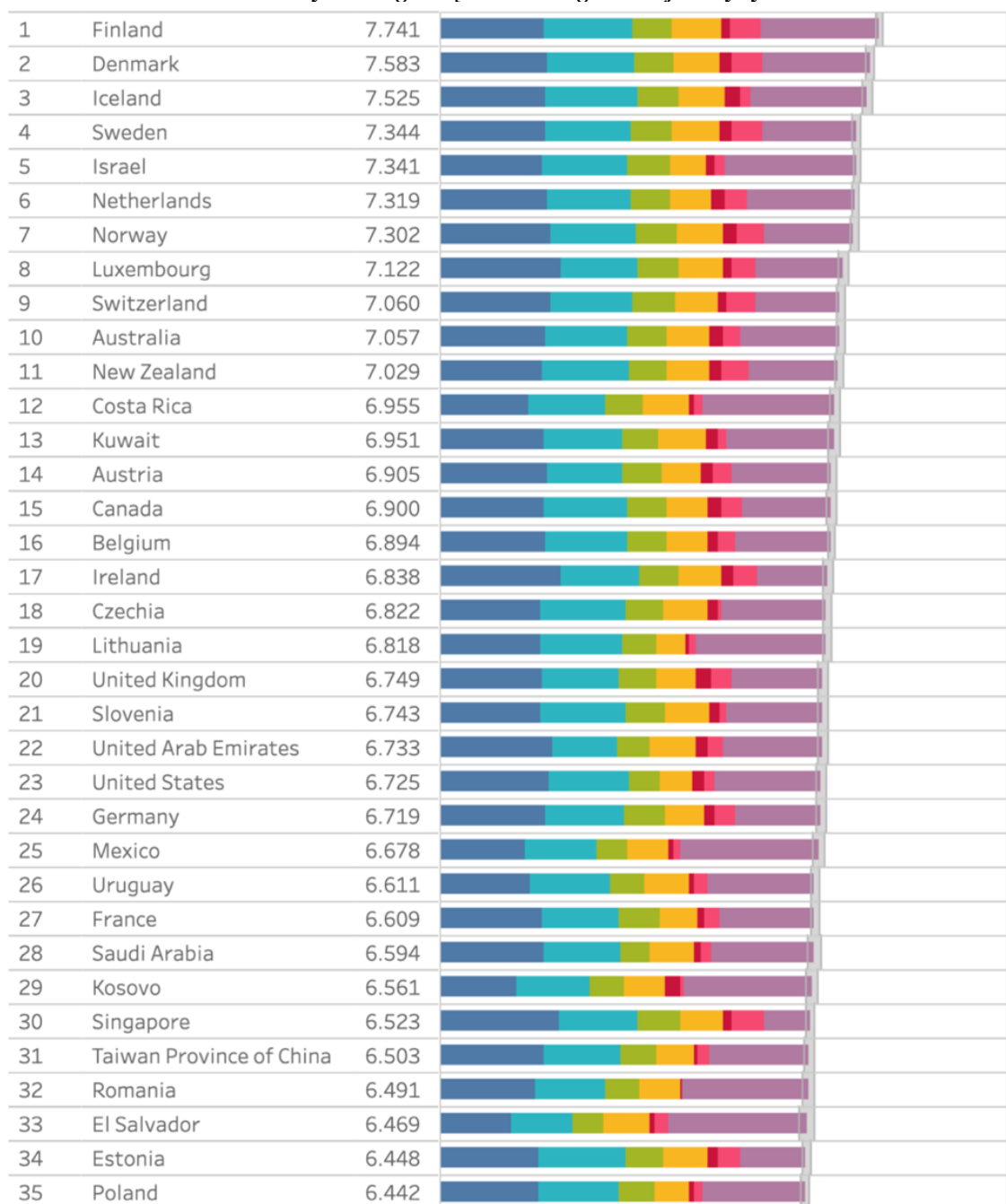
Źródło: J. F. Helliwell, R. Layard, J. D. Sachs, J.-E. De Neve, L. B. Akin, S. Wang (red.) (2024), *World Happiness Report 2024*, University of Oxford: Wellbeing Research Centre.

³⁵⁷ J. F. Helliwell, R. Layard, J. D. Sachs, J.-E. De Neve, L. B. Akin, S. Wang (red.) (2024), *World Happiness Report 2024*, University of Oxford: Wellbeing Research Centre; D. G. Blanchflower, A. Bryson (2024), *Wellbeing Rankings*, Social Indicators Research 171, DOI: 10.1007/s11205-023-03262-y; E. Ortiz-Ospina Esteban, M. Roser (2024), *Happiness and Life Satisfaction*, <https://ourworldindata.org/happiness-and-life-satisfaction>, 25.04.2024; C. Tofallis (2020), *Which formula for national happiness?*, Socio-Economic Planning Sciences nr 70, DOI: 10.1016/j.seps.2019.02.003; V. Jaswal, K. Kishore, M. Muniraju, N. Jaswal, R. Kappor (2020), *Understanding the determinants of happiness through Gallup World Poll*, Journal of Family Medicine and Primary Care 9, DOI: 10.4103/jfmpc.jfmpc_156_20; A. Ozerdem (2019), *Happiness as a measurement and goal of peacebuilding*, Global Change, Peace & Security, DOI: 10.1080/14781158.2019.1610372, s. 8; K. Hajder, M. Górny (2019), *op. cit.*, s. 35-37; W. Szymański (2018), *Niezrównoważenie w kryzysie*, Internetowy Magazyn Filozoficzny HYBRIS nr 42; J. F. Helliwell, R. Layard, J. D. Sachs (red.) (2012), *World Happiness Report*, The Earth Institute, Columbia University, <http://eprints.lse.ac.uk/47487/>, 20.04.2024.

Bardzo częstym pytaniem w kontekście badań dobrostanu i samego rankingu jest pytanie o to, dlaczego obywatele w niektórych państwach są szczęśliwsi niż w innych. Z tego powodu wynik jest opisywany również za pomocą wspomnianych sześciu czynników, które tłumaczą wynik, jak i ich znaczenie dla krajowego dobrostanu (Ryc. 13).

Ryc. 13.

Światowy ranking szczęścia 2024 wg średniej oceny życia

Źródło: J. F. Helliwell, R. Layard, J. D. Sachs, J.-E. De Neve, L. B. Aknin, S. Wang (red.) (2024), *World Happiness Report 2024*, University of Oxford: Wellbeing Research Centre.

Wyniki raportów pokazują dominację państw nordyckich (jest to kategoria szersza niż państwa skandynawskie, gdyż obejmuje Finlandię i Islandię), czyli opiekuńczych, i

wynika ona m.in. z: wysokich standardów życia, równości społecznej, rozwiniętego społeczeństwa obywatelskiego, wysokiej jakości polityki społecznej. Zaskakujące może być piąte miejsce Izraela w obliczu wojny z Hamasem. Należy zauważyć, że analizowane dane obejmują 3 lata, właśnie po to, by pojedynczy kataklizm nie wpłynął zbyt mocno na miejsce w rankingu. Wynik jest owocem m.in. oczekiwanej długości życia w chwili urodzenia, która jest wyższa niż średnia w krajach OECD. Warto nadmienić, że Izrael jest według badań drugim najszczęśliwszym krajem do życia na świecie dla osób poniżej 30.

Każdy WHR jest pracą zbiorową, w której poza WHI, znajdują się rozdziały poruszające inne kwestie, które są kluczowe zdaniem badaczy (np. analiza szczegółowa dobrostanu w wybranych krajach, związek między poziomem szczęścia a wybranymi chorobami, szczęście wśród młodzieży). Tym samym raporty stanowią nie tylko punkt odniesienia dla państw, ale i ważne miejsce debaty naukowej nad szczęściem, a ich celem jest nie tylko pomiar szczęścia, ale również informowanie opinii publicznej o znaczeniu dobrostanu. Raporty zawierają również zalecenia polityczne mające na celu uwzględnienie szczęścia w politykach państw i organizacji międzynarodowych.

3.1.2.2. Światowy wskaźnik szczęścia

Happy Planet Index (HPI) to wskaźnik, którego nazwa najczęściej tłumaczona jest w polskojęzycznej literaturze jako „światowy wskaźnik szczęścia”, jednak zdaniem autora właściwsze byłoby określenie „indeks szczęśliwej planety”. Miernik ten stworzony został w 2006 r. przez brytyjski *think tank* New Economics Foundation. Wyniki publikowane były w latach: 2006, 2009, 2012, 2016 i 2021, jednak w poszczególnych edycjach dochodziło do zmian metodologicznych i źródeł danych, a tym samym nie są one porównywalne w czasie. Od 2023 r. wskaźnik zarządzany i opracowywany jest przez Hot or Cool Institute.

HPI służy do mierzenia poziomu dobrostanu w poszczególnych krajach, ale w odmiennym ujęciu aniżeli robi to choćby WHR. Jak wskazują jego twórcy, nierówności społeczne, zmiany klimatu i spadek różnorodności biologicznej są związane i wynikają z dominacji krótkoterminowego wzrostu gospodarczego nad długoterminowym dobrem społecznym. Rządy często faworyzują szybki wzrost ekonomiczny kosztem innych

plaszczyn rozwoju, a dominacja PKB w debatach publicznych promuje wzrost za wszelką cenę. Mylnie może to prowadzić do przekonania, że rozwój gospodarczy równa się dobrostan. HPI to miara zrównoważonego dobrostanu, tj. tego, w jaki sposób państwa zapewniają mieszkańcom długie i szczęśliwe życie w odniesieniu do wykorzystania ograniczonych zasobów środowiskowych. Indeks mówi nam więc, czy dany kraj wykorzystuje efektywnie dostępne zasoby naturalne do zwiększenia szczęścia społecznego, a więc czy mierzy to, co ważne dla nas, a z drugiej strony to, co ważne dla naszej planety. Składa się z trzech elementów:

- Dobrostan – mierzony poprzez odpowiedź o satysfakcję z życia na podstawie drabiny Cantrila. Wykorzystywane jest to samo pytanie i źródło danych, co w przypadku WHI.
- Oczekiwana długość życia – przewidywana średnia długość życia niemowlęcia urodzonego w danym kraju, zgodnie z Programem ONZ ds. Rozwoju.
- Ślad ekologiczny – średnia powierzchnia ziemi, mierzona w hektarach globalnych (gha) na osobę, potrzebna do utrzymania typowych wzorców konsumpcji w danym kraju, na podstawie danych przygotowanych przez Global Footprint Network.

W uproszczeniu można powiedzieć, że HPI to suma dobrostanu i oczekiwanej długości życia dzielona przez ślad ekologiczny. Takie równanie jest oczywiście przybliżone, gdyż pomija stosowane korekty statyczne³⁵⁸. Wyniki przedstawiane są z użyciem „systemu sygnalizacji świetlnej”, co oznacza, że za pomocą koloru czerwonego, bursztynowego i zielonego autorzy ilustrują, które państwa dobrze sobie radzą w poszczególnych wymiarach HPI³⁵⁹.

³⁵⁸ Szerzej: *Happy Planet Index 2021. Methodology Paper*, <https://happyplanetindex.org/wp-content/themes/hpi/public/downloads/happy-planet-index-methodology-paper.pdf>, 21.04.2024, s. 16-17.

³⁵⁹ J. Chojnacka (2022), *Analiza porównawcza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego państw azjatyckich*, [w:] A. Grześkowiak, P. Peterneka (red.), *Zastosowania metod ilościowych w ekonomii i finansach*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, DOI: 10.15611/2022.17.6.02, s. 43; Ł. Żołądek (2019), *Nie tylko PKB. Alternatywne wskaźniki rozwoju*, Infos zagadnienia społeczno-gospodarcze nr 12; E. Krok (2016), *Metody pomiaru szczęścia i jego zależność od dochodów*, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach nr 286, s. 47-48; E. Zimnica-Kuzioła (2015), *Szczęście w perspektywie interdyscyplinarnej*, Szkice Humanistyczne t. XV, s. 13; P. Michoń (2010), *op. cit.*, s. 112-113; M. Anielski (2007), *The economics of happiness. Building Genuine Wealth*, New Society Publishers., ISBN: 978-0-86571-596-7; Happy Planet Index, *Everything you need to know about the Happy Planet Index*, <https://happyplanetindex.org/learn-about-happy-planet-index/>, 21.04.2024.

Ryc. 14.

Happy Planet Index 2021 – kraje z pierwszej dziesiątki i ostatniej dziesiątki rankingu

RANK	COUNTRY	LIFE EXPECTANCY	WELL BEING	ECOLOGICAL FOOTPRINT	HPI SCORE	RANK	COUNTRY	LIFE EXPECTANCY	WELL BEING	ECOLOGICAL FOOTPRINT	HPI SCORE
1	COSTA RICA	○ 80.4 years	○ 7.00/10	● 2.65 gha/p	62.1	143	LUXEMBOURG	● 82.3 years	● 7.4/10	○ 12.59 gha/p	31.7
2	VANUATU	● 70.5 years	○ 6.96/10	● 1.62 gha/p	60.4	144	TRINIDAD & TOBAGO	● 73.5 years	● 6.19/10	○ 8.24 gha/p	31.6
3	COLOMBIA	○ 77.3 years	○ 6.35/10	● 1.90 gha/p	60.2	145	CHAD	○ 54.2 years	○ 4.25/10	● 1.67 gha/p	30.4
4	SWITZERLAND	○ 83.8 years	○ 7.69/10	● 4.14 gha/p	60.1	146	AFGHANISTAN	○ 64.8 years	○ 2.38/10	● 0.73 gha/p	29.4
5	ECUADOR	○ 77 years	● 5.81/10	○ 1.51 gha/p	58.8	147	SIERRA LEONE	○ 54.7 years	○ 3.45/10	● 0.97 gha/p	29.0
6	PANAMA	○ 78.5 years	○ 6.09/10	● 2.1 gha/p	57.9	148	ZIMBABWE	○ 61.5 years	○ 2.69/10	● 0.98 gha/p	28.6
7	JAMAICA	● 74.5 years	○ 6.31/10	● 1.84 gha/p	57.9	149	LESOTHO	○ 54.3 years	○ 3.51/10	● 1.45 gha/p	27.3
8	GUATEMALA	● 74.3 years	○ 6.26/10	● 1.77 gha/p	57.9	150	CENTRAL AFRICAN REPUBLIC	○ 53.3 years	○ 3.08/10	● 1.21 gha/p	25.2
9	HONDURAS	○ 75.3 years	● 5.93/10	● 1.58 gha/p	57.7	151	MONGOLIA	● 69.9 years	● 5.56/10	○ 10.08 gha/p	24.5
10	URUGUAY	○ 77.9 years	○ 6.6/10	● 2.62 gha/p	57.5	152	QATAR	● 80.2 years	● 6.37/10	○ 15.04 gha/p	24.3

Źródło: *Happy Planet Index 2021 briefing paper*, <https://happyplanetindex.org/countries/>, 21.04.2024.

Według raportu z 2021 r. (Ryc. 14.), Kostaryka, Vanuatu i Kolumbia osiągnęły najwyższe poziomy HPI, podczas gdy Katar, Mongolia i Republika Środkowoafrykańska znalazły się na samym końcu rankingu. Katar i Mongolia stanowiąc przekraczają granice ograniczeń środowiskowych, a Republika Środkowoafrykańska charakteryzuje się krótkim życiem i niskim poziomem szczęścia, co przekłada się na niski wynik. Natomiast kraje Ameryki Łacińskiej i Oceanii osiągają korzystne wyniki dzięki długiemu i satysfakcjonującemu życiu przy niskim śladzie ekologicznym.

HPI jako miara zrównoważonego dobrobytu, uświadamia nam, przed jakimi kryzysami stoimy jako ludzie, a także jaką krzywdę wyrządzamy przyszłym pokoleniom. Zaznaczyć należy, że duże rozbieżności między WHI i omawianym w tym podrozdziale wskaźniku wynikają z ich odmiennej natury. Kraje skandynawskie, choć przodują w raportach przygotowywanych na zlecenie ONZ, to znajdują się w okolicy 40. miejsca w HPI. Wynika to z tego, że wysokie wskaźniki szczęścia i długości życia wiążą się w ich przypadku z wysokim śladem ekologicznym.

3.1.2.3. Wskaźnik dobrego życia

Ostatnim miernikiem, który warty jest zdaniem autora odnotowania, jest wskaźnik dobrego życia (ang. *Better Life Index*, BLI), którym posługuje się Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju. Został on opracowany w 2011 r., by uwzględnić rekomendacje Komisji Stiglitz-Sen-Fitoussi, i pozwala na analizę danych dla 38 państw. Ich źródłem są: OECD, statystyki ONZ, krajowe agencje statystyczne oraz Gallup World Poll. Celem omawianego wskaźnika jest pokazanie złożoności zadowolenia z życia i włączenie szerszej grupy osób w debatę na temat polityk publicznych, a także umożliwienie im zdobywania wiedzy o determinantach dobrostanu. BLI opiera się na dwóch głównych kategoriach, tj. materialne warunki życia oraz jakość życia, które dzielą się na 11 czynników, które zdaniem OECD są kluczowe dla udanego życia. Są to:

- warunki mieszkaniowe (wydatki mieszkaniowe, mieszkania z podstawowymi udogodnieniami, pokoje na osobę);
- dochody (majątek netto gospodarstwa domowego, skorygowany dochód do dyspozycji netto gospodarstwa domowego);
- zatrudnienie (bezpieczeństwo pracy, zarobki indywidualne, długotrwałe bezrobocie długotrwałe, stopa zatrudnienia);
- wspólnota (wsparcie społeczne mierzone w ten sam sposób, jak w przypadku WHR);
- edukacja (lata nauki, umiejętności uczniów, osiągnięcia edukacyjne);
- środowisko (jakość wody, zanieczyszczenie powietrza);
- zaangażowanie społeczne (zaangażowanie interesariuszy w opracowywanie prawa, frekwencja wyborcza);
- zdrowie (subiektywna ocena stanu zdrowia, oczekiwana długość życia);
- zadowolenie z życia (mierzone w ten sam sposób jak w przypadku WHR);
- bezpieczeństwo (wskaźnik zabójstw, poczucie bezpieczeństwa w trakcie samotnego spaceru nocą);
- równowaga między pracą a czasem wolnym (czas poświęcony na wypoczynek i higienę osobistą [w tym: sen i jedzenie], liczba osób pracujących średnio 50h tygodniowo i więcej)³⁶⁰.

³⁶⁰ Ł. Żołądek (2019), *op. cit.*, s. 3; E. Krok (2016), *op. cit.*, s. 3; J. Delhey, C. Kroll (2013), *op. cit.*, s. 197; OECD Better Life Index, <https://www.oecdbetterlifeindex.org>, 22.04.2024.

BLI nie dostarcza nam żadnego konkretnego rankingu, gdyż to użytkownik za pośrednictwem strony internetowej dokonuje wyboru czynników oraz ustala ich wagi za pomocą suwaków, a więc tworzy własny wskaźnik, co widać na Ryc. 15³⁶¹.

Ryc. 15.

Źródło: OECD Better Life Index, <https://www.oecdbetterlifeindex.org>, 22.04.2024

Twórcy zachęcają do porównywania stworzonego przez siebie indeksu z tworzonymi przez innych użytkowników, a dodatkowo wskazują na stronie, który czynnik był w przypadku danego państwa najczęściej uznawany za najważniejszy. BLI stanowi tym samym narzędzie, które popularyzuje wiedzę na temat jakości życia, a dodatkowo pokazuje, że nie ma dziś idealnie zrównoważonej i precyzyjnej miary badania dobrostanu.

³⁶¹ Z tego powodu Autor nie analizuje bardziej szczegółowo metodologii badań, aniżeli zostało to dokonane w poprzednim akapicie.

3.2. Redystrybucja szczęścia jako cel polityki państwa

Kiedyś Stany Zjednoczone i tzw. „azjatyckie tygrysy” były państwami, które stawiano za przykład wysokiej jakości życia z uwagi na rozwój gospodarczy. Dziś coraz częściej omawia się przykład państw nordyckich, gdzie obywatele czują się najszczęśliwsi na świecie. Wiemy, że ludzie posiadający mało pieniędzy, jak i ludzie posiadający ich dużo mogą być podobnie szczęśliwi. Jaka powinna być więc rola polityki gospodarczej i społecznej państwa? Pierwszym państwem, który za cel przyjął szczęście, jest Bhutan. Król tego górzystego królestwa–Jigme Singye Wangchuck–zadeklarował w 1972 r., że celem państwa jest wzrost szczęścia narodowego brutto (ang. *Gross National Happiness*, GNH)³⁶². Richard Layard w 1980 r. pisał o tym, że warto wykorzystywać subiektywną miarę satysfakcji z życia jako wskazówkę dla kreowania polityk publicznych. Jednak dopiero w latach 90. i na początku XXI w. doszło do instytucjonalizacji badań nad szczęściem w obrębie ekonomii i psychologii, co można uznać za pierwszy etap tworzenia się „ruchu szczęścia”. Drugim etapem było uznanie użyteczności badań subiektywnego dobrostanu przez krajowe i międzynarodowe urzędy statystyczne. Na przestrzeni tych kilku dekad powstała obszerna literatura badająca szczęście, a dodatkowo stało się ono przedmiotem debaty publicznej i celem politycznym wielu państw³⁶³, zajmując w debacie publicznej miejsce obok wzrostu gospodarczego, bezpieczeństwa czy sprawiedliwości społecznej³⁶⁴. Postępy, które poczyniono w ostatnich dekadach w naukach społecznych, jeśli chodzi o zrozumienie subiektywnego dobrostanu, sposobów jego pomiaru i determinanty, powodują u wielu chęć do maksymalizacji ogólnego szczęścia. Tym samym możemy mówić o trzecim etapie, którym jest przejście do „polityk szczęścia”³⁶⁵.

Rządzący polegają na instrumentach kontrolnych, które wpływają na cele pośrednie polityki takie jak dochody, zdrowie fizyczne i psychiczne, infrastruktura i

³⁶² Bhutanowi i szczęściu narodowemu brutto poświęcony został w całości rozdział 4.

³⁶³ Ian Bache i Karen Scott uważają, że skupienie na szczęściu nie było wcale wynikiem wzmożonej aktywności naukowców, a kryzysu finansowego, w obliczu którego politycy i decydenci szukali nowych narracji i ram politycznych, by kwestionować dominację wzrostu PKB i zmienić kierunek przewodni polityki. Zob.: I. Bache, K. Scott (2018), *Wellbeing in Politics and Policy* [w:] I. Bache, K. Scott (red.), *The politics of wellbeing. Theory, policy and practice*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-319-58394-5, s. 1.

³⁶⁴ A. Prinz (2013), *Should the State Care for the Happiness of its Citizens?* [w:] H. Brockman, J. Delhey (red.), *Human Happiness and the Pursuit of Maximization. Is More Always Better?*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-6609-9, s. 179; G. Mulgan (2013), *Well-being and Public policy*, Oxford Handbook of Happiness, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199557257.013.0039, s. 1.

³⁶⁵ M. Rojas (2020), *Happiness, public policy and the notion of development*, Behavioural Public Policy 4(2), DOI: 10.1017/bpp.2019.40, s.166-168.

edukacja. Wśród tych instrumentów wyróżnić można m.in. strukturę wydatków budżetowych, stopy procentowe, system szczepień, system podatkowy, regulacje antymonopolowe. Badacze, w wąskim sensie, analizują wpływ polityki na miarę wyniku specyficzną dla danego zjawiska, jak np. odsetek osób przedwcześnie kończących naukę. Szczęście może być dodatkowym kryterium w ocenie wybranych polityk publicznych i osiągniętych celów pośrednich, idąc za przykładem m.in. polityki edukacyjnej. Wyniki badań subiektywnego dobrostanu mogą więc być podpowiedzią, jak ulepszać procesy polityczne, jakie polityki kreować, aby umożliwić osiągnięcie szczęścia indywidualnie, jak i zbiorowo. Jeśli jednak uznamy, że najważniejszym celem polityki państwa jest samopoczucie obywateli, to subiektywny dobrostan może być traktowany jako cel główny³⁶⁶. We współczesnym świecie pragnienie, a wręcz żądanie, szczęścia jest na tyle rozpowszechnione, że zaczyna być postrzegane w kategorii prawa. Jean Baudrillard, analizując społeczeństwo konsumpcyjne, pisał, że jest ono nowym prawem konsumenta. Prawo to tworzy zobowiązanie w relacji klient/konsument–producent/usługodawca, ale rozmywa odpowiedzialność w łonie członków danej grupy społecznej. Taka sytuacja prowadzi, zdaniem Z. Baumana, do tworzenia się kategorii osób, które nie mogą sprostać wymaganiom społeczeństwa konsumpcyjnego i stają się „ludźmi-śmieciami”, „ofiarami towarzyszącymi” lub „ludźmi-odpadami”, których jak śmieci nikt nie potrzebuje i nie chce mieć blisko³⁶⁷. Kto powinien zatem brać odpowiedzialność za prawo tych osób do szczęścia? Zdaniem części badaczy szczęście staje się uniwersalnym prawem człowieka, a dokładniej częścią trzeciej generacji praw i wolności, tzw. „praw solidarnościowych”. W tym kontekście można spojrzeć na klasyczny podział na wolność negatywną i pozytywną. Analogicznie możemy mówić o wolności od aktywności państwa, która obniża szczęście (np. wolność od ingerencji w życie prywatne), ale i wolności w dążeniu do szczęścia (np. wolność w podejmowaniu decyzji). Czy szczęście postrzegane przez pryzmat praw człowieka oznaczać ma prawo do takich warunków życia, które dają wysoki subiektywny dobrostan, czy też wynika z niego prawo do dążenia do szczęścia?

³⁶⁶ M. Rojas (2020), *op. cit.*, s.168-169; S. Oishi, E. Diener (2014), *Can and Should Happiness Be a Policy Goal?*, Policy Insights from the Behavioral and Brain Science 1(1), DOI: 10.1177/2372732214548427, s. 200; B. S. Frey, A. Stutzer (2010), *Happiness and public choice*, Public Choice 144, DOI: 10.1007/s11127-010-9681-y, s. 570.

³⁶⁷ J. Mysona Byrska (2015), *Praca jako źródło szczęścia i radości w społeczeństwie konsumpcyjnym*, Racjonalia nr 4, s. 108.

Kolejna kwestia sporna dotyczy definiowania szczęścia, jego rozumienia i sposobu pomiaru³⁶⁸.

Analizując poprzedzający akapit, można pytać o to, dlaczego szczęście miałyby nie stać się celem polityki państwa, skoro zajmuje zazwyczaj pierwsze miejsce wśród celów, jakie ludzie pragną osiągnąć, a dobrostan podnosi szansę m.in. na długie życie w zdrowiu, udane małżeństwo i satysfakcjonującą karierę zawodową³⁶⁹? W kontekście polityki społecznej i gospodarczej, w których zakres mocno wchodzimy realizacją celów pośrednich, odnosić można się do standardu optimum w sensie Pareto³⁷⁰. Maksymalizacja działań nastawionych na dobrostan będzie najczęściej niosła obniżenie jakości życia na innych płaszczyznach bądź wiązała się z kosztami dla części jednostek lub wybranych grup społecznych. Realizacja polityk szczęścia i związana z nią redystrybucja szczęścia staje tym samym w obliczu klasycznego sokratejskiego pytania o to, czym jest sprawiedliwość, a także późniejszych teorii sprawiedliwości³⁷¹. Istnieje wiele sprzeczności i dylematów, których rozwiązanie wydaje się trudne, a więc uniemożliwia stworzenie jednego modelu polityki szczęścia bądź obrania go za najważniejszy cel państwa. Katastrofa klimatyczna, kryzysy uchodźcze, odrodzenie autorytaryzmów i populizmu, rasizm, ksenofobia, wyścig zbrojeń, rosnące nierówności – czy w takim świecie to szczęście obywateli państw dobrobytu powinno być głównym kierunkiem rozwoju? Jak powinien wyglądać kompromis pomiędzy szczęściem a innymi wymiarami polityk publicznych, skoro minimum 2 z 18 celów zrównoważonego rozwoju ONZ wymagają działań, które pociągną za sobą koszty dla subiektywnego dobrostanu³⁷²? Idąc dalej, można pytać również o to, czy szczęście, tak jak dochód, jest nierówno dzielone w poszczególnych społeczeństwach. Czy nierówna redystrybucja szans sprawia, że potomkowie osób ich pozbawionych będą mniej szczęśliwi? W jaki sposób państwo

³⁶⁸ T. Corlantean (2019), *Right to Happiness—a challenge for international organizations and governments*, RAIS Conference Proceedings, DOI: 10.5281/zenodo.3386104, s. 49-53; T. Lombrozo (2017), *Is Happiness A Universal Human Right?*, <https://www.npr.org/sections/13.7/2017/03/20/520803361/is-happiness-a-universal-humanright?t=1656772628171&t=1656938676920&t=1657820868480>, 20.04.2024.

³⁶⁹ D. Bok (2011), *op. cit.*, s. 45.

³⁷⁰ Optymalne rozwiązanie w sensie Pareto, znane również jako efektywność Pareto, odnosi się do sytuacji, w której nie można poprawić stanu jednego podmiotu bez pogorszenia stanu co najmniej jednego innego podmiotu.

³⁷¹ Zob.: G. Fletcher (2021), *Philosophy of Well-Being for the Social Sciences*, [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0008, s. 217; I. Bache, K. Scott (2018), *op. cit.*, s. 49-56.

³⁷² O. Owen, J. E. Ledoux, B. Bingle, D. M. Haybron, B. Mesquita, M. Moody-Adams, S. Ren, A. Sun, Y. Y. Wilson (2023), *Against Happiness*, Nowy Jork: Columbia University Press, ISBN: 9780231209489, s. 44; C. Graham (2017), *op. cit.*, s. 3; P. H. Huang (2010), *op. cit.*, s. 406; B. S. Frey (2008), *Happiness. A Revolution in Economics*, DOI: 10.7551/mitpress/9780262062770.001.0001, s. 12.

może równo redystrybuować szczęście, a więc ułatwiać jego osiągnięcie poprzez odpowiednie polityki publiczne? W jaki sposób ma to robić, by realizować zasadę sprawiedliwości? Czy należy realizować polityki zgodne z zasadami sprawiedliwości społecznej (np. wyższe opodatkowanie bogatych), jeśli zmniejszają one poziom szczęścia określonej grupy społecznej?

Każde z powyższych pytań pokazuje, jak trudną sztuką byłoby uczynienie szczęścia nadrzędnym celem politycznym. Z tego powodu Autor przedstawi w kolejnym podrozdziale teorie związane z polityką szczęścia, a także przykłady wykorzystania badań nad szczęściem w politykach wybranych państw świata. W rozdziale 4. i 5. omówiona z kolei zostanie polityka szczęścia Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich, gdyż stanowią one najbardziej złożone inicjatywy tego typu, jak również są najbardziej znane medialnie. Taki układ pozwoli na ukazanie zróżnicowania wykorzystania badań nad dobrostanem na potrzeby polityki państwa i przedstawienie wniosków opartych na przykładach oraz rekomendacjach w rozdziale 6.

3.3. Przykłady polityk szczęścia i szczęścia w polityce

W poprzednim podrozdziale opisany został światowy trend naukowy i polityczny, w myśl którego trafnym miernikiem oceny skuteczności polityk publicznych jest jakość życia i poziom subiektywnego dobrostanu, a szczęście, jako że stanowi nadrzędny cel życia każdego człowieka, powinno stać się nadrzędnym celem polityki państwa. Z jego powodu coraz więcej państw prowadzi badania nad szczęściem i nie jest to dziś jedynie ciekawostką (ze względu na Bhutan i szczęście narodowe brutto), ale staje się powszechną praktyką polityczną. W działalność na rzecz szczęścia angażują się również organizacje międzynarodowe. Jakość życia, w tym troska o dobrostan, jest dziś jednym z priorytetów rozwoju społeczno-gospodarczego według Komisji Europejskiej (Eurofound, 2021), Organizacji Narodów Zjednoczonych (oraz działającej w jej ramach Światowej Organizacji Zdrowia)³⁷³.

³⁷³ Eurofound (2021), *Subjective well-being*. <https://www.eurofound.europa.eu/topic/subjective-well-being/#s-05>, 10.05.2024; D. Moreno-Agostino, A. de la Torre-Luque, J. de la Fuente, E. Lara, N. Martin-Maria, V. Moneta Maria, I. Bayes, B. Olaya, J. M. Haro, M. Miret, J. L. Ayuso-Mateos (2020), *Determinants of Subjective Wellbeing Trajectories in Older Adults: A Growth Mixture Modeling Approach*, *Journal of Happiness Studies* 22, DOI: 10.1007/s10902-020-00248-2, s. 710.

Tytuł podrozdziału sugeruje dwojakie wykorzystanie szczęścia. Część państw prowadzi badania nad subiektywnym dobrostanem, by wdrażać lepsze rozwiązania z zakresu polityki społecznej i ekonomicznej, tworzy budżety skupione na dobrostanie, deklaruje rozumienie istoty szczęścia w życiu człowieka i poszukuje możliwości jego podnoszenia w inny sposób bądź odnosi się do szczęścia w swych ustawach zasadniczych (o czym szczegółowo w podrozdziale 3.4.3)³⁷⁴. Inne kraje uznają zaś szczęście za nadrzędny cel wszelkich działań i jest tak w przypadku wspomnianego Bhutanu oraz Zjednoczonych Emiratów Arabskich, z tego powodu poświęcone zostały im kolejno rozdziały 4. i 5. W ich kontekście warto odnieść się jednak jeszcze w tym miejscu do wybranych teorii stosunków międzynarodowych, które zgodnie z badaniami wstępnymi autora, stanowią o motywacji, która stoi za takim prodobrostanowym działaniem, bo nie jest nim samo szczęście, a raczej stanowi ono cel poboczny. I z tego powodu poświęcone im zostaną kolejne akapity tego podrozdziału.

Małe państwa, które dysponują ograniczonymi możliwościami, stoją w stosunkach międzynarodowych najczęściej na gorszej pozycji w stosunku do zdolności potężniejszych aktorów politycznych³⁷⁵. Brakuje im elementów bezpieczeństwa i wpływów, które muszą w jakiś sposób sobie rekompensować w relacjach z innymi państwami. Nie mogą one realizować strategii równoważenia, gdyż ofensywa grozi bezpośrednią prowokacją państwa zagrażającego ich bezpieczeństwu narodowemu, stąd neutralność i podążanie za modą jest zdaniem wielu badaczy dla nich najlepszą strategią³⁷⁶. Kwestie globalne, w tym jakość życia i prawa człowieka, są często przedmiotem debat i negocjacji pomiędzy najbardziej znaczącymi krajami i podmiotami³⁷⁷. Okazuje się, że szczęście może być tym elementem, w którym głos stosunkowo małych państw może kształtować globalną debatę, w szczególności poprzez aktywność na forach organizacji międzynarodowych takich jak ONZ. Szczęście w polityce stanowi trend będący pewnym *novum*, a małe państwa mogą kreować światową agendę polityczną w szczególności na wczesnych etapach ich kształtowania, gdy konteksty są mniej widoczne, a zasoby twardej siły są trudne do przechylenia szali na

³⁷⁴ Nadmienić należy, że takie polityki wdrażają również jednostki samorządu terytorialnego, ale istota i sensowność takich działań będzie elementem rozważań dopiero w 6. rozdziale.

³⁷⁵ D. Panke, J. Gurol (2018), *Small States as Agenda-setters? The Council Presidencies of Malta and Estonia*, Journal of Common Market Studies nr 56, DOI: 10.1111/jcms.12767, s. 143.

³⁷⁶ A. El-Dessouki, O. R. Mansour (2020), *Small states and strategic hedging: the United Arab Emirates' policy towards Iran*, Review of Economic and Political Science, DOI: 10.1108/REPS-09-2019-0124, s. 3.

³⁷⁷ A. Kittikhoun, A. Kittikhoun (2022), *Small Countries, Big Diplomacy*, Routledge, ISBN: 9780367645991, s. 1.

swoją stronę³⁷⁸. Przykładem na idealne wykorzystanie momentu popularności koncepcji zrównoważonego rozwoju i globalnego wzrostu znaczeniu neoliberalizmu jest Bhutan, który deficyty infrastrukturalne, gospodarcze i społeczne przekuł w motyw przewodni swojej polityki i na ograniczonej turystyce i szczęściu buduje swoją „miękką siłę”, a z nią markę narodową (koncepcje te zreferowane zostały szczegółowo w podrozdziałach 3.4.2. i 3.4.3)³⁷⁹. Zjednoczone Emiraty Arabskie to z kolei państwo, które jako pierwsze zinstytucjonalizowało swoją *soft power*. Państwa te starają się jednocześnie dyktować medialną narrację (*agenda setting*³⁸⁰) o sobie i tworzyć warunki do promocji takiego wizerunku, jaki jest w ich interesie oraz pomijać niewygodne fakty i wydarzenia.

3.4.1. Koncepcja miękkiej siły

Miękka siła (ang. *soft power*) to termin, koncepcja stworzona przez Josepha Nye i opublikowana w jego książce „Bound to Lead: The Changing Nature of American Power” z 1990 r. Analizując naturę amerykańskiej siły, dostrzegł, że władza staje się coraz mniej namacalna i przymusowa z uwagi na ograniczenia siły militarnej, a państwa powinny polegać na bardziej abstrakcyjnych formach siły, które są atrakcyjne. Według J. Nye państwa mogą wpływać na zamiary innych państw za pomocą przymusu, dóbr materialnych lub przyciągania. Miękka siła jest konceptualizowana jako uzupełnienie twardej (militarnej) i ekonomicznej siły (handel, cła, sankcje, pomoc, subsydia)^{381, 382}.

³⁷⁸ S. Arias (2023), *Who sets the agenda? Diplomatic capital, small states, and legislative activities in the United States*, Rozprawa doktorska: University of Pennsylvania, s. vi.

³⁷⁹ Zob. P. Dasgupta, A. Vogelaar (2022), *Brand Bhutan and the Political Economy of Sustainable Tourism Development*, [w:] A. Farmaki, L. Altinay, X. Font (red.), *Planning and Managing Sustainability in Tourism. Empirical Studies, Best-practice Case and Theoretical Insights*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-92208-5.

³⁸⁰ Teoria *agenda-setting* zajmuje się badaniem wpływu mediów na kształtowanie świadomości społecznej poprzez kontrolowanie agendy publicznej, czyli tematów, które są uznawane za ważne i godne uwagi w danym społeczeństwie. Władze Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich kształtują narrację międzynarodową o sobie poprzez: kontrolę agendy krajowych mediów i promowanie określonych idei oraz wartości za ich pośrednictwem, co przekłada się również na kształtowanie narracji międzynarodowej; kontrolę przepływu niewygodnych informacji oraz nadawanie im określonej interpretacji.

Kontrola przepływu informacji: Państwa mogą wykorzystywać kontrolę nad agendą mediów do kontrolowania przepływu informacji na temat konfliktów, kryzysów, wydarzeń międzynarodowych itp. Mogą manipulować narracją w taki sposób, aby prezentować siebie w korzystnym świetle lub dyskredytować inne państwa/organizacje.

³⁸¹ L. Sadiki, L. Saleh (2023), *‘Writing’ small states: contextualizing the construct in the Arab Gulf*, *International Politics* 60, DOI: 10.1057/s41311-021-00335-y, s. 382-383.

³⁸² Jednak na potrzeby niniejszej dysertacji rozróżnienie narzędzi polityki zagranicznej ograniczać się będzie wyłącznie do miękkiej siły i twardej siły, co obecne jest również w literaturze przedmiotu. Zob. M.

Miękka siła jest trudniejsza do dostrzeżenia przez innych graczy stosunków międzynarodowych, jak również trudniejsza do wykorzystania, i dzieli się na wysoką, skierowaną do elit i niską skierowaną do ogółu społeczeństw³⁸³.

Państwa wykorzystują miękką siłę do interakcji ze społecznością międzynarodową, by bez wykorzystywania środków przymusu skłonić inne państwa do podjęcia decyzji i czynności, które wspierają ich interesy. Jest więc to kształtowanie preferencji innych podmiotów i nakłanianie ich do tego, co nam sprzyja. Swoiste uwodzenie nakierowane jest na realizację celów uwodzającego³⁸⁴. Należy pamiętać, że efektywność miękkiej siły każdego kraju zależy od jego własnych zasobów, które nie muszą wynikać z wielkości czy potencjału militarnego.

W ramach *soft power* wykorzystywane są dziś bardzo zróżnicowane sposoby i narzędzia, by zdobyć wpływy w globalnej strukturze władzy, stać się atrakcją inwestycyjną i turystyczną, uzyskać wsparcie społeczności krajowej i międzynarodowej i osiągnąć cele leżące w ich interesie³⁸⁵. Głównymi filarami *soft power* są: kultura, bezpieczeństwo, wartości polityczne, ekonomia i edukacja. Wśród motywacji można wymienić: opinię na temat kraju, pomoc międzynarodową od innych państw i organizacji, sojusz polityczny na rzecz wspólnych celów, budowę marki narodowej. Jeśli chodzi o strategię, to najpopularniejszymi formami budowy miękkiej siły są: programy telewizyjne, budowa atrakcji turystycznych, inwestycje zagraniczne, sojusze polityczne, rozwój technologii nuklearnych³⁸⁶.

Alzaabi (2017), *Foreign Policy of the United Arab Emirates (UAE): Continuity and Change*, [w:] A. Al-Masri, K. Curran (red.), *Smart Technologies and Innovation for a Sustainable Future. Proceedings of the 1st American University in the Emirates International Research Conference–Dubai, UAE 2017*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-01659-3, s. 143.

³⁸³ J. S. Krzyżaniak (2016), *The soft power strategy of soccer sponsorships*, *Soccer & Society*, DOI: 10.1080/14660970.2016.1199426, s. 2.

³⁸⁴ Y. Dubinsky (2023), *Nation Branding and Sports Diplomacy. Country Image Games in Times of Change*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-031-32550-2, s. 26.

³⁸⁵ Ibrahim R.A.R.A., Al-azzawi S. J. (2022), *Employing soft power and its indicators to build the country's reputation an analytical study of the website publications of the UAE Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation*, *Res Militaris* nr 12(2), s. 5899-5900.

³⁸⁶ H. Al Shamsi (2017), *The Institutionalising of Soft Power by the UAE Government*, praca dyplomowa: Khalifa University, s. 15-16.

3.4.2. Budowanie marki narodowej

Rozwój nowoczesnych technologii sprawił, że ludzie polegają na mediach informacyjnych (w tym mediach społecznościowych), by oceniać inne kraje i ich polityki, a wykreowany w umyśle odbiorcy obraz może różnić się od tego realnego. Umożliwia to komunikację ze społeczeństwem zewnętrznym w celu budowy pozytywnej reputacji, a tym samym wzrostu konkurencyjności danego państwa na arenie międzynarodowej. Z tego powodu dochodzi do połączenia koncepcji miękkiej siły i branding (wywodzącego się ze studiów biznesowych) poprzez ideę budowania marki narodowej („brandingu narodowego”).

Budowanie to polega na wykorzystaniu technik marketingowych w celu zmiany międzynarodowej opinii o danym państwie, stworzenia jej prestiżu, renomy, uznania, atrakcyjności, których podstawą jest percepcja publiczności. Proces kreowania marki narodowej przypomina kampanię reklamową, która najpierw stawia sobie za cel zwiększenie świadomości, atrakcyjności i zmianę preferencji. Należy pamiętać, że budowanie marki ostatecznie rozgrywa się w umyśle odbiorcy. Omawiana praktyka pozwala narodom na zmianę swojej pozycji w globalnej narracji poprzez komunikację polityki, kultury narodowej, potencjału turystycznego i gospodarczego na arenie międzynarodowej (Ryc. 16).

Ryc. 16

Elementy budowania marki narodowej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: M. Saad (2020), *Key Elements of Nation Branding: The Importance of the Development of Local Human Capital in the UAE* [w:] V. Pereira, M. Neal, Y. Temouri, W. Qureski (red.) *Human Capital in the Middle East. A UAE Perspective*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42211-0, s. 242.

Budowanie marki narodowej jest dziś istotnym elementem polityki państwa, którego celem jest kształtowanie pożądanego wizerunku państwa w oczach światowej opinii

publicznej³⁸⁷. Branding narodowy może być tym samym rozumiany jako wyraz miękkiej siły (zob. rozdział 3.4.1), gdyż w obu przypadkach podstawowym celem jest zwiększenie uznania i znaczenia państwa, co przekłada się na wzrost gospodarczy i możliwość jego redystrybucji.

Przeważająca część dotychczasowych badań postrzega kształtowanie marki narodowej jako narzędzie motywowane głównie względami ekonomicznymi. Pozytywny wizerunek jest postrzegany jako warunek rozwoju turystyki i napływu zagranicznych inwestycji. Alternatywne podejście, które akcentuje polityczny wymiar działań budowania marki narodowej, pojawiło się w debacie naukowej dopiero w ostatnich latach³⁸⁸. Sama praktyka budowania marek państw, regionów, miast itd. jest jednak praktyką powszechną. Simon Anholt wyróżnia kilka najważniejszych kanałów służących do tego celu: promocja turystyki, marki eksportowe, polityki rządowe (krajowe i kierowane do sektora zagranicznego), reputacja ludności, dziedzictwo kulturowe, siła przyciągania inwestycji i wykwalifikowanej siły roboczej. Tym samym należy podkreślić, że budowa marki narodowej wymaga zaangażowania nie tylko rządzących, ale i mieszkańców oraz sektora prywatnego³⁸⁹.

3.4.3. Analiza wybranych przykładów szczęścia w polityce

Bhutan i Zjednoczone Emiraty Arabskie stanowią wyjątki na mapie świata z uwagi na zakres realizowanych polityk szczęścia. Inne państwa, takie jak np.: Nowa Zelandia, Kanada, Wielka Brytania, Kostaryka, Brazylia, Stany Zjednoczone, Chiny, Holandia, Włochy, Boliwia, Ekwador, Chile, Kolumbia, Meksyk, Maroko, Filipiny, Islandia³⁹⁰, zbierają dane nt. dobrostanu, odnoszą się do szczęścia w swych działaniach lub uwzględniają badania dobrostanu w konstruowaniu rozwiązań z zakresu polityki społecznej i ekonomicznej. Ponad połowa krajów OECD opracowała jakąś formę

³⁸⁷ P. Jordan (2014), *Nation branding: a tool for nationalism?*, Journal of Baltic Studies nr 45(3), DOI: 10.1080/01629778.2013.860609, s. 284.

³⁸⁸ K. A. Eggeling (2020), *Nation-branding in practice. The politics of promoting sports, cities and universities in Kazakhstan and Qatar*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780367420734, s. 6; J. S. Krzyżaniak (2016), *op. cit.*, s. 3.

³⁸⁹ C. Zeineddine (2017), *Nation branding in the Middle East – United Arab Emirates (UAE) vs. Qatar*, Proceedings of the 11th International Conference on Business, de Gruyter, DOI: 10.1515/picbe-2017-0063, s. 589.

³⁹⁰ Państwa zostały wymienione w losowej kolejności.

krajowego panelu wskaźników dobrostanu. Często odzwierciedlają one odmienne czynniki kulturowe, intelektualne i polityczne. Dodatkowo, ich celem bywa promowanie szczęścia i dobrostanu psychicznego, sprawiedliwości społecznej, ochrony środowiska³⁹¹. Poniżej omówione zostaną przykłady, które zostały wybrane w celu pokazania różnych form wykorzystania badań nad szczęściem w praktyce politycznej.

Szczęście stanowi wartość, która znajduje się w rozlicznych ustawach zasadniczych kilku państw świata (m.in. Bhutanu, Brazylii, Japonii, Ekwadoru, Filipin). Przykładem, który zostanie omówiony, są Stany Zjednoczone. Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych uznaje, że jednym z niezbywalnych praw przysługujących wszystkim ludziom jest „dążenie do szczęścia”³⁹². Amerykańska przysięga wierności fladze obiecuje zaś wolność i sprawiedliwość. Zapisy te nie gwarantują konkretnych rezultatów, ale możliwość poszukiwania satysfakcjonującego życia. Thomas Jefferson czerpał m.in. z myśli Platona i Arystotelesa, a także liberalizmu J. S. Mill’a, aby zdefiniować dążenie do szczęścia jako połączenie wolności jednostki i sprawiedliwości społecznej, co stanowi podstawę „amerykańskiego snu”, opartego na indywidualnej wolności i możliwościach³⁹³. W dokumencie czytamy: „Uważamy za zrozumiałe same przez się te prawdy, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równi, że zostali wyposażeni przez Stwórcę w pewne niezbywalne prawa, między którymi są: życie, wolność i dążenie do szczęścia”³⁹⁴. Mimo to nie znosił on niewolnictwa. Szczęście jako wartość jest więc rozumiana w tym wypadku jako wolność pozytywna i nie niesie za sobą ukierunkowanych na subiektywny dobrostan działań na poziomie federalnym.

David Cameron uruchomił w 2010 r. brytyjski program oficjalnych statystyk dotyczących szczęścia (obejmujący Anglię, Walię, Szkocję³⁹⁵, Irlandię Północną) stwierdzając, że pomoże on ocenić co ważne i doprowadzi do tego, że polityka rządu będzie w przyszłości mniej skupiać się na wynikach finansowych, a mocniej na tym co

³⁹¹ OECD (2021), *How's Life in Latin America?: Measuring Well-being for Policy Making*, Paryż: OECD Publishing, DOI: 10.1787/2965f4fe-en, s. 22; Bache Ian, Scott Karen (2018), *op. cit.*, s. 5.

³⁹² P. H. Huang (2010), *op. cit.*, s. 406.

³⁹³ C. Graham (2017), *op. cit.*, s. 1-2.

³⁹⁴ Cyt. za: R. Andrzejczuk (2002), *Ewolucja treści praw człowieka*, Studia z Prawa Wyznaniowego t. IV, s. 221.

³⁹⁵ Szkocja uruchomiła odrębnie krajowe ramy wyników już w 2007 r., by mierzyć osiągnięcia społeczne, ekonomiczne i środowiskowe w ich kraju. Jest to wskaźnik specyficzny dla Szkocji, a omawiane *UK Measures of National Well-being* dotyczą całego Zjednoczonego Królestwa. Źródło: A. Hayden, C. Dasilva (2022), *The wellbeing economy: Possibilities and limits in bringing sufficiency from the margins into the mainstream*, *Frontiers in Sustainability* nr 3 (966876), DOI: 10.3389/frsus.2022.966876, s. 7-8.

sprawia, że życie jest wartościowe³⁹⁶. Brytyjski Urząd Statystyczny (ONS) stwierdził wówczas, że postęp społeczeństwa należy mierzyć poprzez trendy takie jak: zdrowie publiczne, ubóstwo, redystrybucja dochodów, degradacja środowiska naturalne, jak również miary dobrostanu. Konieczne jest więc uzupełnianie danych gospodarczych o kluczowe statystyki społeczne. Wszystko to po to, by móc stworzyć obraz tego, gdzie społeczeństwo zmierza, a także w jakim zakresie efektywne są poszczególne polityki państwa³⁹⁷. Z tego powodu w 2011 r. ONS uruchomił Brytyjską miarę dobrostanu narodowego (ang. *UK Measures of National Well-being*). Pytania o dobrostan pojawiły się w ramach spisu powszechnego, ale warto zaznaczyć, że badania na ten temat prowadzone są cyklicznie w ramach odrębnych analiz, a dane dotyczące opinii publicznej, ze szczególnym uwzględnieniem wybranych grup społecznych deklarujących niższy poziom szczęścia, dały szansę na analizę polityk publicznych pod innymi kątami. Na przestrzeni lat wprowadzano zmiany w metodologii badań, a pytania obejmują subiektywny dobrostan ewaluacyjny, szczęście, poziom lęku³⁹⁸.

W 2018 r. Nowa Zelandia zdumiała świat, gdy premier Jacinda Arden obwieściła, że jej kraj stanie się liderem świata, jeśli chodzi o zadowolenie z życia z uwagi na włączenie dobrostanu w podejmowanie decyzji budżetowych. Podstawą tej decyzji była aktywność Ministerstwa Skarbu, które w 2011 r. podjęło się opracowania ram społecznego dobrostanu wykraczających poza PKB. W 2018 r. zaprezentowano wynik tych prac, którymi są ramy standardów życia (ang. *The Living Standards Framework, LSF*)³⁹⁹. Dzięki nim dobrostan międzypokoleniowy, ma stanąć w centrum doradztwa politycznego, wydatków rządowych i długoterminowego zarządzania zasobami aktywów kraju⁴⁰⁰. Pionierski jest fakt, że są one faktycznie wykorzystywane do podejmowania decyzji budżetowych, a priorytetami stały się w 2019 r.: zdrowie psychiczne, dobrostan

³⁹⁶ O. Flanagan, J. E. Ledoux, B. Bingle, D. M. Haybron, B. Mesquita, M. Moody-Adams, S. Ren, A. Sun, Y. Y. Wilson (2023), *Against Happiness*, Nowy Jork: Columbia University Press, ISBN: 9780231209489, s. 34; M. Jenkins (2018), *The Politics of the Official Statistic: The UK 'Measuring National Well-Being' Programme* [w:] I. Bache, K. Scott (red.), *The politics of wellbeing. Theory, policy and practice*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-319-58394-5, s. 281.

³⁹⁷ A. A. Stone, C. Mackie (2013), *Subjective Well-Being. Measuring Happiness, Suffering, and Other Dimensions of Experience*, Waszyngton: The National Academic Press, ISBN: 9780309294461, s. 89-90.

³⁹⁸ Office for National Statistics (2023), *Review of the UK Measures of National Well-being*, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/articles/reviewoftheukmeasuresofnationalwellbeingoctober2022tomarch2023/2023-07-05>, 10.05.2024; Office for National Statistics (2022), *Personal well-being in the UK*, [https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/bulletins/measuringnationalwellbeing/april2021tomarch2022#:~:text=Average%20ratings%20of%20well%20being,7.39%20in%20the%20previous%20year\)](https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/bulletins/measuringnationalwellbeing/april2021tomarch2022#:~:text=Average%20ratings%20of%20well%20being,7.39%20in%20the%20previous%20year),), 10.05.2024.

³⁹⁹ A. Hayden, C. Dasilva (2022), *op. cit.*, s. 5.

⁴⁰⁰ D. Weijers, P. S. Morisson (2018), *Wellbeing and Public Policy. Can New Zealand be a leading light for the 'wellbeing approach'?*, *Policy Quarterly* nr 14(4), s. 4.

dzieci, wspieranie ludności tubylczej, wykorzystanie technologii cyfrowych dla szczęśliwego starzenia się, zrównoważona gospodarka niskoemisyjna. Pani Premier tłumaczyła to następująco – gdy jesteś ministrem musisz udowodnić, że wydawane pieniądze poprawiają dobrostan międzypokoleniowy. Dodatkowo, poszczególne ministerstwa i agencje rządowe musiały współpracować przy opracowywaniu inicjatyw. Z kolejnymi edycjami badań wprowadzano poprawki. I tak dla przykładu, rok 2020 był zdominowany przez pandemię COVID-19 i jej skutki, budżet na rok 2021 kładł nacisk na eliminację nierówności i ubóstwa dzieci, a w kolejnym roku najistotniejsze było zwiększenie dostępności usług zdrowotnych, reakcja na kryzys klimatyczny oraz wsparcie osób w kryzysie z uwagi na rosnące koszty życia⁴⁰¹. Wyznacznikiem skuteczności polityki stał się „dobrobyt narodowy brutto”, a że ma mieć on charakter międzypokoleniowy, to być może politycy dojdą do momentu, w którym będą musieli ograniczać redystrybucję szczęścia wśród żyjących pokoleń, by dać większe szanse na szczęśliwe życie tym przyszłym⁴⁰².

Włochy z kolei od 2013 r. rozwijają wskaźniki dobrostanu, które integrują różne źródła danych, w tym dane z badań, spisów powszechnych i rejestrów administracyjnych. ISTAT, czyli włoski urząd statystyczny, wprowadził pomiar wskaźników dobrostanu dla prowincji oraz wieloźródłowy system wskaźników na poziomie gmin. Wskaźniki dobrostanu na poziomie prowincji są obliczane bez trudności, korzystając z tych samych źródeł danych, co wskaźniki krajowe. Od 2017 r. wskaźniki dobrostanu są uwzględnione, jeśli chodzi o cele włoskiego planu budżetowego. Ustawa z 2016 r. wprowadziła wskaźniki dobrobytu do dokumentów budżetowych, a dwa roczne raporty przekazywane przez Ministerstwo Skarbu Państwa, analizują wskaźniki dobrostanu i wpływ wydatków budżetowych na ich poziom⁴⁰³.

W powyższych akapitach przedstawiono różnorodne podejścia państw do kwestii szczęścia i dobrostanu społecznego. Część państw integruje badania nad subiektywnym dobrostanem w swoją politykę społeczną i ekonomiczną, by: 1) oceniać wydatki publiczne i ich wpływ na szczęście obywateli jak Włochy, 2) badać poziom redystrybucji

⁴⁰¹ *Ibidem*, s. 6.

⁴⁰² O. Flanagan, *et al.*, (2023), *op. cit.*, s. 37-38.

⁴⁰³ F. Bacchini, B. Baldazzi, R. De Carli, L. Di Biagio, M. Savioli, M. P. Sorvillio, A. Tinto (2021), *The Evolution of the Italian Framework to Measure Well-Being*, Journal of Official Statistics nr 37(2), DOI: 10.2476/JOS-2021-0014, s. 329-330; F. Bacchini, B. Baldazzi, R. De Carli, L. Di Biagio, M. Savioli, M. P. Sorvillio, A. Tinto (2019), *The Italian framework to measure well-being: towards the 2.0 version*, <http://www.growinpro.eu/the-italian-framework-to-measure-well-being-towards-the-2-0-version/>, 10.05.2024, s. 8.

szczęścia w społeczeństwie, co jest zasługą David Camerona, 3) budować budżet skupiający się na grupach o obniżonym poziomie dobrostanu, co wdrożyła w Nowej Zelandii Jacinda Ardern. Zauważalna jest istotna zmiana tradycyjnych metryk sukcesu gospodarczego i społecznego na bardziej holistyczne wskaźniki, uwzględniające zarówno aspekty społeczne, jak i ekologiczne. Jednym z głównych wniosków jest coraz większa świadomość państw co do potrzeby uwzględnienia dobrostanu obywateli w procesach podejmowania decyzji, co może przyczynić się do budowy bardziej zrównoważonych i szczęśliwych społeczeństw. Omówiona obecność „szczęścia w polityce” jest mniej unikatowa od Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich, które wypracowały polityki szczęścia i o tym mówić będą dwa kolejne rozdziały.

4. Królestwo Bhutanu⁴⁰⁴ i Szczęście Narodowe Brutto

Bhutan (oficjalnie Królestwo Bhutanu, a także *Druk Yul*, czyli Królestwo Grzmiącego Smoka) to górzyste państwo znajdujące się we wschodniej części Himalajów, mające powierzchnię zbliżoną do Szwajcarii (38 394 km²)⁴⁰⁵ i dziesięć razy mniejszą populację (ok. 800 000 osób). Nie ma ono dostępu do morza i graniczy z Indiami i Chinami (Ryc. 17.), czyli dwoma państwami o największej globalnie liczbie mieszkańców.

Ryc. 17.

Bhutan na mapie regionu

Źródło: L. Tsering (2023), *Bhutan Border Map/Bhutan Map with Surrounding Countries*, <https://www.tibettravel.org/bhutan-tour/bhutan-border-map.html>, 29.08.2023.

Jako jedno z niewielu państw w regionie nigdy nie zostało skolonizowane. Do XX w. pozostawało agrarnym i feudalnym społeczeństwem⁴⁰⁶. Bhutan jest od 2006 r. dziedziczną monarchią konstytucyjną.

⁴⁰⁴ Źródła naukowe mówiące o historii Bhutanu zawierają często wiele wykluczających się wzajemnie informacji, jak również niedopowiedzeń wynikających z niezrozumienia lokalnej kultury przez badaczy pochodzących z Zachodu. Z tego powodu Autor konsultował szczegółowo treść tego rozdziału z Dorji Wangchuckiem – badaczem pracującym w bhutańskim Ministerstwie Edukacji i Duntse Central School, autorem książki „Foundations of Bhutan History: a concise guide”.

⁴⁰⁵ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 6.

⁴⁰⁶ H. Plecher (2019), *Bhutan – Statistics & Facts*, <https://www.statista.com/topics/4797/bhutan/>, 30.03.2023; J. D. Schmidt (2017), *Development Challenges in Bhutan: Perspectives on Inequality and Gross National Happiness* [w:] J. Dragsbaek Schmidt (red.), *Development Challenges in Bhutan. Perspectives on Inequality and Gross National Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5, s. 1; M. J. Schuelka, M. Braznell, M. Leavesley, S. Dorji, K. Dorji, K. Nidup, P. Latscho (2021), *Happiness, wellbeing, and mental health in Bhutanese Higher Education: Exploring student and staff experiences and perceptions within a framework of Gross National Happiness*, *Journal of International and Comparative Education* nr 10(1), DOI: 10.14425/jice.2021.10.1.0913, s. 34.

4.1. Historia Bhutanu

Niewiele wiadomo o historii Bhutanu przed VIII wiekiem, jednak badania archeologiczne pokazały, że już 2000 lat p.n.e. terytorium to było zamieszkane przez ludzi. Pierwszym znaczącym wydarzeniem z perspektywy dzisiejszej państwowości tego kraju było przybycie tam w 746 r. indyjskiego świętego Guru Padmasambhawy. Legenda głosi, że przyleciał tam na latającym tygrysie, a następnie medytował w jaskini w dolinie Paro, gdzie znajduje się dziś jedna z najbardziej znanych budowli kraju, czyli klasztor Taktsang (Tygrysie Gniazdo) (Zdjęcie 1.)⁴⁰⁷.

Zdjęcie 1.

Klasztor Taktsang (Paro, Bhutan) – zdjęcie z roku 2020

Źródło: Michał Jarnecki⁴⁰⁸

Przekazy historyczne wskazują, że Guru Padmasambhawy nawrócił władcę doliny Bumt'ang⁴⁰⁹ – króla Sendhę – na buddyzm⁴¹⁰, a poddani poszli w jego ślady. Do dziś

⁴⁰⁷ K. Sopolińska (2019), *Królestwo Smoka. System polityczny Bhutanu – zarys problematyki*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego nr 1(47), DOI: 10.15804/ppk.2019.01.12, s. 228-229.

⁴⁰⁸ Zdjęcie z podróży prof. UAM dr. hab. Michała Jarneckiego, za którego udostępnienie na potrzeby niniejszej dysertacji doktorskiej jestem dożgonnie wdzięczny.

⁴⁰⁹ Dolina Bumt'ang stanowi dziś jeden z 20 dystryktów Bhutanu.

⁴¹⁰ Buddyzm – „jedna z wielkich religii uniwersalnych oraz system filozoficzny, który wywodzi się z nauki o charakterze etyczno-soteriologicznym, propagowanej na terenie północnych Indii (Bihar i pogranicze Nepalu) na przełomie VI i V w. p.n.e. przez Siddharthę Gautamę (Budda) (...). Źródła myśli Buddy tkwiły w filozofii indyjskiej sprzed jego okresu i w ówczesnej formie hinduizmu (braminizm), z których buddyzm przejął wiele terminów i pojęć, lecz nadał im nowy sens. W późniejszym okresie nauka Buddy uległa

buddyzm stanowi busolę wyznaczającą kierunek rozwoju Bhutanu. W wieku IX i X buddyści byli w regionie ofiarą prześladowań, w obliczu czego wielu mnichów i religijnych przywódców uciekło do Bhutanu, który został uznany za *Baeyul*, czyli Ukrytą Krainę Duchowych Skarbów. Na przestrzeni kolejnych wieków region rozwijał się w izolacji, gdyż najczęściej był utożsamiany z Tybetem. Jednocześnie pozostawał pod wpływem kultur tybetańskich należących do różnych szkół i nurtów buddyzmu, takich jak Drukpa Kagyu (zapisywane również jako Drukpa Kargyupa, Dugpa lub Drukpa), Nyingma, Sakya i Gelug. Są one do dziś integralną częścią bhutańskiego życia.

Na przełomie XIV i XV w. w Tybecie dominującą pozycję osiągnęła szkoła Gelug założona przez Tsongkhapa (1357-1419). W miarę jak zdobywała ona coraz większy szacunek religijny, stała się istotnym graczem politycznym. Dwieście lat później, gdy piąty Dalajlama dzięki wsparciu Mongołów został głównym przywódcą Tybetu, szkoła Gelug oficjalnie stała się polityczną elitą, rządząc Tybetem za pomocą rządu teokratycznego przez kolejne 400 lat. Jeden z uczniów Gelug, Palden Dorji, wyemigrował do Bhutanu, a jego zwolennicy założyli ośrodek w miejscu zwanym Shingta w regionie Gasa. Od tego pochodzi nazwa tradycji Shingtapa, a kolejni władający ośrodkiem Shingta określani byli tytułem Lama Shingtapa (spotykany jest również zapis Shepton La-Pha). Na początku XVII w. Lama Shingtapa miał pewien wpływ na północną część Bhutanu i mógł zapoczątkować tradycję mianowania lokalnych władz w postaci *penlopów* i *dzongpengów* do celów administracyjnych na swoim obszarze wpływów. Zdaniem Dorji Wanchuka nie można tego jednak uogólniać na cały naród. Dlatego dyskusyjne jest twierdzenie, że Lama Shingtapa (Shepton La-Pha) był pierwszym posiadaczem tronu Bhutanu w 1600 r., czy też, że zapoczątkował bhutańską państwowość. Bhutańscy historycy, omawiając to zagadnienie, w większości wskazują, że to Zhabdrung Ngawang Namgyal zjednoczył politycznie podzielony Bhutan w 1616 r.

znacznym przeobrażeniem pod wpływem miejscowych wierzeń ludności, która ją przyjmowała. Kilkakrotnie zwoływane synody nie zapobiegły wyodrębnieniu się 2 podstawowych kierunków: hinajany i mahajany, na początku n.e., oraz trzeciego, tzw. mantrajany ok. V w.; główny zrąb nauki pozostał jednak niezmienny we wszystkich kierunkach buddyzmu do czasów współczesnych (...). W założeniu buddyzm jest systemem ateistycznym; bogowie nie mają żadnego znaczenia wobec samodzielnej drogi jednostki do doskonalenia się i wyzwolenia. Punktem centralnym jest problem cierpienia, ujęty w tzw. 4 szlachetne prawdy, które Budda objawił w swym pierwszym kazaniu w Benares (obecnie Waranasi). Głoszą one, że : 1) cierpienie stoi u początku życia ludzkiego; 2) przyczyną cierpienia jest pragnienie (istnienia, radości, potęgi itp.), które się staje przyczyną powtórnych narodzin; 3) cierpienie można usunąć przez wykorzenienie pożądania; 4) wiedzie do tego „ośmioraka ścieżka” — należyta wiara, należyte postanowienie, należyta mowa, należyty czyn, należyte życie, należyte dążenie, należyte pamiętanie, należyte zagłębianie się. Celem życia jest wyzwolenie z cierpienia (tj. kręgu wcieleń) i osiągnięcie całkowitego spokoju, wygaśnięcie wszelkich pragnień w nirwanie”. Źródło: Encyklopedia PWN, *buddyzm*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/buddyzm;3881584.html>, 01.09.2023.

Ustanowił wspólny system rządów na podstawie zbioru przepisów Tsa Yig Chenmo regulujących różne aspekty życia religijnego, społecznego i administracyjnego w kraju, a Drukpa Kagyu została ogłoszona religią państwową. Władza została podzielona między dwie główne gałęzie: religijną, kierowaną przez Je Khenpo (tytuł z linii Drukpa), oraz cywilną i administracyjną, pod przewodnictwem Druk Desi. Zarówno Je Khenpo, jak i Druk Desi formalnie podlegali Zhabdrungowi, który był reinkarnacją Ngawanga Namgyala. Po śmierci Zhabdrunga Ngawanga Namgyala, Bhutan funkcjonował teoretycznie na zasadzie podwójnego systemu rządów. W praktyce Zhabdrung często był jeszcze dzieckiem pod kontrolą Druk Desi, a *penlopowie* i *dzongpenowie*⁴¹¹ sprawowali niezależną władzę w swoich regionach, nawet wbrew Druk Desi, aż do momentu utworzenia jednolitej monarchii na początku XX w. W tym czasie rozpoczęły się również konflikty z Tybetem i Chinami. Rządy nad Bhutanem wielokrotnie się później zmieniały, a dokładny obszar terytorium kraju nie był do końca wyraźny. Brytyjczycy zaangażowali się w interwencje w Bhutanie w latach 1772-1773 oraz ponownie w latach 1864-1865. Podczas drugiej interwencji pokonani mieszkańcy Bhutanu zawarli traktat, w którym przekazali Brytyjczykom kontrolę nad częścią swojego terytorium. W latach 1882-1885 dochodziło do konfliktów granicznych między Bhutanem a Tybetem⁴¹². Pod koniec XIX i na początku XX w. Brytyjcy przywódcy próbowali anektować Tybet i włączyć go do swojego imperium. Sytuacja ta doprowadziła do narodowej konsolidacji i silnego przywództwa politycznego, które mogłoby chronić niepodległość i interesy Bhutanu. Takim liderem stał się *penlop* regionu Trongsa, czyli Ugyen Wangchuck, który zdobył zaufanie innych przywódców, ale także lokalnych wspólnot i ludności. Jego zdolności przywódcze i umiejętność sprawiły, że działał on w 1904 r. jako pośrednik między Indiami Brytyjskimi a Tybetem w trakcie brytyjskiej ekspedycji⁴¹³. Jak pisze Omair Ahmad: „To właśnie ta wyprawa i laury, które Ugyen Wangchuck zdobył jako negocjator

⁴¹¹ Przed 1907 r., czyli przed ustanowieniem monarchii, Bhutan był podzielony na wiele niezależnych regionów z władcami (*penlopami*) sprawującymi kontrolę nad nimi. Dodatkowo wyróżniano *dzongpenów*, czyli gubernatorów poszczególnych *dzong* (twierdz, fortów).

⁴¹² Szerzej: U. Karma (2001), *Perceptions of Security*, Journal of Bhutan Studies nr 5, s. 114-116.

⁴¹³ S. Wangdi, T. Jamtsho, P. Galay, D. Phuntsho (2021), *A Study of Gung Ja Nye (dgung ja gnas) at Trashiyangtse District*, <https://www.researchgate.net/publication/348975371>, 28.08.2023; W. Bothe (2017), *Gross National Happiness and Inequality* [w:] J. D. Schmidt (red.), *Development Challenges in Bhutan. Perspectives on Inequality and Gross National Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5, s. 53; K. Phuntsho (2016), *The History of Bhutan*, Penguin Books, ISBN: 8184007671; D. Wangchuk (2016), *Foundations of Bhutan History. A Concise Guide*, New Delhi: 365 Days Book, ISBN: 8192161501; M. Hutt (2005a), *Unbecoming Citizens: Culture, Nationhood, and the Flight of Refugees from Bhutan*, Delhi: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195670608.001.0001; V. J. Belfiglio (1974), *The Structure of National Law-Making Authority in Bhutan*, Asian Studies 12(1).

zarówno dla władzy na północy – Tybetu – jak i władzy na południu – Wielkiej Brytanii – przygotowały grunt pod formalne nadanie mu tytułu królewskiego w 1907 r.” [tłum. własne]⁴¹⁴. Władze duchowne, polityczne i przedstawiciele ludu jednogłośnie wybrały go wówczas na pierwszego dziedzicznego monarchę Bhutanu⁴¹⁵. Jego objęcie władzy królewskiej rozpoczęło proces zanikania tradycyjnego systemu dualnego rządzenia, który funkcjonował przez niemal trzy stulecia. Nadal jednak utrzymano podział na władzę polityczną – tym razem w osobie króla (Druk Gyalpo) – oraz duchową (Je Khnepo)⁴¹⁶. Ugyen Wangchuck nie dokonał pełnej konsolidacji władzy politycznej, a zamiast tego pozwolił *penlopom* i *dzongpenom* na wykonywanie tradycyjnych obowiązków, choćby w zakresie pobierania podatków. Dopiero drugi król, Jigme Wangchuck, doprowadził do jej pełnej konsolidacji.

Do drugiej połowy XX w. Królestwo Bhutanu prowadziło izolacjonistyczną politykę, której celem miało być osiągnięcie wewnętrznej stabilności i pokoju. Warunkowana ona była w dużej mierze sytuacją geopolityczną, tj. wielkim kryzysem, II wojną światową, rodzącym się zagrożeniem ze strony Chin z uwagi na spór graniczny, który *nota bene* trwa do dzisiaj⁴¹⁷. Z perspektywy czasu wydaje się, że była to dobra strategia, gdyż wielkie globalne kryzysy ominęły Bhutan. Zaznaczyć trzeba, że w czasie izolacji Bhutan dbał o utrzymywanie dobrych stosunków z Wielką Brytanią, w tym rzecz jasna Indiami Brytyjskimi. Pozwoliło to na kontynuowanie współpracy z sąsiednim państwem, gdy to uzyskało niepodległość. Himalaje stanowią naturalną barierę, która może zwiększać bezpieczeństwo Indii wobec Chin. Dziś, na podstawie traktatu o przyjaźni podpisanego w 1949 r.⁴¹⁸, Indie odpowiadają za bhutańską politykę obronną, jak i wspierają to państwo rozwojowo⁴¹⁹. Kraje te rozwijały więc bliską współpracę, której znaczenie wzrosło w obliczu ekspansyjnej polityki Chin, które zaanektowały Tybet

⁴¹⁴ O. Ahmad (2017), *Doklam Standoff: 'Misunderestimating' Bhutan's Sovereignty*, The Wire, <https://thewire.in/diplomacy/doklam-standoff-india-china-bhutan>, 29.08.2023.

⁴¹⁵ Przed 1907 r. Bhutan był podzielony na wiele niezależnych regionów z władcami (*penlopami*) sprawującymi kontrolę nad nimi. Dodatkowo wyróżniano *dzongpenów*, czyli liderów poszczególnych *dzong* (twierdz). Przed zjednoczeniem rodzina Wangchuck rządziła jako penlop regionem Trongsa.

⁴¹⁶ Zdaniem badaczy monarchia, a zwłaszcza buddyjska z racji swojej istoty, prosi się o formę duchowego przywództwa. Szerzej: H. See (2022), *The Two Faces of Gross National Happiness: Can Bhutan's Nation-Building Strategy Also Be a Sustainable Alternative Development Paradigm?*, *Journal of Contemporary Asia* 52(3), DOI: 10.1080/00472336.2021.1933139, s. 462-463.

⁴¹⁷ K. Sharma (2020), *Deconstructing The Strategic Politics of 'Development As Happiness' In the Kingdom of Bhutan*, *Webology* nr 17(1), s. 415. Szerzej o kształtowaniu się relacji Bhutanu z Indiami i Chinami: U. Karma (2001), *op. cit.*, s. 123-129.

⁴¹⁸ Treść traktatu została zrewidowana w 2007 r., co towarzyszyło demokracji państwa.

⁴¹⁹ Warto zauważyć, że Bhutan od roku 1910 był protektorem Indii Brytyjskich na podstawie traktatu z Punakha.

w 1950 r.⁴²⁰. W tej samej dekadzie Bhutan zaczął otwierać się na kontakty ze światem i rozpoczął nawiązywanie stosunków dyplomatycznych z innymi państwami. Stało się tak za sprawą trzeciego króla Bhutanu, Jigme Dorji Wangchucka, który objął tron w 1952 r. Był on wykształcony, a także odbył liczne podróże do rozwiniętych państw świata. Dzięki odbytej edukacji i wiedzy zdobytej za granicą, rozumiał korzyści płynące z rozwoju gospodarczego. Tym samym widział potrzebę modernizacji kraju, by polepszyć warunki życia poddanych. Z tego powodu ustanowił on pięcioletnie plany gospodarcze (tak nazywają się strategie rozwojowe przyjmowane przez rządzących co 5 lat). Przed ich wprowadzeniem edukacja w kraju była praktycznie ograniczona do klasztorów i dostępna tylko dla niewielkiego odsetka ludności. Były one jedynym miejscem, gdzie oferowano formalne nauczanie czytania i pisania, choć odbywało się ono głównie w religijnym języku tybetańskim⁴²¹. Analfabetyzm był powszechnym zjawiskiem i nawet do dziś blisko 30% dorosłej populacji nie potrafi czytać i pisać⁴²². W 1953 r. utworzył niezależny parlament składający się z przedstawicieli rządu i ludu, którego rolą było wyrażanie problemów społecznych, planów i pomysłów oraz prowadzenie rachunków Królestwa⁴²³. W 1962 r. wybudowana została pierwsza droga. Ważnym momentem w historii tego państwa był rok 1971, gdyż wówczas stało się ono członkiem Organizacji Narodów Zjednoczonych. 3 lata później koronowano czwartego króla Bhutanu, Jigme Singye Wangchucka. Zapoczątkował on proces demokratyzacji i decentralizacji kraju, a dodatkowo przyspieszył rozwój gospodarczy dzięki zwiększeniu roli sektora prywatnego w gospodarce⁴²⁴. Król zezwolił na wprowadzenie ograniczonego ruchu turystycznego, co zaowocowało tym, że w 1974 r. Bhutan odwiedziło 274 zagranicznych turystów. Do dziś ruch turystyczny jest limitowany, a jego celem jest zysk ekonomiczny (dodatkowo stymulowany przez podatek turystyczny nakładany na odwiedzających)⁴²⁵, przy jednoczesnej minimalizacji potencjalnego negatywnego wpływu na środowisko oraz

⁴²⁰ D. Wangchuk (2016), *op. cit.*, s. 124-126, 140.

⁴²¹ M. J. Schuelka, *et al.* (2021), *op. cit.*, s. 34.

⁴²² Bhutan – Adult (15+) literacy rate (2021), <https://knoema.com/atlas/Bhutan/topics/Education/Literacy/Adult-literacy-rate>, 01.09.2023.

⁴²³ Szerzej: National Assembly of Bhutan, *History of Parliament*, <https://www.nab.gov.bt/en/about/parliament-history>, 01.10.2023.

⁴²⁴ W. J. Long (2021), *Modern Bhutan's Buddhist Statecraft*, [w:] *A Buddhist Approach to International Relations*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-68042-8_5.

⁴²⁵ Szerzej o turystyce w Bhutanie: B. Ahuja (2023), *Enhancing Bhutan's Tourism Sector: Strategies for Success*, IndraStra Global 8; K. Schroeder (2015), *Cultural Values and Sustainable Tourism Governance in Bhutan*, Sustainability 7, DOI: 10.3390/su71215837.

tradycję⁴²⁶. Uważał on za niezwykle istotne, by zachować unikalną tożsamość narodową i skonceptualizował termin „szczęścia narodowego brutto” (ang. *Gross National Happiness*, GNH). Z tego powodu Bhutan przyjął strategię, w której GNH⁴²⁷ stanowi centralny punkt odniesienia dla skuteczności polityk publicznych⁴²⁸. Do 1999 r. Internet, jak i telewizja były zakazane, co oznacza, że kraj ten posiada jeden z najmłodszych na świecie systemów medialnych⁴²⁹. W 1998 r. przekazał władzę swojemu gabinetowi (pomimo oporu Zgromadzenia Narodowego oraz poddanych), a w 2001 r. zapoczątkował prace nad konstytucją Królestwa. Dotychczas funkcjonowanie systemu politycznego regulowane było w ramach rozdrobnionego ustawodawstwa⁴³⁰. W 2006 r. król Jigme Singye Wangchuck abdykował, a nowym monarchą został jego syn Jigme Khesar Namgyela Wangchucka i dokończył proces demokratyzacji państwa.

4.2. System polityczny i administracyjny Bhutanu

Bhutan jest dziedziczną monarchią konstytucyjną – urząd ten od 2006 r. sprawuje Jigme Khesar Namgyel Wangchuck będący królem (*Druk Gyalpo*). Językiem urzędowym jest *dzongkha*, spokrewniona z klasycznym językiem tybetańskim. Jest to jeden z 18 języków używanych w kraju, co znajduje swoje źródło w krajobrazie – górzysty teren oznaczał izolację, w której w głębokich dolinach powstawały różne języki i dialekty⁴³¹. Stolicą państwa jest Thimphu, które medialnie znane jest z tego, że jako jedyne miasto stołeczne nie posiada sygnalizacji świetlnej⁴³². Kraj podzielony jest na 20 dystryktów (*dzongkhag*) (część z nich posiada subdystrykty nazywane *dungkhags* – jest ich 15). Kolejny poziom samorządu terytorialnego stanowią grupy miejscowości (*gewog* lub *geog*, w literaturze tłumaczone często jako „bloki”), których jest 205, a te składają się z

⁴²⁶ K. Schroeder (2018), *Politics of Gross National Happiness. Governance and Development in Bhutan*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-65388-4, s. 52.

⁴²⁷ Szerzej o tej koncepcji w podrozdziale 4.2.2.

⁴²⁸ K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 1.

⁴²⁹ Szerzej o bhutańskim systemie medialnym: K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 76; S. Żyliński (2016), *System medialny Bhutanu – próba wstępnej analizy*, Zeszyty Prasoznawcze t. 59, nr 4(228), DOI: 10.4467/22996362PZ.16.042.5917.

⁴³⁰ H. See (2022), *op. cit.*, s. 462; W. J. Long (2021), *op. cit.*

⁴³¹ D. B. A. Santos, S. Dorji (2021), *Bhutan & Gross National Happiness*, [w:] R. Bourqia, M. Sili (red.), *New Paths of Development. Perspectives from the Global South*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-56096-6_14, s. 162.

⁴³² K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 1.

kilku *chiwog*. Zgodnie z ust. 3 Ustawy o samorządzie lokalnym Bhutanu „w każdym z dwudziestu *dzongkhagów* będą istniały władze lokalne. Każdy *dzongkhag* będzie podzielony na kilka *gewogów*. Większe *dzongkhagi* mogą być podzielone na *dungkhagi*, które składają się z kilku *gewogów*. *Gewog* składa się z kilku *chiwog*. *Chiwog* może składać się z kilku wiosek” [tłum. własne]⁴³³. Dodatkowo wyróżnia się samorzady miejskie lub obszary metropolitalne (*thromde*) – jeśli są one odpowiednio rozwinięte i zaludnione otrzymują klasę A i są zarządzane niezależnie, a w przypadku klasy B rządzone są przez administrację *gzungkhag* lub *gewog*⁴³⁴. *Dzongkhag Tshogdu* stanowi najwyższy organ decyzyjny w *dzongkhagach* i składa się z *Gupa* i *Mangmi*⁴³⁵ z każdego *gewog*, przedstawiciela *Dzongkhag Thromde* i jednego przedstawiciela *Dzongkhag Yenlag Thromdes* (czyli miasta satelickiego, którym najczęściej jest drugie co wielkości miasto w danym *dzongkhag*)⁴³⁶.

Bhutańską ustawę zasadniczą przyjęto w 2008 r. i utrzymano kierunek polityki społecznej i ekonomicznej, zapoczątkowany przez Jigme Singye Wangchucka⁴³⁷, czyli króla, który wezwał w swym dekreście do napisania konstytucji i szczegółowo określił zakres zagadnień, które powinna ona obejmować⁴³⁸. Przyjęcie konstytucji było poprzedzone wyborami parlamentarnymi, które rozpoczęły się 31 grudnia 2007 r.⁴³⁹, gdy obywatele wybrali członków 25-osobowej izby wyższej – Rady Narodowej (*Gyelyong Tshogde*)⁴⁴⁰, a trzy miesiące później 47 członków izby niższej, czyli Zgromadzenia Narodowego (*Gyelyong Tshogdu*). Podstawą prawną ich przeprowadzenia był dekret królewski. Unijna misja obserwacji wyborów uznała, że proces wyborczy generalnie spełniał standardy międzynarodowe⁴⁴¹, a Bhutan w sposób uporządkowany i pomyślny

⁴³³ *The Local Governments' Act of Bhutan* (2007), <https://www.nationalcouncil.bt/assets/uploads/docs/acts/2020/Local-Governance-Act-2007-English.pdf>, 14.09.2023.

⁴³⁴ Ministry of Works and Human Settlement of Bhutan (2011), *Thromde Rules of The Kingdom of Bhutan*, <https://www.moit.gov.bt/wp-content/uploads/2010/11/tmodeA57-2-2012.pdf>, 14.09.2023.

⁴³⁵ *Gupa* i *Mangmi* to wybrani przywódcy społeczności lokalnych z każdego *gewogu*. *Gupa* pełni funkcję przewodniczącego rady, a *Mangmi* pełni funkcję jego zastępcy.

⁴³⁶ *The Constitution of the Kingdom of Bhutan* (2008), <https://www.nab.gov.bt/assets/templates/images/constitution-of-bhutan-2008.pdf>, 01.09.2023.

⁴³⁷ A. Zwoliński (2013), *op. cit.*, s. 7.

⁴³⁸ V. Iyer (2019), *Constitution-Making in Bhutan: A Complex and Sui Generis Experience*, *The Chinese Journal of Comparative Law* nr 7(2), DOI: 10.1093/cjcl/cxz013, s. 373.

⁴³⁹ W części dzongkhagów wybory przeprowadzono 29 stycznia 2008 r. Szerzej: P. Choden (2007), *Another shot at selection*, <https://web.archive.org/web/20120722061107/http://www.kuenselonline.com/modules.php?name=News&file=article&sid=9504>, 01.09.2023.

⁴⁴⁰ Obywatele wybierają w wyborach bezpośrednich 20 członków Rady Narodowej – po jednym z każdego dystryktów, a pięciu mianuje król.

⁴⁴¹ M. Turner, S. Chuki, J. Tshering (2011), *Democratization by decree: the case of Bhutan*, *Democratization* nr 18(1), DOI: 10.1080/13510347.2011.532626, s. 184-185.

przeszedł zmianę formy rządów z monarchii absolutnej na monarchię konstytucyjną^{442, 443}. Konstytucja Bhutanu składa się z preambuły, 35 artykułów, które podzielone są na kolejne jednostki redakcyjne, a także 4 załączników. Każdy z nich omawia jedno zagadnienie jak np. kultura, obywatelstwo, parlament, partie polityczne. Warto zwrócić uwagę na preambułę, której treść jest następująca:

„My, naród Bhutanu:

BŁOGOSŁAWIENI przez Potrójny Klejnot, ochronę naszych bóstw opiekuńczych, mądrość naszych przywódców, wieczne szczęście Pelden Drukpa i przewodnictwo Jego Wysokości Druk Gyalpo Jigme Khesar Namgyel Wangchucka;

UROCZYŚCIE zobowiązujemy się wzmacniać suwerenność Bhutanu, chronić błogosławieństwa wolności, zapewniać sprawiedliwość i spokój oraz wzmacniać jedność, szczęście i dobrobyt ludzi po wsze czasy;

NINIEJSZYM wyświęcamy i przyjmujemy rzezoną Konstytucję Królestwa Bhutanu piętnastego dnia piątego miesiąca Roku Szczura, odpowiadającego osiemnastemu dniu lipca dwa tysiące ósmego roku” [tłum. własne]⁴⁴⁴.

Jednak, nie sama treść preambuły, a sposób jej przedstawienia jest szczególnie interesujący (Grafika 1).

Grafika 1.

Preambuła Konstytucji Bhutanu w wersji angielskiej oraz dzongkha

Źródło: *Constitution of Bhutan* (2008), https://www.nab.gov.bt/en/business/constitution_of_bhutan, 01.09.2023.

⁴⁴² European Union Election Observation Mission (2008), *National Assembly elections demonstrate a clear commitment of voters and state institutions to support democratic change in Bhutan*, https://www.eods.eu/library/PS%20BHUTAN%2025.03.2008_en.pdf, 01.09.2023.

⁴⁴³ Szerzej o demokratyzacji Bhutanu w rozdziale 4.2.1., a także [w:] J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein*, *Democratization* nr 24(4); M. Turner, S. Chuki, J. Tshering (2011), *op. cit.*

⁴⁴⁴ *Constitution of Bhutan* (2008), https://www.nab.gov.bt/en/business/constitution_of_bhutan, 01.09.2023.

Jak pisze Richard W. Whitecross: „W czterech rogach strony i wokół mandali znajdują się cztery białe muszle (przypominające te na pieczęci *Ngachudrukma* będącej symbolem Bhutanu i wyrazem jego identyfikacji filozoficzno-kulturowej i symbolizującej związek z nauczaniem Zhabdrunga), każda z pływającą wstęgą. Zewnętrzny krąg płomieni chroni wewnętrzny krąg lub ogrodzenie złotych *wadźr*. Wewnątrz kręgu *wadźry* znajduje się osiem kół *dharmy*, z których każde oddzielone jest ośmioma mantrami zapisanymi pismem *lantsa*, z właściwym tekstem preambuły w środku. Dokładna symbolika mandali preambuły może nie być w pełni zrozumiała dla zwykłych Bhutańczyków: na przykład białe muszle konch są związane między innymi z głoszeniem *buddhadharmy* [nauk Buddy – przyp. autora]” [tłum. własne]. Wersja tekstu w języku dzongkha jest bogatsza, silniej zakorzeniona w rytualnych praktykach państwa Drukpa, co pokazuje choćby pełniejsze odniesienie do szeregu bóstw odgrywających do dziś ważną rolę w lokalnych praktykach religijnych. Preambuła stanowi przypomnienie o tym, że czytający nie mogą pomijać wartości duchowych i kulturowych, którymi kierowali się twórcy ustawy zasadniczej⁴⁴⁵. Konstytucja stanowi w art. 3 ust. 1, że „buddyzm jest duchowym dziedzictwem Bhutanu, które promuje zasady i wartości, takie jak pokój, niestosowanie przemocy, współczucie i tolerancja”. Dodając w ust. 3, iż „promowanie duchowego dziedzictwa kraju jest obowiązkiem instytucji i osobistości religijnych, przy jednoczesnym zapewnieniu oddzielenia religii od polityki w Bhutanie. Instytucje i osobistości religijne powinny pozostać ponad polityką”. Buddyzm nie jest religią państwową⁴⁴⁶, choć preambuła, jak i przytoczone przepisy pokazują, że ma on gigantyczne znaczenie dla społeczeństwa i rządzących. Drukpa Kagyu, będąc gałęzią buddyzmu mahajana⁴⁴⁷, jest praktykowane przez 75% populacji Bhutanu⁴⁴⁸. Stanowi busołą nadającą kierunek podejmowanych działań, jednak jak warto raz jeszcze podkreślić – Bhutan nie jest formalnie państwem wyznaniowym⁴⁴⁹. Ciekawym tego wyrazem jest choćby prawny zakaz odnoszenia się do religii w celu zdobycia głosów w

⁴⁴⁵ R. W. Whitecross (2022), *op. cit.*, s. 85-86.

⁴⁴⁶ Odmienne – błędne stwierdzenie dość często spotyka się w literaturze.

⁴⁴⁷ Relacja między buddyzmem mahajana a Drukpa Kagyu polega na tym, że Drukpa Kagyu jest jedną z odmian linii Kagyu, która jest często uważana za część tradycji Mahajana.

⁴⁴⁸ A. Vajpayee, P. Sanghani (2022), *Eternal happiness and endurance of life through buddhism in Bhutan*, Manager - The British Journal of Administrative Management nr 58(151), s. 11.

⁴⁴⁹ R. W. Whitecross (2022), *The Zhabdrung's Legacy. Buddhism and Constitutional Transformation in Bhutan*, [w:] T. Ginsburg, B. Schonthal, *Buddhism and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, ISBN: 1009286048, s. 88.

trakcie wyborów powszechnych. Jednocześnie buddyzm promowany jest w praktyce jako religia państwowa⁴⁵⁰.

Zgodnie z art. 1. poświęconym królestwu w ogólności, Bhutan jest suwerennym królestwem (monarchią konstytucyjną), a władza należy do obywateli. Obowiązuje trójpodział władzy, a głową państwa jest król (*Druk Gyalpo*), który jest opiekunem sfery politycznej i religijnej, którą jednoczy (*Chhoe-sid-nyi*). Prawo dziedziczenia tytułu *Druk Gyalpo* należy wyłącznie do potomków Ugyena Wangchucka pochodzących z prawego łóża⁴⁵¹. Sukcesja dotyczy tylko osób sprawnych umysłowo i fizycznie, które nie poślubiły osoby, która nie była obywatelem Bhutanu od urodzenia. Po wstąpieniu na tron nowego monarchy członkowie rodziny królewskiej, jak również członkowie parlamentu i wysocy rangą urzędnicy muszą złożyć przysięgę wierności. Monarcha, zgodnie z ustawą zasadniczą, pełni rolę głowy państwa, a także jest „symbolem jedności Królestwa i narodu”. Wykorzystuje swoje królewskie prerogatywy, aby promować pozytywne relacje z innymi krajami, przyjmując gości z zagranicy i odwiedzając inne państwa. Ma prawo nadawać tytuły i wręczać symboliczne prezenty, zgodnie z tradycją. Może również decydować o nadaniu obywatelstwa, ziemi i innych korzyści, a także łagodzić wyroki oraz udzielać amnestii i ułaskawień. Do jego obowiązków należy także mianowanie osób na stanowiska publiczne, które zostały wybrane w wyborach ogólnokrajowych. Unikalnym aspektem Konstytucji jest zapis, który zobowiązuje króla do ustąpienia z tronu po ukończeniu 65 lat, o ile jego następca jest dorosły. Istnieją także inne warunki, które wymagają rezygnacji z tronu, takie jak naruszenie Konstytucji lub ciężkie upośledzenie umysłowe. Ciałem doradczym króla jest Tajna Rada, w skład której wchodzi jeden członek wybrany przez Radę Ministrów, jeden wybrany przez Radę Narodową oraz czterech wybranych przez króla. System dualnych rządów został zmodernizowany, gdyż wpływ *Je Khenpo*, który jest wybierany przez króla po rekomendacji Pięciu Loponów, został ograniczony, ale nadal utrzymuje silną pozycję. Jest on zwykle postrzegany jako najważniejszy doradca *Druk Gyalpo*. *Je Khenpo* głównie zajmuje się mianowaniem wybitnych mnichów na stanowiska *Loponów* (nauczycieli), którzy wraz z nim i świeckim sekretarzem pełnią funkcje w Komisji ds. Monastycznych (*Dratshang Lhentshog*). Bierne prawo wyborcze ma charakter ekskluzywny i elitarny, gdyż kandydować mogą jedynie absolwenci uniwersytetów posiadający obywatelstwo.

⁴⁵⁰ *Ibidem*, s. 74

⁴⁵¹ Szerzej o wyborze monarchy w przypadku śmierci, abdykacji, niemożności sprawowania władzy, zasad i warunków powołania Rady Regencyjnej: K. Sopolńska (2019), *op. cit.*, s. 232.

Do Zgromadzenia Narodowego wybierani są tylko członkowie dwóch partii, które wyłoniono w wyborach podstawowych. Oznacza to, że procedura wyborcza obejmuje dwa etapy – pierwszy, gdy dochodzi do wyboru dwóch partii z największym poparciem i drugi, którym są wybory właściwe spośród kandydatów tych dwóch ugrupowań. Zakazane jest przechodzenie z jednego ugrupowania do drugiego w trakcie trwania kadencji parlamentu. Partie polityczne muszą uznawać interes narodowy za dobro najwyższe, jak również promować jedność narodową i rozwój gospodarczy, a także dążyć do zapewnienia dobrobytu narodowi bhutańskiemu. Tym samym demokracja ma charakter ograniczony. Władzę ustawodawczą sprawuje król, Rada Narodowa i Zgromadzenie Narodowe. Zgodnie z Konstytucją, premierem zostaje kandydat partii, która zdobywa większość w Zgromadzeniu Narodowym. Pozostali członkowie rady ministrów, będącej władzą wykonawczą, są mianowani przez króla na wniosek premiera. Członkowie Rady Narodowej nie mogą należeć do partii politycznej, a tym samym zakazane jest łączenie mandatu obu izb parlamentu. W celu zapewnienia równej i sprawiedliwej reprezentacji obywateli przewidziany jest limit zgodnie z którym z każdego *dzongkhagu* pochodzić może maksymalnie dwóch ministrów. Władzę sądowniczą sprawują Królewskie Sądy Sprawiedliwości, do których wliczyć należy: Sąd Najwyższy, Sąd Wysoki, Sąd Okręgowy, Sąd *Dungkhag* oraz inne sądy i trybunały powoływane przez króla na zlecenie Krajowej Komisji Sądowej. Najwyższy sędzia Bhutanu jest wybierany spośród sędziów Sądu Najwyższego lub wybitnych prawników przez *Druk Gyalpo*, we współpracy z Krajową Komisją Sądową. Sąd Najwyższy pełni funkcję najwyższego organu, który ma kompetencję do rozpatrywania odwołań od wyroków, zarządzeń lub decyzji Wysokiego Sądu we wszystkich sprawach. Ponadto, Sąd Najwyższy ma obowiązek chronić przestrzegania Konstytucji⁴⁵².

4.2.1. Proces demokratyzacji a pozycja monarchy w systemie politycznym Bhutanu

Badacze piszą o „monarchicznej demokracji kierowanej”, gdyż *Druk Gyalpo* jako m.in. głowa państwa i naczelny zwierzchnik sił zbrojnych nadal ma znaczący wpływ poprzez formalne możliwości sprzeciwu w procesie podejmowania decyzji politycznych,

⁴⁵² The Constitution of the Kingdom of Bhutan (2008), *op. cit*; K. Sopolńska (2019), *op. cit*.

szczególne w kontekście wyboru większości kluczowych stanowisk we wszystkich trzech głównych filarach systemu politycznego⁴⁵³. Pozostaje on więc głównym interesariuszem w ramach systemu politycznego. Demokracja ma charakter ograniczony. Wszyscy kandydaci muszą mieć wyższe wykształcenie, co oznacza, że jedynie kilka procent populacji ma bierne prawo wyborcze. Dodatkową cechą specyficzną nowej Konstytucji (co opisano we wcześniejszym rozdziale) jest podział powszechnych wyborów na dwa etapy. W drugim etapie udział mogą brać jedynie dwie partie, które zgromadzą największą liczbę głosów. Dominujące dwie partie w bhutańskim systemie politycznym składają się głównie z jego interesariuszy, a monarchia zajmuje istotne miejsce w ich programach politycznych⁴⁵⁴.

Warto przypomnieć, że demokracja kraju nastąpiła nie za sprawą kolonializmu, jak w Malezji, ani w wyniku działalności ruchów demokratycznych, jak w Nepalu w latach 90. XX w.⁴⁵⁵ Zmiana systemu rządów, jak już wskazano w rozdziale 4.2.1., nastąpiła z inicjatywy i za sprawą monarchów⁴⁵⁶. Monarchowie byli wiodącą siłą zmian – pomimo obojętności, czy nawet sprzeciwu obywateli, co pokazuje poziom kultury politycznej Bhutanu⁴⁵⁷. Samuel Huntington słusznie wskazywał, że współcześni monarchowie stoją przed fundamentalnym dylematem dotyczącym przyszłości monarchii⁴⁵⁸. Z jednej strony władca musi scentralizować władzę, by promować kompleksowy rozwój społeczny i gospodarczy. Z drugiej, tworzy to nowe elity polityczne, co może wpływać na pozycję monarchy, gdyż mogą one chcieć zwiększenia swojej partycypacji w życiu politycznym. Zahamowanie postępu wzmaga jednak ryzyko buntu społecznego. Możliwe scenariusze w przypadku tzw. „dylematu króla” to: porzucenie modernizacji i zachowanie absolutyzmu; abdykacja i rezygnacja z systemu

⁴⁵³ Szerzej. M. Miyamoto (2017), *A Form of “Democratization Project” in Contemporary Bhutan: Being Apolitical and Being Religious*, [w:] J. D. Schmidt (red.) *Development Challenges in Bhutan*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5_6, s. 96.

⁴⁵⁴ M. Hutt (2017), *Sociocultural and Political Change in Bhutan Since the 1980s: Reflections from a Distance* [w:] J. D. Schmidt (red.) *Development Challenges in Bhutan*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5_11, s. 22.

⁴⁵⁵ R. W. Whitecross (2022), *op. cit.*, s. 73.

⁴⁵⁶ Pamiętać należy, że powolny proces demokracji systemu rozpoczął się w trakcie rządów trzeciego i czwartego króla, którzy reformowali system polityczny, tworząc podwaliny dzisiejszego ustroju np. poprzez powołanie Zgromadzenia Narodowego w 1953 r. i dokonywane na przestrzeni dekad reformy strukturalne. Zob. M. Miyamoto (2017), *op. cit.* s. 96.

⁴⁵⁷ Por. S. Kinga (2020), *Democratic Transition in Bhutan: Political Contests as Moral Battles*, Oxon, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 978-0-367-34834-2 s. 39; V. Iyer (2019), *op. cit.*, s. 360; K. Sopolińska (2019), *op. cit.*, s. 230; J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *op. cit.*, s. 8; M. Turner, J. Tshering (2014), *Is democracy being consolidated in Bhutan?*, *Asian Politics & Policy* nr 6(3), s. 413; M. Turner, S. Chuki, J. Tshering (2011), *op. cit.*, s. 202.

⁴⁵⁸ S. P. Huntington (1968), *Political Order in Changing Societies*, New Heaven, Londyn: Yale University Press, 593209968.

monarchicznego; próba zinstytucjonalizowanego uczestnictwa narodu w systemie monarchicznym. Zdaniem S. Huntingtona przywódcy tradycyjnych monarchii nie mają innej możliwości, jak tylko podjąć się trudnej próby reform społecznych i gospodarczych, a w tym celu konieczna jest centralizacja władzy⁴⁵⁹. Przez dekady prognozę Huntingtona w praktyce potwierdzały liczne przypadki państw, gdzie dochodziło do zmian systemu politycznego i likwidacji monarchii, bądź ograniczenia roli króla do rytuałów i symbolu pewnej tradycji⁴⁶⁰. Niemniej jednak wiele z jego przewidywań nie sprawdziło się i ustąpiły one miejsca w rzeczywistości m.in. teorii kooptacji nowych grup społecznych bądź sytuacji, w której doszło do nieprzewidywanego obsadzenia kluczowych miejsc w scentralizowanym systemie przez członków rządzącej dynastii⁴⁶¹.

Żeby mieć pełny obraz sytuacji, należy odpowiedzieć sobie na pytanie, co było faktycznym motywatorem dla monarchów, by dokonać demokratyzacji Bhutanu. Kinley Dorji, pisząc w 1994 r. o tym procesie z perspektywy Thimphu, wskazywał na wzrost nacisków na króla w czasie, gdy przewodził on narodowi w walce o przetrwanie kraju oraz ochronę rzadkiej i wyjątkowej kultury z punktu widzenia światowego dziedzictwa⁴⁶². Nie było jednak elementów, które zazwyczaj prowadzą do upadku autorytarnych władców i monarchii, a sytuacja raczej zachęcała do utrzymania *status quo*⁴⁶³. Nie ma jednego głównego czynnika, którym byłyby powszechne wewnętrzne żądania bądź zewnętrzny przymus, a na taką decyzję składają się zdaniem autora:

1) Historia Tybetu i Sikkimu.

Stworzenie ram GNH miało u swej podstawy operacjonalizację tradycyjnych wartości buddyjskiej kultury Drukpa, czego celem była ochrona tradycji przed globalizacją i geopolityczną rywalizacją Indii i Chin. Po aneksji Tybetu przez Chiny, jak również Sikkimu (ostatni władca Sikkimu był wujem ówczesnego króla Bhutanu) przez Indie, czyli dwóch buddyjskich królestw, potrzebne było podkreślenie tożsamości narodowej i troska o jedność narodową. Demokratyzacja umożliwiła wdrożenie GNH jako elementu planowania, wdrażania i ewaluacji polityk publicznych, o czym szerzej w podrozdziale 4.2.2⁴⁶⁴.

⁴⁵⁹ S. P. Huntington (1966), *The Political Modernization of Traditional Monarchies*, Daedalus, Summer nr 95(3), Tradition and Change.

⁴⁶⁰ J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *op. cit.*, s. 1.

⁴⁶¹ Szerzej: C. W. Jones (2012), *Representation Without Taxation: The King's Dilemma 2.0*, <https://ssrn.com/abstract=2104559>, 06.10.2023, s. 4.

⁴⁶² K. Dorji (1994), *Bhutan's Current Crisis: A View from Thimphu* [w:] M. Hutt (red.), *Bhutan: Perspectives on Confused and Dissent*, Gartamore: Strachan-Kiscadale Ltd., s. 95.

⁴⁶³ M. Turner, S. Chuki, J. Tshering (2011), *op. cit.*, s. 201.

⁴⁶⁴ H. See (2022), *op. cit.*, s. 4-5.

2) Obserwacja przykładów innych państw, w tym w szczególności Nepalu i Indii.

Po przywróceniu demokracji wielopartyjnej w formie monarchii konstytucyjnej w 1990 r. doszło do wielu patologii systemu, m.in. niestabilności rządów, korupcji i nepotyzmu, konfliktów etnicznych i regionalnych, działalności grup separatystycznych. Dla rządzących z kolei bodźcem do reform mogły być wydarzenia z roku 2001 r., gdy książę i następca tronu Dipendra zamordował króla, królową oraz 7 innych członków rodziny królewskiej, ranił 4, a następnie popełnił samobójstwo. W następstwie masakry doszło do jeszcze większej destabilizacji systemu politycznego, która doprowadziła do zniesienia monarchii w 2008 r. i ustanowienia republiki. Indie w latach 90. zmagaly się z kryzysem gospodarczym, polityczną niestabilnością, kilkukrotnymi zmianami koalicyjnych rządów, głośnymi skandalami korupcyjnymi, nepotyzmem, a także napięciami społecznymi i działalnością ruchów separatystycznych i organizacji terrorystycznych (m.in. w Kaszmirze i Pendżabie).

3) Naciski międzynarodowe oraz troska o jedność narodową.

Brak znaczącej opozycji w kraju, jak również ruchów demokratycznych⁴⁶⁵ i istotnych nacisków międzynarodowych nie oznacza, że głosy na temat łamania praw człowieka nie pojawiały się w kontekście Bhutanu, w szczególności w latach 80. Wskazana dekada to czas napięć etnicznych i kulturowych pomiędzy wyznającą w większości hinduizm nepalskojęzyczną społecznością (określaną jako Lhotshampas⁴⁶⁶ [„ludzie południa”]) i stanowiącą blisko 1/3 wszystkich mieszkańców kraju) a rządami Bhutanu. Władza zdała sobie wówczas sprawę ze skali nielegalnej imigracji osób pochodzenia nepalskiego do Bhutanu, jak również z długoterminowego braku integracji. Kamieniem milowym była ustawa o małżeństwach z 1980 r., która odradzała zawierania małżeństw z obcokrajowcami, co wymierzone było głównie w Lhotshampas. Osoby żyjące w takich małżeństwach nie mogły od tego momentu

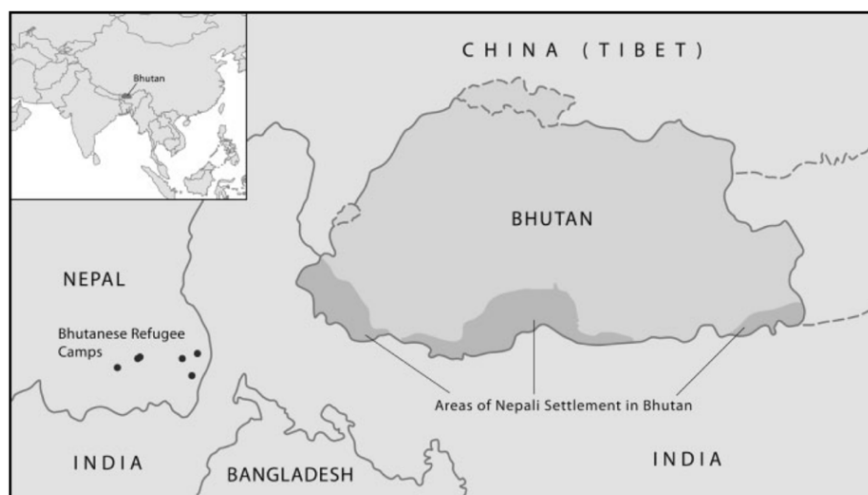
⁴⁶⁵ Na przestrzeni dekad pojawiały się żądania demokracji i respektowania praw człowieka, jednak były one tłumione, a władza dbała również o to, by głoszące te hasła bhutańskie organizacje polityczne na wygnaniu nie mogły skutecznie działać. Zob. D. Rizal (2015), *The Royal Semi-Authoritarian Democracy of Bhutan*, Lanham, Boulder, Nowy Jork, Londyn: Lexington Books, ISBN: 978-1-4985-0747-9, s. 106-111; 119.

⁴⁶⁶ Szerzej o Lhotshampas: K. R. Barman (2009), *Ethnic Mosaic and the Cultural Nationalism of Bhutan*, [w:] E. Kolig, V. SM. Angeles, S. Wong (red.) *Identity in Crossroad Civilisations*, Amsterdam University Press, s. 59; Norwegian Refugee Council (2008), *Bhutan: Land of happiness for the selected*, NRC Reports nr 1, s. 4; J. Y. Thinley. (1994), *Bhutan: A Kingdom Besieged*, [w:] M. Hutt (red.), *Bhutan: Perspectives on Confused and Dissent*, Gartamore: Strachan-Kiscadale Ltd.

awansować w pracy w administracji publicznej, miały ograniczony dostęp do ziemi, środków produkcji rolnej czy edukacji. Obawa o to, że może to zagrozić integralności kraju, zakończyła się represjami w ramach polityki „jeden naród, jeden lud”. Na podstawie licznych przepisów prawnych wymagano identyfikacji każdego mieszkańca z kulturą kraju (m.in. poprzez przymus stosowania narodowego kodeksu ubioru i etykiety Bhutanu – *Driglam Namzha*⁴⁶⁷ – pod groźbą kar finansowych), jak również praktykowania języka dzongkha⁴⁶⁸. Dzongkha została umocniona jako język narodowy, a nauczanie języka nepalskiego zostało wycofane ze szkół. Tym samym narzucanie swoistego nacjonalizmu kulturowego pozbawiało praw obywatelskich, jak również dostępu do edukacji, pracy czy opieki zdrowotnej. Przeprowadzono również spis powszechny, w wyniku którego wiele osób niemogących przedstawić dowodu na zamieszkiwanie Bhutanu przed 1958 r. (czyli przed wejściem w życie pierwszej ustawy o obywatelstwie) i znajomość drukpa zostało uznanych za nielegalnych imigrantów. Spotkało się to wszystko z naturalnym oporem, z powodu którego wiele tysięcy Lhotshampas zostało oskarżonych o separatyzm i podżeganie do buntu, a następnie deportowanych. Około 100 000 nepalskich Bhutańczyków, czyli 1/6 całej populacji kraju, znalazło się w obozach dla uchodźców w Nepalu⁴⁶⁹ (Ryc. 18.).

Ryc. 18.

Mapa Bhutanu i sąsiadujących państw z oznaczeniem terytoriów zamieszkiwanych przez Lhotshampas oraz obozów dla uchodźców z Bhutanu na terenie Nepalu.

Źródło: L. Pellegrini, L. Tasciotti (2014), *Bhutan: Between Happiness and Horror*, Capitalism Nature Socialism nr 25(3), DOI: 10.1080/10455752.2014.898673.

⁴⁶⁷ Zob.: L. K. Christensen (2018), *Silence in the Land of the Thunder Dragon*. Rozprawa doktorska, Aalborg University, DOI: 10.5278/vbn.phd.socsci.00079, s. 20-22; K. R. Barman (2009), *op. cit.*, s. 61.

⁴⁶⁸ L. Pellegrini, L. Tasciotti (2014), *Bhutan: Between Happiness and Horror*, Capitalism Nature Socialism nr 25(3), DOI: 10.1080/10455752.2014.898673, s. 106; K. R. Barman (2009), *op. cit.*, s. 62.

⁴⁶⁹ M. Hutt (2005b), *The Bhutanese Refugees: Between verification, repatriation and royal realpolitik*, Peace and Democracy in South Asia nr 1(1); K. R. Barman (2009), *op. cit.*, s. 62.

Należy zaznaczyć jednak, że kwestia ta była bliska rozwiązania w momencie, gdy rozpoczęły się demokratyczne reformy, gdyż rządy Kanady, Australii, Nowej Zelandii, Holandii i Norwegii zgodziły się w 2006 r. na przesiedlenie uchodźców z południowego Bhutanu do swoich krajów⁴⁷⁰. Fakt jednak, że w ramach Konstytucji nie określono religii państwowej, może podpowiadać, że jedną z intencji demokratyzacji było zapewnienie jedności narodowej. Nie należy jednak wskazywać, że był to jeden z głównych czynników, a twierdzący tak badacze pomijają czas i kolejność podejmowania decyzji. Podobne wnioski jak Autor wyciągają m.in. Jack Corbett, Wouter Veendaal i Lhawang Ugye⁴⁷¹.

4) Zachęty finansowe ze strony Indii.

Część badaczy wskazuje, że jednym z ważnych motywatorów było zwiększenie pomocy rozwojowej Indii dla Bhutanu o 50% z uwagi na podjęcie reform demokratycznych. Można mieć jednak wątpliwości, czy faktycznie tak było, gdyż zwiększenie pomocy nastąpiło bezpośrednio po operacji wojskowej All Clear, wymierzonej przez Królewską Armię Bhutanu przeciwko indyjskim grupom bojowników, którzy nielegalnie szukali schronienia w tym kraju⁴⁷².

5) Wzrost wpływów komunistycznych w regionie i aktywności maoistów.

Na przełomie wieków wzrosła w regionie aktywność grup maoistycznych, w szczególności w Nepalu. Pojawiły się obawy, że zinfiltrowali oni obozy zamieszkane przez Lhotshampas. W 2001 r. powołana do życia została Komunistyczna Partia Bhutanu (Marksistowsko-Leninowsko-Maoistyczna) oraz jej zbrojne skrzydło, czyli terrorystyczna organizacja o nazwie *Bhutan Tiger Force* (BTF). Jako ciekawostkę wskazać warto, że w 2008 r. po transformacji Bhutanu w monarchię konstytucyjną dokonali oni kilku eksplozji na terenie całego kraju, w tym w stolicy⁴⁷³. Demokratyzacja kraju z całą pewnością nie sprzyja popularności podziemnych ugrupowań politycznych.

⁴⁷⁰ J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *op. cit.*, s. 9; T. Piper (1995), *The Exodus of Ethnic Nepalis from Southern Bhutan*, <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6c08.html>, 08.10.2023.

⁴⁷¹ Szerzej: J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *op. cit.*, s. 9.

⁴⁷² *Ibidem*, s. 10.

⁴⁷³ Szerzej: *The Bhutan Insurgencies* (2009), <https://thedi diplomat.com/2009/05/the-bhutan-insurgencies/>, 08.10.2023.

6) Podatność rodziny królewskiej na konflikty.

Jednym z powodów masakry, która wydarzyła się w Nepalu, były konflikty rodzinne, tj. najprawdopodobniej problemy matrymonialne księcia Dipendry. Dworskie intrygi i zazdrość związane z sukcesją są obecne prawdopodobnie w każdej rodzinie królewskiej. Oznacza to, że również rodzina Wangchuck podatna jest na różne napięcia, które w przypadku Nepalu zakończyły się tragicznie. Z tego powodu roztropność nakazywała podjąć działania, które zapobiegą takiej ewentualności w Bhutanie. Z tej perspektywy decyzja o poszerzeniu władzy była decyzją bardzo rozważną i dalekowzroczą⁴⁷⁴. Dhurba Rizal wskazuje dodatkowo, że towarzysząca finalizacji prac nad konstytucją abdykacja króla Jigme Singye Wangchucka, była próbą wygaszenia konfliktów i spisków, które obecne były wówczas w pałacu królewskim. Miało to również niejako uwolnić rodzinę królewską z grzechu czystek etnicznych⁴⁷⁵.

7) Próba umiejscowienia monarchii w godnym i odpowiadającym zmieniającemu się światowi miejscu.

Wydarzenia w Nepalu pokazały jeszcze jedną rzecz, a mianowicie, że monarchia absolutna staje się reliktem coraz częściej zastępowanym innymi rozwiązaniami. Z tego powodu roztropniej było partycypować w tym, co nieuniknione, z uwagi na globalizację i związaną z nią powszechną promocję praw człowieka oraz wartości demokratycznych. Król wykorzystał więc dynastyczną legitymizację, by stworzyć skuteczny i podporządkowany mu aparat państwowy w ramach systemu, w którym nie istnieje zagrożenie ze strony opozycji. Michael Hutt pisze nawet, że bhutańska monarchia „zabezpieczyła sobie długoterminową przyszłość dzięki sponsorowanemu przez pałac procesowi demokratyzacji” [tłum. własne]⁴⁷⁶. Dodatkowo, król stał się dla wielu symbolem jedności narodowej, obrońcą demokracji⁴⁷⁷, a jako dysponent zasobów narodowych takich jak ziemia i obywatelstwo jest niezbędny do budowy nowoczesnego państwa⁴⁷⁸. Dhurba Rizal pisze nawet o „królewskiej półautorytarnej

⁴⁷⁴ V. Iyer (2019), *op. cit.*, s. 367-368.

⁴⁷⁵ Szerzej: D. Rizal (2015), *op. cit.*, s. 29-30

⁴⁷⁶ M. Hutt (2017), *op. cit.*, s. 21.

⁴⁷⁷ W. Bothe (2015), *In the name of king, country, and people on the Westminster model and Bhutan's constitutional transition*, Democratization nr 22(7), DOI: 10.1080/13510347.2014.959437, s. 1342.

⁴⁷⁸ M. Miyamoto (2017), *op. cit.*, s. 102.

demokracji” i „jigmekracji”, gdyż poza prawną pozycją monarchii istotne jest osadzenie monarchistów w centrum życia społecznego, politycznego i gospodarczego. Przykładem może być to, że w pierwszych wyborach powszechnych udział wzięły tylko dwie partie, gdyż Zjednoczona Partia Ludowa Bhutanu nie uzyskała rejestracji. Komisja wyborcza odmówiła, gdyż jej kandydaci mieli nie posiadać odpowiednich kwalifikacji. Było to jedyne ugrupowanie opozycyjne względem króla. W wyborach udział wzięła Partia Ludowa Demokratyczna, którą kierował wuj króla, a także Druk Phuensum Tshogpa, prowadzona przez krewnego rodziny królewskiej, bliskiego współpracownika monarchy i jednego z pomysłodawców czystek etnicznych Lhotsampas⁴⁷⁹.

Zgodnie z teorią S. Huntingtona władca dzieli się władzą, gdy może to pomóc mu utrzymać władzę, jednak ostatecznie nowe elity polityczne prowadzą do umniejszenia jego roli. W przypadku Bhutanu wydaje się raczej, że król zacementował na dłuższy czas znaczenie monarchii w życiu społecznym i politycznym, gdyż jest on ojcem demokracji (która jest jego darem dla poddanych) i jej fundamentalnym elementem. Warto nadmienić, że S. Huntington nie uwzględnił tego, że małe państwa mają to do siebie, że władcy zachowują legitymizację pomimo reform demokratycznych. Ich wielkość sprawia, że są one wierne instytucjonalnie, tj. konserwatywne w podejściu do kluczowych cech systemu politycznego, gdyż minimalizuje to ryzyko jego niestabilności. Jest to wynikiem naturalnej podatności na zagrożenia ze strony większych państw. Drugim istotnym czynnikiem, wynikającym z wielkości państwa i relatywnie niewielkiej liczby mieszkańców, jest zmniejszony dystans społeczny. Prowadzi on do koncentracji władzy głównie w rękach jednostek aniżeli instytucji prawnych, gdyż obywatele skupiają się na cechach jednostki. Król odgrywa wiele ról społecznych, politycznych, religijnych, gospodarczych, które w większych państwach realizowane są przez różne osoby. Utrzymaniu osobistej władzy sprzyja to, że nie jest on odległą postacią, a osobą bliską obywatelom⁴⁸⁰. Proces demokratyzacji Bhutanu pokazuje, że w kraju tym udało się uniknąć „dylematu króla”, gdzie z racji roli monarchy w systemie politycznym małego państwa oraz specyficznego kierunku rozwoju opartego o GNH nie grozi mu umniejszenie, zapomnienie czy obalenie. Król jest zarówno strażnikiem tradycji, jak również opiekunem toczącej się demokratyzacji i modernizacji (która podporządkowana

⁴⁷⁹ D. Rizal (2015), *op. cit.*, s. 33.

⁴⁸⁰ J. Corbett, W. Veendaal, L. Ugyel (2016), *op. cit.*, s. 3.

jest szczęściu narodowemu brutto). Widać to choćby w tym, że to król wskazał zakres tematyczny Konstytucji, a jednym z jej oficjalnych źródeł wskazanych przez komisję ją opracowującą są wizje króla Jigme Singye Wangchuka na temat jej kształtu⁴⁸¹. Jest on dodatkowo gwarantem rozwoju i dobrobytu, a tym samym w ramach „monarchicznej demokracji kierowanej” nie grozi mu umniejszenie roli.

4.2.2. Szczęście narodowe brutto

Szczęście narodowe brutto zostało po raz pierwszy wspomniane w latach 70. przez czwartego króla Bhutanu Jigme Singye Wangchucka, gdy uznał, że celem rządu nie może być zwiększanie wartości produktów i usług wytworzonych w kraju, a zwiększanie szczęścia obywateli^{482, 483}. Stwierdził on w jednej ze swych wypowiedzi: „Szczęście narodowe brutto jest dla mojego narodu pomostem między podstawowymi wartościami takimi jak dobroć, równość i człowieczeństwo, a koniecznym dążeniem do wzrostu gospodarczego. Działa ono jako nasze narodowe sumienie, które prowadzi nas do podejmowania mądrych decyzji dla lepszej przyszłości”⁴⁸⁴ [tłum. własne]. Gospodarka jest jedynie narzędziem społeczeństwa, a więc jej wzrost nie może podważać i niszczyć wartości pozaekonomicznych, takich jak środowisko naturalne i dobrostan człowieka⁴⁸⁵. Koncepcja tego wskaźnika opiera się na rozumieniu rozwoju, które wykracza poza wzrost gospodarczy i obejmuje wiele powiązanych z sobą wymiarów życia społecznego, politycznego, kulturowego i środowiskowego. Rozwój musi

⁴⁸¹ V. Iyer (2019), *op. cit.*, s. 376.

⁴⁸² A. Bencsik (2023), *Organisational happiness based on 'GNH of Business' in a non-Buddhist environment*, *Current Psychology*, DOI: 10.1007/s12114-023-04688-w, s. 6.

⁴⁸³ Część badaczy wskazuje, że GNH jako takie pojawiło się wcześniej niż w latach 70. XX w., a narracja władz stanowi „tradycję wymyśloną”, która legitymizuje *status quo* poprzez gloryfikowanie fikcyjnej przeszłości. Zbudowanie tej tradycji umożliwić miało przyjęcie GNH jako podstawy organizacji bhutańskiego państwa, choć do czasu operacjonalizacji pojęcia na początku XXI w. było to tylko niejasne pojęcie. Warto zaznaczyć, że nie ma ostatecznego i wiarygodnego źródła potwierdzającego, że czwarty król wspominał o GNH w latach 70., a pierwszy artykuł prasowy na ten temat opublikowano w 1980 r. Szerzej: L. Ugyel, M. Givel, D. Chophel (2022), *op. cit.*; K. Masaki, J. Tshering (2021), *Exploring the Origins of Bhutan's Gross National Happiness*, *Journal of South Asian Development* nr 16(2), DOI: 10.1177/09731741211039049; L. T. Munro (2015), *Where did Bhutan's Gross National Happiness come from? The origins of an invented tradition*, *Asian Affairs* nr 47(1), DOI: 10.1080/03068374.2015.1128681.

⁴⁸⁴ Gross National Happiness Centre (2013), <https://www.facebook.com/GNHCentre/posts/quote-from-our-king-of-bhutan-his-majesty-jigme-khesar-namgyel-wangchuck-today-g/462230373841877/>, 10.10.2023.

⁴⁸⁵ K. Sharma (2020), *op. cit.*, s. 416.

przynosić korzyści zarówno dzisiaj, jak i dla przyszłych pokoleń. Jak określił to Kent Schroeder – jest to próba holistycznego ujęcia rozwoju, który odnosi się do wielu płaszczyzn bycia człowiekiem⁴⁸⁶. Tym samym nieekonomiczne wartości mają taką samą wartość i priorytet w kształtowaniu polityk publicznych⁴⁸⁷, a celem jest osiągnięcie harmonijnej równowagi pomiędzy materialnymi, duchowymi, emocjonalnymi i kulturowymi potrzebami człowieka⁴⁸⁸. Celem jest szczęście i dobro istot ludzkich, jak i nieludzkich. GNH stara się równoważyć wzrost gospodarczy i dobrobyt niematerialny⁴⁸⁹, a działania podejmowane przez polityków i instytucje publiczne powinny kierować się tym, czy zwiększają one ogólne szczęście istot ludzkich, jak i nieludzkich⁴⁹⁰.

GNH, będące wielowymiarową i zintegrowaną koncepcją, stanowi syntezę czterech filarów dzielących się na dziewięć dziedzin. Owa integracja zakorzeniona jest w wartościach buddyjskich, rozumianych zgodnie z Konstytucją jako kulturowe dziedzictwo Bhutanu⁴⁹¹. Buddyzm podkreśla znaczenie współczucia i troski o szczęście każdej czującej istoty⁴⁹². Cztery filary bazujące na kontekście kulturowym, społecznym, ekonomicznym i duchowym to:

- dobre rządzenie – zgodnie z art. 9 ust. 2 Konstytucji państwo powinno dążyć do zapewnienia takich warunków, które umożliwią dążenie do szczęścia narodowego brutto⁴⁹³.
- zrównoważony rozwój społeczno-gospodarczy – wszyscy obywatele powinni korzystać z bezpłatnej edukacji, stałych źródeł dochodu, dostępu do bezpłatnej opieki zdrowotnej i sprawiedliwego społeczeństwa.
- zachowanie i promocja kultury – zdolność państwa do podtrzymywania i rozwoju praktyk i tożsamości kulturowej.

⁴⁸⁶ K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 2.

⁴⁸⁷ K. Sharma (2020), *op. cit.*, s. 416.

⁴⁸⁸ B. P. Mathur (2017), *An Alternative Philosophy of Development. From economism to human well-being*, Londyn, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9781138693128, s. 229.

⁴⁸⁹ K. Masaki (2022), *Exploring the 'Partial Connections' between Growth and Degrowth Debates: Bhutan's Policy of Gross National Happiness*, *Journal of Interdisciplinary Economics* nr 34(1), DOI: 10.1177/02601079211032103, s. 87.

⁴⁹⁰ D. B. A. Santos, S. Dorji (2021), *op. cit.*, s. 164.

⁴⁹¹ K. Schroeder (2015), *op. cit.*, s. 16618.

⁴⁹² D. B. A. Santos, S. Dorji (2021), *op. cit.*, s. 162.

⁴⁹³ Co ciekawe, odniesienie do szczęścia jako celu polityki państwa pojawiło się w Bhutanie już wcześniej za sprawą kodeksu Tsa Yig Chenmo uchwalonego w 1629 r. przez samego Shabdrunga Ngawang Namgyala. Szerzej: M. Givel, L. Figueroa (2014), *Early Happiness Policy as a Government Mission of Bhutan: A Survey of the Bhutanese Unwritten Constitution from 1619 to 1729*, *Journal of Bhutan Studies* nr 31.

- ochrona środowiska – art. 5 ust. 3 wskazuje, że minimum 60% powierzchni kraju stanowić muszą lasy⁴⁹⁴. Jednocześnie od przyjęcia Konstytucji poziom zalesienia wzrósł i w 2019 r. wynosił aż 71%⁴⁹⁵.

W 2005 r. rząd królewski Bhutanu postanowił opracować Indeks GNH, by zoperacjonalizować ten wskaźnik. W 2006 r. i 2008 r. przeprowadzono szereg badań pilotażowych zawierających ponad 1000 zmiennych, czego efektem było opracowanie indeksu składającego się z 9 domen i 33 wskaźników⁴⁹⁶ (Tab. 3).

Tabela 3.

Szczęście narodowe brutto – składowe

Domeny GNH	Wskaźniki GNH w indeksie GNH
1. Standard życia	1. Dochód <i>per capita</i> 2. Majątek 3. Mieszkanie
2. Dobre rządy	1. Partycypacja polityczna 2. Usługi 3. Efektywność zarządzania 4. Prawa podstawowe
3. Edukacja	1. Piśmienność 2. Szkolnictwo 3. Wiedza 4. Wartości
4. Zdrowie	1. Zdrowie seksualne i reprodukcyjne 2. Dni zdrowia 3. Niepełnosprawność 4. Zdrowie psychiczne
5. Różnorodność ekologiczna i odporność	1. Szkody wyrządzone przez dzikie zwierzęta 2. Problemy miejskie 3. Odpowiedzialność za środowisko 4. Kwestie ekologiczne
6. Witalność społeczna	1. Darowizny 2. Bezpieczeństwo 3. Relacje ze społecznością 4. Rodzina
7. Wykorzystanie czasu i balans	1. Praca 2. Sen

⁴⁹⁴ GNH Centre Bhutan, *The 4 pillars of GNH*, <https://www.gnhcentrebhutan.org/the-4-pillars-of-gnh/>, 09.10.2023.

⁴⁹⁵ L. Ugyel, M. Givel, D. Chophel (2022), *Punctuating “Happiness: Punctuated equilibrium theory and the agenda-setting of the Gross National Happiness (GNH) policy in Bhutan*, Review of Policy Research, s. 7; D. B. A. Santos, S. Dorji (2021), *op. cit.*, s. 163.

⁴⁹⁶ W literaturze pojawiają się również informacje na temat 38 wskaźników, jednak nie znajduje to uzasadnienia choćby w wynikach raportu GNH.

8. Różnorodność kulturowa i odporność	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Zorig Chusum</i> (umiejętności artystyczne związane z tradycyjnym rzemiosłem i sztuką Bhutanu) 2. Uczestnictwo w kulturze 3. Mówienie w języku ojczystym 4. <i>Driglam Namzha</i> (zasady etykiety i protokołu obejmujące m.in. ubiór)⁴⁹⁷
9. Dobrostan psychologiczny	<ol style="list-style-type: none"> 1. Duchowość 2. Zadowolenie z życia 3. Pozytywne emocje 4. Negatywne emocje

Źródło: G. Sithey, M. Li, A. M. Thow (2018), *Strengthening non-communicable disease policy with lessons from Bhutan: linking gross national happiness and health policy action*, Journal of Public Health Policy, DOI: 10.1057/s41271-018-0135-y, s. 5.

Badania szczęścia prowadzone są co 5 lat przez ankierów podróżujących po całym kraju, by przeprowadzić ankiety wśród około 1% losowo wybranych gospodarstw domowych. Za wszelkie prace związane z badaniami GNH odpowiedzialne jest Centre for Bhutan & GNH Studies. Pierwsze, już po pilotażach w roku 2006 i 2008, oficjalne badanie przeprowadzono w 2010 r., kolejne w 2015 i 2022 (z uwagi na pandemię COVID-19). W badaniu GNH 2022 udział wzięło 11 052 respondentów w wieku 15 lat i więcej⁴⁹⁸, a ankierami było 94 rachmistrzów Desuup⁴⁹⁹. Wykorzystano w nim metodę wywiadu osobistego wspomaganego komputerowo (CAPI) lub wywiadu osobistego w formie pióra i papieru (PAPI). Przeprowadzenie ankiety trwało około półtorej godziny (we wcześniejszych edycjach nawet do trzech godzin), gdyż obejmuje setki zmiennych⁵⁰⁰. Respondenci otrzymują za udział wynagrodzenie w wysokości dziennej

⁴⁹⁷ Jako ciekawostkę warto podać, że bhutańskie władze zauważają zmniejszanie się znaczenia *Driglam Namzha* w życiu obywateli. Zdaniem premiera Lotaya Tsheringa jest to gigantyczny problem, gdyż te reguły stanowią „serce” Bhutanu, a dalsza marginalizacja ma uniemożliwić wzrost GNH. Źródło: *Gross National Happiness 2022 Report Launch*, https://youtu.be/biabbq-MK_g?t=3810, 01.10.2023.

⁴⁹⁸ Badanie obejmuje wszystkie Dzonkhagi, a wyniki przedstawiane są z uwzględnieniem różnych czynników demograficznych, takich jak np. płeć, wiek, miejsce zamieszkania i zawód. Z tego wynika, że uzyskiwane rezultaty są jasne i mogą przełożyć się na skuteczność polityk publicznych w kontekście szczęścia jednostki.

⁴⁹⁹ Desuung, czyli „strażnicy pokoju” są absolwentami programu „De-suung”, który rozpoczął się 14 lutego 2011 r. z inicjatywy piątego króla Bhutanu, Jigme Khesara Namgyela Wangchucka. Jego celem jest zachęcenie obywateli do aktywnego udziału w procesie budowy Bhutanu. Kluczowe jest budowanie poczucia wspólnoty, pracy zespołowej, wpajanie ducha wolontariatu. Desuung reprezentują najróżniejsze środowiska, a jednoczy ich pomarańczowy strój. Źródło: P. Chow (2021), *All you need to know about Desuups (Guardians of Peace) in Bhutan*, <https://www.dailybhutan.com/article/all-you-need-to-know-about-de-suups-guardians-of-peace-in-bhutan>, 14.10.2023.

⁵⁰⁰ Szerzej o doborze grupy, specyfice badania: Centre for Bhutan & GNH Studies (2023), *GNH 2022*, <https://www.bhutanstudies.org.bt/publicationFiles/2022GNH/2022%20GNH%20Report.pdf>, 14.10.2023.

stawki⁵⁰¹. Index GNH zbudowany został z wykorzystaniem wielowymiarowej metody ubóstwa Alkire-Foster⁵⁰² i klasyfikuje ludzi w jednej z czterech grup, opierając się na ważonej ocenie poszczególnych wskaźników wyrażonych w Tab. 1. Metoda oblicza liczbę osób szczęśliwych, analizując średnie wyniki wystarczalności w ramach 33 wskaźników GNH, gdzie 24 z nich jest ilościowa, a pozostałe jakościowe⁵⁰³. Następnie, po odpowiednim zważeniu tych wskaźników, tworzony jest Indeks GNH⁵⁰⁴. Dokonuje się to przez zsumowanie częstości występowania wystarczalności z częstością występowania deprivacji pomnożonych przez intensywność deprivacji⁵⁰⁵. Wyróżnia się cztery poziomy szczęśliwości:

- Głęboko szczęśliwi: Odsetek osób, które osiągnęły wynik wystarczający na poziomie co najmniej 77%.
- Bardzo szczęśliwi: Odsetek osób, które osiągnęły wynik wystarczający na poziomie od 66% do 76,9%.
- Umiarkowanie szczęśliwi: Odsetek osób, które uzyskały wynik na poziomie od 50% do 65,9%.
- Nieszczęśliwi: Odsetek osób, które uzyskały wynik na poziomie od 0% do 49,9%⁵⁰⁶.

Zgodnie z wynikami ostatniego raportu GNH 9,5% społeczeństwa doznaje głębokiego szczęścia, 38,6% jest bardzo szczęśliwa, 45,5% jest umiarkowanie szczęśliwa, a 6,4% jest nieszczęśliwa. Osoby z dwóch pierwszych poziomów szczęśliwości są zgrupowane wspólnie jako osoby szczęśliwe, gdyż osiągnęły poziom wystarczalności w co najmniej 66% kluczowych wskaźników. Osoby, które nie osiągnęły tego poziomu, są uznawane za nieszczęśliwe. Odsetek ludzi określanych jako szczęśliwi wzrósł w latach 2010-2022 o 7,2 pp. (z 40,9% do 48,1%)⁵⁰⁷. Należy podkreślić, że z każdą

⁵⁰¹ M. Carrasco Rey (2023), *Bhutan's Gross National Happiness Framework implements a holistic approach to progress and well-being*, <https://www.sdg16.plus/policies/bhutans-gross-national-happiness-framework-implements-a-holistic-approach-to-progress-and-well-being/>, 09.10.2023.

⁵⁰² Szerzej: *Alkire-Foster Method*, <https://ophi.org.uk/research/multidimensional-poverty/alkire-foster-method/>, 10.10.2023.

⁵⁰³ G. Sithey, M. Li, A. M. Thow (2018), *Strengthening non-communicable disease policy with lessons from Bhutan: linking gross national happiness and health policy action*, *Journal of Public Health Policy*, DOI: 10.1057/s41271-018-0135-y, s. 6.

⁵⁰⁴ Wagi wskaźników sumują się do 100%, a każda domena ma równą wagę wynoszącą 11,11%. Szczegóły na temat wagi poszczególnych domen i wskaźników: Centre for Bhutan & GNH Studies (2023), *op. cit.*, s. 15-20.

⁵⁰⁵ Centre for Bhutan & GNH Studies (2023), *op. cit.*, s. 13.

⁵⁰⁶ *Ibidem*, s. xxxii.

⁵⁰⁷ *Beyond GDP: Bhutan's pursuit of wellbeing and happiness revealed in latest GNH results* (2023), https://ophi.org.uk/ophi_stories/story-bhutan-gnh-2022/, 13.10.2023.

edycją badania GNH widać postępującą profesjonalizację z uwagi na coraz lepszy dobór badanej grupy, a także wykorzystywanie wiedzy i doświadczeń zagranicznych partnerów. Wyniki faktycznie mogą być narzędziem pomagającym w poprawie polityk publicznych, jednak można mieć wątpliwości co do obiektywności wyników. Przede wszystkim należy zadać sobie pytanie o to, czy respondenci odpowiadają szczerze. GNH to inicjatywa Króla, badania prowadzą wspomniani Desuup odbierani często jako „emisariusze monarchy”. Wybitna pozycja monarchy sprawia, że jego „namiestnicy” są symbolicznie wywyższeni na jego obraz⁵⁰⁸, a każdy raport GNH opatrzony jest zdjęciami rodziny królewskiej (co podkreśla ich związek z tą koncepcją i Indeksom GNH). Skoro celem uwielbianego króla jest powszechne szczęście, to jak można czuć się nieszczęśliwym? W grę wchodzić może autocenzura⁵⁰⁹, której efektem jest tzw. „cisza społeczna”⁵¹⁰. Analiza podjęta w rozdziałach 4.3 i 4.4 pokaże tło społeczne i gospodarcze, które udowodni, że nie jest to kraj tak szczęśliwy, jak mogłoby się wydawać. Jak również pokaże, dlaczego osób skrajnie nieszczęśliwych może być więcej. Autor pomija ewentualne wątpliwości metodologiczne co do samego Indeksu GNH, gdyż wykracza to poza jego kompetencje jako politologa i prawnika, a potrzebna byłaby opinia m.in. statystyka i psychologa.

Do 2022 r. funkcjonowała w Bhutanie Komisja GNH, która zajmowała się zbieraniem danych, analizą oraz monitorowaniem różnych wskaźników, które są istotne dla dobrostanu obywateli Bhutanu, takich jak poziom edukacji, zdrowie, środowisko, kultura, równość społeczna i wartości duchowe. Komisja opracowywała strategie i polityki, w tym plany 5-letnie⁵¹¹ mające na celu zwiększenie poziomu szczęścia i dobrostanu mieszkańców Bhutanu na podstawie tych wskaźników. Komisja GNH składała się z Premiera jako przewodniczącego, sekretarzy każdego ministerstwa oraz sekretarza komisji. Dodatkowo odpowiadała za monitorowanie wdrażania projektów GNH⁵¹², a także podejmowała decyzje o redystrybucji funduszy na rozwój

⁵⁰⁸ W. Bothe (2015), *op. cit.*, s. 1356.

⁵⁰⁹ Zob.: M. Tannenberg (2022), *The autocratic bias: self-censorship of regime support*, Democratization nr 29(4), DOI: 10.1080/13510347.2021.1981867; D. Robinson, M. Tannenberg (2019), *Self-censorship of regime support in authoritarian states: Evidence from list experiments in China*, Research and Politics, DOI: 10.1177/2053168019856449.

⁵¹⁰ Zob. L. K. Christensen (2021), *Driglam Namzha and silenced ethnicity in Bhutan's monarchical democracy*, Social Identities nr 27(6), DOI: 10.1080/13504630.2021.1899909.

⁵¹¹ Od 2008 r. pięcioletnie plany rozwoju stanowią ramy rozwoju zgodnego z ideą GNH i tworzone są dla każdego sektora na poziomie rządowym, jak również dla każdego dzongkhagu i gewogu. Udział w ich tworzeniu mają prywatne firmy oraz organizacje pozarządowe. Źródło: K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 47.

⁵¹² D. B. A. Santos, S. Dorji (2021), *op. cit.*, s. 166; K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 43; K. Schroeder (2015), *op. cit.*, s. 16618.

poszczególnych miejsc, obszarów i płaszczyzn życia⁵¹³. Warto wspomnieć również o Komitetach GNH, czyli strukturach implementujących politykę, obecnych w każdym resorcie i agencji w rządzie centralnym, a także na niższych szczeblach administracji. Pełniły one rolę łącznika z Komisją GNH oraz nadzorowały, monitorowały i zapewniały, że GNH jest uwzględniane w bieżących politykach na wszystkich szczeblach władzy⁵¹⁴. Pod koniec roku 2022 Komisja GNH jako najwyższy organ odpowiedzialny za operacjonalizację GNH w projektowaniu, planowaniu i wdrażaniu polityki została rozwiązana w ramach reorganizacji służby cywilnej, a jej zadania zostały przekazane Radzie Ministrów oraz Ministerstwu Finansów⁵¹⁵. Powodem takiej decyzji mogą być problemy we wdrażaniu koncepcji GNH z uwagi na: zbyt skomplikowanie systemu i jego elitarność, brak spójności, błędy w komunikowaniu, brak koordynacji, braki kadrowe na najniższych poziomach samorządu terytorialnego, niezrozumiały podział kompetencji⁵¹⁶.

Strategia rozwoju, która ma wiele aspektów do uwzględnienia, była narażona na napięcia i nieprzewidywalne zmiany wśród zarządzających podmiotów, które nie zawsze rozumiały GNH lub kwestionowały samą strategię. Odwołanie Komisji GNH i przeniesienie jej zakresu odpowiedzialności do Rady Ministrów i Ministerstwa Finansów daje nadzieję na wprowadzenie zmian w zarządzaniu, które przyczynią się do większej poprawy polityk publicznych. Największymi osiągnięciami GNH na dziś są: bezpłatna opieka zdrowotna; bezpłatna edukacja (Bhutan jest jednym z liderów, jeśli chodzi o wydatki na edukację w relacji do parytetu siły nabywczej na mieszkańca⁵¹⁷), w tym studia wyższe; zrównoważony przemysł turystyczny łączący troskę o tradycję z rozwojem gospodarczym kraju (ekskluzywność przyciąga turystów, a podatek turystyczny znacząco wspiera rozwój ekonomiczny); zrównoważony rozwój; neutralność pod względem emisji dwutlenku węgla, a nawet ujemnoemisyjność⁵¹⁸.

⁵¹³ P. Lhaden (2022), *Gross National Happiness Commission officially dissolves*, <http://www.bbs.bt/news/?p=175532>, 14.10.2023.

⁵¹⁴ K. Schroeder (2015), *op. cit.*, s. 16618.

⁵¹⁵ P. Lhaden (2022), *op. cit.*

⁵¹⁶ K. Schroeder (2018), *op. cit.*, s. 134-138.

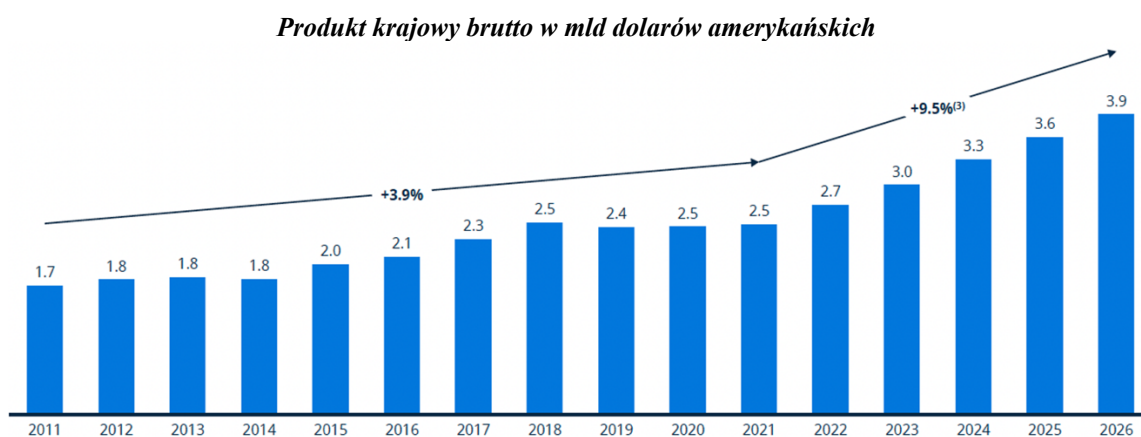
⁵¹⁷ R. G. Laczniak, N. J. C. Santos (2018), *Gross National Happiness (GNH): Linkages to and Implications for Macromarketing*, *Journal of Macromarketing* nr 38(3), DOI: 10.1177/0276146718787600, s. 331.

⁵¹⁸ Szerzej o neutralności emisyjnej Bhutanu: Venkatraja B. (2022), *Integrating economic growth with the environmental intensity of human well-being: evidence from Bhutan*, *Climate and Development* nr 15(8), DOI: 10.1080/17565529.2022.2150046

4.3. Gospodarka Bhutanu

Bhutan należy do grupy najslabiej rozwiniętych państw na świecie, choć dodać trzeba, iż w ostatnich latach dynamicznie się rozwija. Wysokość i dynamika produktu krajowego brutto, choć nie jest on wskaźnikiem kształtującym bhutańską politykę, potwierdza postęp gospodarczy, który nastąpił w ostatnich latach.

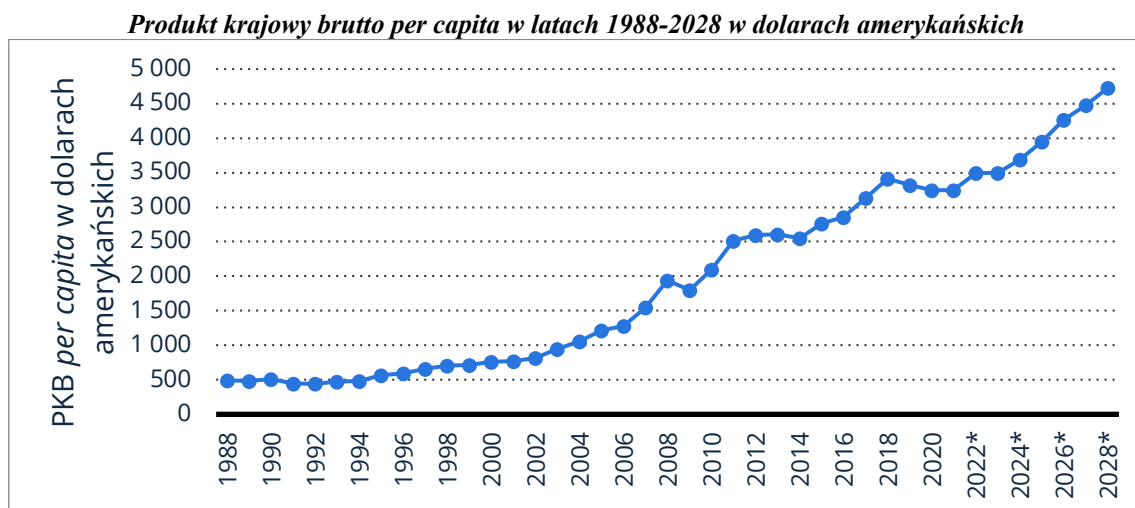
Wykres 2.

Źródło: Statista (2022) na podstawie: IMF, World Bank, European Commission, ABD.

Jak widać na Wykresie 2., prognozuje się, że PKB będzie wzrastał o 9,5% rocznie w latach 2021-2026, a więc, iż trend ten utrzyma się. Poziom rozwoju gospodarczego warto uzupełnić o wzrost PKB *per capita*, gdyż pozwala on na lepsze zrozumienie rozwoju w kontekście populacji danego państwa (Wykres 3.).

Wykres 3.

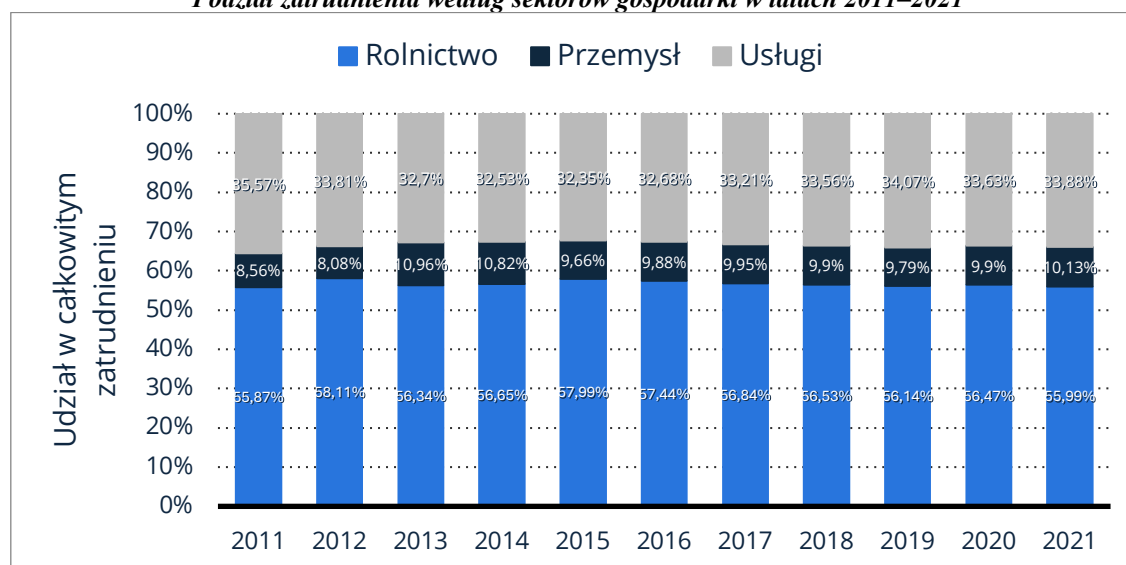
Źródło: Statista 2023, na podstawie danych IMF.

Od czasu rozpoczęcia procesu demokratyzacji państwa widać gwałtowny wzrost realnego poziomu życia z uwagi na wzrost produkcji dóbr i usług na jednego mieszkańca (Wykres

4.). Wynika to ze wzrostu efektywności gospodarczej (zwiększony udział sektora prywatnego w gospodarce), rozwoju technologicznego i zwiększającego się udziału usług i przemysłu kosztem rolnictwa.

Wykres 4.

Podział zatrudnienia według sektorów gospodarki w latach 2011–2021

Źródło: Statista (2023), IMF.

Struktura gospodarki udowadnia, że Bhutan to jedna z najslabiej rozwiniętych gospodarek na świecie. Dodatkowo, charakteryzuje się ona bardzo dużą nierównością rozkładu dochodów. W roku 2021 20% społeczeństwa o najwyższych dochodach posiadało 47% całkowitego dochodu wygenerowanego w tym społeczeństwie. Natomiast najuboższe 20% populacji posiadało jedynie 6.7%. Świadczy to o znacznym dysproporcjonalnym rozkładzie, gdzie najubożsi mają bardzo ograniczony dostęp do zasobów finansowych społeczeństwa. Jednocześnie analitycy nie przewidują zmiany w tej strukturze w najbliższych latach. Najbardziej dotknięte będą regiony znajdujące się we wschodnim, a zwłaszcza w południowym Bhutanie. Wyzwania przecinają zatem podziały miasto/wieś oraz istniejący podział etniczny⁵¹⁹.

Należy podkreślić, że bhutańska gospodarka osiągnęła stabilność i notuje systematyczny wzrost, jednak nie jest tak, iż nie boryka się ona z problemami z zakresu rynku pracy. Reformy i wzrost gospodarczy poprawiły życie na wielu frontach, jednak nie poprawiły warunków życia biednej większości społeczeństwa. Modernizacja nie doprowadziła do wytworzenia silnej klasy robotniczej i klasy średniej, a struktura społeczna pozostaje od lat prawie niezmienną⁵²⁰. Od dwóch dekad notuje się tam niskie,

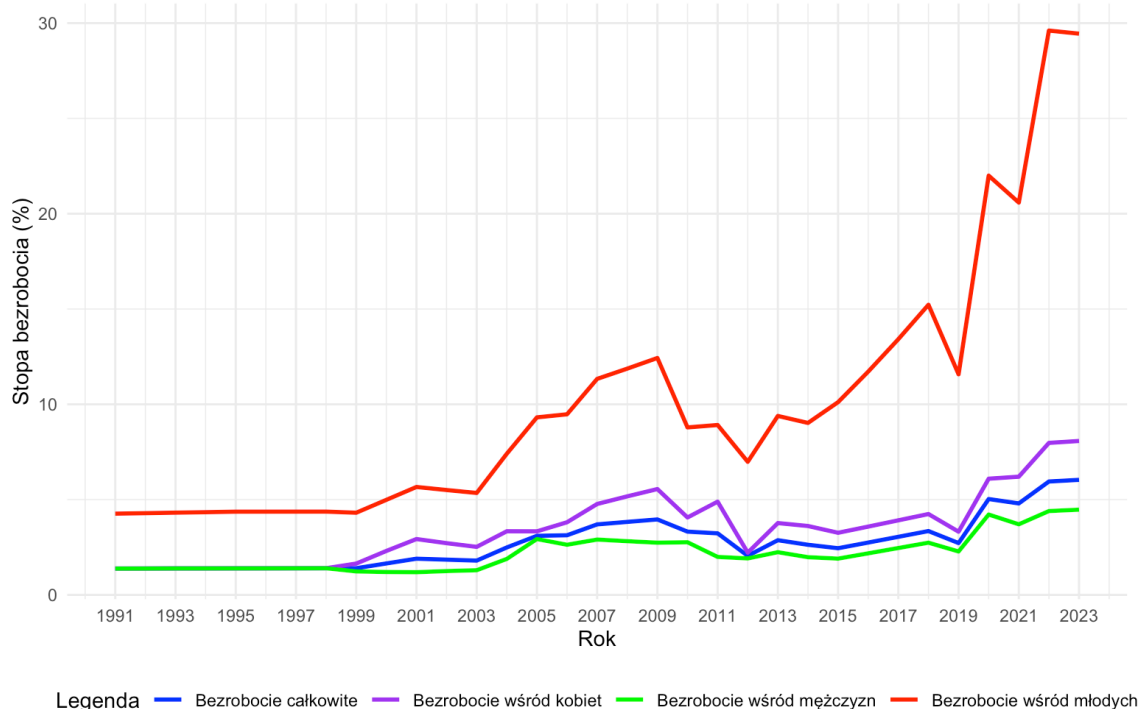
⁵¹⁹ W. Bothe (2017), *op. cit.*, s. 66.

⁵²⁰ D. Rizal (2015), *op. cit.*, s. 53, 65-66.

jednocyfrowe bezrobocie, którego wzrost zauważalny był w okresie pandemii COVID-19, co uzasadniać można m.in. zastojem na rynku turystycznym (Wykres 5.).

Wykres 5.

Bezrobocie całkowite, bezrobocie wśród mężczyzn, bezrobocie wśród kobiet i bezrobocie wśród młodych w latach 1991-2023

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Głównym zdefiniowanym problemem odnoszącym się do bezrobocia w Bhutanie jest poziom bezrobocia wśród osób młodych, który w 2022 r. wynosił 14,67%, gdy ogólny poziom w tym samym czasie to 3,6%. Jest ono wynikiem opóźnienia gospodarczego, w którym pomimo darmowej edukacji brakuje miejsc pracy dla wykwalifikowanej kadry. Wynika to z wysokiej zależności od stanowisk pracy w sektorze publicznym, niedostatecznego rozwoju sektora przemysłowego oraz braku innowacyjności. Wszystko to skutkuje ograniczoną liczbą miejsc pracy dla młodych osób.

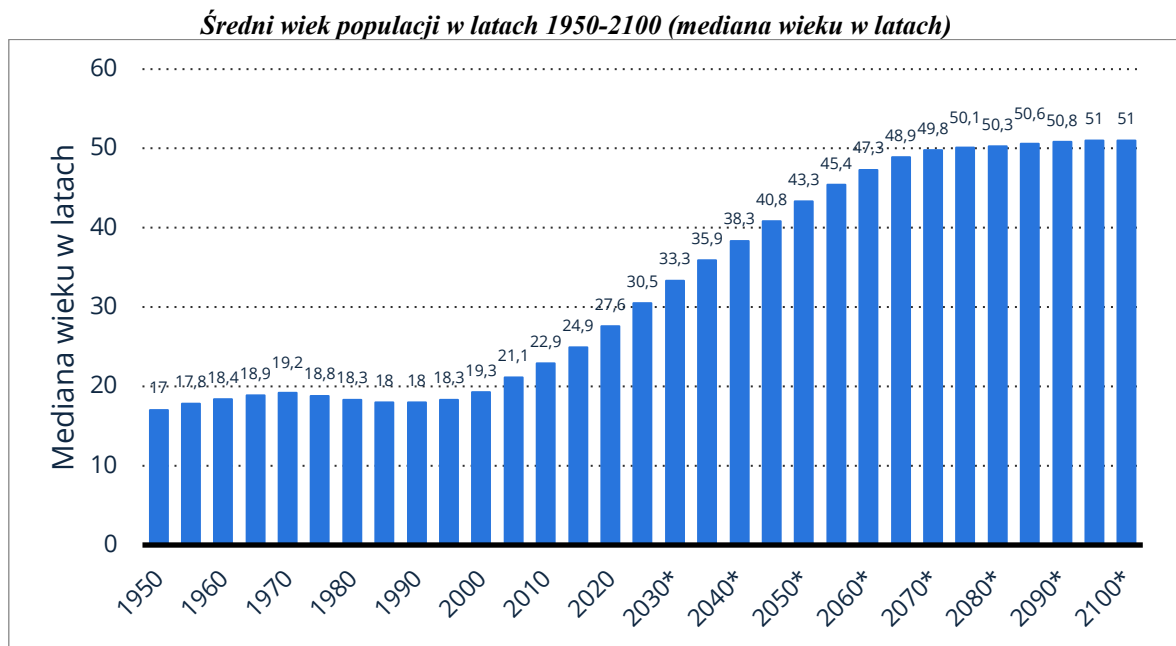
Bhutan, choć klasyfikowany jako jedno z najsłabiej rozwiniętych państw, przeżywa okres dynamicznego rozwoju gospodarczego, co widoczne jest w prognozach wzrostu PKB o 9,5% rocznie w latach 2021-2026. Proces ten wpłynął na znaczącą poprawę realnego poziomu życia obywateli, wynikającego z efektywniejszej gospodarki, rozwoju technologicznego oraz przesunięcia akcentów z rolnictwa na usługi i przemysł. Kraj zmaga się z problemem nierówności dochodów, gdzie dysproporcje między najbogatszą a najuboższą częścią społeczeństwa są znaczne i nie przewiduje się zmian

tego zjawiska. Mimo pozytywnych zmian, struktura społeczna Bhutanu pozostaje niemal niezmienną, co pokazuje, że modernizacja gospodarki nie przyczyniła się do znaczącej poprawy warunków życia biedniejszych warstw społeczeństwa.

4.4. Wyzwania demograficzne i społeczne

Przechodząc do wyzwań natury demograficznej i społecznej, należy wskazać, iż państwo to mierzy się z pogłębiającym kryzysem demograficznym – w 2011 r. wskaźnik urodzeń na 1000 mieszkańców wynosił 18,99, by spaść do 12,48 w roku 2021. Współczynnik dzietności w analogicznym okresie spadł z 2,21 do 1,41. Z tego powodu średni wiek populacji wynosi dziś ponad 25 lat, ale przewiduje się, że w ciągu kilku najbliższych dekad osiągnie 50 lat (Wykres 6.).

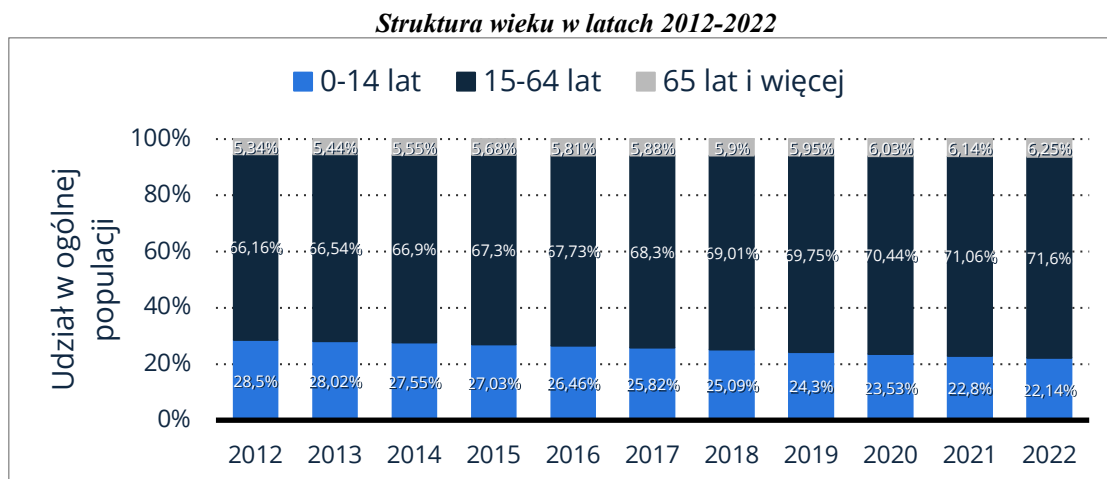
Wykres 6.

Źródło: Statista (2022), United Nations

Już teraz widać bardzo gwałtowną tendencję malejącą, jeśli chodzi o udział osób w wieku 0-14 w ogólnej populacji Bhutanu (Wykres 7.).

Wykres 7.

Źródło: Statista (2022), World Bank.

Bhutan przechodzi bardzo dynamiczną transformację demograficzną, która jest głównie wynikiem zmian w zakresie polityki zdrowotnej i edukacyjnej. Ich efektem jest wzrost średniej długości życia, spadek analfabetyzmu, a także istotny spadek dzietności⁵²¹. Korzyści gospodarcze i społeczne, w połączeniu ze zwiększoną emancypacją kobiet sprawiają, że Bhutan zaczyna borykać się ze zjawiskiem znanym z większości krajów rozwiniętych. Jednocześnie zwiększył się dostęp do antykoncepcji przy braku wprowadzenia powszechnie dostępnej i taniej opieki nad dziećmi. Projekcje rządowe dot. zmian populacyjnych w latach 2017-2047 przewidują, że dzietność będzie utrzymywać się poniżej poziomu zastępowalności pokoleń⁵²².

Oprócz wyzwań natury demograficznej istotnie na jakość życia obywateli wpływają problemy społeczne związane ze zdrowiem psychicznym, uzależnieniami, przemocą oraz samookaleczaniem. 32,5% populacji jest dotknięta zaburzeniami psychicznymi, neurologicznymi, uzależnieniami lub próbami samobójczymi. Około 60% dzieci w kraju doświadczyło różnych form przemocy fizycznej, 12% przemocy seksualnej, a 50% przemocy emocjonalnej. Jest to w dużej mierze wynikiem tradycyjnych praktyk, które obejmują m.in. kary cielesne, jak również małżeństwa dzieci⁵²³. Jeśli chodzi o zdrowie psychiczne, to najważniejszymi problemami jest

⁵²¹ Asian Development Bank (2019), *The Demographic Dividend in Bhutan: Taking Advantage of Transition*, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/547471/demographic-dividend-transition-bhutan.pdf>, 15.10.2023, s. 9.

⁵²² National Statistics Bureau of Bhutan (2019), *Population Projections for Bhutan 2017-2047*, https://bhutan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Bhu_Pop_proj.pdf, 15.10.2023.

⁵²³ UNICEF, *Protection... For every child*, <https://www.unicef.org/bhutan/protection-...-every-child#:~:text=About%20every%20%20out%20of,children%20report%20experiencing%20emotional%20violence.>, 16.10.2023.

niedostateczna liczba psychiatrów, a także koncentracja personelu w Thimphu, co uniemożliwia skuteczną realizację usług tego typu. Poradnictwo, leczenie uzupełniające i uzupełnianie leków są zintegrowane z opieką zdrowotną w każdym *dzongkhahu*, jednak diagnozowanie i leczenie odbywa się wyłącznie w Krajowym Szpitalu Referencyjnym im. Jigme Dorji Wangchucka w stolicy, gdzie znajduje się 20-lóżkowy oddział psychiatryczny. Pracuje w nim 3 psychiatrów i jedna pielęgniarka psychiatryczna (stan na maj 2023 r.). Jednocześnie w kraju działają przeszkoleni doradcy (w latach 2020-2021 przeszkolono ponad 20 000 osób, by były w stanie identyfikować czynniki ryzyka samobójstw, a także oferować podstawowe wsparcie psychospołeczne i wskazywać sposoby instytucjonalnej pomocy), którzy wspierają Narodowy Program Zdrowia Psychicznego. Nie ma w Bhutanie żadnego prywatnego szpitala oferującego usługi z zakresu ochrony zdrowia psychicznego. Wyzwaniem jest więc brak zasobów ludzkich, a także odpowiedniej infrastruktury. Dodatkowo, choroby psychiczne stanowią społeczne tabu, a większość Bhutańczyków pomocy i ukojenia szuka w religii. Stygmatyzacja i dyskryminacja osób cierpiących na choroby psychiczne jest powszechna⁵²⁴. Zgodnie z danymi wspomnianego szpitala najwięcej leczonych przypadków dotyczyło zaburzeń psychicznych, zaburzeń zachowania spowodowanych uzależnieniem od alkoholu i substancji psychoaktywnych, stanów lękowych oraz depresji. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest jeden z najwyższych wskaźników samobójstw w Azji. Co roku średnio 100 Bhutańczyków traci życie, popełniając samobójstwo. Według rocznika statystycznego Królewskiej Policji Bhutańskiej w latach 2018-2022 życie odebrało sobie kolejno: 90, 105, 100 oraz 112 osób. Obserwuje się wzrost liczby przypadków, a ich przyczyny są najczęściej związane ze zdrowiem psychicznym⁵²⁵.

Pomimo wprowadzenia konstytucyjnej zasady wolności religijnej wszelkie konwersje na religie inne niż buddyzm są źle widziane przez lokalne społeczności. Przykładem może być nawrócenie na chrześcijaństwo, które najczęściej wiąże się z groźbami i naciskami. Pogarda i naciski dotyczą również prebuddyjskiej religii Bon,

⁵²⁴ T. Tsheten, D. Chateau, N. Dorji, H. P. Pokhrel, A. C. A. Clements, D. J. Gray, K. Wangdi (2023), *Impact of COVID-19 on mental health in Bhutan: a way forward for action*, The Lancet Regional Health - Southeast Asia nr 11, DOI: 10.1016/j.lansea.2023.100179; U. Dorji (2023), Shortage of psychiatrists, <http://www.bbs.bt/news/?p=186595>, 16.10.2023; World Health Organization (2022), *Suicide prevention in Bhutan: scaling-up during the pandemic*, <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/suicide-prevention-in-bhutan-scaling-up-during-the-pandemic>, 16.10.2023; N. Zam (2018), *Bhutan: The Mental State of Happy Kingdom*, <https://thediplomat.com/2018/11/bhutan-the-mental-state-of-the-happy-kingdom/>, 16.10.2023.

⁵²⁵ J. Wangdi (2023), *Suicide rates remain a social concern*, <https://kuenselonline.com/suicide-rates-remain-a-social-concern/>, 16.10.2023.

którą do dziś praktykuje się w wielu wioskach⁵²⁶. W zestawieniu ze współczynnikiem urbanizacji wydaje się to być poważny problem, co potwierdza zainteresowanie tą kwestią przez organizacje międzynarodowe. Podkreślają one również kwestię instytucjonalnego łamania praw człowieka, które obejmuje przetrzymywanie więźniów politycznych w więzieniach przez dekady na podstawie wymuszonych torturami zeznań. Polityka GNH nie obejmuje tym samym osób skazanych za działania antydyskryminacyjne (uznane przez władzę za separatystyczne, terrorystyczne lub stanowiące zdradę stanu) podejmowane przed demokratyzacją kraju. Większość tych osób, skazanych na dekady więzienia lub dożywotnie pozbawienie wolności w procesach niespełniających demokratycznych procedur, stanowią członkowie społeczności Lhotshampa. Ich sytuację komplikuje fakt, że w kraju nie działają organizacje praw człowieka, a media ignorują większość tematów niewygodnych dla władzy⁵²⁷. Warto dodać, że przytaczane już zapisy art. 15. ust. 2. Konstytucji Bhutanu, które nakazują promowanie jedności narodowej, w praktyce uniemożliwiają walkę o prawa Lhotshampas. Jednocześnie, partie polityczne muszą wystawić swoich kandydatów we wszystkich okręgach wyborczych. Ryc. 18. (zawarta w podrozdziale 4.2.1.) pokazuje, że z powodów geograficznego występowania przedstawicieli tej mniejszości jest to niemożliwe i dlatego prawa wyborcze tej grupy są w tym wypadku ograniczone.

4.5. Podsumowanie

Stosowanie GNH jako praktycznego miernika postępu społecznego i gospodarczego jest trudnym zadaniem, gdyż Bhutan nadal musi funkcjonować w świecie opartym na produkcie krajowym brutto. Problemy społeczne i gospodarcze opisane w poprzednich podrozdziałach są jedną z wypadkowych opóźnień rozwojowego wynikającego ze skupienia na GNH. Nie da się jednak ukryć, że pozwala on jednocześnie na zrównoważony (choć wolniejszy) rozwój, który jest zgodny z buddyjskim dziedzictwem kraju. Nie poprawia on jednak życia jednostek tak szybko, jak można by było to zrobić z pominięciem tego wskaźnika. Autor zgadza się z Marią Teresą Lepeley,

⁵²⁶ Szerzej: K. T. Tashi (2023), *World of Wordly Gods. The Persistence and Transformation of Shamanic Bon in Buddhist Bhutan*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197669860.001.0001.

⁵²⁷ Human Rights Watch (2023), *Bhutan: Free Long-Term Political Prisoners*, <https://www.hrw.org/news/2023/03/13/bhutan-free-long-term-political-prisoners>, 16.10.2023.

która stwierdziła, że GNH powinno być uzupełnieniem PBK, a nie jego substytutem⁵²⁸. Wzrost poziomu życia wzmaga materializm i poziom konsumpcji, co może utrudniać stosowanie GNH, a w przyszłości podważać jego sens. Docenić trzeba w każdym wypadku konsekwencję, postępującą profesjonalizacją Indeksu GNH wynikającą m.in. w korzystaniu z wiedzy i doświadczeń zagranicznych partnerów, a także skłonność polityków do zmian, czego dowodem jest odwołanie Komisji GNH. Być może zaowocuje to zmianami, które odwrócą negatywny trend, w którym zbyt duży nacisk na dziedzictwo kulturowe i tradycję prowadził do powiększania się społecznych nierówności.

Demokratyzacja i towarzysząca jej operacjonalizacja Indeksu GNH stała się próbą wykorzystania wyjątkowej tradycji i historii do budowy pozycji międzynarodowej i *soft power* państwa, jak również stabilizacji systemu politycznego, w tym pozycji monarchii. Władza scementowała się w rękach wybranej elity, a Bhutan nie aspiruje do tego, by być jak inne demokracje Zachodu. Globalne obawy o skuteczność neoliberalnego modelu rozwoju i powszechna krytyka pogoni za produktem krajowym brutto w obliczu zmian klimatu były podatnym gruntem do tego, by szczęście stało się zauważone przez organizacje międzynarodowe, a pozostałe kwestie naruszające prawa człowieka ignorowane.

Wprowadzenie nowego paradygmatu rozwoju, w tym jego forsowanie i promowanie na arenie międzynarodowej przypomina, zdaniem części badaczy, próbę osiągnięcia „ideowej hegemonii”⁵²⁹, która z założenia nie ma wymiaru materialnego. Zdaniem autora jest to jednocześnie skuteczna próba kształtowania agendy międzynarodowej i krajowej, czego wyrazem może być przyjęcie „polityki szczęścia” inspirowanej Bhutanem przez ONZ w 2012 r. Warto jednak zaznaczyć, że nawet po przyjęciu demokracji media stosowały autocenzurę, która ograniczała krytykę władzy. Medioznawcy zauważają jednak, że prasa staje się coraz bardziej krytyczna, a dyskusje polityczne cechują się nową szczerością⁵³⁰. Wykorzystanie unikalnych koncepcji, w tym wypadku szczęścia, jest łatwo przekuć na zainteresowanie mediów i decydentów politycznych przy jednoczesnym pomijaniu wyzwań i problemów trawiących kraj. Jest to prawdopodobnie jedyna szansa większości małych krajów na obecność w globalnej

⁵²⁸ M.-T. Lepeley (2017), *Bhutan's Gross National Happiness: An Approach to Human Centred Sustainable Development*, South Asian Journal of Human Resources Management, DOI: 10.1177/2322093717731634, s. 182.

⁵²⁹ D. K. Chakraborty, D. Roy Debojoyti, M. Ghosal, A. Vajpayee (2017), *Ethical Idealism of Buddhism and Its Influence on Gross National Happiness in Manufacturing Industries of Bhutan*, IOSR Journal of Business and Management nr 19(12), DOI: 10.9790/487X-19120, s. 416.

⁵³⁰ Szerzej: L. K. Christensen (2018), *op. cit.*, s. 24.

debacie o przyszłości. W przypadku Bhutanu udało się w dominującej liczbie artykułów prasowych i naukowych przedstawić kraj jako „prawdziwą demokrację”, jak również „najszczęśliwsze państwo świata”, choć jak udowodniono, rzeczywistość jest, delikatnie to ujmując, odmienna. W dużym stopniu udało się więc odwrócić wizerunek Bhutanu z lat 90. XX w. i wykreować romantyczny wręcz obraz zaginionej Shangri-la, będącej oazą szczęścia, w której monarcha przyniósł obywatelom dar w postaci konstytucji.

Bhutan przedstawiany jest w mediach, jak i w wielu publikacjach naukowych, jako ostatnia buddyjska kraina, „najszczęśliwszy kraj na świecie” z uwagi na GNH. Czy tak jest faktycznie? Można mieć ogromne wątpliwości z uwagi na liczne problemy społeczne i gospodarcze. Jednocześnie, warto zauważyć, że taka narracja jest wypadkową funkcjonowania Indeksu GNH i promocji tej koncepcji. Stanowi ona uzasadnienie dla budowania pewnej ekskluzywności i odrębności, która z kolei jest gwarantem bezpieczeństwa i jedności społecznej przekładających się na pozycję monarchy. Bycie krajem, który zobowiązał się do bycia ujemnoemisyjnym, a także skupionym głównie na szczęściu obywateli, jest również bardzo inspirujące dla innych państw i ich mieszkańców. Wspomaga to napływ zagranicznych środków do Bhutanu w ramach pomocy innych rządów, organizacji międzynarodowych i jednostek. „Skuteczna” demokratyzacja, połączona z promocją GNH i jego operacjonalizacją, sprawiła, że Bhutan nazywa się często „najsprytniejszą mikrogospodarką świata”, gdyż słabe strony (dekady izolacji, opóźnienie w rozwoju gospodarczym i społecznym, brak nowoczesnej infrastruktury) przekuła w swoje główne atrybuty. Druga część dyskursu i debaty nad polityką Bhutanu skupia się na kwestii Lhotshampas, ograniczeniach systemu politycznego i punktowaniu tego, jaką rolę pełnią omawiane koncepcje i strategie w promocji kraju na arenie międzynarodowej, jak również umacnianiu hegemonii monarchii. Bardzo obrazowo i trafnie przedstawia ten stan rzeczy M. Hutt: „Zblazowany Euroamerykanin ma poczucie utraconej autentyczności i czuje potrzebę wiary w to, że gdzieś na świecie istnieje społeczeństwo, które podąża ścieżką mądrzejszą i bardziej zrównoważoną niż jego własna. Ale on i jego bhutańscy koledzy chcą od życia prawie tego samego: szczęścia, bezpieczeństwa i dobrej przyszłości dla swoich dzieci” [tłum. własne]⁵³¹. Należy dodać, iż istnieje luka w rozumieniu tego, w jaki sposób demokratyzacja systemu politycznego oraz implementacja Indeksu GNH wpłynęła choćby na kulturę polityczną i oczekiwania obywateli, co wynika z tego, że Bhutan w

⁵³¹ M. Hutt (2017), *op. cit.*, s. 26.

praktyce jest niedostępny dla zagranicznych uczonych. Nie da się tam wyjechać bez zgody władz, by realizować badania, a dodatkowo od 2015 r. nie są tam realizowane choćby badania Gallup World Poll, czyli najbardziej wszechstronne i reprezentatywne globalnie badania ankietowe⁵³². Z tego powodu promocja Bhutanu jako krainy szczęścia wyprzedziła krytyczne badania na temat tego kraju.

Podsumowując, GNH pełni kilka ról, a troska o dobro obywateli jest jedynie jednym z nich. Jak pokazano, realizacja polityki szczęścia nie dotyczy wszystkich mieszkańców i obywateli Bhutanu, gdzie część z nich pozbawiona jest praw wyborczych, obywatelstwa, majątku czy prawa do repatriacji. Lorenzo Pellegrini i Luca Tasciotti określają ten stan „ślepotą”, która pozwala na kreowanie wizerunku „raju na ziemi” i symbolu orientalnej odmienności, która moralnie, duchowo i społecznie wyeliminowała niedoskonałości kapitalistycznych państw opierających swoją politykę na PKB⁵³³. Oprócz powyższego, GNH to instrument, który pozwala również na: ochronę buddyjskiej tradycji i wyjątkowego dziedzictwa Bhutanu; zrównoważony, choć powolny, rozwój społeczny i gospodarczy; wymuszoną jedność narodową w oparciu o budowanie dumy poprzez podkreślanie odmienności i ekskluzywności narodu; silne umocowanie monarchy i religii w fasadowo zdemokratyzowanym systemie politycznym⁵³⁴; wpływanie na krajową i międzynarodową agendę; zapewnienie bezpieczeństwa kraju jako wyjątkowego dla dziedzictwa ludzkości.

⁵³² Gallup World Poll, <https://wpr.gallup.com/home.aspx?ref=logo>, 01.11.2023.

⁵³³ L. Pellegrini, L. Tasciotti (2014), *op. cit.*, s. 108.

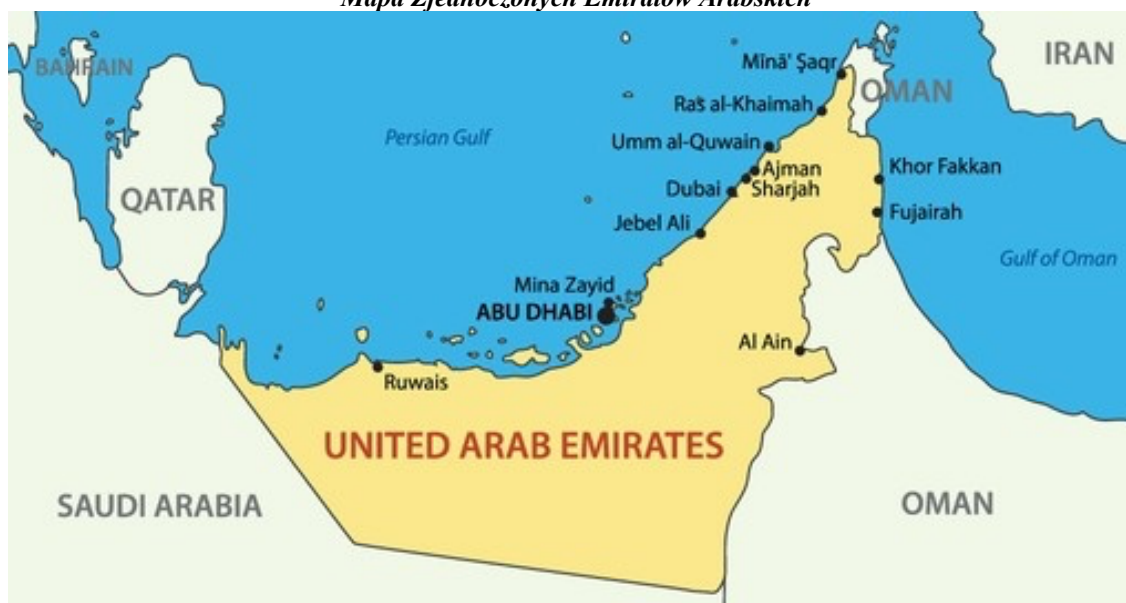
⁵³⁴ Pytanie, które się nasuwa, mogłoby brzmieć: czy liberalna demokracja może znaleźć swoje miejsce w tak zhierarchizowanym społeczeństwie, w którym miejsce centralne zajmuje buddyzm? Wątpliwości w tym zakresie wyraża choćby Winnie Bothe, o czym szerzej: W. Bothe (2017), *op. cit.*, s. 66-67.

5. Zjednoczone Emiraty Arabskie – szczęście jako element *soft power*

Zjednoczone Emiraty Arabskie (ZEA) to arabskie państwo na Bliskim Wschodzie⁵³⁵ położone nad Zatoką Omańską i Zatoką Perską i zajmujące powierzchnię około 83 600 kilometrów kwadratowych. Sąsiaduje ono z Arabią Saudyjską i Omanem, a poprzez wody terytorialne również z Katarą i Iranem. Jego terytorium obejmuje 200 wysp (Ryc. 19.).

Ryc. 19.

Mapa Zjednoczonych Emiratów Arabskich

Źródło: *United Arab Emirates Geography and Maps*, <https://www.goway.com/travel-information/africa-middle-east/united-arab-emirates/geography-and-maps/>, 15.12.2023.

ZEA powstały w 1971 r. jako federacja siedmiu emiratów: Abu Zabi, Dubaju, Fudżajry, Ajmanu, Ras al-Khaimah, Umm al-Quwain i Szardża, a w każdym z nich rządzi emir będący dziedzicznym władcą⁵³⁶ (Ryc. 20.). Pięć ostatnich z wymienionych emiratów nazywa się często Emiratami Północnymi i nie realizują one tak agresywnej polityki urbanizacyjnej i modernizacyjnej jak pozostałe. Mają one również mniejszą powierzchnię

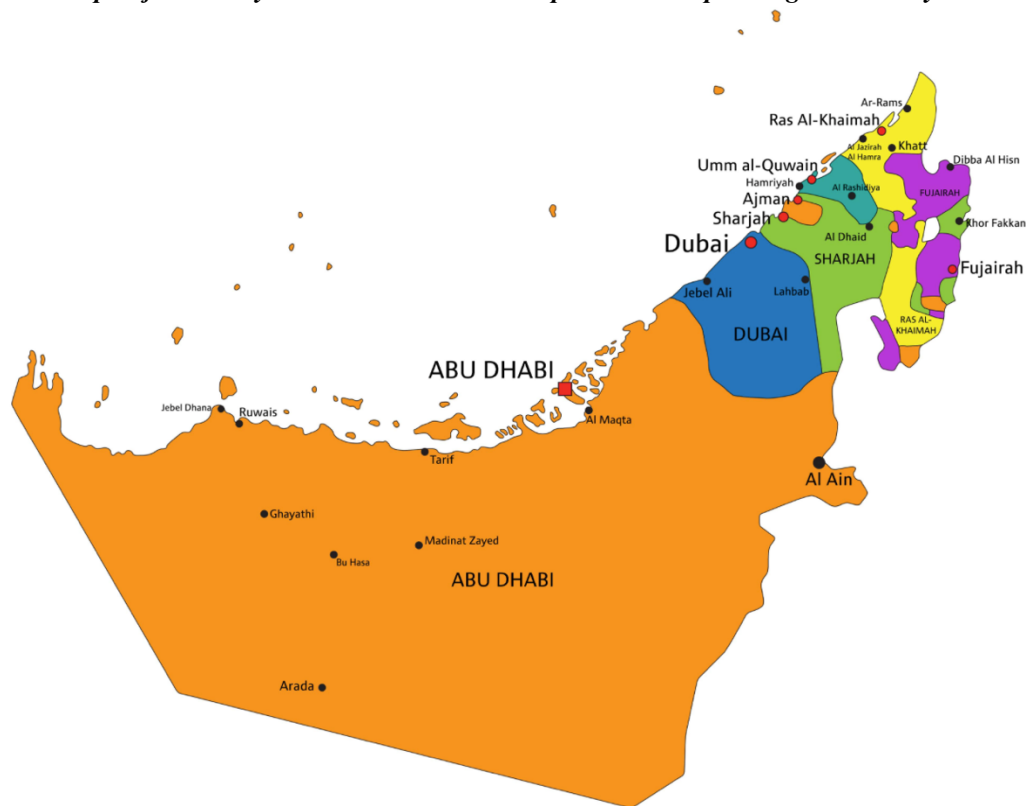
⁵³⁵ Subregion Zatoki Perskiej jest jednym z obszarów tworzących region Bliskiego Wschodu. Źródło: R. Bania (2014), „*Arabska Wiosna*” – doświadczenia arabskich monarchii subregionu Zatoki Perskiej, *Przegląd Politologiczny* nr 1, DOI: 10.14746/pp.2014.19.1.13, s. 201.

⁵³⁶ O. Handzel (2019), *Rozwarstwienie instytucji obywatelstwa na przykładzie Zjednoczonych Emiratów Arabskich*, [w:] N. Greniewska, A. Lesiczka (red.), *Między Wschodem a Zachodem, między Północą a Południem* 3, Warszawa: Campidoglio, ISBN: 9788365900104, s. 43-44.

i liczbę ludności niż Abu Zabi i Dubaj⁵³⁷. Warto wskazać, że Abu Zabi stanowi ponad 80% całkowitej powierzchni ZEA, co widać na Grafice 3.⁵³⁸

Ryc. 20.

Mapa Zjednoczonych Emiratów Arabskich z podziałem na poszczególne emiraty

Źródło: *Maps of The United Arab Emirates*, <https://www.worldatlas.com/maps/ united-arab-emirates>, 15.12.2023.

5.1. Historia ZEA

Obszar Półwyspu Arabskiego zamieszkały był przez różne kultury już od czasów prehistorycznych. Badania archeologiczne wskazują na to, że człowiek obecny był tu już 125 000 lat temu⁵³⁹. Niewiele jest źródeł dotyczących historii dzisiejszych terytoriów ZEA przed erą chrześcijaństwa i islamu. Wskazać należy, że pierwsze miasta pojawiły

⁵³⁷ A. Al Shehhi, J. Thomas, R. Welsch Roy, I. Grey, Z. Aung (2019), *Arabia Felix 2.0: a cross-linguistic Twitter analysis of happiness patterns in the United Arab Emirates*, *Journal of Big Data* nr 6(33), DOI: 10.1186/s40537-019-0195-2, s. 4.

⁵³⁸ A. Engelland-Gay (2023), *Expo 2020, Cultural Diplomacy, and the UAE's Pursuit of Soft Power*, praca dyplomowa: Harvard University, s. 16.

⁵³⁹ S. J. Armitage, S. A. Jasim, A. E. Marks, A. G. Parker, V. I. Usik, H.-P. Uerpmann (2011), *The Southern Route "Out of Africa": Evidence for an Early Expansion of Modern Humans into Arabia*, *Science* nr 331(6016), DOI: 10.1126/science.1199113.

się tu już w czasach przed Chrystusem – wybijano tam momenty i wydobywano alabaster, a dodatkowo prowadziły one handel z greckimi *polis*⁵⁴⁰. W pierwszych wiekach naszej ery doszło do gwałtownego przyływu plemion arabskich z Arabii Południowej na te tereny. Historia Zjednoczonych Emiratów Arabskich to barwna mozaika władzy, wpływów i sojuszy – w kolejnych stuleciach obszary te znajdowały się pod wpływem Persów, chrześcijan, muzułmanów, którzy wprowadzali swoje wpływy i religię.

Obszar stanowiący dzisiejsze Zjednoczone Emiraty Arabskie od starożytności pełnił istotną rolę handlową ze względu na swoje strategiczne położenie w Zatoce Perskiej, będącej głównym szlakiem żegludowym łączącym Wschód z Zachodem⁵⁴¹. Ludność Emiratów utrzymywała się głównie z morza – aż 95% z nich zajmowało się poławianiem pereł i handlem nimi. Przed odkryciem ropy naftowej dzisiejsze ZEA były więc zbiorem tradycyjnych społeczności i plemion, których styl życia odpowiadał środowisku Zatoki Perskiej. Mimo trudności w codziennym życiu, mieszkańcy Zjednoczonych Emiratów Arabskich prowadzili bardzo aktywne życie społeczne. Rodziny i plemiona, które istniały od wieków, opierały się na wzajemnej solidarności⁵⁴². Na przestrzeni wieków funkcjonowało aż pięć form systemów politycznych, w których władza miała lub ma charakter wspólnotowy bądź rodzinny. Jak pisze Yaghi Abdulfattah: „Ponieważ władza ma charakter rodzinny, legitymizacja jej sprawowania jest także wspólnotowa w tym sensie, że rodziny, które łączą ze sobą powiązania historyczne i pokrewieństwo, tworzą sojusz w celu obrony swojego terytorium oraz ustanowienia hierarchii prawa i porządku. Na szczycie takiej hierarchii rządzący (szejk) znajduje się jako osoba sprawująca najwyższą władzę na tym terytorium. W tym przypadku władza przekształca się z władzy społecznej (władzy nieformalnej) tego szejka we władzę polityczną (władzę formalną), zgodnie z którą szejk staje się bardziej władcą niż wodzem klanu plemienia”⁵⁴³ [tłum. własne].

⁵⁴⁰ Ł. Robak (2016), *Polityka zagraniczna Zjednoczonych Emiratów Arabskich wobec wybranych państw Bliskiego Wschodu*, [w:] R. Kordonski, O. Struk, J. Ruciński (red.), *Rozwój społeczności międzynarodowej: przeszłość oraz nowe wyzwania*, Lwów-Warszawa: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, ISBN: 978-966-02-7224-7, s. 163.

⁵⁴¹ Szerzej: T. Daryae (2003), *The Persian Gulf Trade in Late Antiquity*, *Journal of World History* nr 14(1).

⁵⁴² F. Al Zaabi, R. Awamleh (2019), *Determinants of Soft Power: The Case of United Arab Emirates*, *Future Government (Actions and Insights – Middle East North Africa)* nr 7, DOI: 10.1108/S2048-75762019000007004, s. 62.

⁵⁴³ Szerzej: Y. Abdulfattah (2014), *Decentralization in the United Arab Emirates*, [w:] K. B. Antwi-Boasiako, P. Csanyi (red.), *The Theories of Decentralization and Local Government*, Nacogdoches: Stephen F. Austin State University Press, ISBN: 9781622880386.

Od XIV w. obszar ten doświadczał różnych okupacji i wpływów, w tym Persów, Portugalczyków, Holendrów, a także sułtanatu Omanu. W XVIII w. lokalne plemiona zaczęły dominować nad portami i szlakami handlowymi, zwiększając autonomię wobec wpływów imperialnych. Najnowsza historia polityczna regionu jest bardzo mocno związana z Wielką Brytanią, choć nie w tradycyjnym sensie kolonialnym. Brytyjczycy zawarli szereg traktatów z emiratami na wybrzeżu Zatoki Perskiej, nazywanej również Zatoką Piratów⁵⁴⁴. W zamian za ochronę i wsparcie Korona m.in. odpowiadała za ich politykę zagraniczną⁵⁴⁵.

Wielka Brytania była zainteresowana Zatoką Perską od XVII w., gdy na terytorium to zaczęły docierać wpływy Kompanii Wschodnioindyjskiej. Liczne konflikty lokalne, ale i walki o wpływy między Osmanami, Persją, Omanem, sprawiły, że nie powstało tam silne państwo, które mogłoby powstrzymać rozwój piractwa i gwarantować bezproblemowy handel⁵⁴⁶. Jednym z brytyjskich celów strategicznych w regionie było zabezpieczenie drogi morskiej do Indii i niedopuszczenie do rozszerzenia się wpływów innego mocarstwa⁵⁴⁷. W latach 1809-1810 r. flota brytyjska atakowała porty będące pod władaniem dynastii Al Qassimi (dziś rządząca dwoma emiratami – Szardzą i Ras al-Khaimah), odpowiedzialnej za wiele aktów piractwa w Zatoce⁵⁴⁸. Warto zaznaczyć, że wśród badaczy nie ma konsensusu co do tego, co było nadrzędną motywacją Brytyjczyków – sprawa piractwa, czy też wyolbrzymiono ją, by poszerzyć swoje

⁵⁴⁴ A. Melamid (1997), *The United Arab Emirates*, *The Geographical Review* 87(4), DOI: 10.1111/j.1931-0846.1997.tb00090.x, s. 542.

⁵⁴⁵ Szerzej o historii Emiratów: J. A. Shoup (2022), *The History of the United Arab Emirates*, Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC, ISBN: 9781440870446; U. Rabi (2006), *Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamic and Legacy*, *Middle Eastern Studies* 42(3), s. 352; J. M. Simmons, *United Arab Emirates*, <http://www.forumfed.org/libdocs/FedCountries/FC-UAE.pdf>, 02.01.2024; Encyklopedia PWN, *Zjednoczone Emiraty Arabskie. Historia, op. cit.*

⁵⁴⁶ A. Pierzchała (2016), *The East India Company and the pirates of the Persian Gulf from the first punitive expedition to the signing of the General Maritime Treaty*, *Saeculum Christianum*, 22, DOI: 10.21697/sc.2015.22.17, s. 194.

⁵⁴⁷ Brytyjski system zależności w Zatoce Perskiej zaczął kształtować się już w drugiej połowie XVIII w., gdy w 1763 r. Kompania Wschodnioindyjska zawarła z szejkiem Buszehry (Iran) układ, na podstawie którego utworzono tam faktorię handlową. Pod koniec lat 80. XIX w. podniesiono ją do rangi rezydentury i była ona siedzibą władz Kompanii w Zatoce (dla Bahrajnu, Buszehry, Kuwejtu, Omanu, Kataru i *Trucial States*). W 1820 r. rezydent stał się odpowiedzialny za całość spraw Korony na tym obszarze⁵⁴⁷. Główny zwierzchnik przebywał do 1946 r. w Buszehrze, później w Bahrajnie, a jego przedstawiciele byli obecni w najważniejszych miastach m.in. Doha (Katar), Dubaju i Abu Zabi (Oman Traktatowy). Źródło: R. Bania (2017), *Kształtowanie brytyjskiego systemu imperialnego w Zatoce Perskiej po zakończeniu I wojny światowej*, *Athenaeum* 55, DOI: 10.15804/athena.2017.55.08, s. 153; R. Hay (1954), *op. cit.*, s. 433.

⁵⁴⁸ A. Pierzchała (2016), *op. cit.*, s. 195; A. Zacharias (2009), *RAK's sacking still reverberates*, <https://www.thenationalnews.com/uae/rak-s-sacking-still-reverberates-1.560191>, 01.01.2024; M. Al-Qasimi (1986), *The Myth of Arab Piracy in the Gulf*, Londyn: Routledge, DOI: 10.4324/9781003071525; H. J. Liebesny (1956), *Administration and Legal Development in Arabia: The Persian Gulf Principalities*, *Middle East Journal* 10(1), s. 33.

wpływy⁵⁴⁹. Do 1812 r. Al Qassimi odbudowała swoją flotę i zaangażowała się ponownie w konflikt morski z Wielką Brytanią. W grudniu 1819 r. Brytyjczycy postanowili ostatecznie powstrzymać ekspansję wspomnianej dynastii i dokonali karnej ekspedycji, w wyniku której zniszczonych zostało ponad 200 statków, jak również liczne miasta wzdłuż wybrzeża, w tym Ras al-Khaimah (stolica emiratu). Wydarzenia te doprowadziły do nastania początku nieformalnego panowania brytyjskiego w Zatoce Perskiej, gdyż doszło do podpisania serii inicjacyjnych umów morskich pomiędzy Kompanią Wschodnioindyjską, a przywódcami plemiennymi wzdłuż Półwyspu Arabskiego, co następnie pozwoliło na podpisanie Ogólnego Traktatu Morskiego (*Traktat ogólny o zaprzestaniu grabieży i piractwa na lądzie i morzu, z dnia 5 lutego 1820 r.*)⁵⁵⁰. Mówi się, że dokument ten dał początek nowemu państwu – Omanowi Traktatowemu, nazywanemu również Traktatowym Wybrzeżem Omanu⁵⁵¹ (ang. *Trucial States, Trucial Coast, Trucial Arabia* lub *Trucial Oman*)^{552,553}. Ogólny Traktat Morski przewidywał wzajemne zobowiązanie do: nietolerowania piractwa, zabijania jeńców oraz niewolnictwa; zapewnienia bezpieczeństwa brytyjskiej nawigacji na wodach Zatoki Perskiej. Dokument uwzględniał również pokojowe stosunki pomiędzy poszczególnymi emiratami i plemionami⁵⁵⁴, kwestie brytyjskiej ochrony i wsparcia, a także stanowił bazę do dalszych sojuszy politycznych i militarnych z Wielką Brytanią. Traktat został przedłużony w 1853

⁵⁴⁹ Zob.: M. Mulligan (2017), *Piracy and Empire: The Campaign against Piracy, the Development of International Law and the British Imperial Mission*, *Journal of the History of International Law*, 19(1), DOI: 10.1163/15718050-12340079; H. J. Liebesny (1956), *Administration and Legal Development in Arabia: The Persian Gulf Principalities*, *Middle East Journal* 10(1), s. 33; R. Hay (1954), *The Persian Gulf States and Their Boundary Problems*, *The Geographical Journal* 120(4), DOI: 10.2307/1791061, s. 433.

⁵⁵⁰ Szerzej: A. Pierzchała (2016), *op. cit.*, s. 200-204; A. Zacharias (2009), *op. cit.*

⁵⁵¹ W tym wypadku Oman oznacza historyczny region obejmujący dzisiejsze państwo Oman i Zjednoczone Emiraty Arabskie. Słowo to było więc wówczas używane w szerszym kontekście geograficznym i kulturowym niż obecnie.

⁵⁵² W praktyce każdy z emiratów był niezależnym państwem, a ich emirowie posiadali autonomię w zakresie spraw wewnętrznych. Traktaty kształtowały tak bardzo funkcjonowanie tego obszaru, że na arenie międzynarodowej istniały jako Oman Traktatowy, a region jako Wybrzeże Traktatowe.

⁵⁵³ Do traktatu zostali dopuszczeni władcy Bahrajnu, gdyż nie chcieli płacić myta morskiego, a w 1829 r. Wielka Brytania podpisała porozumienie również z Omanem. Źródło: J. Onley (2009), *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820-1971: The Politics of Protection*, *Occasional Paper nr 4*, Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, ISSN: 2072-5957, s. 1; J. Onley (2004), *The Politics of Protection in the Gulf: The Arab Rulers and the British Resident in the Nineteenth Century*, https://www.researchgate.net/publication/230801760_The_Politics_of_Protection_in_the_Gulf_The_Arab_Rulers_and_the_British_Resident_in_the_Nineteenth_Century_2004,02.01.2024, s. 31.

⁵⁵⁴ Poszczególne plemiona prowadziły nadal względem siebie działania wojenne na morzu. Zmieniło się to w 1835 r. za sprawą rozejmu podpisanego przez władców Abu Zabi, Dubaju, Szardży, Ajmanu. Wskazać należy, że emiraty aż do 1948 r. prowadziły ze sobą liczne wojny lądowe z powodu konfliktów granicznych. Zob.: R. S. Zahlan (1978), *The origins of the United Arab Emirates. A Political and Social History of the Trucial States*, Londyn, Basingstoke: The Macmillan Press, DOI: 10.1007/978-1-349-03949-4, s. xi; R. Hay (1954), *op. cit.*

r. poprzez Wieczysty Rozejm Morski i utrwalił pokój w regionie Zatoki Perskiej, wzmocnił brytyjską pozycję w regionie, gdyż otrzymała ona kontrolę nad polityką zagraniczną i obroną emiratów. Jednocześnie Korona zaangażowała się w rozwój infrastruktury i modernizację regionu. Kontynuacją wspomnianych traktatów i zwiększeniem brytyjskiej pozycji wobec rosnącego zainteresowania innych europejskich mocarstw była Umowa o Wyłączności z 1892 r.⁵⁵⁵. Umocniła ona kontrolę nad polityką zagraniczną i obroną emiratów, gdyż m.in. zobowiązała je do nieprowadzenia żadnych relacji zagranicznych z innymi państwami bez uprzednio udzielonej zgody, a także zakazywała emiratom udzielania koncesji innym państwom na bazy wojskowe⁵⁵⁶.

Lokalni władcy czerpali z traktatów, budując swoją pozycję w ramach coraz bardziej scentralizowanego systemu politycznego. Przed 1820 r. trudno było wielu z nich nazwać choćby władcami, a z każdym kolejnym traktatem wodzowie plemienni, następnie ich potomkowie zyskiwali stabilność i autorytet. Pamiętać jednak należy, że Brytyjczycy arbitralnie podejmowali decyzje w zakresie ochrony czy uznania suwerenności danego terytorium pod władzą konkretnego szejka⁵⁵⁷. Wielka Brytania prowadziła odrębne stosunki z każdym państwem, co działało państwowotwórczo⁵⁵⁸. Na przestrzeni blisko 130 lat regularnie zmieniała się liczba, konfiguracja partnerów w ramach systemu powierniczego, jak również treść i ilość traktatów będących podstawą kontroli brytyjskiej w Zatoce⁵⁵⁹, co obrazują ryciny przygotowane przez Niklasa A. Hallera (Ryc. 21., Ryc. 22.).

⁵⁵⁵ Podobną umowę o wyłączności w 1880 r. podpisał Bahrajn. Źródło: J. Onley (2005), *Britain's Informal Empire in the Gulf, 1820-1971*, *Journal of Social Affairs* 22(87), s. 30.

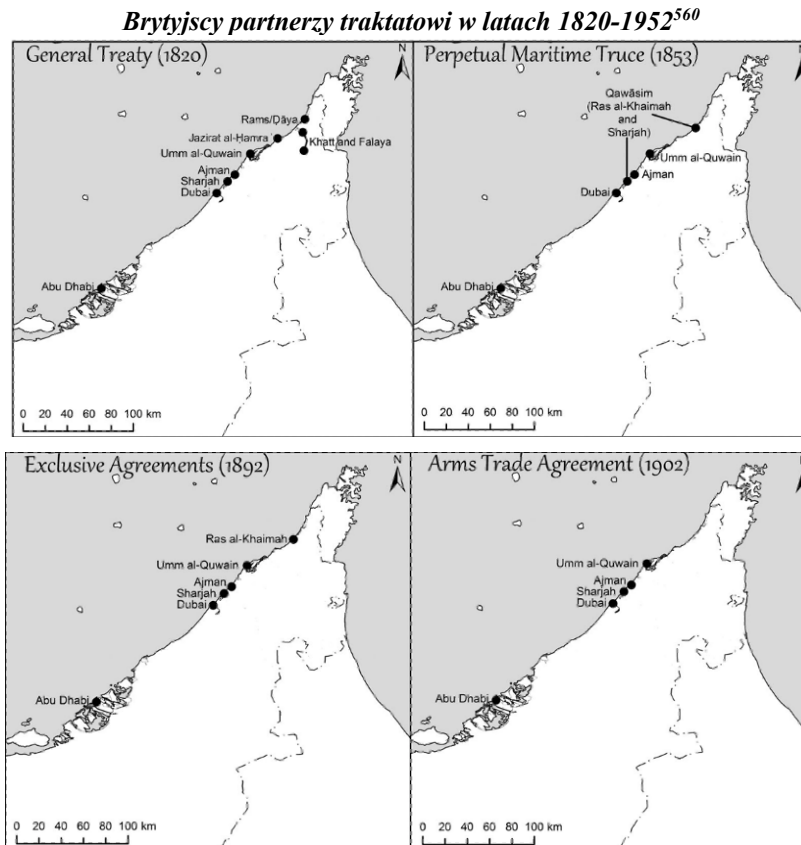
⁵⁵⁶ M. Mulligan (2017), *op. cit.*, s. 79-85; A. Zacharias (2009), *RAK's sacking still reverberates*, <https://www.thenationalnews.com/uae/rak-s-sacking-still-reverberates-1.560191>, 01.01.2024.

⁵⁵⁷ Szerzej o podejmowanych decyzjach traktatowych: N. A. Haller (2018), *Selective Recognition as an Imperial Instrument: Britain and the Trucial States, 1820-1952*, *Journal of Arabian Studies* 8(2), DOI: 10.1080/21534764.2018.1553331, s. 279.

⁵⁵⁸ K. Leonard (2005), *South Asians in the Indian Ocean World: Language, Policing, and Gender Practices in Kuwait and the United Arab Emirates*, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 25(3), DOI: 10.1215/1089201X-25-3-677, s. 611.

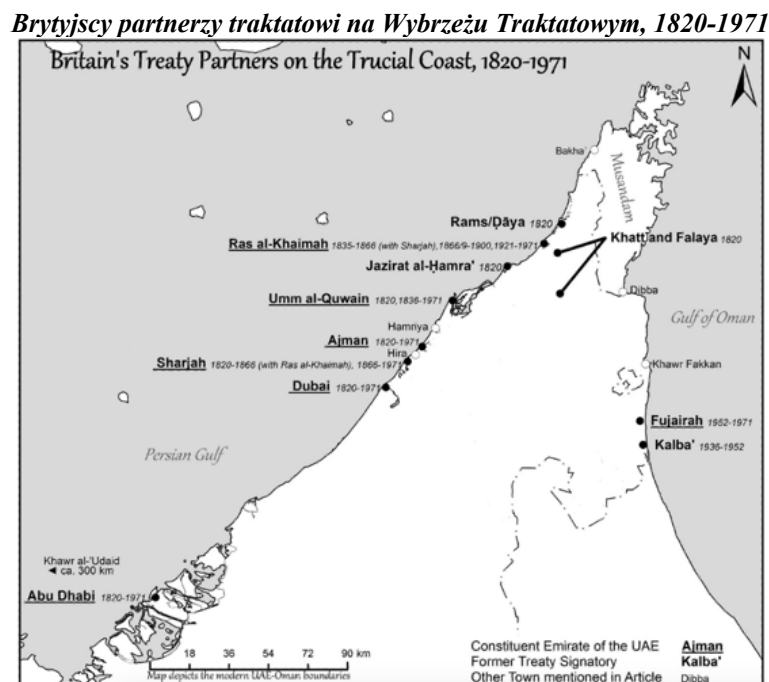
⁵⁵⁹ R. S. Zahlan (1978), *op. cit.*, s. xi.

Ryc. 21.

Źródło: N. A. Haller (2018), *Selective Recognition as an Imperial Instrument: Britain and the Trucial States, 1820-1952*, Journal of Arabian Studies 8(2), DOI: 10.1080/21534764.2018.1553331, s. 277.

Ryc. 22.

Źródło: N. A. Haller (2018), *Selective Recognition as an Imperial Instrument: Britain and the Trucial States, 1820-1952*, Journal of Arabian Studies 8(2), DOI: 10.1080/21534764.2018.1553331, s. 276.

⁵⁶⁰ Ogólny Traktat Morski (1820), Wieczysty Rozejm Morski (1853), Porozumienie wyłączne (1892), Umowa o handlu bronią (1902).

Pod koniec XIX w. władca Kuwejt obawiał się Osmańskiej ekspansji, a Wielka Brytania wpływów rosyjskich i niemieckich w regionie. Z tego powodu podpisano w 1899 r. tajne porozumienie, w wyniku którego Korona zapewniała ochronę terytorialną, a w zamian Kuwejt przekazał kontrolę nad swoją polityką zagraniczną oraz obiecał nie sprzedawać ziemi obcym państwom⁵⁶¹. Z kolei sułtan Maskatu i Omanu podpisał porozumienie z Wielką Brytanią w 1891 r., z wyłączeniem możliwości kontrolowania relacji z Ameryką i Francją, na podstawie wcześniejszych traktatów zawartych z tymi państwami. W 1916 r. Umowę na Wyłączność podpisał również Katar⁵⁶². W związku z tym ustanowienie Kuwejtu, Kataru jako brytyjskiego protektoratu było końcowym etapem inkorporacji arabskich obszarów Zatoki Perskiej do systemu imperialnej zależności, jaki Wielka Brytania rozwijała w tym subregionie od połowy XVIII wieku⁵⁶³. Nawiązując do starożytnej idei „Pax Romana”, mówiono o „Pax Britanica”, czyli koncepcji światowej i kolonialnej hegemonii Korony. Podstawą ustanowienia Pax Britanica w Zatoce Perskiej były rozejmy morskie⁵⁶⁴. Zgodnie z *Rozporządzeniem o brytyjskich protektoratach, państwach chronionych i osobach chronionych* (ang. *The British Protectorates, Protected States and Protected Persons Order*) z 1949 r., dla celów opublikowanej rok wcześniej brytyjskiej ustawy o obywatelstwie, Kuwejt, Bahrajn, Katar i emiraty tworzące *Trucial States* były uważane za państwa chronione. Na równi m.in. z Brunei, Tongo i Malediwami⁵⁶⁵.

Początkiem systemu rozejmowego i Pax Britanica, w ramach którego małe państwa Zatoki Perskiej podpisały odrębne traktaty lub rozejmy z rządem brytyjskim, były bitwy Al Qassimi z siłami brytyjskimi⁵⁶⁶. Jak podsumowuje James Onley: „Do 1947 r. państwa arabskie Zatoki Perskiej: Kuwejt, Bahrajn, Katar, Abu Zabi, Dubaj, Szardża, Ajman, Umm al-Quwain, Ras al-Khaimah, Fudżajra i Maskat/Oman⁵⁶⁷ stanowiły część brytyjskiego imperium indyjskiego, kontrolowanego przez Indie Brytyjskie” [tłum. własne]⁵⁶⁸. W 1952 r., z brytyjskiej inicjatywy, utworzono Radę Traktatowego Wybrzeża

⁵⁶¹ Szerzej: M. B. Bishku (1991), *Iraq's claim to Kuwait: A historical overview*, *American-Arab Affairs* 37, s. 77-78.

⁵⁶² J. Onley (2005), *op. cit.*, s. 36.

⁵⁶³ R. Bania (2017), *op. cit.*, s. 152.

⁵⁶⁴ J. Onley (2005), *op. cit.*, s. 30.

⁵⁶⁵ H. J. Liebesny (1956), *op. cit.*, s. 33.

⁵⁶⁶ K. Leonard (2005), *op. cit.*, s. 611.

⁵⁶⁷ Od 1913 r. istniały dwa oddzielne byty polityczne, tj. sułtanat Maskatu i imamat Omanu, które zostały uznane w 1957 r. przez Brytyjczyków za jedno państwo. Faktycznego zjednoczenie kraju dokonał jednak dopiero sułtan Kubus ibn Said w 1975 r. Szerzej o historii Omanu i Maskatu: P. Risso (2016), *Oman and Muscat. An Early Modern History*, Routledge, ISBN: 9781138181847.

⁵⁶⁸ J. Onley (2005), *op. cit.*, s. 30.

Omanu stanowiącą ciało doradcze, ale jednocześnie będącą pierwszym forum, na którym władcy państw składowych mogli omawiać wspólne problemy⁵⁶⁹. Od 1965 r. aż do uzyskania niepodległości Rada realizowała projekty infrastrukturalne finansowane z funduszu rozwoju, na który składały się poszczególne emiraty i Wielka Brytania⁵⁷⁰. Z tego powodu Miriam Joyce stwierdził, że na dobrą sprawę Emiraty już w latach 60. XX w. funkcjonowały jako stabilne i kwitujące państwo⁵⁷¹. 16 stycznia 1968 r. brytyjski premier Harold Wilson ogłosił przed Izbą Gmin, że Korona zamierza wycofać się ze wszystkich swoich stanowisk na wschód od Suez do końca 1971 r. Koszty utrzymania obecności wojskowej i politycznej na całym świecie, w tym na Bliskim Wschodzie, stawały się coraz bardziej obciążające dla brytyjskiego budżetu. Kraj znajdował się wówczas pod gigantyczną presją ekonomiczną z uwagi na słabnącą gospodarkę i rosnące zadłużenie. Kryzys finansowy rozpoczął się w 1966 r. Warto wspomnieć o dewaluacji funta szterlinga w listopadzie 1967 r., co doprowadziło do tego, że w styczniu 1968 r. rząd musiał ratować się pożyczką z Międzynarodowego Funduszu Walutowego, by uniknąć bankructwa brytyjskich finansów publicznych. Dodatkowo, w regionie odczuwalne były wpływy arabskiego nacjonalizmu i nastrojów antykolonialnych. W samej Wielkiej Brytanii również wzrastały takie nastroje⁵⁷². Plany wycofania się Brytyjczyków spotkały się dużym zmartwieniem arabskich szejków z uwagi na swoistą bezbronność ich państw⁵⁷³. Zaoferowali możliwość pokrywania kosztów funkcjonowania brytyjskich garnizonów w Zatoce Perskiej. Nie spotkało się to jednak z zainteresowaniem Wielkiej Brytanii, co oznaczało koniec jednej ery i początek drugiej, w której państwa traktatowe stały się niepodległymi państwami.

W odpowiedzi na brytyjskie plany władcy Abu Zabi (szejk Mohammed bin Zayed Al Nahayan) i Dubaju (szejk Mohammed Rashid bin Saeed Al Maktoum) spotkali się, by utworzyć unię dwóch emiratów, a także zaplanowali zaproszenie pozostałych państw powierniczych oraz Kataru i Bahrajnu do przyłączenia się do tworzonego państwa

⁵⁶⁹ H. von Bismarck (2011), *'A Watershed in our Relations with the Trucial States': Great Britain's Policy to Prevent the Opening of an Arab League Office in the Persian Gulf in 1965*, Middle Eastern Studies 47(1), DOI: 10.1080/00263200903560850, s. 22.

⁵⁷⁰ Szerzej o funkcjonowaniu Rady i jej zadaniach: S. H. Al-Sagri (1988), *Britain and the Arab Emirates, 1820-1956*, rozprawa doktorska: University of Kent at Canterbury, <https://kar.kent.ac.uk/86446/1/383913.pdf>, 03.01.2024, s. 251-257.

⁵⁷¹ M. Joyce (1999), *On the Road towards Unity: The Trucial States from a British Perspective, 1960-66*, Middle Eastern Studies 35(2), DOI: 10.1080/00263209908701266, s. 45.

⁵⁷² K. C. Ulrichsen (2017), *The United Arab Emirates. Power, Politics, and Policymaking*, Oxon: Routledge, ISBN: 9781138813649, s. 44, 50-51.

⁵⁷³ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 18.

federalnego⁵⁷⁴. Pierwsze spotkanie wszystkich 9 władców odbyło się w Dubaju 25 lutego 1968 r.⁵⁷⁵. Na podstawie zawartego porozumienia utworzono Federację Emiratów Arabskich, a 9 szejków utworzyło Radę Najwyższą, która kilkakrotnie się zebrała. Nie udało im się jednak osiągnąć porozumienia m.in. w zakresie konstytucji, a przez to po 18 miesiącach Federacja rozpadła się. W 1971 r. Bahrajn i Katar stały się niepodległymi państwami, a siedem państw powierniczych spotkało się w lipcu tego samego roku celem utworzenia unii. Wszyscy władcy, poza Ras Al-Khaimah, osiągnęli porozumienie w sprawie tymczasowej konstytucji. Szejk Abu Zabi został prezydentem, a szejk Dubaju wiceprezydentem nowopowstałego kraju. Objęli oni swoje stanowiska 2 grudnia 1971 r., gdy wygasaly traktaty z Wielką Brytanią⁵⁷⁶ i Zjednoczone Emiraty Arabskie oficjalnie uzyskały niepodległość. 10 lutego 1972 r. Ras Al-Khaimah dołączyło do federacji. Warto zaznaczyć, że bez wprowadzania żadnych dodatkowych modyfikacji w tymczasowej konstytucji⁵⁷⁷. Pierwszym działaniem nowego rządu było zawarcie nowego traktatu z Wielką Brytanią, unieważniającego wcześniejsze układy z poszczególnymi emiratami. Wkrótce Zjednoczone Emiraty Arabskie podpisały również umowy ze Stanami Zjednoczonymi umożliwiające amerykańskim okrętom wojennym korzystanie z ich portów. Liczba amerykańskich okrętów stacjonujących w Emiratach jest dziś największa na świecie^{578, 579}.

Utworzona federacja mierzyła się z walką o równowagę sił między szczeblem lokalnym i federalnym⁵⁸⁰. W latach 70. i 80. XX w. w Zjednoczonych Emiratach

⁵⁷⁴ Szerzej: J. A. Shoup (2022), *op. cit.*, s. 110; F. Al Zaabi, R. Awamleh (2019), *op. cit.*, s. 62.

⁵⁷⁵ K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 50-51.

⁵⁷⁶ Dotychczasowe traktaty zastąpiono jednym traktatem przyjaźni. Źródło: J. D. Anthony (1975), *The impact of oil on political and socioeconomic change in the United Arab Emirates*, Waszyngton: American Enterprise Institute for Public Policy Research, <https://ncusar.org/publications/Publications/1975-12-01-Impact-of-Oil-on-Political-Socioeconomic-Change-in-UAE.pdf>, 04.01.2023, s. 80.

⁵⁷⁷ J. M. Simmons (2020), *United Arab Emirates* [w:] A. Griffiths, R. Chattopadhyay, J. Light, C. Stieren (red.), *The Forum of Federations Handbook of Federal Countries 2020*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42088-8, s. 354.

⁵⁷⁸ J. A. Shoup (2022), *op. cit.*, s. 111-112.

⁵⁷⁹ ZEA stanowią dziś regionalną potęgą wojskową, jednak nadal są zależne w zakresie bezpieczeństwa od Stanów Zjednoczonych. Dodatkowo, Federacja utrzymuje silne relacje z innymi państwami świata, jest również jedynym państwem regionu, które podpisało porozumienie pokojowe z Izraelem. Szerzej: J-L. Samaan (2023), *Indigenous Military Reforms from the Outside: The Paradox of the UAE Armed Forces Modernisation*, Defence Studies, DOI: 10.1080/14702436.2023.2246392; E. Reinisch, L. Thomas (2022), *Are the United Arab Emirates on their way to becoming a democracy*, <https://blogs.lse.ac.uk/government/2022/02/04/are-the-united-arab-emirates-on-their-way-to-becoming-a-democracy/>, 03.12.2023; W. Gueraiche, K. Alexander (red.) (2022), *Facets of Security in the United Arab Emirates*, Oxon, Nowy Jork: Routledge, DOI: 10.4324/9781003025566; M. Dalton, H. Shah (2021), *Evolving UAE Military and Foreign Peace Cooperation: Path Toward Military Professionalism*, Carnegie Endowment for International Peace, https://carnegieendowment.org/files/DaltonShah_UAE_Military.pdf, 14.01.2023.

⁵⁸⁰ Większość emiratów żywiła początkowo nadzieje na odnalezienie złóż i zyski z ropy naftowej, by stać się tak bogatymi jak Abu Zabi i Dubaj. Jedynie Szardża, choć w mniejszej skali, prowadzi dziś ograniczoną

Arabskich nasiliły się napięcia związane z kwestiami konstytucyjnymi, integracją sił bezpieczeństwa oraz polityką regionalną i międzynarodową, co doprowadziło do głębokich podziałów⁵⁸¹. Dodatkowo, stare spory i konflikty graniczne były nadal obecne w początkowym okresie niepodległości, co m.in. przyniosło wojnę Szardży z Fudżajrą w 1972 r. Szejk Mohammed bin Zayed Al Nahyan starał się przekonać resztę władców do zaniechania własnych sił zbrojnych na rzecz wspólnych, narodowych sił obronnych. Pomimo początkowego oporu, Abu Zabi ostatecznie przekonało inne emiraty, że narodowe siły obronne nie będą używane przeciwko nim⁵⁸². Początkowo koalicja była niestabilna, a wyzwaniem stanowiło stworzenie nowych instytucji federalnych, formalizujących współpracę między emiratami i przenoszących władzę na poziom federalny. Pierwszy rząd, ogłoszony przez szejka Mohammeda bin Zayeda Al Nahyana, charakteryzował się zróżnicowanym składem, z dominacją Abu Zabi i Dubaju. Kluczowe role w rządzie zostały rozdzielone między emiraty, a po opóźnionym dołączeniu Ras al-Khaimaha do federacji gabinet uległ rozszerzeniu. J. D. Anthony opisał w 1975 r. powstałą federację następująco: „Organizację tę charakteryzuje skomplikowana i delikatna równowaga sił pomiędzy dynastiami plemiennymi, których relacje i historyczne wrogości sięgają co najmniej XVIII w., a cały wzór rządów był zasadniczo paternalistyczny i autorytarny” [tłum. własne]⁵⁸³.

W latach 1976-1979 doszło do kryzysu konstytucyjnego, który wynikał z napięć dotyczących: rozkładu władzy, podziału dochodów z ropy i gazu, niejasnych granic emiratów oraz różnic w podejściu do polityki zagranicznej i obronnej. Kryzys rozwiązano przez negocjacje prowadzące do jaśniejszego podziału władzy i zasobów oraz wypracowanie lepszych mechanizmów rozwiązywania konfliktów. Kluczowym powodem tego „zbliżenia” była pogarszająca się sytuacja polityczna w regionie oraz zmiana pokoleniowa władców. Fatma al-Sayegh nazywa lata 1979-1986 okresem „akceptacji federacji”. Pełna stabilność została osiągnięta w roku 1986, gdy wszystkie siedem emiratów zaczęło wpłacać składki do budżetu federalnego proporcjonalnie do ich potencjału gospodarczego. Wewnętrzne spory polityczne Zjednoczonych Emiratów Arabskich (ZEA) osłabły, a uwaga skupiła się m.in. na wojnie iracko-irańskiej. ZEA podzieliły się w swoich sympatiach: Abu Zabi, Ajman, Fudżajra i Ras al-Khaimah

działalność wydobywczą ropy (większe znaczenie ma wydobywanie gazu). Gospodarki pozostałych emiratów są bardziej zróżnicowane i mniej zależne od przemysłu naftowo-gazowego.

⁵⁸¹ K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 53.

⁵⁸² J. A. Shoup (2022), *op. cit.*, s. 111.

⁵⁸³ J. D. Anthony (1975), *op. cit.*, s. 80.

popierały Irak, podczas gdy Dubaj, Szardża i Umm al-Quwain skłaniały się ku Iranowi. Abu Zabi finansowo wspierało Irak, a Dubaj stał się kluczowym punktem tranzytowym dla Iranu. Konflikt ten jednocześnie podkreślił potrzebę utrzymania jedności i stabilności wewnętrznej w ZEA z powodów bezpieczeństwa. Próba zamachu stanu w Szardży w 1987 r. udowodniła, że mimo osłabienia sporów konstytucyjnych, ryzyko konfliktów wewnętrznych nadal istniało⁵⁸⁴. Szybka i zdecydowana reakcja innych emiratów, szczególnie Abu Zabi i Dubaju, pokazała ich zaangażowanie w utrzymanie stabilności i jedności federacji. Interwencja miała na celu nie tylko wsparcie legalnego władcy, ale również zapewnienie, że Zjednoczone Emiraty Arabskie pozostaną stabilnym i zjednoczonym państwem. Wydarzenie to przypomniało wszystkim emiratom o znaczeniu utrzymania współpracy i spójności w ramach federacji. Mimo że emiraty mają różne interesy gospodarcze i kulturowe, polityka zagraniczna jako całość jest dziś zazwyczaj skoordynowana, aby promować wspólne cele, takie jak stabilność regionalna, rozwój gospodarczy i walka z terroryzmem.

5.2. System polityczny i administracyjny federacji

Zjednoczone Emiraty Arabskie to niezależna, suwerenna federacja siedmiu emiratów. Oficjalnym językiem urzędowym jest arabski, państwową religią islam, a walutą dirham. Stolicą kraju jest Abu Zabi, które miało stanowić tymczasową stolicę po utworzeniu federacji w 1971 r. Zastąpić je miało nowe miasto al-Karamah, jednak te plany nigdy nie wyszły poza deskę kreślarską. Kraj położony jest w strategicznej bliskości Cieśniny Ormuz, przez którą przepływa blisko 40% światowych złóż gazu i ropy. System polityczny ma charakter prezydencki, a ustrój państwa można określić jako monarchię konstytucyjną i elekcyjną, ale każdy emirat jest rządzony jako monarchia absolutna na własnym terytorium.

ZEA określane są często jako „dyktatura monarchiczna”, gdyż to szejkwowie władający poszczególnymi emiratami wybierają prezydenta kraju. Mówi się również o „bezpośredniej demokracji bez powszechnego prawa wyborczego”. Joanna Kowalewska wskazuje, że nie można jednoznacznie przypisać Zjednoczonych Emiratów Arabskich do

⁵⁸⁴ K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 65-66.

kategorii krajów o ustroju monarchicznym, ponieważ przekraczają one standardowe definicje monarchii. Wynika to z faktu, że choć na poziomie federalnym składają się z autokratycznych monarchii (emiratów), to na czele państwa stoi formalnie wybieralny i posiadający kadencję prezydent⁵⁸⁵. Każdy z emiratów stanowi więc dziedziczną monarchię autokratyczną, która posiada swoją reprezentację we władzach federalnych, jednocześnie posiadając rząd o charakterze lokalnym⁵⁸⁶.

Konstytucja Zjednoczonych Emiratów Arabskich, będąca oczywiście najważniejszym aktem prawnym, była pierwotnie przeznaczona do tymczasowego zastosowania (na pięć lat). Ustalenia z 1971 r. z czasem nabrały charakteru trwałego i stały się podstawą polityki kraju⁵⁸⁷. Ostatecznie jej zapisy uznano za stałe w 1996 r.⁵⁸⁸.

Konstytucja Zjednoczonych Emiratów Arabskich składa się z preambuły, 10 rozdziałów i 152 artykułów. Każdy z nich omawia jedno zagadnienie jak np. wolność, prawa i obowiązki obywatelskie; władze federacji; sprawy finansowe federacji; siły zbrojne i siły bezpieczeństwa. Warto zwrócić uwagę na preambułę, zgodnie z którą federacja ma być państwem zdolnym do ochrony swojej suwerenności i bezpieczeństwa, jak i poszczególnych emiratów, wskazując, że zapewnienie tych wartości będzie dokonywane we współpracy z „bratnimi” państwami arabskimi, państwami-członkami ONZ i międzynarodowej wspólnoty narodów. Konstytucja ma pozwolić na zachowanie tożsamości poszczególnych jej członków, o ile nie będzie to sprzeczne z realizacją celów Unii. Preambuła wyraża zamiar ustanowienia prawa federalnego, które pozwoli na godne i wolne życie, a także pełną, reprezentatywną i demokratyczną formę rządów w tym arabskim i islamskim społeczeństwie. Przedmowa kończy się modlitwą do Allaha o powodzenie w tych dążeniach.

Zgodnie z Konstytucją ZEA islam stanowi oficjalną religię kraju, jednocześnie gwarantuje wolność kultu, o ile nie stoi w sprzeczności z moralnością i polityką publiczną. Prawo szariatu, które obejmuje większość aspektów ludzkiego zachowania, jest głównym źródłem ustawodawstwa, lecz system sądowniczy stosuje również prawo cywilne, w zależności od zagadnienia. Z tego powodu funkcjonują tam skomplikowane ramy prawne, które opierają się na tych dwóch systemach. W 2023 r. wprowadzono

⁵⁸⁵ J. Kowalewska (2019), *op. cit.*, s. 174-175.

⁵⁸⁶ M. Górny, M. Mijalski (2020), *Szczęście jako cel polityki państwa – analiza przypadku Zjednoczonych Emiratów Arabskich*, *Przegląd Orientalistyczny* nr 2-3, DOI: 10.33896/POrient.2020.2-3.3, s. 139.

⁵⁸⁷ K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 65.

⁵⁸⁸ J. Kowalewska (2019), *Konstytucyjne podstawy struktury władz federalnych w Zjednoczonych Emiratach Arabskich*, *Białostockie Studia Prawnicze* nr 24(4), DOI: 10.15290/bsp.2019.24.04.11, s. 175.

przepisy, które umożliwiają niewyznającym islam ekspatriantom zawierać małżeństwa, jak również brać rozwody, poza prawem szariatu. Prawo szariatu stosowane jest selektywnie, zwłaszcza w takich kwestiach jak np. wypłata pieniędzy za wyrządzoną krzywdę. Ustawodawstwo federalne zakazuje bluźnierstwa i nawracania przez osoby niebędące muzułmanami, a prawo antydyskryminacyjne obejmuje zakaz dyskryminacji religijnej. Mimo zmian prowadzonych w kierunku federalizacji prawa nadal w niektórych przypadkach, np. pozamałżeńskich stosunków seksualnych, zastosowanie ma prawo lokalne. Jednocześnie, należy podkreślić, że trwa stopniowa adaptacja systemu prawnego do potrzeb bardzo zróżnicowanej populacji kraju⁵⁸⁹.

5.2.1. Federalne organy władzy

Zgodnie z ustawą zasadniczą rząd federalny składa się z władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Najważniejszym organem ZEA jest Federalna Rada Najwyższa (Najwyższa Rada Władców), czyli ciało ustawodawcze, w skład której wchodzi władcy poszczególnych emiratów. Warto wspomnieć również o Federalnej Radzie Narodowej, czyli organie doradczym w procesie legislacyjnym, a reprezentującym obywateli. Rada Ministrów to z kolei kolegialny organ wykonawczy, który tworzą: prezes rady ministrów (premier) i wicepremierzy oraz ministrowie. Egzekutywę dopełnia prezydent oraz wiceprezydent. Władzę sądowniczą pełnią sądy federalne, w tym Sąd Najwyższy. Dodatkowo, w każdym emiracie funkcjonuje sądownictwo lokalne, które zajmuje się sprawami, które nie są objęte jurysdykcją federalną⁵⁹⁰.

⁵⁸⁹ F. G. Modaffari (2023), *The Contruction Law in the Middle East*, Scholars International Journal of Law, Crime and Justice, DOI: 10.36348/sijlcj.2023.v06i04.006; H. Sharma (2023), *More non-Muslim expats tie knot in UAE since adoption of new law on civil marriage*, <https://www.wionews.com/world/more-non-muslim-expats-to-tie-knot-in-uae-as-dubai-gets-new-law-on-civil-marriage-558498>, 24.01.2024; The United Arab Emirates' Government (2023a), *Divorce*, <https://u.ae/en/information-and-services/social-affairs/divorce-in-the-uae>, 24.01.2024; Lemmin-Woolfrey Ulrike (2022), *Sharia Law and the UAE: What Travelers Need to Know*, <https://www.worldnomads.com/travel-safety/middle-east/united-arab-emirates/what-you-can-or-cant-do-in-the-united-arab-emirates>, 24.01.2024; United States of America Department of State (2022), *2021 Report on International Religious Freedom: United Arab Emirates*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/04/UNITED-ARAB-EMIRATES-2021-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>, 24.01.2024.

⁵⁹⁰ Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

Prezydent ZEA jest wybierany na 5-letnią kadencję przez Federalną Radę Najwyższą. Zgodnie z tradycją polityczną prezydentem kraju jest emir Abu Zabi pochodzący z rodziny Al Nahajan, zaś premierem i wiceprezydentem władca Dubaju, z rodziny Al Maktum⁵⁹¹. Niemniej jednak protokół jest zachowywany i wybory prezydenckie odbywają się co pięć lat⁵⁹². Oznacza to, że pierwsza sukcesja prezydencka miała miejsce w 2004 r. po śmierci szejka Zayed. Prezydent jest reprezentantem federacji, a jego rola ma w dużej mierze charakter ceremonialny i dyplomatyczny. Mianuje on m.in. przedstawicieli dyplomatycznych, negocjuje traktaty międzynarodowe. Nie jest to jednak jedyny zakres jego obowiązków, gdyż ma on prawo podpisu i wydania ustaw federalnych, które zostały uchwalone przez organy ustawodawcze. Prezydent wybiera Premiera, który stoi na czele Rady Ministrów, a dodatkowo, w porozumieniu z Federalną Radą Najwyższą, mianuje wicepremierów i ministrów. Kontroluje on działalność Rady Ministrów, a także przejmuje kompetencje Federalnej Rady Najwyższej, gdy ta nie obraduje, co znajduje zastosowanie w przypadku sytuacji kryzysowych. Pełni rolę Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych. Wiceprezydent zastępuje Prezydenta w przypadku jego nieobecności, a zgodnie ze zwyczajem pełni też funkcję Premiera. Tym samym Prezydent kieruje polityką krajową i zagraniczną i ma decydujący wpływ na kształt rządu. Dodatkowo, Prezydent za zgodą Federalnej Rady Najwyższej, mianuje członków Federalnego Sądu Najwyższego. Ma on również prawo uchylania niektórych wyroków, włącznie z możliwością zastosowania prawa łaski, a także musi wyrazić zgodę na wykonanie kary śmierci⁵⁹³.

Zgodnie z Konstytucją, jak również praktyką administracyjną, Rada Ministrów wraz z Premierem ma prawo inicjowania projektów ustaw, ustala roczny budżet federacji, wydaje rozporządzenia wykonawcze, nadzoruje wdrażanie aktów prawnych i realizację polityk publicznych, koordynuje działania między poszczególnymi organami. Należy

⁵⁹¹ M. Górny, M. Mijalski (2020), *Szczęście jako cel polityki państwa – analiza przypadku Zjednoczonych Emiratów Arabskich*, Przegląd Orientalistyczny nr 2-3, DOI: 10.33896/POrient.2020.2-3.3, s. 139.

⁵⁹² A. E. Sarker, Al Athmay A. A. A. (2017), *The Changing Facets of Public Administration in the United Arab Emirates*, International Journal of Public Administration, DOI: 10.1080/01900692.2017.1387149, s. 2.

⁵⁹³ A. Yates (2020), *Challenging the accepted understanding of the executive branch of the UAE's Federal Government*, Middle Eastern Studies, DOI: 10.1080/00263206.2020.1824908, s. 3, 7; J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 356-357; K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 69-70; L. Bastin (2013), *Are Emirate Rulers Immune from Civil Suits in English Courts?*, Arab Law Quarterly 27, DOI: 10.1163/15730255-12341251; Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

zaznaczyć, że zakres kompetencji Rady Ministrów jest dość szeroki, jednak ostateczna decyzja w kluczowych kwestiach należy do Federalnej Rady Najwyższej i Prezydenta⁵⁹⁴.

Federalna Rada Najwyższa to najwyższy organ konstytucyjnyo bardzo znaczących uprawnieniach, wśród których wymienić można: wybór prezydenta i wiceprezydenta ZEA; zatwierdzanie ustawodawstwa federalnego, które po akceptacji Prezydenta staje się prawem; określanie polityki wewnętrznej; podejmowanie decyzji w kluczowych kwestiach wykonawczych; wyrażanie zgody na powołanie sędziów Federalnego Sądu Najwyższego. Każdy emirat ma jeden głos w Radzie, ale władcy Abu Zabi i Dubaju mają prawo weta. Organ ten ma władzę absolutną, a jego decyzje mają charakter ostateczny i niepodważalny⁵⁹⁵.

Omówionego powyżej organu nie należy mylić z Federalną Radą Narodową, która stanowi twór unikalny w skali świata. Jest to jednoizbowy organ o charakterze półlegislacyjnym, który ma głównie charakter doradczy. Jego główną rolą jest opiniowanie projektów legislacyjnych przedstawianych przez Radę Ministrów. Federalna Rada Narodowa nie ma prawa inicjatywy ustawodawczej ani prawa weta. Organ składa się z 40 członków⁵⁹⁶, przy czym od 2006 r. połowa z nich powoływana jest przez władców poszczególnych emiratów, a połowa przez specjalnie do tego powołane kolegia elektorskie⁵⁹⁷. Wprowadza to element powszechności wyborów do systemu ZEA, choć w bardzo ograniczonym zakresie. Rada m.in. opiniuje budżet i sprawozdania końcowe z jego realizacji, omawia projekty umów międzynarodowych i konwencji, rozpatruje sprawy publiczne związane ze sprawami federacji. W ramach Rady działają komisje, które zajmują się określonymi dziedzinami, a dodatkowo może ona wzywać ministrów do wyjaśnień i zadawać im pytania. Warto podkreślić, że funkcjonowanie Rady i rosnąca w niej rola kobiet stanowi symbol reform prowadzonych przez władców ZEA w duchu demokratyzacji⁵⁹⁸.

⁵⁹⁴ A. Yates (2020), *op. cit.*, s. 4-7; J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 357; Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

⁵⁹⁵ E. Reinisch, L. Thomas (2022), *op. cit.*; L. Bastin (2013), *op. cit.*, s. 120; A. Yates (2020), *op. cit.*, s. 2-3; Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

⁵⁹⁶ Abu Zabi i Dubaj reprezentowane są przez ośmiu delegatów, Sharjah i Ras Al Khaimah mają po sześciu przedstawicieli, a pozostałe trzy emiraty mają po czterech reprezentantów.

⁵⁹⁷ Szerzej: The UAE Government (2023b), *The Federal National Council*, <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/the-federal-national-council->, 20.01.2024.

⁵⁹⁸ A. Aljobair (2020), *The Financial and Supervisory Role of the Federal National Council in the United Arab Emirates*, Arab Law Quarterly 34, DOI: 10.1163/15730255-12341064, s. 44-45, 58; A. Yates (2020), *op. cit.*, s. 3; A. E. Sarker, Al Athmay A. A. A. (2017), *op. cit.*, s. 4-5; Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

W systemie sadowniczym kraju kluczową rolę odgrywa Federalny Sąd Najwyższy, który orzeka o konstytucyjności prawa federalnego, a także w sporach pomiędzy poszczególnymi emiratami, jak również w sporach między nimi a rządem federalnym. Sąd Najwyższy rozstrzyga o zgodności prawa przyjmowanego w poszczególnych emiratach z prawem federalnym. Do 2016 r. orzekał również w sprawach dotyczących bezpieczeństwa narodowego. Uprawnienie te zostało przekazane Federalnemu Sądowi Apelacyjnemu⁵⁹⁹.

Struktura organizacyjna władz federacji, a także relacje pomiędzy jej poszczególnymi organami są dość skomplikowane. Wynika to z tego, że kluczowi politycy zajmują często wiele stanowisk, a więc liczba urzędów nie odzwierciedla koncentracji władzy⁶⁰⁰. Analiza funkcjonowania struktur władzy federalnej w Zjednoczonych Emiratach Arabskich pokazuje, że różni się ona od innych współczesnych państw o ustroju federacyjnym, jak również od klasycznych monarchii Bliskiego Wschodu. Konstytucja nie reguluje bardzo szczegółowo relacji pomiędzy poszczególnymi organami, a to utrudnia realizację zasad rządów prawa. Kwestia praw politycznych obywateli nie pojawia się w ustawie zasadniczej, gdyż to Federalna Rada Narodowa stanowi reprezentację suwerena. Działalność partii politycznych jest zakazana. System legitymizuje i monopolizuje wpływ poszczególnych dynastii na procesy decyzyjne, jak również i na majątek kraju. Dotyczy to poziomu poszczególnych emiratów i całej federacji.

5.2.2. Proces demokratyzacji systemu a pozycja władców. Federalizm a poziom niezależności poszczególnych emiratów

Dokonane w ostatnich latach częściowe odejście od prawa szariatu, inkluzja kobiet i postęp w dziedzinie ich praw sprawiają, że często postrzega się ten kraj błędnie jako zmierzający w kierunku demokracji. Liberalizacja ma tylko charakter fasadowy i jest częścią strategii promującej *soft power* i dającej międzynarodowe uznanie⁶⁰¹. Jest to najbardziej liberalny kraj Zatoki Perskiej, choć do 2006 r. nie miał wybieralnych

⁵⁹⁹ A. Yates (2020), *op. cit.*, s. 3-4; J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 358; A. E. Sarker, Al Athmay A. A. A. (2017), *op. cit.*, s. 5; Constitution of the United Arab Emirates (1971), *op. cit.*

⁶⁰⁰ Szerzej: A. Yates (2020), *op. cit.*, s. 1-2.

⁶⁰¹ E. Reinisch, L. Thomas (2022), *op. cit.*

organów. Tym, co odróżnia ZEA od innych państw arabskich, są wysokie poziomy PKB i PKB *per capita* wynikające ze sprzedaży ropy naftowej⁶⁰². Jednocześnie jest to państwo niedemokratyczne, które osiągnęło stabilność polityczną, z ugruntowanym w konstytucji systemem instytucjonalnym. Stosuje się tu elastyczne, nieformalne i mało przejrzyste metody dyplomacji oraz procesy decyzyjne wśród bardzo autonomicznych, dziedzicznych przywódców poszczególnych emiratów⁶⁰³. ZEA pozostają autorytarne, gdyż w tak specyficznej ekonomii politycznej władcy nie muszą szukać kompromisów między kapitalistami a robotnikami, co jest podstawą demokracji kapitalistycznej⁶⁰⁴.

Podobnie jak w innych krajach związkowych, ustawa zasadnicza zastępuje prawa poszczególnych krajów członkowskich⁶⁰⁵. System polityczny łączy w sobie dążenie emiratów do zachowania jak największej niezależności i podmiotowości oraz tworzenie wpływowej międzynarodowo potęgi⁶⁰⁶. Założyciele UAE musieli podjąć trud współpracy i znalezienia równowagi między interesami poszczególnych emiratów a celami federalnymi w procesie kreowania polityki. Dla władców przyzwyczajonych do niepodzielnej władzy, zwłaszcza w Ajmanie (od 1928 r.) i Umm al-Quwain (od 1929 r.), było to wyzwanie⁶⁰⁷. Z tego powodu Konstytucja wyraźnie rozgranicza odpowiedzialność pomiędzy obu szczeblami, a więc umacnia absolutną władzę w poszczególnych emiratach, co odzwierciedla kompromis pomiędzy władcami chcącymi scentralizowanej i zintegrowanej federacji, a tymi pragnącymi większej autonomii. Zgodnie z art. 116. Konstytucji wszelkie kompetencje rządowe, które nie zostały przez konstytucję przypisane do władzy federalnej Unii, powinny być realizowane przez poszczególne emiraty⁶⁰⁸.

Utworzony system z rządem centralnym na czele został skonstruowany w taki sposób, by nie zdominować zbyt wiele spraw lokalnych. Poszczególne emiraty posiadają własne jednostki administracyjne, polityczne i sędziowskie, a jednocześnie funkcjonują

⁶⁰² R. Bania (2014), *op. cit.*, s. 201.

⁶⁰³ J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 356.

⁶⁰⁴ M. Herb (2009), *A nation of bureaucrats: political participation and economic diversification in Kuwait and The United Arab Emirates*, International Journal of Middle East Studies nr 41, DOI: 10.1017/S0020743809091119, s. 375.

⁶⁰⁵ J. A. Stoup (2021), *op. cit.*, s. 112-113.

⁶⁰⁶ R. Raafat (2022), *Manifestations of the federal system in the United Arab Emirates*, Journal of Positive School Psychology nr 6(7), s. 1471.

⁶⁰⁷ Y. Abdulfattah (2014), *op. cit.*, s. 9, 14.

⁶⁰⁸ J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 356; K. C. Ulrichsen (2017), *op. cit.*, s. 53; K. Jaśkiewicz (2014), *Prawo prywatne międzynarodowe Zjednoczonych Emiratów Arabskich - ustawa Kodeks cywilny ZEA nr 5/1985, znowelizowana przez Prawo Federalne nr 1/1987 - omówienie ustawy*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 3351, Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego t. 14, s. 112.

instytucje federalne. Część z nich stara się znacząco odróżniać od władz centralnych na rzecz podkreślania odrębności. Głównym czynnikiem, który kształtuje relacje między władzami emiratów a władzami centralnymi, jest czynnik ekonomiczny. Warto podkreślić, że zasoby naturalne i bogactwo stanowią własność poszczególnych emiratów, a nie Federacji, zgodnie z art. 23 Konstytucji⁶⁰⁹. Gdy emirat ma wystarczające zasoby, jak np. Dubaj, wykazywać może się większą niezależnością od władz federalnych⁶¹⁰.

Samorządy lokalne funkcjonujące na poziomie poszczególnych emiratów różnią się strukturą, wielkością, stopniem autonomii od władzy emiratu. Gdy tworzono Konstytucję, nie istniały rozwinięte systemy zarządzania lokalnego, a relacje z władzami centralnymi ewoluowały w zależności od zdolności lokalnych społeczności. Na poziomie poszczególnych emiratów funkcjonują Rady Wykonawcze, które stanowią lokalne rządy. Niezależnie jednak od poziomu ich instytucjonalizacji kluczową rolę odgrywają rodziny rządzące i to od nich zależy poziom decentralizacji władzy⁶¹¹.

5.3. Instytucjonalizacja miękkiej siły

Zjednoczone Emiraty Arabskie powstały jako federacja emiratów znajdujących się na bardzo suchym, jałowym i słabo zaludnionym terenie. Nieliczne budynki stanowiły domy elity bądź meczety. Eksport ropy, który rozpoczął się w 1962 r., umożliwił gwałtowny wzrost zamożności⁶¹² oraz rozwój infrastruktury i usług społecznych. W ciągu kilku dekad swojego istnienia Emiraty zmieniły się z jednego z najbardziej zacofanych państw regionu w jeden z najbogatszych globalnie kraj o bardzo wysokim standardzie życia, a także wpływową potęgę regionalną⁶¹³. Konsekwentne wysiłki na rzecz dywersyfikacji gospodarczej sprawiły, że handel, turystyka i przemysł stały się alternatywami dla dochodów uzyskiwanych ze sprzedaży kopalin⁶¹⁴. Produkcja ropy i gazu stanowi dziś mniej niż 30% PKB Federacji, co jest wyjątkiem w regionie Zatoki Perskiej. Przekierowanie dużej części zysków z kopalin pozwoliło na osiągnięcie bardziej

⁶⁰⁹ Constitution of the United Arab Emirates (1971), https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2004, 20.01.2024.

⁶¹⁰ Y. Abdulfattah (2014), *op. cit.*, s. 9, 14.

⁶¹¹ J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 358-360.

⁶¹² J. A. Shoup (2021), *op. cit.*, s. xi.

⁶¹³ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 23.

⁶¹⁴ J. M. Simmons (2020), *op. cit.*, s. 355.

zrównoważonego sposobu rozwoju. Ograniczona liczba atrakcji przyrodniczych wymogła inwestycje infrastrukturalne, które pozwalają na zapewnianie turystom innych rozrywek i możliwość organizacji wydarzeń masowych⁶¹⁵. Zjednoczone Emiraty Arabskie, ale oczywiście nie tylko, uznały rosnące znaczenie brandingu narodowego, gdyż bezpieczeństwo ekonomiczne wymaga dywersyfikacji. Emiraty, ze społeczeństwa plemiennego o niewielkim doświadczeniu w zakresie państwowości, stały się krajem o rosnących możliwościach miękkiej siły i twardej siły⁶¹⁶. Z małego rentierskiego państwa stało się kluczowym graczem regionalnym, które *nota bene* od lat 90. XX w. nie skupia się wyłącznie na świecie arabskim i islamskim⁶¹⁷.

Koncentracja na *soft power*, o której w kolejnych akapitach, nie zamyka jednoczesnego przyjmowania bardziej interwencyjnej roli typu *hard power* w sprawach regionalnych. Federacja początkowo zapewniała sobie miejsce w zachodnim systemie bezpieczeństwa głównie za sprawą współpracy z Wielką Brytanią i USA. Wzmocnienie siły militarnej wiązało się również ze współpracą ze swym potężniejszym sąsiadem – Arabią Saudyjską⁶¹⁸. ZEA na arenie międzynarodowej opierały się głównie na dyplomacji, a także dużej sile gospodarczej, która umożliwiała działania dyplomatyczne i działalność charytatywną, aniżeli na wsparciu militarnym czy bezpośrednim apelowaniu do obywateli innych państw⁶¹⁹. Zmniejszenie siły mocarstw regionalnych oraz przemysłana polityka sprawiły jednak, że ZEA wyłoniły się jako regionalna potęga, której militarizm znalazł swój wyraz w praktyce⁶²⁰. W 2011 r., podczas arabskiej wiosny, ZEA udzieliły wsparcia wojskowego, finansowego i politycznego rządowi Bahrajnu w celu stłumienia protestów i utrzymania stabilności kraju. 7 lat później Zjednoczone Emiraty Arabskie przejęły kontrolę nad jemeńską wyspą Socotra, ustanawiając tam bazę i wspierając siły Południowej Rady Tymczasowej, czyli separatystycznej organizacji domagającej się niepodległości Południowego Jemenu. Przed zawarciem porozumienia o zawieszeniu broni w październiku 2020 r. Zjednoczone Emiraty Arabskie również

⁶¹⁵ C. Zeineddine (2017), *op. cit.*, s. 588.

⁶¹⁶ D. Gołębiowski (2020), *From Europe to the Arab Peninsula? - Cultural Diplomacy Practices in the United Arab Emirates*, *Studies in European Affairs* nr 4, DOI: 10.33067/SE.4.2020.8, s. 164.

⁶¹⁷ M. Alzaabi (2017), *Foreign Policy of the United Arab Emirates (UAE): Continuity and Change*, [w:] A. Al-Masri, K. Curran (red.), *Smart Technologies and Innovation for a Sustainable Future. Proceedings of the 1st America n University in the Emirates International Research Conference - Dubai, UAE 2017*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-01659-3, s. 143.

⁶¹⁸ H. Baycar, M. Rakipoglu (2022), *The United Arab Emirates' Religious Soft Power through Ulema and Organizations*, *Religions* nr 13(646), DOI: 10.3390/rel13070646, s. 17.

⁶¹⁹ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 22.

⁶²⁰ H. Baycar, M. Rakipoglu (2022), *op. cit.*, s. 17.

zaangażowały się w konflikt w Libii. Na wsparcie w postaci broni, szkoleń oraz pieniędzy mógł liczyć gen. Chalifa Haftar, czyli dowódca Libijskiej Armii Narodowej, który toczył walki z uznanym międzynarodowo i wspieranym przez Turcję Rządem Porozumienia Narodowego. By móc efektywniej wspierać swojego sojusznika, Federacja założyła nową bazę wojskową w Egipcie. Dodatkowo, Zjednoczone Emiraty Arabskie posiadają bazę wojskową w Erytrei i Dżibuti. Larbi Sadiki i Layla Saleh twierdzą, że Zjednoczone Emiraty Arabskie działają jako agresor, którego zdolność militarnej interwencji ma charakter sugestywny i wynika z geostrategicznych interesów supermocarstw (takich jak USA) związanych z Iranem, Izraelem oraz zasobami ropy naftowej na obszarze historycznego centrum kolonialnego⁶²¹.

Od początku XXI w. w regionie Zatoki Perskiej zanikać zaczęło znaczenie sił, które przez dekady wzajemnie się stabilizowały (Irak, Syria i Egipt). Wymagało to od ZEA wzmocnienia wpływów, w których dużą rolę odgrywać zaczęła miękka siła. *Soft power* wyraża się w zdolności wpływania na inne podmioty stosunków międzynarodowych poprzez subtelne działania, niewymuszone decyzje partnerów, które służą interesom gracza dysponującego, a dodatkowy przymus może sprawić, że może to być również element twardej siły. Tradycyjne elementy miękkiej siły – pomoc humanitarna, rozwojowa, zagraniczna – muszą być uzupełniane przez reputację kraju i narodu, tj. dobry wizerunek, gdyż od tego zależy jej skuteczność⁶²². Ma to szczególne znaczenie dziś, gdy po rewolucji komunikacyjnej możliwe jest transmitowanie wydarzeń w czasie rzeczywistym, jak również wyrażanie w taki sposób opinii⁶²³. Strategia brandingowa ZEA rozpoczęła się jednak już w latach 80. XX w., gdy ZEA zaczęły promować się i pozycjonować w stosunkach międzynarodowych jako światowa brama finansowa łącząca Wschód i Zachód. Wzrost gospodarczy pozwalał również na branding głównych miast, czego przykładem jest Dubaj, który z „sennej wioski na pustyni” stał się jedną z najwspanialszych metropolii Bliskiego Wschodu⁶²⁴. Warto podkreślić, że społeczeństwo Zjednoczonych Emiratów Arabskich wykazuje wierność wobec liderów politycznych i wspiera określone przez nich kierunki rozwoju. Oznacza to, że obywatele

⁶²¹ L. Sadiki, L. Saleh (2023), *op. cit.*, s. 382-385.

⁶²² A. Krzymowski (2022), *Role and Significance of the United Arab Emirates Aid for Its Soft Power Strategy and Sustainable Development Goals*, *Social Sciences* nr 11(48), DOI: 10.3390/socsci11020048, s. 6.

⁶²³ Szerzej: Ibrahim R.A.R.A., Al-azzawi S. J. (2022), *op. cit.*

⁶²⁴ C. Zeineddine (2017), *op. cit.*, s. 591.

kraju są angażowani w instytucjonalnie planowane kreowanie pozytywnego wizerunku kraju.

Na przestrzeni dekad ZEA wykorzystywały szerokie instrumentarium narzędzi *soft power* i są pierwszym krajem, który dokonał jej instytucjonalizacji. W 2017 r. szejik Mohammed bin Rashid al Maktoum, wiceprezydent ZEA i władca Dubaju, powołał Radę ds. Soft Power, której celem jest „poprawa reputacji i statusu w regionie i na świecie, inicjowanie współpracy między podmiotami sektora publicznego i prywatnego w kraju poprzez inicjatywy i projekty miękkiej siły oraz okresowe składanie raportów Gabinetowi ZEA na temat wszelkich postępów i wdrażania”⁶²⁵. Rada miała dokonać przeglądu wszystkich polityk i przepisów prawa mających wpływ na wizerunek i reputację ZEA, a następnie opracować strategię budowania międzynarodowej renomy i pozycjonowania ZEA jako potęgi kulturalnej, humanitarnej i gospodarczej⁶²⁶. Nie jest to więc tylko kwestia promocji kraju jako łącznika między Wschodem i Zachodem, ale również promocji tożsamości i dziedzictwa ZEA⁶²⁷. Tym samym we wrześniu 2017 r. opublikowana została strategia *soft power*, której celem jest zwiększenie globalnej reputacji kraju poprzez podkreślanie jej dziedzictwa, kultury, tożsamości i wkładu w stosunki międzynarodowe. Działanie Rady w dużej mierze opiera się na wykorzystywaniu urzędników federalnych, lokalnych, liczne miękkie rady, a to prowadzi do instytucjonalizacji w sposób, której nie pokazał żaden kraj⁶²⁸. Aspiracje globalne i regionalne podkreślają wyrażone w strategii cele, którymi są:

- utworzenie jednolitego kierunku rozwoju dla różnych sektorów,
- promowanie swojej roli jako bramy do regionu,
- stawanie się regionalną stolicą kultury i turystyki,
- budowanie reputacji jako nowoczesnego i tolerancyjnego kraju, otwartego dla ludzi z całego świata⁶²⁹.

Inicjatywa stworzenia Rady ds. Soft Power pokrywała się m.in. z utworzeniem Ministerstwa Tolerancji (od 2020 r. Ministerstwo Tolerancji i Współistnienia) i Ministerstwa Szczęścia, co stanowi wyraźne przykłady polityki miękkiej siły promującej jej stosowanie⁶³⁰. Utworzenie Rady i publikacja strategii, jak również towarzyszące temu

⁶²⁵ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 22.

⁶²⁶ F. Al Zaabi, R. Awamleh (2019), *op. cit.*, s. 57.

⁶²⁷ *Ibidem*, s. 58.

⁶²⁸ H. Al Shamsi (2017), *op. cit.*, s. 15

⁶²⁹ D. Gołębiowski (2020), *op. cit.*, s. 164.

⁶³⁰ H. Al Shamsi (2017), *op. cit.*, s. 14

inicjatywy, wzmagają dostrzeganie miękkiej siły przez inne kraje i organizacje międzynarodowe⁶³¹. Wykorzystując m.in. pomoc zagraniczną, promocję swoich osiągnięć i zaangażowanie w rozwiązywanie globalnych problemów, Federacja zdobyła prestiż, który wzmacnia jej wizerunek i rozwija stosunki zagraniczne, które realizują interesy ZEA. Rząd Emiratów na swej stronie internetowej informuje, że strategia opiera się na 6 filarach dyplomacji (humanitarna; naukowa i akademicka; przedstawiciele narodowych; ludzi; kulturalna i medialna; gospodarcza)⁶³². Autor dokonuje jednak innego podziału, gdyż ma on większy sens dla logiki wywodu. Nie jest oczywiście tak, że jedynie Abu Zabi i Dubaj stawiają na rozwój kultury, by budować swoją rozpoznawalność i *soft power* Federacji. Podobne działania podejmuje również m.in. Szardża, która inwestuje w infrastrukturę kulturalną (Muzeum Sztuki Islamskiej, Muzeum Cywilizacji Islamskiej, Sharjah Art Foundation), a także organizuje znane festiwale i wydarzenia (np. Międzynarodowe Targi Książki). Miasto zostało wyróżnione przez UNESCO w 1998 r. tytułem Kulturalnej Stolicy Świata Arabskiego, a w 2014 r. tytułem Światowej Stolicy Książki⁶³³. Z punktu widzenia budowania *soft power* istotne są jednak głównie działania dwóch największych emiratów, stąd to im oraz działaniom na poziomie federalnym poświęcona zostanie uwaga w kolejnych podrozdziałach.

5.3.1. Pomoc zagraniczna i aktywność dyplomatyczna

Pomoc zagraniczna (humanitarna i rozwojowa) stanowi jeden z głównych filarów osiągnięcia miękkiej siły przez ZEA. Szejk Mohammeda bin Zayed Al Nahyan podkreślał, że pomoc zagraniczna musi być kluczowym elementem polityki zagranicznej Federacji. Już w 1971 r. z jego inicjatywy powstała agencja Abu Dhabi Fund for Development (ADFD)⁶³⁴, a w 1983 r. otwarty został Urząd Czerwonego Półksiężycy ZEA, który od 1986 r. jest członkiem Międzynarodowej Federacji Czerwonego Półksiężycy i

⁶³¹ *Ibidem.*, s. 16.

⁶³² The UAE Government (2022), *The UAE Soft Power Strategy*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/strategies-plans-and-visions-untill-2021/the-uae-soft-power-strategy>, 25.02.2024.

⁶³³ Szerzej: *Sharjah: The Cultural Capital of the UAE*, <https://www.go-globe.com/sharjah-the-cultural-capital-of-the-uae/#:~:text=Sharjah%27s%20cultural%20initiatives%20aim%20to,that%20define%20the%20emirate%27s%20identity.>, 26.02.2024.

⁶³⁴ Od początków istnienia ZEA ich polityka oparta była o założenia miękkiej siły, a więc na długo zanim J. Nye dokonał jej konceptualizacji.

Czerwonego Krzyża. Urząd stał się jedną z najważniejszych globalnie instytucji zaangażowanych w pomoc humanitarną. W 1989 r. powstała Sharjah Charity International, której celem jest niesienie pomocy humanitarnej, w szczególności podczas wojen i klęsk żywiołowych. Żona prezydenta Fatima bint Mubarak, nazywana „Matką Narodu”, założyła Stowarzyszenie Rozwoju Kobiet w Abu Zabi w 1973 r. i Powszechną Unię Kobiet w 1975 r. W 1994 r. została wybrana Przewodniczącą Komitetu Koordynacyjnego ds. Akcji Kobiet w Zatoce Perskiej i Półwyspie Arabskim. W 1997 r. powstała organizacja charytatywna Mohammed Bin Rashid Al Maktoum oraz placówka humanitarno-dobroczynna (MBRCH), której głównym celem jest pomoc biednym, wdowom i sierotom, a także ofiarom klęsk żywiołowych i wojen⁶³⁵. Salem AlKetbi twierdzi, że Zjednoczone Emiraty Arabskie są dziś stróżami wartości cywilizacyjnych, będąc globalnym centrum humanitaryzmu i pomocy humanitarnej⁶³⁶. Warto podkreślić, że ta działalność realizowana jest we współpracy z ONZ⁶³⁷. Praca w partnerstwie podkreśla zaangażowanie we współpracę, gotowość do troski o ład światowy i wzmacnia pozycję ZEA jako pozytywnego aktora w stosunkach międzynarodowych. Emiraty nie są rzeczą jasną tylko ukierunkowane na pomoc humanitarną, ale i na pomoc rozwojową (m.in. w formie dotacji i preferencyjnych pożyczek). Zaangażowanie w zapobieganie skutkom wojen na terenie byłej Jugosławii sprawiło, że Emiraty są dziś największym darczyńcą Macedonii spoza UE, a także największym inwestorem w Serbii⁶³⁸. Emiraty chętnie angażują się we wzmacnianie dwustronnych relacji z innymi państwami i wspierają je poprzez finansowanie projektów inwestycyjnych. W lutym 2024 r. oficjalnie potwierdzona została historyczna transakcja pomiędzy Egiptem i Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi. Dotyczy ona prawa do zabudowy Ras al-Hekma nad Morzem Śródziemnym przez spółkę ADQ z siedzibą w Abu Zabi. Egipt zdecydował się na taki ruch z uwagi na kryzys gospodarczy, w tym rekordową inflację i niedobór obcych walut. Porozumienie podpisali egipski minister mieszkalnictwa i minister inwestycji Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Transakcja opiewająca na 35 mld dolarów jest początkiem partnerstwa obu państw, gdyż Egipt ma otrzymywać 35% udziałów w zyskach z zapowiadanego projektu inwestycyjnego. Ras al-Hekma stać się ma

⁶³⁵ A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 3.

⁶³⁶ A. M. J. Al Suwaidi (2021), *The United Arab Emirates Soft Power in the International Relations Context*, rozprawa doktorska: United Arab Emirates University, s. 8.

⁶³⁷ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 22.

⁶³⁸ A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 3.

nowoczesnym centrum przemysłu, biznesu i turystyki⁶³⁹. Plan obejmuje utworzenie kilku inteligentnych miast, a rząd obiecuje rekompensaty mieszkańcom, którzy tracą na planowanych inwestycjach. Powyższe działania pokazują, że ZEA oferuje skuteczne metody rozwoju tym krajom, które biorą udział w jakiejś rywalizacji geopolitycznej lub są zależne od inwestycji innych państw rozwiniętych. Sprzyja to budowaniu relacji gospodarczych i wzmacnia miękką siłą ZEA⁶⁴⁰.

Emiraty stały się czołowym globalnie płatnikiem pomocy zagranicznej – ogółem, jak i w odniesieniu do odsetka PKB⁶⁴¹,⁶⁴². Od 2016 r. Zjednoczone Emiraty Arabskie przeznaczyły 84% swojego budżetu na pomoc zagraniczną, z czego 67% trafiło do krajów najsłabiej rozwiniętych i o niskim średnim dochodzie. Ta inwestycja była istotna dla adaptacji ZEA do zmian w stosunkach międzynarodowych i umocniła ich pozycję jako jednego z największych darczyńców na świecie. Pomoc zagraniczna była głównie ukierunkowana na kraje o dużych potrzebach, co podkreśla jej rolę jako narzędzia wpływu w stosunkach międzynarodowych⁶⁴³. Analiza portfela pomocy Emiratów pokazuje, że realizuje ona najczęściej dodatkowe cele – ideologiczne, polityczne, gospodarcze lub wojskowe⁶⁴⁴.

Realizacja pomocy humanitarnej to nie tylko przeznaczanie środków na jej udzielanie, ale również infrastruktura pozwalająca na jej dystrybucję, tj. drogi i autostrady, porty morskie i lotniska, terminale kontenerowe. Poza udzielaniem oficjalnej pomocy humanitarnej i rozwojowej, Zjednoczone Emiraty Arabskie dokonały strategicznych inwestycji mających na celu wzmocnienie ich dominującej pozycji w dziedzinie pomocy zagranicznej. W 2003 r. z inicjatywy szejka Muhammana ibn Radszida Al Maktuma założone zostało Dubai Humanitarian City, które połączyło się później z Dubai Aid City, by stworzyć Międzynarodowe Miasto Humanitarne (IHC). Stanowi ono strefę wolnocłową, której strategiczne położenie pozwala na dotarcie

⁶³⁹ UAE to invest \$35 bilion in Egypt's Ras El-Hekma, <https://www.wamda.com/2024/02/uae-invest-35-billion-egypt-ras-el-hekma>, 28.02.2024.

⁶⁴⁰ A. M. J. Al Suwaidi (2021), *op. cit.*, s. 298.

⁶⁴¹ Do 2009 r. wielkość portfela pomocy zagranicznej nie była znana. Zmieniło się to wraz z przekazywaniem szczegółowych danych Komitetowi Pomocy Rozwojowej OECD. W ostatniej dekadzie pomoc trafiała przede wszystkim do Egiptu, Jemenu, Pakistanu, Jordanii, Serbii. Przyjmowała formę ogólnego wsparcia budżetowego, które łączyło się z wysiłkami na rzecz osiągnięcia określonych celów gospodarczych, politycznych i wojskowych. Oznacza to, że udzielana pomoc to nie zawsze kwestia humanitaryzmu, ale również ukrytych motywacji. Źródło: A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 22; L. Cochrane (2021), *The United Arab Emirates as a global donor: what a decade of foreign aid data transparency reveals*, Development Studies Research 8(1), DOI: 10.1080/21665095.2021.1883453, s. 54.

⁶⁴² L. Cochrane (2021), *op. cit.*, s. 49.

⁶⁴³ A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 16.

⁶⁴⁴ L. Cochrane (2021), *op. cit.*, s. 61.

samolotem do 2/3 populacji globu w 8 godzin. Inicjatywa ta korzysta z przewagi Dubaju jako centrum logistycznego na krzyżujących się szlakach handlowych między Azją, Afryką i Europą. IHC jest dziś największym na świecie węzłem logistycznym dla pomocy humanitarnej, którego skuteczność potwierdziła się w toku licznych kryzysów, takich jak: trzęsienie ziemi na Haiti w 2010 r., epidemia eboli w Afryce Zachodniej w latach 2014-2016, wojna w Syrii od 2011 r., trzęsienie ziemi w Nepalu w 2015 r., pandemia COVID-19, wybuch portu w Bejrucie w 2020 r.⁶⁴⁵. IHC znajduje się w pobliżu Portu Jebel Ali, czyli jednego z największych globalnie terminali kontenerowych, jak również leży pomiędzy dwoma z największych lotnisk na świecie⁶⁴⁶. Mieszczą się tam komórki ONZ, organizacje pozarządowe, jak i firmy komercyjne zajmująca się logistyką. ZEA stały się nie tylko centrum logistyki humanitarnej, ale i handlowej oraz wojskowej⁶⁴⁷. Daje to możliwość wpływania na efektywność łańcucha dostaw, uzależniania innych państw od siebie, a więc stanowi element miękkiej siły, jednocześnie wzmacnia kampanię brandingową, która pokazuje ZEA jako stabilną przestrzeń handlową i stolicę humanitaryzmu⁶⁴⁸. Rafeef Ziadah słusznie wskazuje, że obecnie Zjednoczone Emiraty Arabskie można opisać jako „państwo sieciowe, poprzez które połączona w sieć przestrzeń logistyczna złożona z megainfrastruktur (porty morskie i lotniska), stref wolnego handlu, miast logistycznych, korporacyjnych operatorów portów i prywatnych firm logistycznych, służą do łączenia i pośredniczenia w umiędzynarodowionych łańcuchach dostaw na całym świecie”⁶⁴⁹.

Równie istotną częścią aktywności ZEA jest dyplomacja i uczestnictwo w próbach deeskalacji napięć – głównie regionalnych. Przykładem tych działań są: zaangażowanie w odbudowę i stabilizację państw byłej Jugosławii⁶⁵⁰, próba normalizacji stosunków z Syrią, podpisanie Porozumień Abrahamowych normalizujących stosunki z

⁶⁴⁵ Szerzej: G. Elkahlout, S. Milton (2023), *The evolution of the Gulf states as humanitarian donors*, Third World Quarterly, DOI: 10.1080/01436597.2023.2229742; A. Bogucka, T. Landmann (2022), *International Humanitarian City as a global Logistics hub in 2018-2021 - a case study*, Systemy Logistyczne Wojsk nr 56, DOI: 10.37055/slsw/155069.

⁶⁴⁶ Szerzej: A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 7-8.

⁶⁴⁷ ZEA są najważniejszym sojusznikiem Stanów Zjednoczonych w świecie arabskim, a amerykańska marynarka wojenna, jak i personel wojskowy korzystają z logistyki Emiratów w sposób niemal nieograniczony. Możliwości militarne Zachodu są tym samym ściśle powiązane z rozwojem sektora logistycznego federacji.

⁶⁴⁸ R. Ziadah (2019), *Circulating Power: Humanitarian Logistics, Militarism, and the United Arab Emirates*, Antipode 51, DOI: 10.1111/anti.12547, s. 3-4.

⁶⁴⁹ R. Ziadah (2019), *op. cit.*, s. 11.

⁶⁵⁰ Konsekwencją tego jest to m.in., że z czasem Emiraty są największym darczyńcą Macedonii spoza UE, a także największym inwestorem w Serbii. Źródło: A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 3.

Izraelem⁶⁵¹, współpraca humanitarna i rozwojowa z Afganistanem (zarówno przed, jak i po objęciu władzy przez Talibów), zaangażowanie w eliminację piractwa w Rogu Afryki, prowadzenie mediacji w sprawie wymiany jeńców pomiędzy Ukrainą i Rosją⁶⁵², a także działania na rzecz dwupaństwowego rozwiązania konfliktu palestyńsko-izraelskiego⁶⁵³. ZEA intensywnie działają również w zakresie nawiązywania partnerstw w projektach międzynarodowych, w tym w ramach organizacji międzynarodowych. Sukcesem dyplomacji Federacji było wyróżnienie Abu Zabi jako siedziby Międzynarodowej Agencji Energii Odnawialnej⁶⁵⁴. Pod koniec 2023 r. ZEA były gospodarzem światowego szczytu na rzecz działań klimatycznych COP28. Wydarzenie zgromadziło strony Ramowej konwencji ONZ w sprawie zmian klimatu (UNFCCC)⁶⁵⁵. Jest to wydarzenie o istotnym znaczeniu politycznym, gdyż państw sygnatariuszy jest aż 197⁶⁵⁶.

5.3.2. Tolerancja i otwartość

Utworzenie Rady sprawiło, że dyplomacja i polityka zagraniczna zmierzają do tego, by podkreślać i utrzymywać status „miękkiej superpotęgi”. Taki status wymaga tego, by ZEA stały się (przynajmniej w narracji) centrum nauki, sztuki, technologii oraz miejscem tolerancyjnym, zróżnicowanym kulturowo, gdzie przełamywane są podziały między Wschodem i Zachodem. To z kolei wymaga zaufania zagranicznych podmiotów do gospodarki kraju. Zaufanie dotyczy przede wszystkim wiary w to, że ZEA jest miejscem, w którym własność prywatna i funkcjonujące normy prawne prowadzenia działalności gospodarczej są nadrzędne w stosunku do różnic kulturowych, religijnych itd. Jak słusznie wskazuje Amanda Engelland-Gay, tolerancja jest jednym z wyrazów

⁶⁵¹ Porozumienia zawarte we wrześniu 2020 r. pomiędzy ZEA, Bahrajnem, Stanami Zjednoczonymi i Izraelem. Są one postrzegane jako historyczne, gdyż do tego czasu tylko Egipt i Jordania miały znormalizowane stosunki z Izraelem, a dodatkowo po ich podpisaniu inne kraje arabskie, takie jak Sudan i Maroko, również podjęły kroki w kierunku normalizacji stosunków z Izraelem, co pokazuje ich wpływ na szersze relacje arabsko-izraelskie.

⁶⁵² To dzięki staraniom Emiratów w styczniu 2024 r. doszło do największej na ten moment wymiany jeńców.

⁶⁵³ Należy podkreślić, że zaangażowanie w sprawę palestyńską jest jednym ze stałych elementów polityki zagranicznej federacji.

⁶⁵⁴ A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 7.

⁶⁵⁵ Amnesty International (2023), *Troubling Human Rights Record of the United Arab Emirates ahead of COP28*, <https://www.amnesty.ca/human-rights-news/uae-cop28-human-rights/>, 10.12.2023.

⁶⁵⁶ Szerzej: United Nations Treaty Collection, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en, 18.02.2024.

miękkiej siły i uzupełnia cele gospodarcze ZEA poprzez promowanie kraju jako atrakcyjny kierunek biznesowy oraz atrakcyjną destynacją turystyczną⁶⁵⁷.

Tolerancja i otwartość są przedmiotem zróżnicowanych działań – w 2016 r. powołano Ministra stanu ds. Tolerancji (od 2020 r. Ministerstwo Tolerancji i Współistnienia), a następnie przyjęto Narodowy Program Tolerancji. Rok 2019 określono „Rokiem tolerancji” i w jego ramach podejmowano różne inicjatywy promujące otwartość, dialog międzykulturowy, a także wprowadzono szereg programów edukacyjnych, kulturalnych i społecznych wzmacniających spójność społeczną, a także promujących ZEA⁶⁵⁸. Najbardziej znaczącym wydarzeniem w trakcie trwania Roku Tolerancji była wizyta Papieża Franciszka i odprawiona msza święta w Zayed Sports City w Abu Zabi, w której udział wzięło około 150 000 osób. Tym samym głowa kościoła katolickiego odwiedziła po raz pierwszy Półwysep Arabski, czyli kolebkę islamu⁶⁵⁹. Emiraty są najbardziej zróżnicowanym kulturowo krajem regionu, a tym samym istotne są różnego typu działania inkluzyjne⁶⁶⁰. Mieszkają tu przedstawiciele ponad 200 narodowości, a na wielu obszarach rdzenni mieszkańcy stanowią mniejszość⁶⁶¹, ⁶⁶². Około 86% populacji ZEA stanowią emigranci⁶⁶³.

Ideologiczny wymiar troski o markę kraju tolerancyjnego i otwartego znajduje swój wyraz w przeciwstawianiu się myślom Bractwa Muzułmańskiego⁶⁶⁴ i politycznego islamu, a więc promocja umiarkowanego podejścia, wielokulturowości, walki z ekstremizmem i terroryzmem⁶⁶⁵. W przeciwieństwie do Arabii Saudyjskiej, ZEA nie

⁶⁵⁷ A. Engelland-Gay (2023), *op. cit.*, s. 23.

⁶⁵⁸ Szerzej: The UAE Ministry of Economy, <https://www.moec.gov.ae/en/-/en/year-of-tolerance-1>, 25.02.2024.

⁶⁵⁹ A. Krzymowski (2020), *The European Union and the United Arab Emirates as civilian and soft powers engaged in Sustainable Development Goals*, *Journal of International Studies* 13(3), DOI: 10.14254/2071-8330.2020/13-3/3, s. 46.

⁶⁶⁰ Szerzej: L. Varlani (2020), *The Impact of Cross-Cultural Training on Employee Performance in the UAE Hospitality Industry* [w:] V. Pereira, M. Neal, Y. Temouri, W. Qureski (red.) *Human Capital in the Middle East. A UAE Perspective*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42211-0, s. 25.

⁶⁶¹ A. Al Shehhi, J. Thomas, R. Welsch Roy, I. Grey, Z. Aung (2019), *op. cit.*, s. 5.

⁶⁶² Z tego powodu w większości m.in. instytucji szkolnictwa wyższego używa się języka angielskiego, a wiele znanych zagranicznych uczelni ma tu swoje placówki, m.in. New York University, Sorbonne Université, Heriot-Watt University. W ZEA znajduje się 75% wszystkich międzynarodowych filii uniwersyteckich na świecie. Źródło: F. Al Zaabi, R. Awamleh (2019), *op. cit.*, s. 73.

⁶⁶³ V. Benuyenah, B. Pandya (2020), *Meaning of “employee happiness” within the context of complex organisations? An explanatory review on the UAE labour force*, *Rajagiri Management Journal*, DOI: 10.1108/RMJ-04-2020-0012, s. 3.

⁶⁶⁴ Bractwo Muzułmańskie to sunnicka ponadnarodowa organizacja islamistyczna założona w Egipcie w 1928 r. przez Hassana al-Bannę. Jej celem jest propagowanie islamu i wprowadzanie szariatatu jako podstawy prawnej, a działalność obejmuje szeroki zakres od edukacji i opieki społecznej po politykę, przy czym w niektórych krajach jest uznawana za organizację terrorystyczną.

⁶⁶⁵ H. Baycar, M. Rakipoglu (2022), *op. cit.*, s. 1.

mają znaczącej pozycji w nauce islamu. Możliwość wpływu na dyskurs religijny jest więc ograniczona do aktywności organizacji międzynarodowych⁶⁶⁶. Arabska wiosna spowodowała wzrost rywalizacji w obrębie polityki religijnej, gdy powstania ludowe wyniosły ruchy islamskie do władzy politycznej w Egipcie i Tunezji. Z tego powodu ZEA powołały alternatywne instytucje muzułmańskie, np.: Forum Promocji Pokoju w Społeczeństwach Muzułmańskich, Muzułmańską Radę Starszych, Międzynarodowe Centrum Doskonałości tworzące międzynarodową platformę współpracy o nazwie „Counter Violent Extremism”⁶⁶⁷, a wspólnie z USA powołały Centrum „Sawab”, którego celem jest zbudowanie globalnych instrumentów do walki z ekstremizmem i terroryzmem w Internecie⁶⁶⁸. Istotnym elementem jest również wspieranie znanych uczonych, promujących umiarkowany islam, takich jak Hamza Yusuf i Abdallah bin Bayyah⁶⁶⁹.

Inicjatywy Federacji takie jak powołanie Ministerstwa Tolerancji i obchody Roku Tolerancji podkreślają ich zaangażowanie w kształtowanie społeczeństwa inkluzyjnego. Dążenie do promocji umiarkowanego islamu oraz przeciwdziałanie ekstremizmowi wskazuje na strategiczne podejście do kształtowania pozytywnych relacji międzynarodowych. Wszystkie te aktywności, łącznie z inwestycjami w edukację i turystykę, przyczyniają się do wzmocnienia pozycji ZEA na świecie. O ich skuteczności mówić może fakt, że Federacja posiada jedno z najbardziej ruchliwych lotnisk na świecie, czyli Międzynarodowy Port Lotniczy w Dubaju, który nieustannie się rozbudowuje w zakresie programu połączeń i przepustowości. Z kolei w Abu Zabi w 2023 r. otwarto najnowocześniejszy na świecie terminal pasażerski, którego przepustowość to 45 milionów pasażerów rocznie^{670, 671}. Wszystko to pokazuje, że Emiraty dążą do promocji takiej wersji islamu, która pomoże ich interesom w ujęciu globalnym⁶⁷². Promowanie wielokulturowości i tolerancji religijnej jest świadomą strategią, która jest spójna z ich celami gospodarczymi, biorąc pod uwagę ich rolę jako globalnego huba zależnego od

⁶⁶⁶ K. Diwan (2021), *Clerical associations in Qatar and the United Arab Emirates: soft power competition in Islamic politics*, *International Affairs* 97(4), DOI: 10.1093/ia/iiabo83, s. 945.

⁶⁶⁷ Co można tłumaczyć jako „walkę z brutalnym ekstremizmem”.

⁶⁶⁸ A. Krzymowski (2020), *op. cit.*, s. 46.

⁶⁶⁹ Szerzej: H. Baycar, M. Rakipoglu (2022), *op. cit.*, s. 1; K. Diwan (2021), *op. cit.*, s. 955-956.

⁶⁷⁰ M. Kieruzal (2023), *Abu Zabi: Najnowocześniejszy terminal świata otwarty!*, <https://www.rynek-lotniczy.pl/wiadomosci/najnowocześniejszy-terminal-swiata-otwarty-19065.html>, 25.02.2024.

⁶⁷¹ Warto zauważyć, że to Dubaj stanowi główną destynację turystyczną. Abu Zabi znane jest bardziej ze stawiania na zrównoważony rozwój, to dlatego tam właśnie zlokalizowana jest siedziba Międzynarodowej Agencji Energii Odnawialnej, o czym autor wspominał w podrozdziale 5.3.1. Nie jest jednak tak, że nie inwestuje się tam w turystykę – przykłady ciekawej infrastruktury opisane są w kolejnym podrozdziale

⁶⁷² *Ibidem*, s. 17.

społeczności międzynarodowej. Inwestycje i działania Emiratów łączą tym samym narodowy patriotyzm z globalnym podejściem ekonomicznym.

5.3.3. Kultura, sport i turystyka

ZEA przesunęły oficjalnie część swojej uwagi w zakresie polityki zagranicznej w kierunku dyplomacji kulturalnej, która na potrzeby logiki wywodu obejmuje kulturę, sport i wynikającą z nich turystykę. Emiraty wykorzystują te obszary jako część swojego instrumentarium budowania pozytywnego wizerunku na arenie międzynarodowej, przyciągania inwestycji i promowania dialogu międzykulturowego. Organizacja globalnych wydarzeń, inwestycje w międzynarodowe projekty kulturalne, a także niespotykane na globalną skalę inwestycje stanowią o sile i elastyczności dyplomacji kulturalnej prowadzonej przez Emiraty. Wykorzystanie kultury masowej, kultury fizycznej jest elementem zwiększania *soft power* i tworzenia z ZEA arabskiej potęgi kulturowej, co przekłada się na turystykę.

W Federacja stosuje liczne zachęty mające przyciągnąć do kraju największe firmy produkujące programy telewizyjne, teleturnieje, filmy fabularne itd. Na przykład emirat Abu Zabi oferuje zwroty gotówkowe do 30% kosztów kwalifikowalnych poniesionych wydatków. Dubaj i Abu Zabi posiadają dziś zaawansowane obiekty i usługi produkcyjne, które mogą obsługiwać duże produkcje filmowe i telewizyjne, a dodatkowo kraj posiada różnorodne lokacje pozwalające na nagranie unikalnych ujęć i scenerii⁶⁷³. Abu Zabi było miejscem akcji lub lokacją dla takich filmów jak „Szybcy i Wściekli 7”, „Gwiezdne wojny: Przebudzenie Mocy” i „Mission Impossible VI: Fallout”. Dubaj znalazł się w popularnych filmach Bollywood i Hollywood. Wskazać można choćby na filmy „Bang Bang!” oraz „Mission Impossible IV: Ghost Protocol”⁶⁷⁴. W zakresie kultury masowej warto wspomnieć również współpracę z Hansem Zimmerem⁶⁷⁵, która zaowocowała

⁶⁷³ D. Saberi, M. C. Paris, B. Marochi (2018), *Soft power and place branding in the United Arab Emirates: examples of the tourism and film industries*, International Journal of Diplomacy and Economy 4(1), s. 52-53.

⁶⁷⁴ *UAE Between Geo-Political Dangers and Happiness* (2016), <https://fanack.com/politics/features-insights/minister-of-happiness~64953/>, 03.12.2023.

⁶⁷⁵ Hans Zimmer to wielokrotnie nagradzany kompozytor i producent muzyczny, znany z tworzenia ścieżek dźwiękowych do takich hollywoodzkich hitów, jak „Król Lew”, „Incepcja”, „Gladiator”, „Piraci z Karaibów”, „Kod da Vinci” oraz „Diuna”. Jego unikalna zdolność do łączenia tradycyjnych instrumentów

stworzeniem „Sounds of Dubai”, czyli kampanii wideo prezentującej dźwiękową esencję Dubaju. Projekt ten wykorzystuje muzykę do przedstawienia turystycznej atrakcyjności miasta. Kompozytor, współpracując z lokalnymi muzykami, stworzył ścieżkę dźwiękową, która podkreśla unikalny charakter miasta, łącząc nowoczesność z dziedzictwem kulturowym. Powstałe kompozycje były również grane na żywo w trakcie koncertu Hans Zimmer Live in Dubai w styczniu 2023 r.⁶⁷⁶. W trakcie Wystawy Światowej Expo 2020 w Dubaju (wydarzenie odbywało się na przełomie 2021 i 2022 r. z powodu pandemii COVID-19) każde państwo miało swój pawilon narodowy, co było możliwe po raz pierwszy w historii dzięki wsparciu finansowemu i organizacyjnemu Federacji⁶⁷⁷. Miasto nawiązało współpracę z klubem piłkarskim Real Madryt, której głównym elementem jest budowa pierwszego na świecie klubowego parku tematycznego zawierającego muzeum, sklepy, place zabaw itd.⁶⁷⁸. Jest to kontynuacja długiej współpracy klubu z linią lotniczą Emirates, o czym więcej w kolejnych akapitach. Dubaj jest także gospodarzem kilku światowych wydarzeń, w tym Gulfood (największe na świecie targi żywności i gościnności) i Gitex Global Dubai (jedno z największych i najbardziej wpływowych globalnie wydarzeń technologicznych)⁶⁷⁹. Miasto posiada najwyższy drapacz chmur na świecie – Burj Khalifa, sztuczną wyspę Palm Jumeirah, czy choćby kryty ośrodek narciarski Ski Dubai, który znajduje się w jednym z największych centrów handlowych na świecie – Mul al-Imarat.

Wyszukane, a często nawet zdaniem wielu utopijne wizje i plany infrastrukturalne są domeną Dubaju i Abu Zabi. Drugie z wymienionych miast, korzystając z doświadczeń sąsiada, również inwestuje w infrastrukturę, która promować ma je jako destynację turystyczną. Przykładem może być kulturalna dzielnica na wyspie Saaduyat⁶⁸⁰. Jej częścią jest Luwr Abu Zabi⁶⁸¹, który jest pierwszym w regionie uniwersalnym muzeum, którego celem jest promowanie zrozumienia, współpracy i dialogu międzykulturowego

z elektronicznymi dźwiękami zrewolucjonizowała sposób, w jaki muzyka jest używana w filmach, czyniąc go jednym z najbardziej wpływowych kompozytorów naszych czasów.

⁶⁷⁶ J. Ramanunni (2023), *DET collaborates with Hans Zimmer for Sounds of Dubai*, <https://campaignme.com/det-collaborates-with-hans-zimmer-for-sounds-of-dubai/>, 25.02.2024.

⁶⁷⁷ A. Krzymowski (2022), *op. cit.*, s. 8.

⁶⁷⁸ *Zob: The World's First Ever Football Theme Park*, <https://www.dubaiparksandresorts.com/en/RealMadrid>, 25.02.2024.

⁶⁷⁹ *Dubai Tourism Statistics 2024 (infographics)*, <https://www.globalmediainsight.com/blog/dubai-tourism-statistics/>, 25.02.2024.

⁶⁸⁰ Y. Elsheshtawy (2017), *Cultural Utopia. Abu Dhabi's Island of Happiness and the Development of a Cultural Enclave*, [w:] T. Simpson (red.), *Tourist Utopias. Offshore Islands, Enclave Spaces, and Mobile Imaginaries*, Amsterdam University Press, DOI: 10.5117/9789089648471, s. 121.

⁶⁸¹ Muzeum działa na podstawie umowy podpisanej pomiędzy rządem ZEA i Francji i pozwala na korzystanie z nazwy „Luwr” do 2037 r.

przez sztukę. Zawiera dzieła sztuki pochodzące z całego świata, od starożytności po współczesność. Kolejna istotna inwestycja wpisująca się w politykę kulturalną ZEA to National Exhibition Center (ADNEC) w Abu Zabi, które jest największym obiektem wystawienniczym na Bliskim Wschodzie. Znane jest z organizacji licznych targów, które przyciągają uczestników z całego świata w myśl hasła „Łącząc umysły, tworząc przyszłość”. Inny przykład to Emirates Palace znany jako najbardziej luksusowy hotel świata, który jest dziś jedną z najważniejszych wizytówek stolicy.

Zjednoczone Emiraty Arabskie były pierwszym krajem, który sponsoring piłki nożnej zamienił z sukcesem w miękką siłę. Dubajskie linie lotnicze Emirates w 2004 r. zaczęły sponsorować Chelsea FC, a naturalna rywalizacja między rodzinami rządzącymi Dubajem i Abu Zabi doprowadziła do tego, że również Etihad Airways rozpoczął aktywność sponsoringową. W 2009 r. linie lotnicze Abu Zabi stały się sponsorem klubu Manchester City. Doprowadziło to do tego, że wymienione firmy zaczęły sponsorować wiele lig, klubów i dyscyplin sportowych, budując poprzez to miękką siłę ZEA. Obie linie lotnicze są zależne całkowicie od rządów, a z tego powodu częścią ich zadania jest wykorzystywanie zasobów firmy do promocji Federacji czy poszczególnych emiratów⁶⁸². Linie Emirates są sponsorem tytularnym stadionu Arsenal FC (Emirates Stadium), a linie Etihad stadionu klubu Manchester City (Etihad Stadium). Na przestrzeni lat przedmiotowe firmy były lub są sponsorami m.in. następujących klubów piłkarskich:

- Emirates: Arsenal FC, Real Madrid CF, AC Milan, Paris Saint-Germain FC, Hamburger SV;
- Etihad Airways: Manchester City FC, Melbourne City FC, New York City FC.

Dodatkowo, obie firmy były sponsorami różnych lig sportowych. Emirates są znane z bycia tytularnym sponsorem ligi rugby – Emirates Airline Rugby 7s, zaangażowania w wyścigi konne poprzez Dubai World Cup. Były także związane przez pewien czas z włoską ligą piłki nożnej Serie A. Etihad Airways były natomiast sponsorem piłkarskiej Major League Soccer (MLS) w Stanach Zjednoczonych, a dziś wspierają Formułę 1 poprzez sponsoring Grand Prix Abu Dhabi⁶⁸³ na torze Yas Marina Circuit. Wymienione aktywności obu firm są jedynie wycinkiem działań podejmowanych przez ZEA w ramach sportowego sponsoringu. Warto zaznaczyć, że w przypadku części umów rząd pokrywa

⁶⁸² J. S. Krzyżaniak (2016), *The soft power strategy of soccer sponsorship*, Soccer & Society, DOI: 10.1080/14660970.2016.1199426, s. 11.

⁶⁸³ Warto wskazać, że budowa toru F1 w ZEA to również jeden z elementów polityki kulturalnej obejmującej sport.

koszty w imieniu linii⁶⁸⁴. Budowa rozpoznawalności Emirates oraz Etihad Airways zapewniła Emiratom miejsce w globalnej świadomości, a dodatkowo zwiększyła wartość państwa jako marki.

Sport do osiągania celów politycznych wykorzystuje również w podobny sposób Katar za sprawą linii lotniczych Qatar Airways. Innym działaniem wykorzystywanym przez kraje regionu jest rozwój miękkiej siły poprzez budowę lokalnego sportu, czego wyrazem może być transfer najpopularniejszych sportowców do lokalnych klubów sportowych przez Arabię Saudyjską. Dokonana w ostatnich kilku latach ofensywa sprawia, że w saudyjskiej lidze występują dziś światowe gwiazdy piłki nożnej. W 2023 r. portugalski piłkarz Cristiano Ronaldo przeszedł do klubu Al Nassr za rekordowe 200 milionów dolarów za sezon⁶⁸⁵. W saudyjskiej lidze występują również inne gwiazdy jak np. Karim Benzema (Al-Ittihad Club) i Neymar (Al Hilal SFC). Jako ciekawostkę podać można, że w saudyjskim klubie gra również Grzegorz Krychowiak, który reprezentuje Al-Shabab FC.

Zjednoczone Emiraty Arabskie znalazły się na drugim miejscu, po Austrii, wśród najszybciej rozwijających się kierunków przyjazdów międzynarodowych w 2022 r. Kraj ten był również najczęściej odwiedzanym krajem regionu – liczba przyjazdów turystów wyniosła 22,7 mln, przekraczając poziom z 2019 r.⁶⁸⁶. Szacuje się, że w 2024 r. ZEA obsłużą 100,56 mln pasażerów linii lotniczych, a liczba turystów do 2029 r. osiągnie 44,66 mln osób⁶⁸⁷. Skuteczność polityki kulturalnej ZEA manifestuje się tym samym (między innymi) w imponujących wynikach turystycznych i lotniczych.

⁶⁸⁴ J. S. Krzyżaniak (2016), *op. cit.*, s. 11.

⁶⁸⁵ *Cristiano Ronaldo zagra w Arabii Saudyjskiej. Zarobi gigantyczne pieniądze* (2022), <https://www.money.pl/gospodarka/cristiano-ronaldo-zagra-w-arabii-saudyjskiej-zarobi-gigantyczne-pieniadze-6850431652899648a.html>, 25.02.2024.

⁶⁸⁶ P. D. Bhutia (2023), *UAE Is Second Fastest-Growing International Arrival Destination*, <https://skift.com/2023/07/26/uae-emerges-as-second-fastest-growing-international-arrival-destination/> 25.02.2024.

⁶⁸⁷ Statista (2022), *The United Arab Emirates' Economy & Society – Data and Analysis*.

5.3.4. Nowoczesne technologie, konkurencyjne warunki inwestycyjne i zrównoważony rozwój

Zjednoczone Emiraty Arabskie przyciągają start-upy i inwestorów poprzez strefy wolne od podatków i liczne zachęty, co sprzyja rozwojowi sektora prywatnego i tworzeniu nowych miejsc pracy. Rząd usprawnia regulacje prawne, wspiera finansowanie start-upów i promuje zrównoważony rozwój, aby umocnić pozycję kraju jako atrakcyjnego miejsca dla biznesu i innowacji⁶⁸⁸. Aby zapewnić silną pozycję Federacji na rynkach finansowych, władze ZEA powołały państwowe fundusze majątkowe (ang. *sovereign wealth funds*, SWF)⁶⁸⁹. Pod względem sumy aktywów, w 2020 r., Abu Dhabi Investment Authority zajmował 3. miejsce na świecie, natomiast Investment Corporation of Dubai 12. pozycję⁶⁹⁰.

Emiraty promują się również poprzez nowoczesne technologie, które stanowią kluczowy element ich strategii rozwoju. Przykładem mogą być targi Expo 2020, których gospodarzem były Zjednoczone Emiraty Arabskie, gdzie zaprezentowano Hyperloopa, czyli zdaniem wielu przyszłość technologii transportowych. Inwestycje w technologie przyszłości, takie jak sztuczna inteligencja, *blockchain* czy robotyka, pozwalają na budowanie konkurencyjnej gospodarki opartej na wiedzy⁶⁹¹. Zjednoczone Emiraty Arabskie wyróżniają się w tej dziedzinie, uruchamiając różne inicjatywy na rzecz rozwoju AI. W tym celu powołany został pierwszy na świecie minister stanu ds. sztucznej inteligencji⁶⁹².

Zjednoczone Emiraty Arabskie intensywnie angażują się również w sektor kosmiczny, mając na celu umocnienie swojej pozycji jako lidera w tej dziedzinie na świecie. W 2006 r. założono Centrum Kosmiczne Mohammeda Bin Rashida, będące siedzibą Krajowego Programu Kosmicznego ZEA, a w 2014 r. powołano Agencję Kosmiczną ZEA, która koordynuje wszystkie krajowe działania związane z kosmosem. W 2019 r. Federacja wysłała w przestrzeń kosmiczną pierwszego arabskiego astronautę. Hazza Al Mansorri w dniach od 25 września do 3 października przebywał na

⁶⁸⁸ S. Rana (2020), *Explore the extent to which the U.A.E (United Arab Emirates) is ready to feature among the top-10 happiest countries in the world in Gallup's world happiness survey by 2021*, DOI: 10.2139/ssrn.3865573

⁶⁸⁹ Jeden z takich funduszy tj. ADQ kieruje konsorcjum realizującym opisaną w podrozdziale 5.3.1. inwestycję w Ras al-Hekma.

⁶⁹⁰ A. Krzymowski (2020), *op. cit.*, s. 46.

⁶⁹¹ *Ibidem*, s. 46-47.

⁶⁹² I. Hmiddou (2022), *Digital Governance in the United Arab Emirates*, <https://www.egic.info/digital-governance-uae>, 29.02.2024.

Międzynarodowej Stacji Kosmicznej, gdzie we współpracy m.in. z Europejską Agencją Kosmiczną realizował rozliczne działania naukowe. Historycznym osiągnięciem jest wystrzelenie w 2020 r. na Marsa sondy „Hope Probe”, która dostarcza cenne dane o atmosferze i pogodzie na Czerwonej Planecie. ZEA inwestują w edukację i rozwój młodych talentów w dziedzinie technologii kosmicznych, promując naukę, technologię, inżynierię i matematykę. Planują tym samym dalsze misje, w tym załogowe eksploracje kosmosu, co świadczy o długoterminowych ambicjach⁶⁹³.

ZEA wykorzystują swoje zalety, takie jak dogodny położenie geograficzne, bogate zasoby naturalne oraz zaawansowana infrastruktura. Dodatkowo, państwo jest pionierem w regionie arabskim w zakresie e-administracji. Świadczenie usług publicznych za pośrednictwem platform cyfrowych stanowi jeden z priorytetów rządu. Rozwój i wdrażanie technologii informacyjno-komunikacyjnych rozpoczęły się w 2001 r. z pierwszą federalną e-usługą E-Dirham. W kolejnych latach kontynuowano rozwój infrastruktury oraz współpracę z sektorem telekomunikacyjnym⁶⁹⁴. ZEA są dziś regionalnym pionierem w rozwoju cyfrowych usług, a wg E-Government Development Index⁶⁹⁵ prowadzonego przez ONZ plasują się w tym zakresie na 13. pozycji na świecie⁶⁹⁶. Zaś w światowym rankingu konkurencyjności cyfrowej IMD Federacja, mierzącym wiedzę, technologię i gotowość na przyszłość, zajmuje 12. miejsce na świecie⁶⁹⁷. W dniu 1 sierpnia 2022 r. Gabinet ZEA powołał Wyższy Komitet ds. Transformacji Cyfrowej, który wprowadził „The UAE Digital Government Strategy 2025”, czyli aktualną strategię rozwoju cyfrowego państwa. Opiera się ona na ośmiu wymiarach, którymi są: niezostawianie nikogo w tyle, odporność, dopasowanie do cyfrowej ery, zorientowanie na użytkownika, cyfrowość z założenia, oparcie na danych, domyślna otwartość, proaktywność. Cele i priorytety strategii obejmują: zapewnienie światowej klasy infrastruktury cyfrowej; zapewnienie jednolitej platformy cyfrowej i

⁶⁹³ *Ibidem*, s. 46-47.

⁶⁹⁴ A. Badran (2019), *Smart-Governments for Smart Cities: The Case of Dubai Smart-Government*. [w:] A. Samad Wael, E. Azar (red.) (2019), *Smart Cities in the Gulf. Current State, Opportunities, and Challenges*, Singapur: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-981-13-2011-8, s. 71.

⁶⁹⁵ Zob. United Nations E-Government Knowledgebase, *E-Government Development Index (EGDI)*, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>, 29.02.2024.

⁶⁹⁶ Badania prowadzone są co dwa lata i na dzień pisania tej informacji tj. 29.02.2024, dostępne są wyniki rankingu opublikowanego w 2022 r. Zob. United Nations E-Government Knowledgebase, *United Arab Emirates*, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/181-United-Arab-Emirates>, 29.02.2024.

⁶⁹⁷ World Digital Competitiveness Ranking 2023, <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/>, 29.02.2024.

wspólnych zasobów cyfrowych; udostępnienie zintegrowanych, łatwych i szybkich usług cyfrowych zgodnych z potrzebami klientów; podniesienie poziomu kompetencji cyfrowych użytkowników i urzędników; przyjęcie legislacji umożliwiającej kompleksową transformację cyfrową i zwiększającą efektywność administracji publicznej⁶⁹⁸.

Oprócz działań o charakterze federalnym, wiele jednostek samorządu terytorialnego uruchomiło aplikacje umożliwiające świadczenie cyfrowych usług⁶⁹⁹. Emirat Dubaju podjął szczególnie intensywne kroki w kierunku inteligentnej transformacji⁷⁰⁰. Przykładem może być całkowita rezygnacja z wykorzystywania papieru w rządowych transakcjach i procedurach i ich digitalizacja. Innowacyjnym rozwiązaniem technologicznym, jak również wspomnianemu przyjaznemu ekosystemowi biznesowemu, towarzyszy zwiększająca się klarowność procesów prawnych i regulacyjnych. Zrównoważony rozwój jest kluczowym elementem strategii, co obejmuje dbałość o środowisko, spójność społeczną i rozwój ekonomiczny. Inwestycje w odnawialne źródła energii, efektywne wykorzystanie zasobów, rozwój nowoczesnych technologii i innowacji, a także ochrona środowiska naturalnego są artykułowane jako priorytety dla władz Federacji. Potwierdzają to działania rządu, co odzwierciedla choćby Światowy Raport o Inwestycjach 2023 opracowany przez Konferencję Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju⁷⁰¹, jak również wysokie pozycje w rankingach prezentujących łatwość prowadzenia inwestycji, wolności ekonomicznej oraz konkurencyjności⁷⁰². Dzięki temu Emiraty przyciągają inwestorów z całego świata, jak również talenty, a tym samym tworzą dynamiczne środowisko biznesowe.

⁶⁹⁸ Szerzej: The UAE Government (2023c), *The UAE Digital Government Strategy 2025*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/government-services-and-digital-transformation/uae-national-digital-government-strategy#national-digital-government-strategy>, 29.02.2024.

⁶⁹⁹The UAE Government (2024a), *Digital services for Emiratis*, <https://u.ae/en/more/service-channels-and-modes-of-payment/service-channels>, 29.02.2024.

⁷⁰⁰ Zob. A. Badran (2019), *Smart-Governments for Smart Cities: The Case of Dubai Smart-Government*. [w:] A. Samad Wael, E. Azar (red.) (2019), *Smart Cities in the Gulf. Current State, Opportunities, and Challenges*, Singapur: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-981-13-2011-8, s. 71.

⁷⁰¹ UNCTAD (2023), *World Investment Report 2023*, <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>, 29.02.2024.

⁷⁰² UAE zajęły: 22. miejsce w Index of Economic Freedom z 2024 r.; 10. pozycję w rankingu World Competitiveness Ranking 2023 i 12. w World Digital Competitiveness Ranking 2023; 16. miejsce w rankingu „Easy of doing business 2019”.

5.4. Szczęście jako element polityki miękkiej siły

Zgodnie z wynikami World Happiness Report, Zjednoczone Emiraty Arabskie od lat są najszczęśliwszym państwem arabskim i znajdują się globalnie w trzeciej dziesiątce najszczęśliwszych państw świata. Najwyższą zdobytą pozycją było miejsce 20. osiągnięte w 2018 r. W opublikowanym w 2023 r. raporcie jest to lokata 26. W 2017 r., gdyby wziąć pod uwagę tylko obywateli Zjednoczonych Emiratów Arabskich, kraj ten zająłby 12. miejsce na świecie. To dlatego, że raport z 2017 r. zaprezentował odrębne zestawienie dla obywateli i cudzoziemców w pewnych państwach Zatoki Perskiej, pokazując odmienne wyniki. W kolejnym roku, gdy analizowano wyłącznie szczęście obywateli Zjednoczonych Emiratów Arabskich, kraj ten znalazł się na 11. miejscu na świecie. Z kolei, oceniając poziom zadowolenia osób żyjących poza granicami swojego kraju w 117 państwach, Zjednoczone Emiraty Arabskie uplasowały się na 19. miejscu. W 2020 r. wprowadzono nowy wskaźnik o nazwie „Indeks Szczęścia Miast”, który objął 186 miast na całym świecie, analizując poziom szczęścia oraz jakość życia ich mieszkańców. W regionie arabskim Abu Zabi i Dubaj zostały uznane za miasta z najwyższym poziomem szczęścia.

Badacze wykazują, że osoby o większym poczuciu szczęścia są bardziej kreatywne, co wspomaga generowanie nowych pomysłów i innowacji. Szczęśliwi pracownicy są mocniej zaangażowani i produktywni, a tym samym bardziej efektywni. W rezultacie wysoki poziom dobrostanu pracowników zwiększa produktywność i konkurencyjność krajowej gospodarki, a także pomaga radzić sobie ze stresem i przeciwnościami losu, co z kolei może przyczynić się do zwiększenia odporności społeczeństwa i poprawy wyników w okresach kryzysu. Warto przypomnieć, że celem WHR jest: dostarczanie informacji decydentom politycznym, naukowcom i społeczeństwu na temat czynników wpływających na dobrostan w poszczególnych krajach i regionach; zachęcanie państw do wdrażania polityk szczęścia i monitorowania postępów w ich realizacji⁷⁰³.

Władze ZEA od lat mówią o tym, że ich celem jest zapewnienie szczęścia, dobrostanu i dobrobytu Emiratczykom oraz mieszkańcom kraju. Naturalnie więc wizja ta

⁷⁰³ S. B. Chhibber (2023), *The UAE ranked high in the World Happiness Report 2023*, <https://www.biznesstransform.com/the-uae-ranked-high-in-the-world-happiness-report-2023/>, 03.12.2023; K. Alexander (2023), *The Pursuit of Happiness: Why UAE ranked high in World Happiness Report 2023*, <https://gulfnews.com/opinion/op-eds/the-pursuit-of-happiness-why-uae-ranked-high-in-world-happiness-report-2023-1.94691486>, 01.12.2023

znalazła swoje odbicie w polityce kraju, której punktem odniesienia stały się światowe rankingi szczęścia, czego dotyczyć będzie niniejszy podrozdział.

5.4.1. Szczęście jako cel polityki ZEA

Wzmacniając przedstawioną w poprzednim akapicie perspektywę, w 2010 r. rząd przyjął strategię rozwojową „UAE Vision 2021”, której celem było przekształcenie Federacji w jedno z najbardziej konkurencyjnych i najlepszych do życia państw na świecie. Dokument ten miał charakter wielosektorowy oraz ogólnokrajowy i obejmował szereg celów związanych z takimi dziedzinami jak: gospodarka, rynek pracy, edukacja, zdrowie, innowacje i infrastruktura⁷⁰⁴. Strategia ta oparta została na czterech filarach:

- zjednoczenie w odpowiedzialności – ambitny, pewny siebie naród, który jest zakorzeniony w swym dziedzictwie;
- zjednoczeni w przeznaczeniu – silny związek bazujący na wspólnym przeznaczeniu;
- zjednoczeni w wiedzy – konkurencyjna gospodarka oparta na kompetencjach i innowacyjności Emiraczyków;
- zjednoczeni w dobrobycie – troskliwe i zrównoważone środowisko dla wysokiej jakości życia⁷⁰⁵.

Filary te z kolei zostały podzielone na 6 priorytetów:

- konkurencyjna gospodarka oparta na wiedzy,
- zrównoważone środowisko i infrastruktura,
- światowej klasy opieka zdrowotna,
- pierwszorzędny system edukacji,
- bezpieczeństwo publiczne i sprawiedliwe sądownictwo,
- spójność społeczna i zachowanie tożsamości⁷⁰⁶.

W 2014 r. określona została Agenda Narodowa, będąca niejako dokumentem uszczegóławiającym. Określa ona cele, które należało osiągnąć po to, by zrealizować

⁷⁰⁴ M. Górny, M. Mijalski (2020), *op. cit.*, s. 140.

⁷⁰⁵ The UAE Government (2024b), *Vision 2021*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/strategies-plans-and-visions-until-2021/vision-2021>, 10.03.2024.

⁷⁰⁶ Zob. *National Agenda. UAE Vision 2021*, <https://www.kooperation-international.de/uploads/media/uae-vision2021-summary.pdf>, 10.03.2024.

wizję wyznaczaną przez UAE Vision 2021. Strona internetowa rządu ZEA wymienia następujące cele szczegółowe:

- wytyczenie globalnych norm dla innych państw i stanowienie przykładu w dziedzinie innowacyjności;
- przekształcenie wszystkich szkół i programów edukacyjnych, by opierały się na nowoczesnych metodach nauki; zwiększenie inwestycji w edukację przedszkolną;
- stworzenie z ZEA najbezpieczniejszego państwa na świecie;
- skrócenie czasu reakcji na połączenia alarmowe do 4 minut;
- 65% wzrostu dochodu brutto na mieszkańca w ciągu 7 lat;
- Stać się liderem w zakresie infrastruktury lądowej, morskiej i powietrznej oraz zapewnienia ułatwień dla prowadzenia działalności gospodarczej;
- skrócenie czasu oczekiwania na mieszkanie do maksymalnie dwóch lat od dnia złożenia wniosku;
- dziesięciokrotne zwiększenie emiratyзації w sektorze publicznym⁷⁰⁷.

Jednocześnie w 2014 r. uruchomiony został indeks szczęścia pozwalający na pomiar zadowolenia obywateli z usług rządowych⁷⁰⁸. Choć szczęście i dobrostan obywateli są ważnymi kwestiami dla ZEA, to jednak nie były one bezpośrednim celem w ramach UAE Vision 2021⁷⁰⁹. Stało się tym celem dopiero za sprawą National Agenda jako element priorytetu dotyczącego spójności społecznej i zachowania tożsamości.

5.4.1.1. Początek instytucjonalizacji szczęścia – UAE Vision 2021 i National Agenda

W dniu 8 lutego 2016 r. szejik Mohammed Bin Rashid Al Maktoum poinformował w języku angielskim za pośrednictwem Twittera (dziś: X), że powoła do rządu Ministra Stanu ds. Szczęścia⁷¹⁰, a kilka dni później mianował na to stanowisko Ohoud Bint

⁷⁰⁷ The UAE Cabinet, *National Agenda*, <https://uaecabinet.ae/en/national-agenda>, 10.03.2024.

⁷⁰⁸ D. Ribeiro, P. A. Costa, J. Remondes (2021), *Dubai and United Arab Emirates Ministry of Happiness: Presentation of the National Happiness and Positivity Programme – Qualitative Analysis*, European Journal of Social Sciences nr 4(2).

⁷⁰⁹ W literaturze często spotyka się błędny zapis mówiący o tym, że cel ten wyznaczono już w 2010 r. Trudno jednak tego oczekiwać, gdyż WHR wydawane są od 2012 r. Por. A. Reeder, L. Lambert, N. Pasha-Zaidi (2019), *Happiness and the Building Environment*, [w:] L. Lambert, N. Pasha-Zaidi (red.), *Positive Psychology in the Middle East/North Africa*, DOI: 10.1007/978-3-030-13921-6_4.

⁷¹⁰ Od 2019 r. Minister stanu ds. Szczęścia i Dobrostanu. W 2020 r. kwestie „jakości życia i szczęścia” przeniesiono do Ministerstwa Rozwoju Społeczeństwa, co ma umożliwić lepszą integrację działań na rzecz

Khalfan Al Roumi⁷¹¹. Jej zadaniem było podjęcie takich działań, by ZEA znalazły się do 2021 r., czyli do 50. rocznicy ustanowienia Federacji, na 5. pozycji wśród najszczęśliwszych państw świata⁷¹². Działania te przyjęły formę synchronizacji strategii i przepisów rządowych⁷¹³, jak również tworzenia programów i aktywności w celu zwiększania społecznego dobrostanu. Ona sama stwierdziła, że celem jej pracy jest stworzenie warunków do tego, by ludzie „mogli wybrać szczęście”⁷¹⁴. Warto zaznaczyć, że w tym samym czasie powołano Ministra Tolerancji oraz Ministra Młodzieży. Jak wskazał wówczas premier ZEA: „Nowy gabinet skupia się na przyszłości, młodości, szczęściu, rozwoju edukacji i walce ze zmianami klimatycznymi (...) Zmiany odzwierciedlają to, czego nauczyliśmy się z wydarzeń w regionie w ciągu ostatnich pięciu lat”⁷¹⁵ [tłum. własne]. Pokazuje to zainicjowane wówczas wzmożenie wysiłków na rzecz budowania społeczeństwa otwartego, różnorodnego i innowacyjnego, które będzie atrakcyjne, a jednocześnie wolne od zagrożeń znanych z Arabskiej Wiosny. Mohammed bin Rashid Al Maktoum tłumaczy to następująco: „Zmiany odzwierciedlają to, czego nauczyliśmy się z wydarzeń w naszym regionie w ciągu ostatnich pięciu lat. W szczególności nauczyliśmy się, że brak skutecznej reakcji na aspiracje młodych ludzi, którzy stanowią ponad połowę populacji krajów arabskich, jest jak pływanie pod prąd. Bez energii i optymizmu młodych społeczeństwa nie mogą się rozwijać i wzrastać; rzeczywiście, są skazane na zagładę. Kiedy rządy gardzą ich młodzieżą i blokują im drogę do lepszego życia, zatrząskują drzwi przed całym społeczeństwem. Nie zapominamy, że geneza napięć w naszym regionie, wydarzeń nazwanych «arabską wiosną», miała swoje korzenie w braku możliwości realizacji marzeń i ambicji młodych ludzi. Jesteśmy dumni, że Zjednoczone Emiraty Arabskie są młodym krajem. I jesteśmy dumni z naszej młodości. Inwestujemy w nich i wzmacniamy ich właśnie dlatego, że są naszą przyszłością. Wierzymy, że są od nas szybsi w zdobywaniu i przetwarzaniu wiedzy, bo dorastali z narzędziami i technikami, których brakowało nam w ich wieku (...) Dowiedzieliśmy się także od setek tysięcy zabitych i milionów uchodźców w naszym

poprawy jakości życia i szczęścia z innymi inicjatywami społecznymi. Ohouda Bint Khalfan Al Roumi została Ministrem Stanu ds. Rozwoju Rządu i Przyszłości.

⁷¹¹ D. Ribeiro, P. A. Costa, J. Remondes (2021), *op. cit.*; M. Mroueh, A. de Waal (2020), *Measuring happiness at work in a Takaful organization*, Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance nr 7(2), DOI: 10.1109/JOEPP-04-2020-0050, s. 141.

⁷¹² V. Benuyenah, B. Pandya (2020), *op. cit.*, s. 85.

⁷¹³ N. Aljneibi (2018), *Well-being in the United Arab Emirates: How Findings From Positive Psychology can Inform Government Programs and Research*, praca magisterska: University of Pennsylvania.

⁷¹⁴ A. Chen, J. Hendrawan (2020), *Happiness in Action: For Young Aspiring Leaders of the Future*, ISBN: 979-8688672428, wydanie niezależne, s. 50.

⁷¹⁵ *UAE Between Geo-Political Dangers and Happiness* (2016), *op. cit.*

regionie, że fanatyzm na tle religijnym, ideologicznym, kulturowym i religijnym tylko podsyca ogień wściekłości. Nie możemy i nie pozwolimy na to w naszym kraju”⁷¹⁶[tłum. własne].

Po wybraniu Ministra Szczęścia utworzono Narodowy Program Szczęścia i Pozytywności (od 2019 r. funkcjonujący jako Narodowy Program Szczęścia i Dobrostanu, a znany powszechnie pod nazwą Narodowej Karty Szczęścia), którego celem było ustalenie polityk i programów wspierających pozytywny styl życia, a także zbudowanie narzędzi pomiaru szczęścia w Federacji. Program zawiera oficjalne wytyczne, programy i usługi, które mają na celu promowanie korzyści wynikających z poczucia szczęścia. Obejmuje on trzy główne obszary:

- włączenie idei szczęścia do polityk, programów i usług wszystkich instytucji rządowych oraz w zakładach pracy;
- promowanie dobrego samopoczucia i szczęścia jako sposobu życia w społeczeństwie;
- rozwój wskaźników i narzędzi pomiaru szczęścia⁷¹⁷.

W skrócie można powiedzieć, że Narodowa Karta Szczęścia opiera się na trzech filarach: szczęście i pozytywne nastawienie w miejscu pracy; szczęście i pozytywne nastawienie jako styl życia; badania nad szczęściem i dobrostanem⁷¹⁸.

Inicjatywy realizowane w ramach programu dedykowane są obywatelom Zjednoczonych Emiratów Arabskich, jak i mieszkającym tam obcokrajowcom oraz turystom. Jego celem jest zachęcanie podmiotów sektora publicznego i prywatnego do promowania szczęścia. Program obejmuje również m.in. działalność badawczą oraz organizację wydarzeń i szkoleń. Projektowane działania inspirowane były i są związane w dużej mierze z dorobkiem psychologii pozytywnej⁷¹⁹. Z punktu widzenia niniejszej dysertacji nie ma potrzeby omawiania wszystkich aktywności i działań podejmowanych w ramach Programu. W związku z powyższym opisanych zostanie kilka z nich, by pokazać ich ogólny kierunek:

⁷¹⁶ M. Bin Rashid Al Maktoum (2016), *A Future of Happiness, Tolerance, and Youth*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/united-arab-emirates-happiness-ministry-by-mohammed-bin-rashid-al-maktoum-2016-02>, 01.12.2023.

⁷¹⁷ The UAE Government, *Happiness*, <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/government-of-future/happiness>, 01.12.2023.

⁷¹⁸ N. S. Valek, A. Fotiadis (2019), *Happiness as a value of event organizers in Abu Dhabi*, *International Journal of Event and Festival Management* nr 10(1), DOI: 10.1108/IJEFM-03-2018-0018, s. 35.

⁷¹⁹ N. Aljneibi (2018), *op. cit.*, s. 6-7.

- Wraz z inauguracją programu rozpoczęto roczne szkolenia dla 60 dyrektorów ds. szczęścia i pozytywności, których celem stała się praca w radach szczęścia powołanych w każdym z ministerstw i w poszczególnych agencjach rządowych. Z tego powodu budżet, którym dysponował Minister Szczęścia w 2016 r. wynosił aż 49 miliardów AED (blisko 54 miliardy PLN wg średniego kursu NBP z dnia 13 marca 2024 r.)⁷²⁰.
- Federalny Urząd ds. Zasobów Ludzkich opublikował ramowe wytyczne dla wspierania dobrostanu pracowników, których podstawą jest czteroetapowy model oparty o model PERMA⁷²¹.
- W różnych podmiotach publicznych powołano jednostki wewnętrzne, których celem jest np. zbieranie i wdrażanie pomysłów pracowników, które przyczynią się do wzrostu poziomu ich dobrostanu; organizacja wydarzeń i warsztatów prodobrostanowych, Przykładem może być Komitet Szczęścia i Innowacji, działający od 2019 r. w Ministerstwie Spraw Zagranicznych i Współpracy Międzynarodowej⁷²².
- Powołano Emirates Center for Happiness Research, będące pierwszą jednostką badawczą na Bliskim Wschodzie skupiającą się na szczęściu.
- Opublikowano poradnik nt. szczęścia i dobrostanu w miejscu pracy, który stanowić ma punkt odniesienia dla jednostek rządowych w zakresie dostosowywania ich polityk do priorytetu, którym jest dobrostan⁷²³.
- Rozpoczęto szkolenia skupione na budowaniu pozytywnych relacji w miejscach pracy, jak również wprowadzanie takich praktyk. W agencjach rządowych wdrożono „moment uznania”, w ramach którego osoba prowadząca spotkanie rozpoczyna od je od uznania wysiłków swoich kolegów, co ma promować pozytywne emocje, zaangażowanie, poczucie sensu wykonywanej pracy⁷²⁴.
- Prywatne firmy są zachęcane do wdrażania praktyk wspierających dobrostan pracowników, np. elastyczne godziny pracy, programy rozwoju osobistego.

⁷²⁰ L. Lambert, H. Hussain (2016), *Regional news in positive psychology*, Middle East Journal of Positive Psychology 2(1), s. 2.

⁷²¹ Szerzej: V. Benuyenah, B. Pandya (2020), *op. cit.*, s. 86.

⁷²² Zob. The UAE Ministry of Foreign Affairs (2019), *Happiness: A vital element to innovation, creativity and quality of life*, <https://www.mofa.gov.ae/en/MediaHub/News/years/2019/11/5/05-11-2019-UAE-innovation>, 15.03.2024.

⁷²³ Zob. National Program for Happiness & Wellbeing (2018), *A Guide to Happiness & Wellbeing in the Workplace*, <https://u.ae/-/media/About-UAE/Happiness/A-Guide-to-Happiness-and-Well-being-program-in-the-workplace-Eng.pdf>, 24.03.2024.

⁷²⁴ N. Aljneibi (2018), *op. cit.*, s. 6-7.

- Wdrażane są nowoczesne technologie w działanie administracji publicznej, w tym sztuczna inteligencja, by wspierać poprawę jakości życia⁷²⁵.
- Centra obsługi klienta przemianowano na centra zadowolenia klienta. Zmiany językowe dotyczą także infrastruktury, która ma stymulować pozytywne myślenie (np. dzielnic powstająca obok lotniska w Dubaju ma zostać nazwana Miastem Szczęścia)⁷²⁶. Inwestycja mieszkaniowa Sustainable City by Diamond Developers to z kolei osiedle, które przez kilka lat było oceniane jako „najszczęśliwsza społeczność w Zatoce Perskiej”. Stanowi ono pierwsze przedsięwzięcie, w którym zastosowano zasady zrównoważonego rozwoju społecznego, środowiskowego i gospodarczego, by stworzyć optymalne warunki do szczęśliwego życia⁷²⁷.
- Utworzono oficjalne odznaczenie państwowe – medal bohaterów szczęścia i pozytywności. Odznaczani są nim pracownicy administracji publicznej, którzy spełniają oczekiwania klientów pracując w centrach zadowolenia klienta⁷²⁸.
- W każdym z emiratów utworzono rady szczęścia, by wdrażały polityki i inicjatywy projektowane przez Ministerstwo Szczęścia; w 2017 r. powołano Globalną Radę Szczęścia⁷²⁹, a rok później Globalną Koalicję Szczęścia zrzeszającą ZEA, Portugalię, Kostarykę, Meksyk, Kazachstan i Słowenię⁷³⁰, które zobowiązały się do działania na rzecz pozytywnej transformacji na świecie⁷³¹.
- ZEA intensywnie działają w zakresie promocji polityk szczęścia i wytyczania standardów, czego dodatkowym przykładem jest organizacja „Globalnego

⁷²⁵ M. Halaweh (2018), *Viewpoint: Artificial Intelligence Government (Gov. 3.0): The UAE Leading Model*, Journal of Artificial Intelligence Research nr 62, s. 271-272.

⁷²⁶ D. Ribeiro, P. A. Costa, J. Remondes (2021), *op. cit.*, s. 67; M. Górny, M. Mijalski (2020), *op. cit.*, s. 141.

⁷²⁷ Szerzej: A. Reeder, L. Lambert, N. Pasha-Zaidi (2019), *op. cit.*, s. 77.

⁷²⁸ Zob: N. Aljneibi (2018), *op. cit.*, s. 11; Pluckrose S. (2017), *The happiness project*, <https://www.brunswickgroup.com/uae-happiness-policy-i6470/>, 16.03.2024; *Mohammad Bin Rashid honours heroes of positivity and happiness* (2017), <https://gulfnews.com/uae/government/mohammad-bin-rashid-honours-heroes-of-positivity-and-happiness-1.1968035>, 16.03.2024; Lambert L., Hussain H. (2016), *op. cit.*, s. 3.

⁷²⁹ Globalna Rada Szczęścia (ang. *World Happiness Council*) to *think tank* skupiający m.in. polityków, praktyków i naukowców (z takich dziedzin jak: psychologia, ekonomia, edukacja, zdrowie publiczne, biznes i politologia) z całego świata, którego celem jest promowanie szczęścia poprzez badania naukowe i wskazywanie rekomendacji dla decydentów politycznych. Rada identyfikuje dobre praktyki z poziomu krajowego i lokalnego, a następnie prezentuje w trakcie Dialogu lub Szczytu raporty dotyczące globalnego szczęścia i polityki, które zawierają rekomendacje dla decydentów politycznych. Ostatni raport wydany został w 2022 r. Zob: The Global Happiness Council (2022), *Global Happiness and Well-being Policy Report 2022*, Nowy Jork: Sustainable Development Solutions Network.

⁷³⁰ *Dubai ruler launches Global Happiness Coalition* (2018), <https://www.zawya.com/en/economy/dubai-ruler-launches-global-happiness-coalition-sftpoovw>, 14.03.2024.

⁷³¹ L. Lambert, T. Karabchuk, M. Joshanloo (2020), *op. cit.*, s. 1.

Dialogu dla Szczęścia i Dobrostanu” (początkowo Globalnego Dialogu dla Szczęścia) (ang. *Global Dialogue on Happiness and Wellbeing*), który odbywa się od 2017 r. i zazwyczaj w przededniu⁷³² Światowego Szczytu Rządowego (ang. *World Government Summit*)⁷³³.

- W uniwersytetach wprowadzono programy i kursy z zakresu psychologii pozytywnej, których celem jest promowanie dorobku tej subdyscypliny psychologii, a także promowanie dobrostanu wśród studentów⁷³⁴.
- Badania nad szczęściem tj. nad determinantami dobrostanu i sposobami jego promowania w społeczeństwie, silnie wspierano i finansowano⁷³⁵. Obejmuje to zarówno wsparcie badań, jak również organizację inicjatyw badawczych takich jak wspomniana Globalna Rada Szczęścia. Angażowani są w to nie tylko badacze afiliowani w emirackich uczelniach, ale i topowi ekonomiści i psychologowie tacy jak: Jeffrey Sachs, Ed Diener, John F. Helliwell, Richard Layard, Martin Seligman, Sonja Lyubomirsky.
- Różne instytucje publiczne angażują się w organizację inicjatyw badających szczęście, czego przykładem może być współpraca IBM i Urzędu Regulacji Telekomunikacji ZEA i organizacja UAE Data for Happiness Hackathon^{736, 737}.
- Rozpoczęto organizację i promocję warsztatów z zakresu zdrowia psychicznego, pomagających w redukcji stresu, w tym programy uważności (ang. *mindfulness*).
- Charytatywność i hojność zaczęły być promowane jako sposób na zwiększenie poziomu subiektywnego dobrostanu i poczucia spełnienia⁷³⁸.

Powyższe działania pokazują, że wizją ZEA jest zapewnienie szczęścia ludziom poprzez: świadczenie usług nastawionych na satysfakcję klientów; tworzenie sprzyjających warunków rozwoju osobistego; promowanie zdrowego i aktywnego stylu życia;

⁷³² W 2019 r. odbywał się on w trakcie Szczytu. Zob: *World Government Summit 2019. Dubai - United Arab Emirates*, https://www.worldgovernmentsummit.org/docs/default-source/publication/2019/wgs_agenda_2019_ar---en.pdf, 14.03.2024.

⁷³³ W 2023 r. szczyt zgromadził 20 szefów państw i rządów, 250 ministrów, 10 000 liderów sektora prywatnego, wielu globalnych ekspertów i liderów. Źródło: *World Government Summit 2023*, <https://www.worldgovernmentsummit.org/events/2023/world-government-summit-2023>, 14.03.2024.

⁷³⁴ Lambert L., Passmore H., M. Joshanloo (2019), *A Positive Psychology Intervention Program in a Cultural-Diverse University: Boosting Happiness and Reducing Fear*, *Journal of Happiness Studies* nr 20, DOI: 10.1007/S10902-018-9993-Z.

⁷³⁵ I. Godchaux-Berezhnova, I. A. Moonesar (2021), *op. cit.*, s. 4.

⁷³⁶ Hackaton to wydarzenie, w ramach którego w krótkim czasie (np. 24-48 h) biorące udział zespoły muszą dokonać jakiś innowacyjnych prac inżynierskich.

⁷³⁷ Szerzej o UAE Data for Happiness Hackaton 2.0: A. Bhalla (2019), *UAE Data for Happiness Hackathon 2.0*, <https://medium.com/@anchalbhalla/uae-data-for-happiness-hackathon-2-0-9c06208efbeb>, 17.03.2024.

⁷³⁸ D. Ribeiro, P. A. Costa, J. Remondes (2021), *op. cit.*

inspirowanie do pozytywności oraz poszukiwania ścieżek osiągnięcia szczęścia w zgodzie z indywidualnymi aspiracjami; zmniejszanie nierówności społecznych. Wszystko to ma sprzyjać budowaniu tolerancyjnego, spójnego, odpornego społeczeństwa, a idąc dalej, budowaniu *soft power*.

5.4.1.2. UAE Centennial 2071, UAE Vision 2031 i „Principles of the 50”

Cel UAE Vision 2021, którym było znalezienie się w gronie 5 najszczęśliwszych państw świata wg World Happiness Report, nie został osiągnięty. Nie jest to jednak przedmiotem szczegółowych analiz decydentów politycznych, gdyż zrealizowano inny cel, który wydaje się być tym właściwym. Dzięki ogłoszeniu omawianych strategii, a także realizacji często bardzo drobnych, symbolicznych działań, udało się ZEA zdobyć globalne zainteresowanie mediów, promować *soft power* ZEA, a także pozycjonować Federację jako najszczęśliwsze miejsce do życia. Ponieważ zbliżał się 2021 r., czyli rok końca strategii UAE Vision 2021, władze Federacji stanęły przed koniecznością wyznaczenia kolejnych planów na przyszłość. Przyjęto trzy wizjonerskie dokumenty: UAE Centennial 2071, UAE Vision 2031 oraz „Principles of the 50” (10 zasad na kolejne 50 lat) i to im poświęcone będą kolejne akapity.

UAE Centennial 2071 to strategiczny plan rozwoju, którego celem jest osiągnięcie przez ZEA pozycji globalnego lidera m.in. w zakresie innowacji, badań i edukacji, a idąc dalej, stworzenie takich warunków, by ściągać do kraju jak najwięcej zagranicznych talentów⁷³⁹. Rozciąga się on na 50 lat po 2021 r. i stanowi, tak jak wszystkie pozostałe strategie, swoistą mapę, która wytycza kierunek działań rządu, a także inicjatyw podejmowanych przez podmioty publiczne. Strategia została przyjęta w 2017 r.⁷⁴⁰ i obowiązuje do 2071 r., gdyż wówczas przypadać będzie 100. rocznica powstania ZEA i do tego czasu powinny się one stać „najlepszym krajem na świecie”. Szejk Mohammed

⁷³⁹ K. A. C. Johson. (2020), *International Higher Education Hotspots: International Student Mobility Growth in Nontraditional Destination Countries*, Journal of International Students 10(1), DOI: 10.32674/jis.v10i1.1851, s. vi.

⁷⁴⁰ W tym samym roku shejk Mohammed bin Rashid Al Maktoum wydał książkę pt. „Refleksje o szczęściu i pozytywności” (ang. *Reflections on Happiness & Positivity*), która jest odzwierciedleniem jego filozofii zarządzania i wizji rozwoju kraju, skoncentrowanej na szczęściu i pozytywnym nastawieniu jako kluczowych elementach do budowania społeczeństwa i efektywnego rządu. Publikacja ta jest częścią promocji szczęścia i pozytywnego stylu życia wśród obywateli i mieszkańców ZEA, a także budowania pozycji Federacji jako Lidera w zakresie polityk szczęścia.

bin Rashid al Maktoum, ogłaszając plan, zwracał uwagę na to, że nastawiony jest on głównie na rozwój przyszłych pokoleń, by mogły one sobie radzić w zmieniającym się gwałtownie świecie⁷⁴¹. Plan bazuje mocno na wypowiedziach szejka Mohammeda bin Zayed Al Nahyana, w których wskazywał on na istotność strategii mających na celu zapewnienie trwałego rozwoju i szczęścia przyszłych pokoleń Emiratczyków⁷⁴². Tym samym, wizja ta kładzie nacisk na długoterminowy rozwój w różnych kluczowych obszarach, takich jak edukacja, gospodarka i społeczeństwo, a także na budowanie spójności społecznej, tożsamości narodowej i zapewnienie wysokiej jakości życia mieszkańcom Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Strategia UAE Centennial 2071 opiera się na czterech filarach:

- rząd zorientowany na przyszłość – celem jest sprawienie, by rząd ZEA stał się modelowy dla całego świata, a jego działanie oparte na długoterminowej wizji i przywództwu zdolne do przewidywania i przygotowywania się na przyszłość. Kluczowe cele tego filaru to: osiągnięcie szczęścia społecznego, promowanie na arenie międzynarodowej skupienia się na dobrostanie obywateli oraz opracowanie strategii na przyszłość dla różnych sektorów gospodarki.
- doskonała edukacja – kluczowa ma być jakość edukacji, a szczególny nacisk położony na technologie i innowacje, naukę o kosmosie, inżynierię i nauki o zdrowiu. Planowany jest rozwój instytucji otoczenia biznesu, a instytucje edukacyjne w ramach tego mają stać się inkubatorami przedsiębiorczości i innowacji.
- zróżnicowana gospodarka oparta na wiedzy – kluczowa dla przyszłości jest konkurencyjność, a przez to gospodarka ZEA ma stać się bardziej produktywna, innowacyjna i zrównoważona. Osiągnięcie tego celu ma być możliwe poprzez dywersyfikację ekonomiczną, skupienie się na zaawansowanych gałęziach przemysłu, a także inwestowanie w rozwój nauk technicznych i przyciągnięcie wykwalifikowanych kadr do ZEA.
- szczęśliwe i spójne społeczeństwo – rozwój społeczny stanowi jeden z kluczowych elementów strategii i jest spójny z wcześniejszymi filarami, gdyż ich realizacja możliwa będzie jedynie, jeśli społeczeństwo będzie tolerancyjne,

⁷⁴¹ *What is the UAE Centennial 2071 plan and why is it important?* <https://www.thenationalnews.com/uae/2024/01/01/what-is-the-uae-centennial-2071-plan-and-why-is-it-important/>, 20.03.2024.

⁷⁴² Zob. Dubai Future Foundation (2020), *Area 2071. Your invitation to be a part of creating the future*, <https://area2071.ae/wp-content/uploads/2021/05/AREA-2071-Report.pdf>, 23.03.2024.

otwarte i spójne. Ma się ono charakteryzować wysoką jakością życia, pozytywnością i szczęściem. Ten filar obejmuje również mocniejsze zaangażowanie społeczne kobiet, a także przygotowywanie przyszłych pokoleń do roli „ambasadorów dobrej woli” ZEA⁷⁴³.

UAE Centennial 2071 podtrzymuje tym samym strategiczne znaczenie *soft power*, nastawienie na dywersyfikację gospodarczą, inwestowanie w edukację skoncentrowaną na zaawansowanych technologiach oraz budowanie wartości i etyki emirackiej na rzecz przyszłych pokoleń. Inicjatywa ma na celu nie tylko poprawę jakości życia obywateli, ale również zapewnienie ZEA wiodącej roli w globalnym kontekście.

W 2019 r. przyjęta została Narodowa Strategia na rzecz Dobrostanu 2031, która wspiera wizję wyrażoną w UAE Vision 2021 i UAE Centennial 2071. Jej celem jest uczynienie ZEA światowym liderem w jakości życia. Strategia podzielona jest na trzy poziomy: jednostkę, społeczeństwo i kraj⁷⁴⁴. Obejmuje 14 komponentów i 9 celów strategicznych, które oparte są na zintegrowanej koncepcji dobrostanu⁷⁴⁵, które składają się z 90 inicjatyw wspierających, ukierunkowanych na 40 obszarów priorytetowych. Kluczowe inicjatywy, które mają zostać podjęte lub już zostały podjęte, a w sposób szczególny wykraczają poza inicjatywy realizowane w ramach UAE Vision 2021, to:

- utworzenie Krajowego Obserwatorium Dobrostanu, które wspierać ma proces kształtowania polityki, jak również monitorować wskaźniki dobrostanu, proponować programy szkoleniowe;
- powołanie Akademii Dobrostanu Przyszłych Pokoleń, by szkolić pracowników administracji publicznej w zakresie „nowego podejścia do pracy”;
- ustanowienie Krajowej Rady ds. Dobrostanu zarządzającej i koordynującej działania w ramach strategii⁷⁴⁶;

⁷⁴³ The UAE Government (2023d), *UAE Centennial 2071*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/innovation-and-future-shaping/uae-centennial-2071>, 20.03.2024; *Mohammed bin Rashid launches UAE Centennial 2071 Plan* (2017), <https://sheikhmohammed.ae/en-us/News/Details?nid=24731&cid=>, 23.03.2024, The UAE Cabinet, *UAE Centennial Plan 2071*, <https://uacabinet.ae/en/uae-centennial-plan-2071>, 23.03.2024; The UAE Government, *National Strategy for Advanced Innovation*, https://surveys.pmo.gov.ae/docs/default-source/default-document-library/ansi-en.pdf?sfvrsn=13b4eab5_2, 23.03.2024, s. 14-33.

⁷⁴⁴ A. Kamali (2023), *The Impact of Leadership Style on Employee Wellbeing in Dubai Government Organizations*, Proceedings of the 19th European Conference on Management Leadership and Governance, <https://papers.academic-conferences.org/index.php/ecmlg/article/view/1970/1847>, 16.03.2024.

⁷⁴⁵ The UAE Protocol Department-Dubai, *UAE Cabinet approves National Strategy for Wellbeing 2031*, <https://www.protocol.dubai.ae/Media-Center/News/NewsDetail?id=ccb0f191-04a4-46c7-a2d2-7d30c544bd55>, 16.03.2024.

⁷⁴⁶ The UAE Government (2024c), *National Strategy for Wellbeing 2031*, <https://u.ae/en/about-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/social-affairs/national-strategy-for-wellbeing-2031>, 23.03.2024.

- utworzenie Krajowego Laboratorium Nauk Behawioralnych, w którym opracowywane mają być naukowe podstawy do praktycznych działań zmierzających do uwzględniania dobrostanu w politykach publicznych;
- zaangażowanie społeczności w kreowanie polityk i inicjatyw mających na celu poprawę dobrostanu społecznego w ramach Centrów Dobrostanu i Inicjatywy Projektowania Społecznościowego⁷⁴⁷.

Narodowa Strategia na rzecz Dobrostanu 2031 ma przede wszystkim wspierać dobrostan ludzi poprzez: promowanie zdrowego i aktywnego stylu życia; promowanie profilaktyki zdrowia psychicznego; promowanie pozytywnego nastawienia (pozytywności); wzmacnianie więzi rodzinnych; poprawę jakości życia w miastach⁷⁴⁸.

Kolejnym dokumentem strategicznym, który jest istotny z punktu widzenia podejmowanych rozważań, jest 10 zasad, które opublikowano w 2021 r. jako jeden z elementów planowania kolejnych 50 lat rozwoju ZEA. Są to wytyczne, które stosować mają wszystkie instytucje publiczne, a w swych przemówieniach szejk Mohammed bin Rashid Al Maktom wskazywał, że celem dla wszystkich powinna być przyszłość Federacji, a więc wszyscy mieszkańcy tworzą jeden zespół, gdyż jednoczą się pod jednym przywódcą, jedną gospodarką i tą samą flagą. Zasady są następujące:

1. Najważniejszym zadaniem jest wzmacnianie Federacji, jej instytucji, władzy ustawodawczej, możliwości i finansów.
2. Konieczne jest nieustanne dążenie do budowy najlepszej i najbardziej dynamicznej gospodarki na świecie.
3. Polityka zagraniczna Emiratów jest narzędziem, które ma służyć wyższym celom narodowym, a najważniejszym jest gospodarka.
4. Głównym czynnikiem rozwoju jest kapitał ludzki.
5. Dobre sąsiedztwo to podstawa stabilności.
6. Umacnianie reputacji i marki Emiratów na całym świecie to misja wszystkich instytucji.
7. Doskonałość cyfrowa, techniczna i naukowa określi rozwój i granice gospodarcze Federacji.
8. Podstawowe wartości w Emiratach to otwartość, tolerancja, ochrona praw, rządy sprawiedliwe i prawo.

⁷⁴⁷ *Everything we know about the UAE's National Wellbeing Strategy 2031*, <https://www.thenationalnews.com/uae/government/everything-we-know-about-the-uae-s-national-wellbeing-strategy-2031-1.874372>, 23.03.2024.

⁷⁴⁸ Szerzej: R. Alneyadi Rauda (2024), *Health Determinants: Healthy People of the UAE 2024-2035 Plan*, Global Journal of Health Science nr 9(1), DOI: 10.47604/gjhs.2256.

9. Pomoc humanitarna stanowi istotną część wizji przyszłości i stanowi moralny obowiązek wobec narodów, które miały mniej szczęścia niż ZEA.

10. Podstawą polityki zagranicznej Emiratów jest wzywanie do pokoju, harmonii, negocjacji i dialogu⁷⁴⁹.

Zasady te stanowią w większości podsumowanie tego wszystkiego, co znalazło się w poprzednich dokumentach strategicznych, jak i przyszłych, o których w kolejnych akapitach. Z tego powodu Autor nie będzie ich szerzej w tym miejscu opisywał.

W 2022 r. uruchomiono inicjatywę „We the UAE 2031”, którą można określić jako UAE Vision 2031, gdyż jest ona następcą UAE Vision 2021. Jej celem jest wspomniany już w 10. zasadach rozwój społeczny, a założeniem znalezienie się do 2031 r. w pierwszej dziesiątce państw na świecie pod względem rozwoju społecznego wg HDI (ang. *human development index*). Strategia opiera się na czterech głównych filarach:

- społeczeństwo przyszłości – stworzenie społeczeństwa, które wyzwala potencjał ludzi, buduje ducha jedności, tolerancji, przy zachowaniu dziedzictwa kulturowego i tożsamości narodowej;
- gospodarka przyszłości – stworzenie konkurencyjnej, zróżnicowanej, ekologicznej i zrównoważonej gospodarki, która przyciąga talenty i wspiera innowacje;
- dyplomacja przyszłości – podtrzymanie głównego uczestnictwa ZEA w działaniach humanitarnych i na rzecz pokoju, a także zwiększenie znaczenia Federacji w globalnej dyplomacji jako mostu dla handlu i partnerstw międzynarodowych;
- ekosystem przyszłości – sprawienie, by ZEA stały się najbezpieczniejszym krajem świata, charakteryzującym się innowacjami, zaawansowaną infrastrukturą i najbardziej dynamicznym i „zwinnym” rządem na świecie.

W ramach tych filarów planowane jest zwiększenie dobrobytu gospodarczego i społecznego kraju. Zakładane jest podwojenie PKB z 1,49 biliona AED do 3 bilionów AED oraz zwiększenie eksportu produktów innych niż ropa do wartości 800 miliardów AED. Sektor turystyczny ma osiągnąć wkład na poziomie 450 miliardów AED do PKB, a wartość handlu zagranicznego ma wzrosnąć do 4 bilionów AED. W kontekście

⁷⁴⁹ Szerzej: The UAE Government (2023e), *The Principles of the 50*, <https://u.ac/en/about-the-uae/uae-in-the-future/initiatives-of-the-next-50/the-principles-of-the-50>, 23.03.2024; *UAE announces 'The Principles of the 50' to pave economic, political and developmental roadmap for next 50 years*, <https://wam.ac/en/details/1395302966860>, 23.03.2024.

globalnym, UAE ma dążyć do bycia liderem w tworzeniu proaktywnych przepisów dla nowych sektorów gospodarki. Emirackie miasta mają znaleźć się wśród 10 najlepszych na świecie pod względem jakości życia. Ponadto Emiraty chcą być postrzegane jako jeden z 10 głównych krajów przyciągających talenty z całego świata, zająć pierwsze miejsce w indeksie bezpieczeństwa oraz być w czołówce światowego wskaźnika bezpieczeństwa żywnościowego i globalnego indeksu cyberbezpieczeństwa. UAE Vision 2031 zakłada również wzmocnienie sektorów zdrowia, edukacji, kultury. Zawiera strategię rozwoju zaawansowanego, powszechnie dostępnego systemu opieki zdrowotnej, skoncentrowanego na poprawie jakości życia i promowaniu zdrowego trybu życia. Jednocześnie ZEA mają stać się globalnym centrum badań medycznych i innowacji w opiece medycznej, a także innowacyjnym w skali globu środowiskiem edukacyjnym i innowacyjnym⁷⁵⁰. Jednym z celów jest również przekształcenie działań administracji publicznej poprzez włączenie sztucznej inteligencji na wszystkich jej poziomach⁷⁵¹. Polityka gospodarki o obiegu zamkniętym ma przodować w inicjatywach władz, promując efektywne wykorzystanie zasobów, stosowanie zielonej energii oraz ograniczenie marnotrawstwa i emisji gazów cieplarnianych⁷⁵².

5.4.2. Dubaj jako najszczęśliwsze miasto świata – Happiness Agenda

Dążenie do uczynienia ZEA najszczęśliwszym państwem świata i przedstawione w podrozdziale 5.4.1. programy i strategię wyznaczają kierunki rozwoju Federacji, w tym poszczególnych emiratów. Powstają dodatkowe dokumenty na poziomie jednostek administracyjnych, a z perspektywy analizy polityk szczęścia na uwagę zasługuje Dubaj, który aktywnie promuje szczęście i innowacje jako kluczowe aspekty rozwoju w ramach strategii Happiness Agenda. To właśnie Dubajowi poświęcony zostanie niniejszy

⁷⁵⁰ The UAE Prime Minister's Office (2023), *We The UAE 2031. Towards New Peaks*, <https://wetheuae.ae/en/pillar/forward-society>, 17.03.2024.

⁷⁵¹ M. A. O. Almheiri (2022), *The Development and Significance of Business Intelligence (BI) Platforms in Facilitating the Decision-Making Process in Dubai Government Entities: A Case of Dubai Statistics Centre*, praca dyplomowa: The British University in Dubai, <https://www.proquest.com/openview/8fa96a63d031e047738a2d4f3bbc157c/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>, 16.03.2024, s. 4.

⁷⁵² *UAE Prioritises Green Economy in Vision 2031, Unveils Strategic Initiative* (2023), <https://planet.outlookindia.com/news/uae-prioritizes-green-economy-in-vision-2031-unveils-strategic-initiative-news-416426>, 16.03.2024.

podrozdział, jednak podkreślić należy, że wszystkie emiraty realizują założenia programów federalnych (w tym skupionych na dobrostanie), a dodatkowo wyznaczają sobie inne cele strategiczne, w których szczęście jest tłem i nie jest tak głośno komunikowane. Przykładowo, Abu Zabi nie ma bezpośredniej strategii skoncentrowanej na szczęściu w tak bezpośredni sposób jak Dubaj, a jednocześnie realizuje szereg inicjatyw i projektów wykraczających poza te federalne, a które mają na celu poprawę jakości życia mieszkańców oraz rozwój społeczny i gospodarczy, co pośrednio wpływa na poziom szczęścia i zadowolenia. Jednym z przykładów jest „Abu Dhabi Strategy for People of Determination 2020-2024”, strategia skupiona na integracji i wsparciu osób z niepełnosprawnościami, co ma stworzyć społeczeństwo otwarte i włączające⁷⁵³.

Happiness Agenda to inicjatywa Dubaju, która ma na celu uczynienie miasta najszczęśliwszym na świecie. Zapoczątkowana przez władze miasta w ramach strategii Smart Dubai 2021 (opublikowanej w 2014 r.) koncentruje się na środowisku miejskim, ekonomii oraz doświadczeniach życiowych mieszkańców i jest nadal realizowana⁷⁵⁴. Kładzie ona szczególny nacisk na zadowolenie i szczęście ludzi, co miało być osiągnięte przez inteligentne zarządzanie miastem i wykorzystanie nowoczesnych technologii, w szczególności technologii informacyjno-komunikacyjnych. Odpowiedzialność za wdrażanie strategii przypadła Smart Dubai Office, której dyrektorem została Aisha bin Bishr⁷⁵⁵. Realizacja celu ma być możliwa dzięki zaspokajaniu potrzeb i ułatwieniu dostępu do nich, by móc czerpać więcej pozytywnych doświadczeń w mieście. Program skupiał się na czterech głównych obszarach: odkrywaniu potrzeb, wprowadzaniu zmian, edukacji oraz pomiarze szczęścia⁷⁵⁶. Realizowane w ich ramach były różnorodne projekty i inicjatywy. Działania, o których warto wspomnieć są, następujące:

- Opracowanie Miernika Szczęścia, czyli systemu do monitorowania satysfakcji mieszkańców, który stanowi zbiór różnych środków badawczych. Mierzy on różne typy potrzeb z użyciem modelu ABCD, którym kieruje Smart Dubai Office. Zbierane dane w zakresie satysfakcji mieszkańców z różnych dziedzin życia są

⁷⁵³ Szerzej: The Department of Community Development - Abu Dhabi, *We are one. Abu Dhabi Strategy for People of Determination 2020-2024*, <https://www.addcd.gov.ae/-/media/Project/DCD/DCD-v2/POD-Booklet/Abu-Dhabi-Strategy-for-POD-Booklet---English.pdf>, 25.03.2024.

⁷⁵⁴ A. Reeder, L. Lambert, N. Pasha-Zaidi (2019), *op. cit.*, s. 77.

⁷⁵⁵ W. Scott-Jackson, A. Mayo (2018), *Transforming Engagement, Happiness and Well-Being. Enthusing People, Teams and Nations*, Cham: Springer, s. 241-242.

⁷⁵⁶ A. Al-Azzawi (2019), *Dubai Happiness Agenda: Engineering the Happiest City on Earth* [w:] A. Samad Wael, E. Azar (red.) (2019), *Smart Cities in the Gulf. Current State, Opportunities, and Challenges*, Singapur: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-981-13-2011-8, s. 196.

⁷⁵⁶ *Ibidem*, s. 243-244.

analizowane z wykorzystaniem uczenia maszynowego. Na ich podstawie szacowane są wyniki dobrostanu, a to pozwala na projektowanie interwencji mających na celu poprawę poziomu szczęścia. Składają się na niego:

- (A) potrzeby afektywne i emocjonalne, które prowadzą do pozytywnych emocji i uczuć, takich jak zabawa, radość i inne hedonistyczne przyjemności.
- (B) potrzeby podstawowe – umożliwiają ludziom dostęp do usług w łatwy, wydajny, wygodny i bezproblemowy sposób.
- (C) potrzeby poznawcze – pomagają ludziom osiągnąć wysokie poczucie dobrostanu i satysfakcji z życia
- (D) potrzeby eudajmoniczne – pomagają ludziom w angażowaniu się w znaczące działania, które maksymalizują ich poczucie celu i sensu⁷⁵⁷.

Inicjatywa czerpie z różnych źródeł naukowych, aby projektować interwencje mające realny wpływ na poprawę dobrostanu ludzi. Wśród działań podjętych w ramach Agendy Szczęścia, a poprzedzających opracowanie Miernika Szczęścia, znalazły się badania poziomu dobrostanu w Dubaju, w trakcie których korzystano z narzędzi psychologii pozytywnej takich jak: drabina Cantrila, skala pozytywnych i negatywnych doświadczeń (SPANE), kwestionariusz wartości portretu (PVQ). Tym samym polityka szczęścia Dubaju jest bardziej mierzalna aniżeli działania na poziomie Federacji. Sam model zaś opiera się m.in. na teorii potrzeb Masłowa, która została zaadaptowana do kontekstu miejskiego, oraz koncepcji subiektywnego dobrostanu subiektywnego⁷⁵⁸.

- Stworzenie kierunku studiów, którego efektem jest „Happiness Diploma”, a na którym kształcą się „liderów szczęścia”, którzy mają promować dobre praktyki w swoich organizacjach⁷⁵⁹.
- Zainicjowanie programów edukacyjnych skierowanych do mieszkańców i pracowników sektora publicznego, mających na celu podniesienie świadomości na temat czynników wpływających na dobrostan⁷⁶⁰.

Poprzez włączenie działań na rzecz szczęścia w politykę miejską Dubaj dąży do bycia modelowym inteligentnym miastem, które stawia na pierwszym miejscu dobrostan

⁷⁵⁷ W. Scott-Jackson, A. Mayo (2018), *op. cit.* s. 245.

⁷⁵⁸ Szerzej: A. Al-Azzawi (2019), *op. cit.*, s. 196.

⁷⁵⁹ W. Scott-Jackson, A. Mayo (2018), *op. cit.*, s. 243-244.

⁷⁶⁰ Szerzej o inicjatywach składających się na Happiness Agenda: A. Al-Azzawi (2019), *op. cit.*

swoich mieszkańców. Happiness Agenda jest przykładem, jak nowoczesne technologie mogą wspierać realizację celów społecznych takich jak poprawa szczęścia i dobrostanu. Inicjatywa opiera się na solidnych podstawach naukowych, integrując wiedzę z psychologii pozytywnej oraz nowoczesne technologie do pomiaru dobrostanu. Znaczącym wkładem w podstawy naukowe strategii jest również współpraca z ekspertami z dziedziny ekonomii behawioralnej i psychologii pozytywnej, co umożliwia opracowanie interwencji opartych na dowodach. Działania te odnoszą się na międzynarodowych badaniach i standardach, które dostarczają wskazówek dotyczących najlepszych praktyk w zakresie promowania szczęścia i dobrostanu w kontekście miejskim. Badania empiryczne pokazują, że wiele z celów nie zostało osiągniętych, a dodatkowo, podobnie jak w przypadku programów federalnych, brakuje im monitoringu i ewaluacji. W 2024 r. opublikowano Dubai Social Agenda 33, której celem jest m.in. sprawienie, że Dubaj stanie się do 2033 r. jednym z 3 miast o najwyższej jakości życia oraz znajdzie się wśród 10 miast świata o najlepszej jakości edukacji. Brak jednak w marcu 2024 r. szczegółowego planu aktywności, które mają pomóc te cele osiągnąć⁷⁶¹.

5.5 Gospodarka ZEA

Zjednoczone Emiraty Arabskie stanowią jedną z najlepiej rozwiniętych gospodarek świata. Umożliwił to rozpoczęty w 1952 r. eksport ropy, który pozwolił na gwałtowny wzrost dobrobytu, rozbudowę infrastruktury i rozwój usług społecznych. W ciągu kilkudziesięciu lat Emiraty stały się jedną z najbardziej zamożnych nacji na świecie i jednocześnie kluczowym graczem politycznym w regionie. Warto zaznaczyć, że w przypadku ZEA, tak jak i Bhutanu, nie ma zastosowania „dylemat króla”. Dokonywana modernizacja gospodarcza nie wymaga znaczącej liberalizacji prawa, czego dowodzi fasadowość podejmowanych reform politycznych. Zmian nie domaga się również społeczeństwo. Nie oczekuje ono większego udziału w rządzeniu. Wprowadzane przez rządzących inicjatywy są jedynie formą odgórnego zarządzania oczekiwaniami społecznymi, a naciski na liberalizację łagodzi redystrybucja dóbr. Rola bogactwa jest kluczowa dla stabilności systemu. Dodatkowo, trudno oczekiwać społecznego buntu, gdy

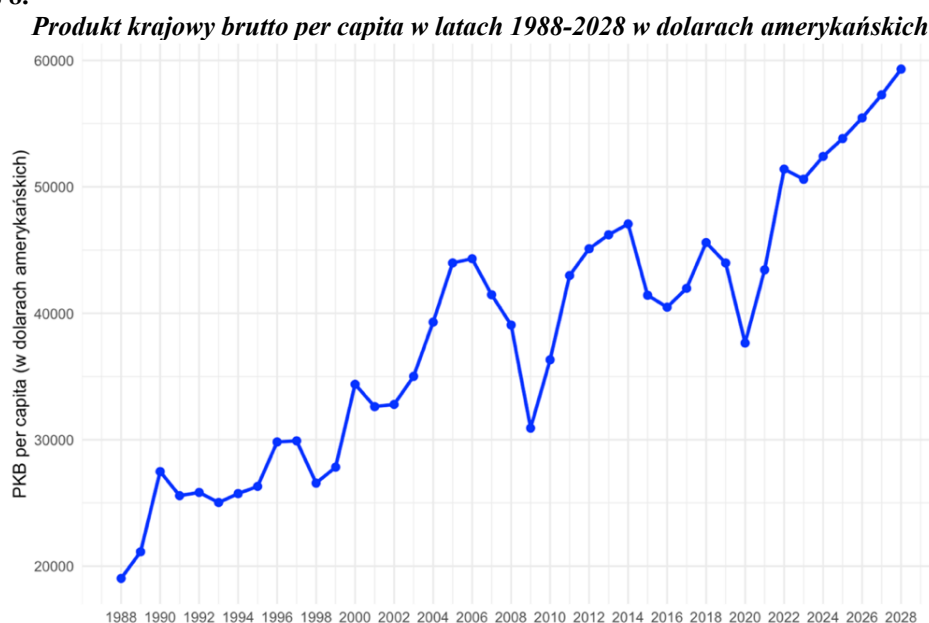
⁷⁶¹ Zob. The UAE Government (2024d), *Dubai Social Agenda 33*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/social-affairs/dubai-social-agenda-33>, 26.03.2024.

około 85% populacji to ekspaci, o czym szerzej w kolejnym podrozdziale. Taka struktura społeczna zniechęca do korzystania z praw politycznych i obywatelskich. Badacze zastanawiają się jednak nad tym, czy aktualnie wprowadzane reformy nie stworzą „dylematu króla 2.0”. Państwo rentierskie stoi ich zdaniem przed ryzykiem tego, że kolejne pokolenia – mocniej świadome i wyedukowane – będą bardziej wymagające i świadome swej podmiotowości, a więc chętne do partycypowania w życiu politycznym⁷⁶².

ZEA uznawane są za kraj o niskim ryzyku niestabilności politycznej i przemocy na tle politycznym. Dodatkowo, charakteryzują się wysoką średnią długością życia, znaczącym wsparciem społecznym, silną i zróżnicowaną gospodarką⁷⁶³. Z tego powodu kraj dynamicznie się rozwija i Emiraty stanowią dziś drugą co do wielkości gospodarkę świata arabskiego. Federacja uplasowała się na 16 miejscu pod względem wysokości PKB *per capita* wg danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego z 2023 r.⁷⁶⁴, a udział ZEA w globalnym PKB wynosił 0,5%⁷⁶⁵.

Dochód na mieszkańca jest wyższy od średniej regionalnej, a jego zmiana w ciągu ostatnich lat prezentuje się tak jak na wykresie 8.

Wykres 8.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych IMF.

⁷⁶² Zob. J. W. Calber (2012), *Representation Without Taxation: The King's Dilemma 2.0*, <https://ssrn.com/abstract=2104559>, 15.10.2023.

⁷⁶³ Statista (2022), *The United Arab Emirates' Economy & Society – Data and Analysis*.

⁷⁶⁴ International Monetary Fund (2023), *GDP per capita, current prices*, <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD?year=2023>, 02.04.2024.

⁷⁶⁵ *United Arab Emirates's Share of Global GDP* (2023), <https://www.worlddeconomics.com/Share-of-Global-GDP/United%20Arab%20Emirates.aspx>, 02.04.2024.

PKB *per capita* w ZEA wykazuje ogólną tendencję wzrostową w badanym okresie, a szczególnie dynamiczny wzrost obserwujemy od późnych lat 90. do 2008 r., co odzwierciedla poruszany już wzrost zamożności, będący wypadkową rosnących cen ropy naftowej i inwestycji w infrastrukturę. Widoczny między 2008 a 2010 rokiem wyraźny spadek koniunktury wynikał z globalnego kryzysu finansowego. Po latach załamania przyszło ożywienie gospodarcze, a także intensyfikacja działań zmierzających do dywersyfikacji dochodów. Kolejna istotna obniżka PKB *per capita* to wynik pandemii COVID-19 w 2020 r., jednak po rocznym pikie w dół widoczna jest kontynuacja wzrostu dochodu na mieszkańca, a analitycy przewidują utrzymanie pozytywnych trendów, co może być wynikiem efektywnych strategii rozwojowych, inwestycji zagranicznych oraz dalszego rozwoju sektorów takich jak turystyka i finanse. Warto zaznaczyć, że wbrew opiniom wyrażanym przez publicystów, w ZEA istnieje duża nierównomierność w dystrybucji dochodów. Najbogatsze 20% populacji posiada dysproporcjonalnie dużą część dochodu narodowego – w 2021 było to 73,1% – podczas gdy najniższe 20% miało tylko 2,4%. Ponadto, prognozy wskazują, że trend ten utrzyma się w kolejnych latach z minimalnymi wahaniami w dystrybucji dochodu między poszczególnymi kwintylami⁷⁶⁶. Pokazuje to skrajną koncentrację bogactwa w rękach 20% populacji, marginalizację ekonomiczną i ubóstwo najbiedniejszych oraz prawdopodobną trwałość nierówności.

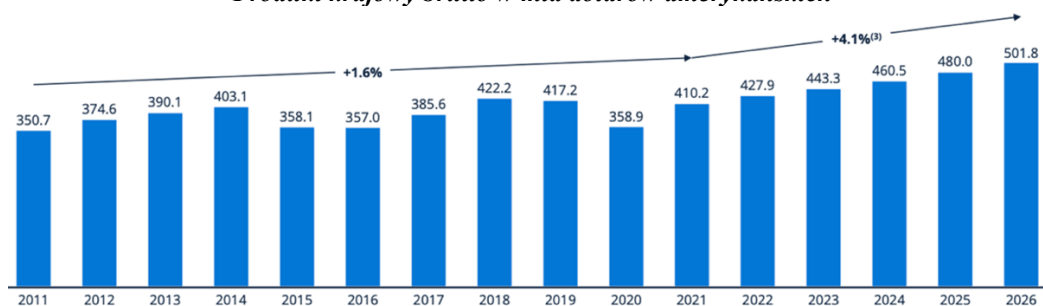
Prognozuje się, że bieżący PKB w latach 2021-2026 będzie rósł o 4,1% rocznie (Wykres 9.), choć władze ZEA prognozują, że w 2024 r. może być to nawet 5%⁷⁶⁷. Trudno jednak szacować te wysokości, gdyż wpływ na PKB ma wydobywanie ropy naftowej, którego poziom zależy od decyzji Organizacji Kraju Eksportujących Ropę (OPEC). OPEC swoje decyzje podejmuje na podstawie szerokiej gamy czynników ekonomicznych i politycznych, a ich celem jest zwykle utrzymanie równowagi pomiędzy podażą i popytem na światowych rynkach.

⁷⁶⁶ Zob. Statista (2022), *The United Arab Emirates' Economy & Society – Data and Analysis*.

⁷⁶⁷ S. Khan (2024), *UAE Economy expected to grow by 5% this year, Minister of Economy says*, <https://www.thenationalnews.com/business/economy/2024/02/28/uae-economy-expected-to-grow-by-5-this-year-minister-of-economy-says/>, 30.03.2024.

Wykres 9.

Produkt krajowy brutto w mld dolarów amerykańskich

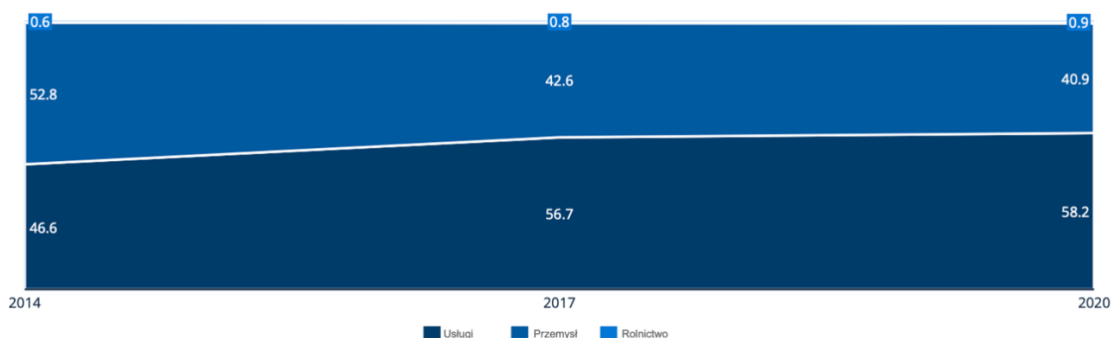

Źródło: Statista (2022) na podstawie: IMF, World Bank, OECD, ABD.

Większość dynamiki ekonomicznej ma pochodzić z sektorów innych niż naftowe. Zauważalny jest wzrost udziału usług, który w 2020 r. wyniósł 58.2% (Wykres 10.).

Wykres 10.

Podział zatrudnienia według sektorów gospodarki w latach 2011-2020

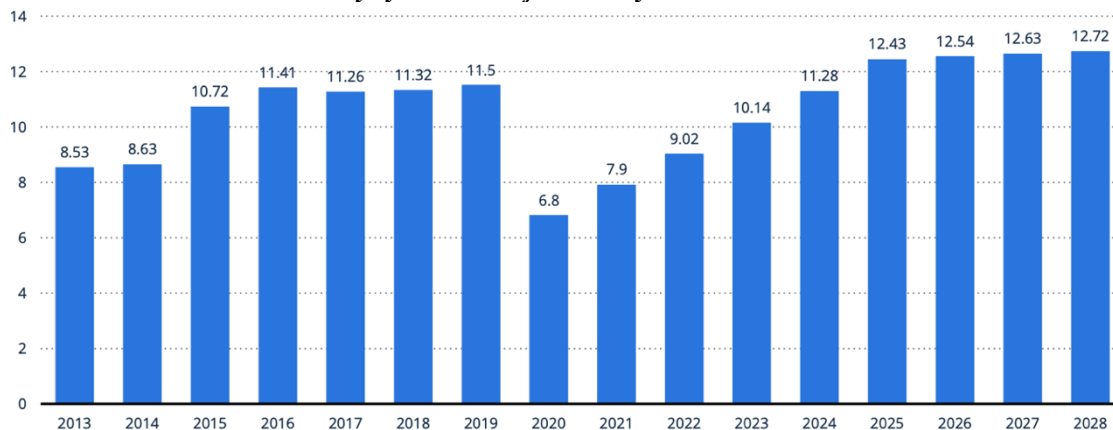

Źródło: Statista (2022) na podstawie: IMF, World Bank, OECD, ABD.

Konsekwentne dążenie do dywersyfikacji źródeł dochodu sprawiło, że przemysł naftowy i gazowy generuje dziś mniej niż 30% PKB. Istotną częścią jest turystyka, której udział w dochodzie narodowym wynosi już więcej niż 11% i przewidywany jest jego wzrost (Wykres 11.).

Wykres 11.

Udział turystyki w PKB Zjednoczonych Emiratów Arabskich

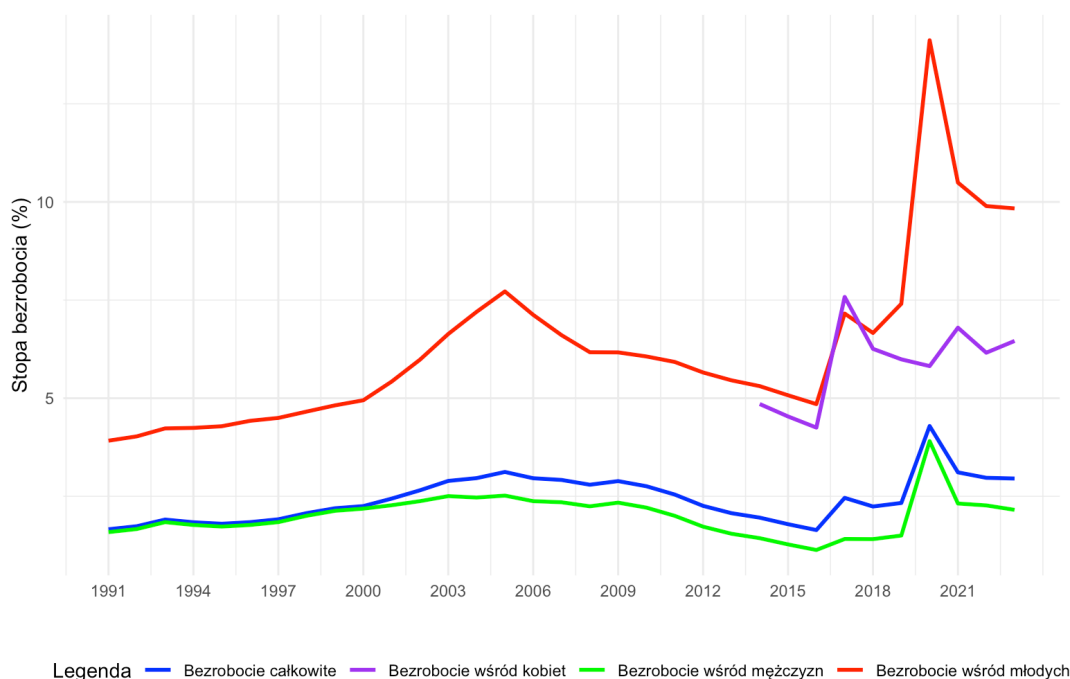
Źródło: Statista (2022) na podstawie: IMF, World Bank, OECD, ABD.

Analizując Wykres 11, warto odnotować istotne spowolnienie gospodarcze w 2020 r., które spowodowane było pandemią COVID-19 i zastojem ruchu turystycznego.

Rząd ZEA inwestuje we wspieranie aktywności zawodowej, czego przykładem jest wprowadzenie ubezpieczenia na wypadek utraty pracy, co ma przyciągnąć więcej pracowników. Kluczowym sektorem jest budownictwo, gdzie zatrudnionych jest 25% siły roboczej w 2022 r., a następnie sektor hurtowy i detaliczny – 21%. Wskaźnik aktywności zawodowej wśród obywateli wynosi mniej niż 50%, a większość pracuje w sektorze publicznym. Z kolei emigranci stanowią 95% pracowników sektora prywatnego. Programy emiratyzacji, mające na celu wzrost kwalifikacji i samozatrudnienia, spowodowały 11-procentowy wzrost ich aktywności zawodowej w pierwszym kwartale 2023 r.⁷⁶⁸.

Wykres 12.

Bezrobocie całkowite, bezrobocie wśród mężczyzn i bezrobocie wśród młodych (15-24) w latach 1991-2023 oraz bezrobocie wśród kobiet w latach 2014-2023

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Wykres 12. przedstawia zmiany w stopach bezrobocia ogółem, wśród kobiet⁷⁶⁹, mężczyzn oraz osób młodych. Stopa bezrobocia wśród osób młodych znacznie przewyższa bezrobocie ogólne oraz bezrobocie wśród dorosłych mężczyzn i kobiet, co

⁷⁶⁸ J. J. Haegeli, M. H. Puttaiah, V Thilak (2023), *UAE: Expanding economy and policy initiatives boost labour participation*, <https://www.swissre.com/institute/research/sigma-research/Economic-Outlook/uae-economic-outlook-2023.html>, 30.03.2024.

⁷⁶⁹ Bezrobocie wśród kobiet przedstawione jest wyłącznie za lata 2014-2023, gdyż tylko takimi danymi dysponuje Bank Światowy.

wskazuje na większe trudności młodych ludzi w znalezieniu pracy. Szczególnie widoczny jest szczyt bezrobocia wśród młodzieży w roku 2020, co może odzwierciedlać fakt, że młodzi pracują głównie w usługach związanych z turystyką. Bezrobocie wśród kobiet, choć generalnie niższe niż wśród młodych, to jednak po wzroście w 2016 r. nie spadło do poziomu z 2015 r. i to pomimo działań aktywizujących podejmowanych przez władze. Poziom ten jednak nadal jest niski i stabilny, tak jak ogólna stopa bezrobocia. Zauważalne są na każdym poziomie krótkotrwałe wzrosty, które z uwagi na specyfikę gospodarki ZEA korelują z globalnymi kryzysami gospodarczymi.

5.6. Wyzwania demograficzne i społeczne

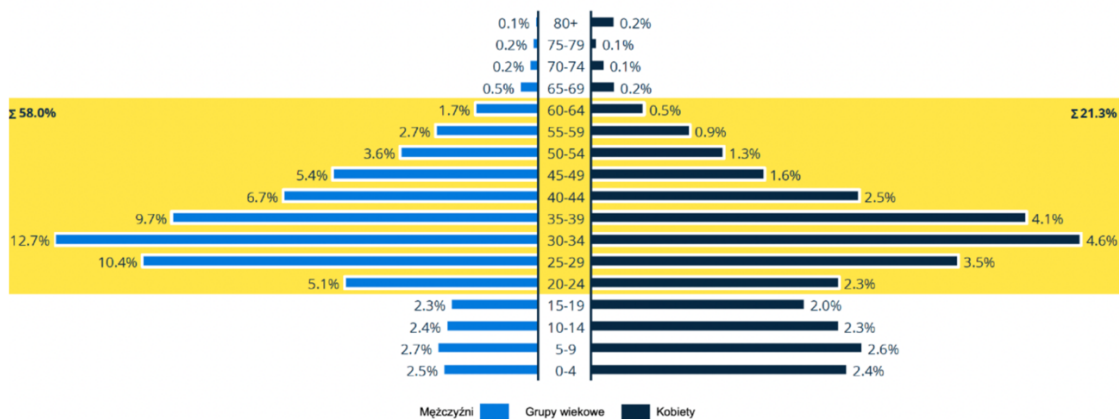
Zjednoczone Emiraty Arabskie są państwem wielokulturowym i wieloetnicznym, a siła robocza obejmuje pracowników z ponad 190 krajów i stanowią oni ponad 85% populacji kraju. Emigranci mogą zasadniczo przebywać w Emiratach, jeśli mają ważną wizę pracowniczą lub są sponsorowani przez małżonka lub członków rodziny. Z tego powodu stopa bezrobocia wśród emigrantów jest bliska zeru. Zjednoczone Emiraty Arabskie nie oferują obywatelstwa na mocy urodzenia, a wielu emigrantów rodzi się i dorasta w Zjednoczonych Emiratach Arabskich, nie mając takich samych uprawnień. Wprowadzane zmiany prawne umożliwiają obecnie ekspatriantom pozostanie w kraju na zawsze dzięki programowi złotych wiz⁷⁷⁰, co jest uzupełnieniem wysiłków na rzecz ich integracji ze społeczeństwem Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Skład populacji emigrantów ewoluje – przybywa przedsiębiorców, kobiet i inwestorów, którzy wybierają ZEA na stałe miejsce zamieszkania, nie tylko ze względów ekonomicznych⁷⁷¹. Jest to jednak nowy trend, a tym samym całkowity współczynnik dzietności w Zjednoczonych Emiratach Arabskich nadal jest niższy niż średnia regionalna. W 2021 r. 79,3% populacji znajdowało się w przedziale wiekowym 20-64 lata, a ponad połowa tej grupy to mężczyźni (Wykres 13.).

⁷⁷⁰ Złota wiza jest przyznawana zazwyczaj na 10 lat i może być przedłużana, o ile posiadacz spełni określone warunki. Szerzej: The UAE Government (2024e), *Golden Visa*, <https://u.ae/en/information-and-services/visa-and-emirates-id/residence-visas/golden-visa>, 26.03.2024.

⁷⁷¹ L. Lambert, T. Karabchuk, M. Joshanloo (2020), *op. cit.*

Wykres 13.

Rozkład populacji w 2021 r. (estymacje za IV kwartał 2022 r.)

Źródło: Statista (2022) na podstawie: Departament Spraw Ekonomicznych i Społecznych ONZ i innych biur statystycznych.

Największy odsetek ludności, zarówno mężczyzn jak i kobiet, stanowiły osoby w średnim wieku. Dzieci i młodzież (w wieku 0-19 lat) stanowiły mniejszą część populacji, a starsi (65 lat i więcej) najmniejszą. Struktura społeczna jest wynikiem nasylenia rynku pracy emigrantami, którzy przez dekady nie mieli szansy na zdobycie możliwości stałego pobytu w ZEA. Mimo działań z zakresu polityk szczęścia w kraju istnieje szereg problemów, wśród których wyróżnić można naruszenia praw człowieka, ograniczenia wolności słowa, kwestie społeczne i prawne (np. aranżowanie małżeństw), nierówność płci⁷⁷².

W przypadku emigrantów posiadających krótkoterminowe pozwolenie na prace badania potwierdzają, że czują się oni nieszczęśliwi z uwagi na separację od członków rodziny, brak kontaktu z lokalną społecznością, presję dochodową, a także niepewność zatrudnienia⁷⁷³. Brak obywatelstwa oznacza, że większość usług publicznych jest płatna, a władze lokalne ignorują potrzeby ekspatów⁷⁷⁴. Badania statystyczne prowadzone m.in. przez sondażownię Gallupa nie uwzględniają ankiet w językach innych niż angielski i arabski, a dominujących wśród emigrantów. Z tego powodu trudno jest ocenić faktyczny poziom ich dobrostanu, gdyż ankietami objęci są jedynie obywatele, jak również dobrze wykształceni pracownicy zagraniczni. Dodatkowo, ZEA wykorzystują swój dobrobyt do maskowania poważnych problemów w zakresie praw człowieka. Wielu krytyków rządu

⁷⁷² Szerzej o nierówności płci: L. Lambert, T. Karabchuk, M. Joshanloo (2020), *op. cit.* s. 2.

⁷⁷³ Szerzej: V. Benuyenah, B. Pandya (2020), *op. cit.* s. 86.

⁷⁷⁴ Zob. R. Atef (2017), *Current UAE Government Accountability: A Business-Like Orientation*, Journal of Educational Leadership and Policy nr 2(2), s. 8-12.

zostało aresztowanych, nagle zniknęło bądź było torturowanych⁷⁷⁵. Budowanie monumentalnych tworów architektonicznych mających przyciągać turystów wiąże się z budowaniem systemu wykluczeń społecznych i nierówności. W Dubaju i Abu Zabi powstają enklawy, w których mieszkają robotnicy z Azji Południowo-Wschodniej⁷⁷⁶ (emigranci z subkontynentu indyjskiego stanowią połowę populacji ZEA⁷⁷⁷).

Świat dowiedział się o łamaniu praw człowieka w ZEA w 2009 r., gdy organizacja Human Rights Watch opublikowała raport pt. „Wyspa szczęścia”⁷⁷⁸, który opisywał wyzysk pracowników pracujących na wyspie Saaduyat, wspomianej w podrozdziale 5.3.3. W 2023 r. Amnesty International oraz ponad 200 organizacji pozarządowych wezwały państwa uczestniczące w konferencji COP28 do zajęcia się zagadnieniem praw człowieka i polityką klimatyczną Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Zgłaszane naruszenia dotyczą szeregu aspektów, w tym: nadużywania technologii szpiegujących; więzienie obrońców praw człowieka oraz dysydentów politycznych; prawodawstwa dyskryminującego kobiety; prawnych represji wobec osób LGBTQ+; braku ochrony dla migrantów pracujących przy COP28; nadużyć w konfliktach zbrojnych na Bliskim Wschodzie⁷⁷⁹. Od 2011 r. Zjednoczone Emiraty Arabskie są niedostępne dla społeczeństwa obywatelskiego, gdyż wprowadzone wówczas przepisy kryminalizują pokojowy sprzeciw wobec władzy wyrażany poprzez stowarzyszanie się i pokojowe zgromadzenia⁷⁸⁰. W Federacji można zostać skazanym np. za rozpowszechnianie informacji i plotek szkodzących harmonii i jedności państwa. Jednocześnie władze państwa utrzymują kontrolę nad krajowym środowiskiem medialnym. Human Rights Watch wskazuje, że w 2023 r. w aresztach przetrzymywanych było blisko 60 aktywistów pomimo to, że odbyli oni orzeczone wobec nich wyroki. W praktyce wykorzystywane są często przepisy dotyczące zwalniania terroryzmu, które pozwalają na aresztowania pod niejasnymi przesłankami. Opisywane w rozdziale 5.5. planowane ograniczenia

⁷⁷⁵ J. Keenan (2016), *Dubai wants to be ‘world’s happiest city’. Report says it has a long way to go*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/cities/2016/mar/16/world-happiest-city-dubai-happiness-index-report>, 03.12.2023.

⁷⁷⁶ Y. Elsheshtawy (2017), *op. cit.*, s. 130.

⁷⁷⁷ L. Lambert, T. Karabchuk, M. Joshanloo (2020), *op. cit.* s. 11.

⁷⁷⁸ Zob. Human Rights Watch (2009), „*The Island of Happiness*”. *Exploitation of Migrant Workers on Saadiyat Island, Abu Dhabi*, <https://www.hrw.org/report/2009/05/19/island-happiness/exploitation-migrant-workers-saadiyat-island-abu-dhabi>, 02.04.2024.

⁷⁷⁹ D. Chan (2023), *200+ civil society organizations raise concerns about UAE rights record and climate policies ahead of COP28*, <https://www.jurist.org/news/2023/09/200-civil-society-organizations-raise-concerns-about-uaes-human-rights-record-and-climate-policies-ahead-of-cop28/>, 10.12.2023.

⁷⁸⁰ Amnesty International (2023), *op. cit.*

wydobycia ropy mają być zdaniem organizacji-sygnatariuszy tylko „ekokłamstwem”, a w praktyce władze ZEA mają planować jego wzrost w najbliższych latach⁷⁸¹.

Citizen Lab funkcjonujący w University of Toronto jest jedną z najbardziej uznanych na świecie jednostek zajmujących się cyberbezpieczeństwem. W Polsce znane jest ono przede wszystkim z analizy telefonów osób, wobec których polskie służby wykorzystywały program elektronicznej inwigilacji Pegasus. Laboratorium wielokrotnie krytykowało władze ZEA za wykorzystywanie agencji rządowych i prywatnych firm, takich jak DarkMatter Group, do włamywania się do telefonów dysydentów politycznych, członków rodziny królewskiej, niepokornych obywateli oraz ich rodzin. Wśród osób będących celem włamań i inwigilacji znaleźli się m.in.:

- żona Jamala Khashoggi (obywatelka ZEA), saudyjskiego dziennikarza zamordowanego, a następnie poćwiartowanego przez agentów Arabii Saudyjskiej⁷⁸². CIA twierdzi, że zleceniodawcą tego zabójstwa był następca tronu Arabii Saudyjskiej, Muhammad ibn Salman⁷⁸³. Zaangażowanie Zjednoczonych Emiratów Arabskich w morderstwo lub pomoc w nim nie są potwierdzone, jednak Federację i Arabię Saudyjską łączą bliskie relacje polityczne, wojskowe i gospodarcze. Wówczas kluczową kwestią było wspólne stanowisko wobec blokady Kataru w 2017 r. i zaangażowania w konflikt w Jemenie. Obydwa kraje łączy także podejrzliwość i wrogość wobec ruchów islamistycznych, w tym Bractwa Muzułmańskiego, któremu sprzyjał J. Khashoggi.
- działacze na rzecz praw człowieka – Ahmed Mansoor, Loujain Al-Hathloul, Alla Al-Siddiq⁷⁸⁴.
- księżniczka Latifa bint Mohammed Al Maktoum – córka Mohammeda bin Rashida Al Maktouma. Jej telefon został zainfekowany po to, by uniemożliwić jej skuteczną ucieczkę z Dubaju, której próbowała przynajmniej dwukrotnie.

⁷⁸¹ D. Chan (2023), *op. cit.*

⁷⁸² D. Priest (2021), *A UAE agency put Pegasus spyware on phone of Jamal Khashoggi's wife months before his murder, new forensics show*, <https://www.washingtonpost.com/nation/interactive/2021/hanan-elatr-phone-pegasus/>, 03.04.2024.

⁷⁸³ U.S. Department of State (2021), *Accountability for the Murder of Jamal Khashoggi*, <https://www.state.gov/accountability-for-the-murder-of-jamal-khashoggi/>, 03.04.2024.

⁷⁸⁴ J. Schectman, C. Bing (2022), *Insight: How a Saudi woman's iPhone revealed hacking around the world*, <https://www.reuters.com/technology/how-saudi-womans-iphone-revealed-hacking-around-world-2022-02-17/>, 03.04.2024; S. Kirchgaessner (2021), *New evidence suggests spyware used to surveil Emirati activist Alaa Al-Siddiq*, <https://www.theguardian.com/world/2021/sep/24/new-evidence-suggests-spyware-used-to-surveil-emirati-activist-alaa-al-siddiq>, 03.04.2024; B. Marczak, R. Scott-Railton (2016), *The Million Dollar Dissident*, <https://citizenlab.ca/2016/08/million-dollar-dissident-iphone-zero-day-nso-group-uae/>, 03.04.2024.

Najbardziej znana jest jej próba z 2018 r., gdy opuściła ZEA na jachcie, jednak dzięki wykorzystanemu oprogramowaniu szpiegowskiemu została przechwycona przez uzbrojonych mężczyzn u wybrzeży Indii i zmuszona do powrotu do Dubaju. Przed ucieczką nagrała i udostępniła w Internecie wideo, w którym twierdziła, że jest przetrzymywana wbrew swojej woli i obawia się o swoje życie. W następstwie międzynarodowej reakcji i nacisków rodzina królewska w Dubaju oświadczyła, że księżniczka jest bezpieczna i pogodziła się z rodziną⁷⁸⁵. Starsza siostra księżniczki Latify, księżniczka Shamsa bint Mohammed bin Rashid Al Maktoum, również próbowała uciec od życia pozbawionego wolności. Podjęła próbę w 2000 r., gdy miała zaledwie 18 lat. Podczas pobytu rodziny królewskiej w ich posiadłości w Anglii zabrała samochód i wyjechała. Po kilku tygodniach poszukiwań została odnaleziona przez agentów swojego ojca. Szczegóły tego, co działo się z siostrami po ich powrocie do ZEA, owiane są tajemnicą. Według doniesień organizacji praw człowieka żyją one pod ciągłym nadzorem. Księżniczka Shamsa nie była widziana publicznie od 2000 r., zaś w 2021 r. pojawiły się zdjęcia i informacje sugerujące, że Latifa żyje i znajduje się w Dubaju⁷⁸⁶. Ich kuzyn, Marcus Essabri, stwierdził w 2021 r., że obie znajdują się w „willowym więzieniu”⁷⁸⁷.

- księżna Haya bint Hussein, czyli była (szósta) żona władcy Dubaju i premiera Zjednoczonych Emiratów Arabskich szejka Mohammeda bin Rashida Al Maktouma, która uciekła ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich wraz z dwójką nieletnich dzieci. Doniesienia medialne wskazywały, że obawiała się o swoje bezpieczeństwo, a dodatkowy wpływ miało ograniczanie wolności członków rodziny królewskiej przez szejka. Zainfekowane zostały również telefony jej współpracowników, doradców, prawników i przyjaciół. Po przeprowadzce do Londynu księżna rozpoczęła batalię sądową o opiekę nad dziećmi oraz wniosła o ochronę. Londyński sąd orzekł, że szejk Mohammed bin Rashid Al Maktoum zastraszał księżną i nakazał uprowadzenie dwóch swoich dorosłych córek,

⁷⁸⁵ Amnesty International (2021), *Pegasus Project: UAE's Princess Latifa and Princess Haya were potential targets*, <https://www.amnesty.org.uk/press-releases/pegasus-project-uaes-princess-latifa-and-princess-haya-were-potential-targets>, 03.04.2024.

⁷⁸⁶ *New photograph shows UAE's missing Princess Latifa 'at Dubai mall'*, <https://www.newarab.com/news/new-photograph-shows-uaes-missing-princess-latifa-dubai-mall>, 03.04.2024.

⁷⁸⁷ *WORLD EXCLUSIVE: Dubai ruler insider breaks silence on escaped princesses. 60 Minutes Australia*, <https://www.youtube.com/watch?v=9lQLXArjNs8>, 03.04.2024.

księżniczek Shamsy i Latify. Sąd uznał także, że szejek stanowił zagrożenie dla bezpieczeństwa dzieci, co uzasadniało wydanie zabezpieczenia. Sąd przyznał księżnej Hayi opiekę nad ich wspólnymi dziećmi, a także wydał nakazy, które miały zapobiec możliwości uprowadzenia dzieci z Wielkiej Brytanii⁷⁸⁸.

Zjednoczone Emiraty Arabskie, mimo imponującego rozwoju gospodarczego i wzmocnienia instrumentów twardej i miękkiej siły, borykają się z poważnymi wyzwaniami społecznymi, które dotyczą zarówno obywateli, jak i licznej populacji emigrantów. Integracja społeczna, mimo programów takich jak złote wizy, nadal jest ograniczona. Wysoka zależność od zagranicznej siły roboczej przy jednoczesnym utrzymaniu ścisłej kontroli nad społeczeństwem wywołuje krytykę międzynarodowych organizacji praw człowieka.

5.7. Podsumowanie

Zjednoczone Emiraty Arabskie, dzięki swoim zasobom naftowym, stały się jedną z najbardziej rozwiniętych gospodarek i jedną z najsilniejszych marek narodowych. Proces ten nie wymagał znaczącej liberalizacji prawa. W ZEA obserwuje się unikalną sytuację społeczną, gdzie struktura demograficzna ogranicza naciski na reformy demokratyczne. Rząd zarządza oczekiwaniami społecznymi poprzez redystrybucję dóbr, co przyczynia się do stabilności systemu pomimo jedynie fasadowego uczestnictwa obywateli w życiu politycznym. Miękką siłą i jej narzędzie takie jak pomoc zagraniczna, inwestycje i dyplomacje publiczne są istotnym instrumentem stosowanym w stosunkach międzynarodowym, w szczególności przez niewielkie państwa takie jak ZEA, co jest zgodne z teoriami opisanymi w rozdziale 3.⁷⁸⁹ Strategia *soft power* przynosi pozytywne rezultaty, czego wyrazem może być „siła paszportu”, czyli liczba państw do których obywatele ZEA mogą podróżować bez wizy. Federacja zrobiła imponujący skok w rankingu Henley Passport Index – w 2012 r. była sklasyfikowana na 64. miejscu z wynikiem wizowym wynoszącym zaledwie 72. Do 2023 r. ZEA osiągnęły znaczący postęp, zajmując 15. miejsce z wynikiem 178. Dziś ZEA zajmują 11. pozycję z wynikiem

⁷⁸⁸ M. Holden, A. MacAskill (2021), *Pegasus: UK Court Says Dubai Ruler Ordered Phones of Ex-Wife, Lawyers to Be Hacked*, <https://thewire.in/world/pegasus-uk-court-says-dubai-ruler-ordered-phones-of-ex-wife-lawyers-to-be-hacked>, 03.03.2024.

⁷⁸⁹ H. Baycar, M. Rakipoglu (2022), *op. cit.*, s. 1.

184, co daje ich obywatelom bezwizowy dostęp do państw odpowiadających za prawie 70% globalnego PKB⁷⁹⁰. Ten imponujący wzrost w rankingu pokazuje skuteczność wysiłków ZEA w zakresie miękkiej siły, których owocem są skuteczne negocjacje wizowe z innymi państwami. Stało się to możliwe dzięki starannej polityce zagranicznej i inwestycjom w relacje międzynarodowe.

Omówione w tym rozdziale plany ramowe, w tym UAE Vision 2021 i 2031, są wyrazem wizji władców, a jednocześnie pełnią funkcję informacyjną, perswazyjną, legitymizującą, mobilizującą oraz marketingową. Informowanie obywateli i mediów o planach politycznych, wyrażanych w formie wizji i strategii, przekłada się na skuteczne przekonywanie do słuszności wizji władców i wpływa na legitymizację rządu. Aby pomóc w kreowaniu tego wizerunku i realizowaniu innych interesów za granicą, Zjednoczone Emiraty Arabskie wydają miliony dolarów na firmy public relations, kancelarie prawne, zespoły doradcze i lobbying. Plany ramowe są również formą legitymizacji władzy zarówno w oczach mieszkańców, jak i oczach międzynarodowej publiczności. Stanowią one formę zarządzania wizerunkiem autorytarnym, o czym szerzej pisze Alexander Dukalskis⁷⁹¹. Dodatkowo, działania te zwiększają poczucie współodpowiedzialności i współuczestnictwa w kształtowaniu pozycji i przyszłości kraju. Mobilizują one tym samym do zaangażowania nie tylko jednostki publiczne, ale i wszystkich obywateli, w tym prywatne przedsiębiorstwa. Aspiracje Federacji i wynikające z nich kierunki rozwoju są godne pochwały, jednak badania empiryczne pokazują, że wiele z celów nie zostało osiągniętych, a w toku obowiązywania strategii brakuje ich monitoringu, a następnie ewaluacji. Odnosząc się do ostatniej funkcji programów, wskazać należy, że omawiane dokumenty strategiczne są w dużej (a może i głównej) mierze narzędziem marketingu. Dowodzi tego: ich mnogość i ogólność; fakt, że w wielu częściach się pokrywają; sposób przedstawiania świata (np. w trakcie ważnych wydarzeń; w połączeniu z innymi inicjatywami jak np. wydanie książki, której autorem jest szejk Mohammed bin Rashid Al Maktoum); korzystanie z usług znanych aktywistów, artystów, naukowców w toku poszczególnych inicjatyw bądź w trakcie ich promocji. Kształtują one krajową i międzynarodową agendę, a tym samym promują ZEA jako dobre miejsce do życia i pracy oraz ciekawą destynację turystyczną. Odnoszą się one w swej

⁷⁹⁰ Global Passport Ranking (2024), <https://www.henleyglobal.com/passport-index/ranking>, 03.04.2024.

⁷⁹¹ A. Dukalskis (2021). *Making the world safe for dictatorship*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197520130.001.0001, s. 4.

istocie do celów zrównoważonego rozwoju ONZ, pozycjonują Emiraty jako lidera w wielu obszarach, a tym samym budują *soft power* państwa.

Niezwykle ważnym elementem działań związanych *stricte* z polityką szczęścia jest zaangażowanie firm, instytucji badawczych i naukowców znanych z badań nad dobrostanem. Ich celem jest pomoc w opracowaniu programów i promowaniu wizerunku ZEA jako państwa skupionego na szczęściu mieszkańców, bo w końcu budowa marki narodowej wymaga zaangażowania każdej z wymienionych stron. Dubaj, dla przykładu, zaangażował Boston Consulting Group i Oxford Strategic Consulting, do pracy nad opracowaniem ram szczęścia i tworzeniem raportów na temat dobrostanu, a Ministerstwo Zdrowia i Prewencji podpisało umowę o współpracy z University of Birmingham. Kolejnym ważnym *case study* jest Globalna Rada Szczęścia, opisana w podrozdziale 5.4.1.1. i zaangażowanie do jej prac uznanych badaczy, co oczywiście wiązało się z dodatkowymi benefitami materialnymi. Taka współpraca buduje w naukowcach i konsultantach określony wizerunek ZEA, który reprodukuje oni swoim odbiorcom, gdy całkowicie ograniczają w swych publikacjach i wystąpieniach krytykę Emiratów. Federacja współpracuje również z najpopularniejszymi globalnie artystami, co już krótko omówiono wcześniej. Wskazać należy dodatkowo na znane marki, czego przykładem jest organizacja wydarzeń pod szyldem TED⁷⁹², ⁷⁹³. Jak pisze Mara Hvistendahl: „Dla kobiet prowadzących życie drugiej kategorii, aktywistek skazanych na lata więzienia za posty na Facebooku oraz osób LGBTQ+ więzionych za publiczne całowanie się, Zjednoczone Emiraty Arabskie nie są oczywiście szczęśliwym miejscem, a wysiłki związane z budowaniem marki mogłyby zakończyć się fiaskiem, gdyby nie starania jednego człowieka: znanego ekonomisty z Uniwersytetu Columbia i maklera władzy ONZ Jeffreya Sachsa⁷⁹⁴. Sachs pomógł ZEA nieść przesłanie światu. Doładował popęd do szczęścia, wygłaszając przemówienia za przemówieniami, łącząc je z palącymi kwestiami globalnymi. Nazwał przywódców Emiratów »wzorowymi« i »mądrymi«”

⁷⁹² TED (Technology, Entertainment, Design) to organizacja non-profit poświęcona rozpowszechnianiu wartych uwagi pomysłów, zwykle w formie krótkich przemówień (TED Talks). Konferencje TED gromadzą najbardziej znaczących myślicieli, naukowców, artystów, polityków, przedsiębiorców i innowatorów, którzy dzielą się swoimi pomysłami i doświadczeniami ze światem. Misją organizacji jest szerzenie pomysłów inspirujących do zmian w społecznych i technologicznych.

⁷⁹³ Zob. TEDx Happiness Street, <https://www.tedxhappinessstreet.com>, 03.04.2024.

⁷⁹⁴ Jeffrey Sachs – znany ekonomista i ekspert ds. rozwoju globalnego. Znany jest ze swojej działalności badawczej oraz doradztwa z zakresu polityk publicznych i zrównoważonego rozwoju. Jest profesorem w Uniwersytecie Columbia, gdzie w latach 2002-2016 pełnił funkcję dyrektora Instytutu Ziemi. Obecnie jest dyrektorem Centrum Zrównoważonego Rozwoju w tej samej uczelni oraz dyrektorem organizacji non-profit stworzonej przez ONZ tj. Sieci Rozwiązań na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju (ang. *Sustainable Development Solutions Network*, SDSN).

[tłum. własne]⁷⁹⁵. Należy nadmienić, że wspomniany naukowiec jest osobą bardzo medialną – papież Franciszek mianował go członkiem Papieskiej Akademii Nauk Społecznych, Angelina Jolie nakręciła o nim film dokumentalny, przyjaźni się z Bernie Sandersem. Badacze i aktywiści zarzucają mu ignorowanie praw człowieka bądź wybiórcze podnoszenie problemów. Przykładem może być poruszanie wyłącznie nadużyć mających miejsce w Stanach Zjednoczonych z pominięciem choćby omawianych wydarzeń w ZEA. Należy zastanowić się nad tym, czy nie występuje tu istotny konflikt interesów, gdyż kierowana przez J. Sachsa SDSN otrzymała co najmniej 3 miliony dolarów od ZEA na badania m.in. nad Światowym Raportem Szczęścia, a University Columbia setki tysięcy dolarów na badania nad dobrostanem⁷⁹⁶.

Analizując powyższe kwestie, należy zadać sobie pytanie o to, czy w imię troski o dobrostan można ignorować kwestię praw człowieka, a tym samym legitymizować działania władców Emiratów. Przypadki takie jak próby ucieczki członków rodziny królewskiej podkreślają wagę tego problemu, który jest maskowany przez wizerunek turystycznego raj, w którym kluczowe jest szczęście i tolerancja.

⁷⁹⁵ M. Hvistendahl (2021), *The price of happiness*, <https://theintercept.com/2021/12/29/jeffrey-sachs-uae-happiness/>, 03.12.2023

⁷⁹⁶ *Ibidem*.

6. Krytyczna analiza badań nad subiektywnym dobrostanem i ich wykorzystania – praktyczne i polityczne implikacje

Zauważalny jest powszechny wzrost odniesień do szczęścia i dobrego samopoczucia w literaturze samopomocowej, reklamach, dyskusjach akademickich i politycznych. Wyraża się on m.in. w nawoływaniu do zdrowego stylu życia, obietnicach i receptach na zdobycie wewnętrznej harmonii i większej efektywności funkcjonowania. Sarah W. White twierdzi, że może to być wyraz niepokoju kulturowego, w którym odczuwamy na jakimś głębokim poziomie, iż to co nas otacza i to co się dzieje nie jest w porządku⁷⁹⁷. W ostatnich latach, również wśród decydentów politycznych, widać rosnące zainteresowanie ilościowymi badaniami subiektywnego dobrostanu.

Żyjemy w bardzo złożonym, zglobalizowanym świecie i obserwujemy gwałtowne zmiany społeczne oraz rosnące nierówności w dostępie do zasobów i możliwości. Daje to przestrzeń do debaty nad nowymi kierunkami rozwoju i w centralnym punkcie znalazło się właśnie wspomniane szczęście. W końcu każdy człowiek chce być szczęśliwy. Wzrost liczby badań nad subiektywnym dobrostanem sprawił, że jest on obecny w politykach i programach państw oraz organizacji międzynarodowych. Nowe twierdzenia naukowe, choć niekonieczne będące przedmiotem konsensusu badawczego, w połączeniu z ugruntowanym miejscem psychologii pozytywnej w przestrzeni publicznej, sprawiają, że coraz więcej osób chce szukać w nich recept na to, jak lepiej żyć. Wiele z takich twierdzeń (oczywiście nie wszystkie), choć obalanych w toku kolejnych badań, utrzymuje swoje miejsce w świadomości społecznej za sprawą ich promocji, głównie w publikacjach popularnonaukowych, choć również naukowej i terapeutycznej. Dochodzi do zaciemniania faktów, które dopełniane jest niespójnością pojęciową, problemami w pomiarze, wyciąganiem bardzo ogólnych wniosków bez odpowiednich dowodów wynikających np. z braku replikacji, niereprezentatywnych grup respondentów, pozornych korelacji⁷⁹⁸. Przykładem mogą być badania B. Fredrickson i Marciała Losady⁷⁹⁹ nad idealnym stosunkiem pozytywnych emocji do tych negatywnych. Autorzy używali do tego równań różniczkowych, a ich wyniki były kilka tysięcy razy cytowane i do dziś są powielane pomimo to, że Nicholas J. L. Brown, Alan D. Sokal i Harris L.

⁷⁹⁷ S. C. White (2017), *op. cit.*, s. 121.

⁷⁹⁸ Szerzej: A. Frawley (2015), *Happiness Research: A Review of Critiques*, *Sociology Compass* nr 9(1), DOI: 10.1111/soc4.12236

⁷⁹⁹ B. Fredrickson, M. F. Losada (2005), *Positive Affect and the Complex Dynamics of Human Flourishing*, *American Psychologist* 60(7).

Friedman dowiedli, że równania te nie mają naukowego sensu⁸⁰⁰. Praktykom psychologii pozytywnej zarzuca się również używanie żargonu i nadawanie prostym obserwacjom naukowego charakteru. Krytykowano również ich skłonność do tworzenia pozornie naukowych wzorów, takich jak „wzór szczęścia” M. Seligmana⁸⁰¹. Wzrost krytyki powoduje dojrzewanie psychologii pozytywnej, przy czym nie należy ignorować jej atrakcyjności i użyteczności, gdyż pozytywność ma swoje źródło w praktykowanych technikach terapii poznawczej, a liczne dowody potwierdzają, że jej instrumenty mogą być drogą do osobistego spełnienia i realizacji życiowego potencjału⁸⁰². Ukazuje ona subiektywny dobrostan jako sumę indywidualnych wysiłków, w których ograniczeniami są wewnętrzne zasoby, do których wsparcia tworzy narzędzia.

Czy obiektywne miary można faktycznie zastąpić tymi subiektywnymi mającymi swoje źródło choćby w psychologii pozytywnej? Część badaczy twierdzi, że subiektywny dobrostan trafnie oddaje ogólne szczęście i satysfakcję z życia jednostki, a tym samym może stać się głównym wskaźnikiem rozwoju. Należy zapytać jednak czy faktycznie jesteśmy w stanie skutecznie i dokładnie zmierzyć szczęście społeczne. Istnieją ograniczenia w poleganiu wyłącznie na subiektywnych pomiarach dobrostanu. Subiektywny charakter szczęścia sprawia, że jest ono podatne na czynniki zewnętrzne takie jak oczekiwania i adaptacja, co może wypaczyć wyniki. Stan zdrowia, bezrobocie, poczucie sensu w życiu, stan cywilny, kontakty społeczne, bezpieczeństwo, poczucie wolności podejmowania wyborów – wszystko to w istotny sposób wpływa na satysfakcję z życia. Choć intencja stojąca za tym trendem jest szczytna – nadanie priorytetu szczęściu i dobrostanowi obywateli – istnieje kilka obaw i zastrzeżeń, które należy omówić i ustawić w centrum rozważań zainteresowanych dyscyplin naukowych i praktyki politycznej. Warto podkreślić, że nie ma dziś naukowego porozumienia co do tego, czy poziom subiektywnego dobrostanu mieszkańców danego kraju jest właściwą miarą postępu. Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie krytycznej argumentacji wobec ilościowych badań szczęścia i ich zasadności, a także wskazanie ich użyteczności i ograniczeń. Pozwoli to na wyrażenie szeregu rekomendacji w zakresie ich wykorzystania na użytek polityk publicznych.

⁸⁰⁰ Zob. N. J. L. Brown., A. D. Sokal, H. L. Friedman (2013), *The Complex Dynamics of Wishful Thinking: The Critical Positivity Ratio*, *American Psychologist* 68(9), DOI: 10.1037/a0032850.

⁸⁰¹ A. Frawley (2015), *op. cit.*, s. 67.

⁸⁰² A. Miller (2008), *A Critique of Positive Psychology – or ‘The New Science of Happiness’*, *Journal of Philosophy of Education* nr 42(3-4), s. 592.

6.1. Zarzuty wobec ilościowych badań szczęścia i ich użyteczności

Miary subiektywnego dobrostanu mają kilka zalet: są łatwe do zebrania, tanie w administrowaniu (wystarczy pojedyncze pytanie lub przystępna skala), respondenci w odpowiedziach o szczęście i satysfakcję z życia uwzględniają pozafinansowe płaszczyzny życia. Dzięki nim można zdobyć duże ilości danych w stosunkowo krótkim czasie. Ponadto, biorąc pod uwagę subiektywne aspekty takie jak emocje i indywidualne doświadczenia, dostarczają one holistycznego obrazu jakości życia. Pozwalają również na poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o to jakie czynniki, nie tylko materialne, oddziałują na nasze poczucie szczęścia, a także w jakim stopniu.

Subiektywne miary dobrostanu uzupełniają tradycyjne wskaźniki ekonomiczne, oferując pełniejszy obraz dobrobytu społecznego. Zdaniem wielu badaczy, stanowią również użyteczne narzędzie do określania kierunków rozwoju polityki ekonomicznej i społecznej. Czy faktycznie są skutecznym narzędziem do pomiaru efektywności polityk publicznych i mogą być istotnym źródłem danych do porównań międzynarodowych?

6.1.1. Kulturowe różnice w rozumieniu szczęścia i wątpliwości metodologiczne wobec badań subiektywnego dobrostanu

Najczęściej wykorzystywane dziś miary subiektywnego dobrostanu omówione zostały w podrozdziale 3.1.2. Ich wspólną cechą jest to, że opierają się na pytaniach zamkniętych lub skalach samozakotwiczenia jak np. drabina Cantrila. Zaczynając od samej ich struktury – bazują na takich kategoriach jak „najlepsze możliwe życie”, „najgorsze możliwe życie”, „bardzo szczęśliwy”, „szczęśliwy”, „niezbyt szczęśliwy” itd. Wrócić można w tym momencie do rozważań z podrozdziału 1.1.1., w którym przedstawiona była analiza językowa pojęcia „szczęście”. Pokazała ona, że w różnych językach (i kulturach) różnie definiuje się to pojęcie. Współczesne języki, tak jak antyczne, mają różnorodne terminy na określenie szczęścia. Na przykład, w języku niemieckim szczęście jako stan ducha (*glück*) różni się od szczęśliwego trafu (*glücksfall*), a w rosyjskim szczęście jest tematem tabu, bardziej zrozumiałym jako uczucie niż stan. W języku angielskim wyróżniamy z kolei *luck*, *fortune* i *happiness*. Pokazuje to, że definicje szczęścia są złożone i kontekstualne, co utrudnia międzynarodowe porównania. Subiektywne skale mogą nie być odpowiednie dla wszystkich kultur, ponieważ różne

społeczeństwa mogą mieć odmienne sposoby postrzegania i oceny jakości życia. Obywatele poszczególnych państw (a nawet regionów, krain geograficznych) i występujące w nich grupy społeczne mogą różnie interpretować, co oznacza "najlepsze możliwe życie" lub "najgorsze możliwe życie". Dodać do tego można również swoistą amerykanizację koncepcji dobrostanu, która wyraża się w tym, że większość badań nad szczęściem prowadzona jest przez zachodnich uczonych, co przekłada się na swoistym uprzywilejowaniu koncepcji indywidualistycznych.

Nieuwzględnianie różnic kulturowych uniemożliwia sprawiedliwe porównywanie dobrostanu i może prowadzić do wyciągania niesprawiedliwych i nieuprawnionych badawczo wniosków. Trudno zatem o wypracowanie powszechnie akceptowalnej i zrozumiałej kwantyfikacji szczęścia na wzór PKB czy innych wskaźników makroekonomicznych. Ważny jest kontekst, gdyż on determinuje ocenę szczęścia i przekonania o tym, co je warunkuje⁸⁰³. Badania sugerują, że ludzie w kulturach zachodnich, zwłaszcza Amerykanie, mogą przeceniać swoje szczęście, podczas gdy osoby z kultur wschodnich mogą go nie doceniać. W kulturach wschodnich osobiste osiągnięcia są często postrzegane jako źródło problemów społecznych i dlatego mieszkańcy Azji Wschodniej, którzy bardziej cenią spójność społeczną niż indywidualne sukcesy, mogą zaniżać swoje poczucie szczęścia w odpowiedzi na pytania ankietowe. Podczas gdy indywidualizm w krajach Zachodu często definiuje szczęście jako przewagę pozytywnych doświadczeń, w kulturach kolektywistycznych szczęście jest postrzegane przez pryzmat relacji i harmonii społecznej⁸⁰⁴. Jak pisze Owen Flanagan i in. „szczęście rozumiane jako subiektywna satysfakcja z życia ma największe znaczenie dla Amerykanów, Brytyjczyków, Irlandczyków, mieszkańców Zjednoczonych Emiratów Arabskich i Hindusów, ale nie dla Kanadyjczyków, Meksykanów czy Chińczyków. Ma to największe znaczenie w Nigerii, Zimbabwe i Libii, ale nie największe w Etiopii, Somalii czy Republice Południowej Afryki. I nie ma to największego znaczenia dla mieszkańców jakiegokolwiek kraju Ameryki Południowej” [tłum. własne]⁸⁰⁵. Badania

⁸⁰³ M. Joshanloo, E. Van de Vilert, P. E. Jose (2021), *Four Fundamental Distinctions in Conceptions of Wellbeing Across Cultures*, [w:] M. L. Kern, M. L. Wehmeyer (red.) *The Palgrave Handbook of Positive Education*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-64537-3, s. 693; R. Veenhoven (2012a), *Does Happiness Differ Across Cultures?*, [w:] H. Selin, G. Davey (red.), *Happiness Across Cultures. Views of Happiness and Quality of Life in Non-Western Cultures*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2700-7, s. 469.

⁸⁰⁴ S. G. Morris (2012), *The Science of Happiness: A Cross-Cultural Perspective*, [w:] H. Selin, G. Davey (red.), *Happiness Across Cultures. Views of Happiness and Quality of Life in Non-Western Cultures*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2700-7, s. 438, 441-443.

⁸⁰⁵ O. Flanagan et al. (2023), s. 41.

międzykulturowe pokazują, że w różnych grupach i pomiędzy nimi istnieją różnorodne i często sprzeczne przekonania co do tego czym jest szczęście i odmiennie je cenią. Z tego powodu powinno być ono badane w odniesieniu do poszczególnych kultur i języków, gdyż funkcjonuje ono w określonym kontekście geograficznym, społecznym, ekonomicznym, prawnym, instytucjonalnym, kulturowym i historycznym. Należałoby tym samym unikać używania szczęścia jako uniwersalnego pojęcia i ustandaryzowanej esencji jakości życia⁸⁰⁶. Jeśli szczęście to satysfakcja z życia jako całości, to może również stymulować do kreowania „fałszywego ja” lub prowadzić do pytania o niezrozumiałą abstrakcję. S. White i Shreya Jha opisują trudności mieszkańców wsi w Zambii i Indiach w odpowiadaniu na standardowe pytania ankietowe, które wymagały od nich oderwania się od ich codziennych doświadczeń i dokonania ogólnej oceny całego życia. Powoduje to wątpliwości co do stosowania takich schematów i tego, jak stały się one powszechną metodą oceny. Pytania te zmuszają ludzi do przedstawiania siebie w sposób, który jest zrozumiały dla abstrakcyjnych systemów, choć może to nie odzwierciedlać ich rzeczywistych doświadczeń⁸⁰⁷.

Skale mierzą ogólny poziom satysfakcji z życia lub szczęścia, ale nie dostarczają informacji na temat przyczyn. To może ograniczać jej użyteczność w badaniach, które wymagają bardziej szczegółowych danych na temat różnych aspektów dobrostanu. Z tego powodu są uzupełniane przez pytania innego typu, co pozwala na poszukiwanie zależności. Prowadzić to może jednak do błędnych wniosków, co zilustrować może przykład opisany przez A. Deatona. Analizował on wyniki badań ilościowych realizowanych przez Gallupa od stycznia 2008 r. do końca 2010 r., gdzie zbierane dane dotyczyły subiektywnego dobrostanu, jak również zmiennych demograficznych, dochodów, zawodu, wskaźników zdrowia i miały pozwolić na śledzenie zmian w obrębie średnich krajowych oraz poszczególnych grup społecznych. Okazało się, że wpływ kryzysu gospodarczego na szczęście Amerykanów został przyćmiony przez kolejność pytań ankietowych. Okazało się, że zadawanie pytań politycznych przed pytaniem o

⁸⁰⁶ T. J. VanderWeele, C. Trudel-Fitzgerald, P. V. Allin, C. Farrelly, G. Fletcher, D. E. Frederick, J. Hall, J. F. Helliwell, E. S. Kim, W. A. Lauinger, N. T. Lee, S. Lyubomirsky, S. Margolis, E. McNeely, N. G. Messer, L. Tay, K. V. Viswanath, D. Węziak-Białowolska, L. D. Kubzansky (2021), *Current Recommendations on the Selection of Measures for Well-Being* [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0018; R. Singh, A. Alexandrova (2020), *Happiness economics as technocracy*, Behavioural Public Policy 4(2), DOI: 10.1017/bpp.2019.46, s. 239; A. Frawley (2015), *op. cit.*, s. 63-64.

⁸⁰⁷ S. C. White, S. Jha (2014), *The ethical imperative of qualitative methods in understanding dimensions of wellbeing in Zambia and India*, Ethics and Social Welfare 8(3).

ocenę życia znacząco obniżało tę ocenę, co przewyższało efekty nawet najgorszego okresu kryzysu gospodarczego. Te efekty kolejności pytań utrzymywały się przez całą ankietę i miały wpływ na raportowanie subiektywnego dobrostanu⁸⁰⁸. Tendencja do wielowymiarowej i wielodziedzinowej oceny szczęścia jest dobrym kierunkiem, a narzędzia ankietowe są coraz doskonalsze i raczej eliminują takie sytuacje. Stają się one również coraz bardziej szczegółowe i skupiają się na różnych wymiarach dobrostanu. Pomiar afektywnych i poznawczych składników dobrostanu wymaga zastosowania różnych miar, ponieważ subiektywny dobrostan jest szerokim konstruktem. Tutaj również istnieją wątpliwości, czy wymiary te funkcjonują jednakowo w różnych społeczeństwach. Badania prowadzone przez Louisa Taya nad wymiarami dobrostanu m.in. w Argentynie, Chinach i Meksyku pokazują, że nie⁸⁰⁹. Pamiętać należy, że wyniki uzyskiwane z użyciem miar subiektywnego dobrostanu mają jedynie charakter informacyjny i nie stanowią dziś realnego narzędzia kreacji polityk publicznych. Wymagają one dalszych badań w zakresie możliwości ich porównywania oraz dalszego i regularnego zbierania danych. Konieczne jest opracowanie i przetestowanie metod kontroli poszczególnych efektów np. kultury, aby miary były porównywalne w przestrzeni i czasie, a także określenie ich wagi w celu korekty ich wpływu. Można tego dokonywać np. poprzez standaryzację w oparciu o metodę badań epizodów (ang. *vignettes*). W danych niekorygowanych pochodzących z badania SHARE (ang. *Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*) z 2006 r. dotyczących dobrostanu seniorów Dania wykazywała najwyższy poziom zadowolenia z życia, a Włochy – najniższy. Jednak te różnice mogą wynikać z różnic kulturowych w interpretacji i używaniu kategorii odpowiedzi na skale subiektywnego dobrostanu. Naukowcy czasem używają winiet zawierających opisy fikcyjnych życiorysów do standaryzacji odpowiedzi. Przykładowa winieta to opis Jana, 63-latka, który stracił żonę, ma dzieci oraz lekkie problemy zdrowotne, a respondenci mieli ocenić jego zadowolenie z życia. Okazało się, że Duńczycy raportowali wysokie zadowolenie zarówno własne, jak i dla postaci z winiet, co sugeruje kulturowo specyficzny styl raportowania. Zastosowanie winiet do standaryzacji odpowiedzi pozwala zmniejszyć różnice między krajami i zmieniło ich

⁸⁰⁸ A. Deaton (2012), *The financial crisis and the well-being of Americans*, Oxford Economic Papers 64 (1).

⁸⁰⁹ L. Tay (2024), *Assessing well-being in societies: Psychometric, methodological, and data science issues to consider*, wykład w ramach McGill-University of Toronto Wellbeing Research Seminar, 05.02.2024.

ranking – po uwzględnieniu różnic w stylach odpowiedzi najwyższą satysfakcję wykazali Szwedzi, a najniższą Czesi⁸¹⁰.

Na poziomie kulturowym istotne jest również podejście do czasu. Badania nad postrzeganiem czasu sięgają pierwszej połowy XX wieku, ale to Philip G. Zimbardo i John N. Boyd w 1999 r. stworzyli teoretyczne ramy i Kwestionariusz Postrzegania Czasu (ZTPI, ang. *Zimbardo Time Perspective Inventory*)⁸¹¹, które zrewolucjonizowały badania nad subiektywną temporalnością. Ich prace wykazały, że trzy ramy czasowe są niezależne i należy badać je w pełnym zakresie. Badacze wyróżnili wówczas pięć wymiarów:

- przeszłość pozytywną,
- przeszłość negatywną,
- terażniejszość hedonistyczną,
- terażniejszość fatalistyczną,
- przyszłość.

Badania pokazują, że różne wymiary czasowe wpływają na skłonności jednostek. Osoby zorientowane na terażniejszość przykładają mniejszą wagę do bezpieczeństwa podczas seksu, częściej jeżdżą brawurowo oraz mają skłonność do nadużywania alkoholu i narkotyków. Natomiast wyższy wynik w orientacji na przyszłość jest skorelowany z częstszym udziałem w badaniach profilaktyki nowotworowej⁸¹². Subiektywny dobrostan zależy nie tylko od doświadczeń życiowych, ale również od sposobu, w jaki myślimy o przeszłości. P. G. Zimbardo w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej” apelował, aby Polacy porzucili negatywne postrzeganie przeszłości. Zauważył, że taka perspektywa obniża poziom zaufania społecznego, co wpływa zarówno na politykę państwa, jak i relacje społeczne. Dlatego zmiana perspektywy na bardziej pozytywną może mieć korzystny wpływ na całą społeczność⁸¹³. Można wspominać zdarzenia, wywołując emocje zgodne z wartościowością tych przeżyć albo analizować je pod kątem przyczynowo-skutkowym bez ponownego doświadczania emocji⁸¹⁴.

⁸¹⁰ V. Angelini, D. Cavapozzi, L. Corazzini, O. Paccagnella (2012), *Age, Health and Life Satisfaction Among Older Europeans*, Social Indicators Research 105(2), DOI: 10.1007/s11205-011-9882-x.

⁸¹¹ Szerzej: P. G. Zimbardo, J. N. Boyd (1999), *Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric*, Journal of Personality and Social Psychology, nr 77(6).

⁸¹² Szerzej: E. Duncan (2008), *Time Perspective and Correlates of Wellbeing*, Time&Society vol. 17, nr 1. https://www.academia.edu/22177378/Time_Perspective_and_Correlates_of_Wellbeing, 20.06.2023.

⁸¹³ P. Błaszkiwicz (2013), *Perspektywa czasowa- inne podejście do badania satysfakcji z pracy*, <https://oditk.pl/pl/wiedza/artikel/zobacz/perspektywa-czasowa-inne-podejscie-do-badania-satysfakcji-z-pracy/>, 20.06.2024.

⁸¹⁴ M. Górny, A. M. Lorek (2021a), *Czas w polityce społecznej. Polityka senioralna miasta Poznania*, [w:] K. Hajder, D. Tobolski, S. Kubat (red.), *Determinanty wykluczenia społecznego. Innowacyjne metody inkluzji społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ISBN: 978-

Subiektywne miary mogą być podatne na błędy i uprzedzenia, a także wypaczać obiektywne warunki i jakość życia. Badania szczęścia pomijają same wymiary tego dobrostanu i spłycają złożoność naszego życia. Pomijają czynniki, które wpływają na przynależność, tożsamość i sens życia, co stanowi podstawę poczucia własnej wartości, kluczowe dla dobrostanu. Mimo że badania pokazują znaczenie innych aspektów niż pieniądze, nowe miary postępu, nawet te uwzględniające subiektywny dobrostan, nadal mają znaczące braki, i stąd próby badań bardziej szczegółowych tj. badania wymiarów dobrostanu⁸¹⁵. Istnieją tym samym powody, by sceptycznie podchodzić do twierdzeń, że pomiary subiektywnego dobrostanu mogą dostarczyć szczegółowych wytycznych politycznych. Wysoki poziom może wynikać z niskich oczekiwań (co może wynikać z porównania z innymi osobami z grupy społecznej⁸¹⁶), zinternalizowanego ucisku lub chęci wywarcia dobrego wrażenia, a nie z prawdziwie szczęśliwego życia. Oczekiwania zmieniają się w czasie, co utrudnia porównania wyników. Ponadto, wyniki są wrażliwe na zastosowane metody pomiaru, a dane mogą być zniekształcane przez obywateli lub rządy w celach politycznych. Jak pisze S. C. White: „Smukłość i pozorna niewinność SWB przeczy faktowi, że stanowi on dość gęsty wektor ideologiczny” [tłum. własne]⁸¹⁷.

Nie ma czegoś takiego jak uniwersalne szczęście, a jest raczej indywidualne szczęście, na które składają się czynniki w określonych konfiguracjach, w których mogą się wzajemnie wzmacniać lub na siebie negatywnie wpływać⁸¹⁸. Celem badań powinno być ustalenie optymalnych konfiguracji dla poszczególnych warunków kulturowych, politycznych i geograficznych. Dodatkowo, szczęście powinno być badane w kontekście społecznym, by rozumieć szerszy kontekst dobrostanu jednostki w środowisku, w którym żyje i funkcjonuje. Miary indywidualnego dobrostanu powinny być więc uzupełniane miarami dobrostanu społeczności.

83-65599-33-9; V. E. C. Ortuño, M. P. Paixão, I. N. Janeiro (2017), *Qualitative and Quantitative Trends in the Assessment of Subjective Temporality* [w:] A. Kostić, D. Chadde (red.), *Time Perspective: Theory and Practice*, Palgrave MacMillan, s. 174; M. Stolarski, G. Matthews, S. Postek, P. G. Zimbardo, J. Bitner (2013), *How we feel is a matter of time: relationships between time perspectives and mood*, *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum of Subjective Well-Being*, nr 15(4), s. 810; L. Drake, E. Duncan, F. Sutherland, C. Abernethy, H. Colette (2008), *Time Perspective and Correlates of Wellbeing*, *Time&Society*, vol. 17 (1), s. 23-26.

⁸¹⁵ R. Eckersley (2014), *Subjective Wellbeing and the Mismeasure of Progress* [w:] A. Podger, D. Trewin (red.), *Measuring and Promoting Wellbeing. How Important is Economic Growth? Essays in honour of Ian Castles AO and selection of Castles' paper*, Canberra: Australian National University Press., s. 249.

⁸¹⁶ Szerzej: F. Stewart (2014), *Against Happiness: A critical appraisal of the use of measures of happiness for evaluating progress in development*, *Journal of Human Development and Capabilities*, DOI: 10.1080/19452829.2014.903234, s. 10-11.

⁸¹⁷ S. C. White (2017), *op. cit.*, s. 126.

⁸¹⁸ R. Veenhoven (2015), *op. cit.*, s. 7.

6.1.2. Międzynarodowe indeksy szczęścia i ich użyteczność

Wzrost dostępności danych dotyczących jakości życia i pozwalających na dokonywanie porównań w skali międzynarodowej sprawił, że subiektywne miary stały się przedmiotem zainteresowania badaczy, decydentów politycznych i organizacji międzynarodowych. Stały się one dostępne dla każdego użytkownika dzięki m.in. Europejskiemu Sondażowi Społecznemu i Gallup World Poll. Z tego powodu pobudziły globalną dyskusję o tym w jaki sposób oceniać jakość rządów, a także jaki powinien być dalszy kierunek rozwoju państw. Dane te pozwalają na porównywanie wyników poszczególnych państw, jak również na poszukiwanie determinantów dobrostanu. To z kolei wspiera możliwość dokonywania analizy kosztów i korzyści poszczególnych polityk publicznych w kontekście ich wpływu na jakość życia obywateli. Międzynarodowe badania subiektywnego dobrostanu ujawniły istotne zależności między jego poziomem a warunkami społecznymi i gospodarczymi, choć jak zauważono wcześniej pomiar ten jest trudny z uwagi na różnice kulturowe. W miarę jak decydenci coraz bardziej interesują się wskaźnikami szczęścia, konieczne jest opracowanie lepszych mierników dobrostanu⁸¹⁹. Punktem odniesienia w debacie publicznej są dziś głównie światowe rankingi szczęścia (wynikające ze światowych raportów szczęścia) oraz szczęście narodowe brutto. W podrozdziale analizowana będzie zasadność porównań międzynarodowych z użyciem światowych indeksów szczęścia, gdyż bhutański miernik stanowi jedynie źródło pewnej inspiracji w ujęciu międzynarodowym, a stosowany jest wyłącznie w swojej ojczyźnie.

W literaturze przedmiotu, jak również w publikacjach medialnych, istnieje ogromne niezrozumienie tego co faktycznie WHR przedstawiają, i na czym opiera się WHI. Zagadnienie to omówione zostało szczegółowo w rozdziale 3.1.2.1., ale warto przypomnieć, że jego wyniki bazują na badaniach subiektywnego dobrostanu ewaluacyjnego, co oznacza badanie zadowolenie z życia jako całości. Nie jest to więc badanie subiektywnego dobrostanu w tej podstawowej formie, której bliżej do szczęścia jako takiego. Innym aspektem jest prezentowanie w artykułach błędnej narracji jakoby na wynik składało się wybranych sześć czynników (PKB *per capita*, średnia długość życia w zdrowiu, wsparcie społeczne, wolność podejmowania decyzji, postrzeganie korupcji i hojność, szczodrość)⁸²⁰. Służą one wyłącznie do próby tłumaczenia różnic w

⁸¹⁹ W. Tov, E. W. M. Au (2013), *op. cit.*, s. 21.

⁸²⁰ Dla przykładu: *Ranking najszczęśliwszych krajów świata: Polska wyżej od Portugalii i Grecji* (2022), Rzeczpospolita, <https://sukces.rp.pl/styl-zycia/art35903731-ranking-najszczesliwszych-krajow-swiatea>

wynikach uzyskiwanych przez poszczególne państwa. Czynniki te faktycznie mają wpływ na nasze szczęście, ale nie są jedynymi. Powód tłumaczenia wyników poszczególnych państw za ich pomocą jest pragmatyczny i wynika z dostępności tych danych w ustandaryzowanej formie w sondażach Gallupa. Dane te jednak nie są często reprezentatywne w wybranych krajach, czego najlepszym przykładem są Zjednoczone Emiraty Arabskie, gdzie ok. 86% populacji stanowią ekspatrianci reprezentujący ponad 200 narodowości. Badania Gallup World Poll prowadzone są wyłącznie w wybranych językach, które dominują w danym państwie bądź uznane są za urzędowe. W latach 2013-2019 były one prowadzone w Emiratach jedynie w języku angielskim i arabskim⁸²¹, a tym samym pominięta była praktycznie w całości tania siła robocza z państw Azji, której prawa są tam nieustannie łamane, a która stanowić może nawet 30% do 60% całkowitej populacji kraju (trudne do oszacowania z uwagi na liczbę nielegalnych migrantów). Czy można tym samym uznać, że WHR określał w tych latach szczęście mieszkańców ZEA? Zakładać można, że dobrostan wspomnianej grupy jest poniżej średniej mimo to, że niektórzy mogą twierdzić, że praca tam jest lepsza niż bezrobocie w ich ojczyznach. Jeśli okazałoby się jednak, że są subiektywnie szczęśliwi, będzie to dowodzić, że miary szczęścia nie oddają prawdziwego stanu rzeczy⁸²². Autor niniejszej dysertacji spytał o te wątpliwości jednego z koordynatorów prac nad WHR, czyli Johna F. Helliwella⁸²³. Uznał on, że jedno z prowadzonych przez niego badań dotyczyło różnic w szczęściu pomiędzy imigrantami, a obywatelami różnych państw. Najszczęśliwsi mieli być emigranci mieszkający w Finlandii. W ZEA ten wynik ma być niższy od średniej z uwagi na ograniczone prawa i możliwości, ale nadal wyższy niż osób mieszkających w krajach ich pochodzenia. Nie odniósł się on jednak do nadal istniejących poważnych wątpliwości co do uwzględniania w pełni emigrantów ze względu na skomplikowaną strukturę demograficzną oraz specyficzne wyzwania związane z dostępnością i otwartością różnych grup narodowych. Tym bardziej, że istnieje dość duża i niemożliwa do oszacowania grupa nielegalnych migrantów (w tym dzieci o nieudokumentowanym

polska-wyzej-od-portugalii-i-grecji, 21.06.2024; M. Ciesielski (2020), *Szczęście mieszka na północy*, <https://biznes.gazetaprawna.pl/rankingi/artykuly/8244969,szczescie-mieszka-na-polnocy.html>, 21.06.2024; E. Polak, W. Polak (2020), *Ekonomiczne i pozaekonomiczne mierniki jakości życia – na wybranych przykładach*, *Transformacje* 1/2 (100/101), s. 54; E. Krok (2016), *op. cit.*, s. 46.

⁸²¹ Dopiero w kolejnych latach dodano ankiety w kilku najpopularniejszych językach.

⁸²² O. Flanagan *et al.* (2023), *op. cit.*, s. 40-41.

⁸²³ J. F. Helliwell (2024), *Happiness at Different Ages*, wykład w ramach McGill-University of Toronto Wellbeing Research Seminar, 15.04.2024.

statusie, gdy rodzice nie mogli pokryć kosztów porodu⁸²⁴). Jest niestety tak, że orędownicy polityki szczęścia często przemilczają wątpliwości metodologiczne dając proste odpowiedzi dla skomplikowanych problemów. Nadają tym samym swoim badaniom otoczkę większej użyteczności niż faktycznie z nich wynika.

Każdy raport WHR jest pracą zbiorową, w której poza indeksem WHI znajdują się rozdziały poruszające kluczowe kwestie według badaczy jak np. zagadnienie redystrybucji szczęścia. Są one nie tylko punktem odniesienia dla państw, ale stanowią istotne forum debaty naukowej na temat szczęścia i jakości życia. Ponadto, wywierają one wpływ na decydentów politycznych i stymulują naukowców do badań w obrębie tej tematyki. Jest to niewątpliwy plus omawianych publikacji, jednak mają one drugą – negatywną stronę. Brak uwzględnienia różnic kulturowych w połączeniu z globalną dyskusją o wynikach i zaangażowanie organizacji międzynarodowych może prowadzić do narzucania indywidualistycznych wzorców kulturom kolektywistycznym. Łączy się to z promocją psychologii pozytywnej, która w najpopularniejszej literaturze przedmiotu przyjmuje zamerykanizowaną perspektywę na szczęście. Skutki tego mogą być szkodliwe dla wybranych społeczności i prowadzić do pogłębiania nierówności. Propozycje interwencji politycznych skupionych na szczęściu są oczywiście szczytnym założeniem, ale wdrażanie strategii i polityk, które nie respektują fundamentalnych zwyczajów i wartości danej społeczności, mogą przynieść więcej szkody niż pożytku⁸²⁵. Takie działania mogą okazać się nieskuteczne lub nawet szkodliwe, jeśli nie będą dopasowane do lokalnych realiów.

Nie zadziwia zatem, że WHR nie oddaje bogactwa tego, co sprawia, że życie jest warte przeżycia, tego co wykracza poza miary pozwalające na precyzyjną ocenę ilościową. Redukcja szczęścia do jednej liczby jest kusząca, ale to nadal jedynie pewne narzędzie, które może stanowić punkt w dyskusji na temat dobrostanu i kierunków rozwoju w XXI w. Z tego powodu ich autorzy powinni bardzo mocno dystansować się od autorytarnych rządów wykorzystujących sztandary szczęścia do legitymizacji swojej władzy, gdyż w innym wypadku ich badania stają się nośnikiem błędnych wzorców. Udział topowych ekonomistów i psychologów w Globalnej Radzie Szczęścia, a także przyjmowanie pieniędzy od rządu ZEA przez jednostki badawcze prowadzone przez J.

⁸²⁴ Zob. K. McQue (2022), *Denied birth certificates, thousands of children in the UAE go without schooling and health care*, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/20/uae-migrant-children-education-health-care/>, 21.06.2024.

⁸²⁵ M. Joshanloo, E. Van de Vilert, P. E. Jose (2021), *op. cit.*, s. 693-694.

Sachsa, sprawiają, iż można mieć wątpliwości co do neutralności badawczej raportów. Raczej nie bez powodu ignorują one łamanie praw człowieka w ZEA i inne wyzwania natury społecznej, choć wielokrotnie odnosiły się w poszczególnych rozdziałach choćby do Stanów Zjednoczonych w tych kontekstach. Dodatkowo, konieczne jest, by w raportach przedstawiane były jasno wszystkie wątpliwości metodologiczne, takie jak w przypadku ZEA, by nie dawać nimi rękojmi dla autorytaryzmu. Z tych powodów, opieranie polityki na wskaźnikach szczęścia może prowadzić do błędnych decyzji. Niezależnie od wszystkiego, docenić trzeba wkład WHR w budowanie świadomości na temat jakości życia i znaczenia szczęścia w życiu człowieka. Zaznaczyć należy, że potrzebne jest nam jak najszersze instrumentarium do badania szczęścia, gdyż jedynie różnorodność metodologiczna może doprowadzić nas do tego, byśmy zrozumieli związki przyczynowo-skutkowe pomiędzy różnymi czynnikami a subiektywnym dobrostanem, a to konieczne jest do tego, by planować sensowną i racjonalną interwencję polityczną. I w taki sposób musimy postrzegać WHI oraz WHR – jako elementy globalnej dyskusji o subiektywnym dobrostanie i jego determinantach, który posiada swoje ułomności. Nie należy też przykładać zbyt wielkiej wagi do porównań międzynarodowych uzyskanych wyników, co pokazują przedstawione w tym podrozdziale zarzuty.

6.2. Polityka szczęścia – rzeczywistość czy fikcja?

Trudno byłoby zaprzeczyć twierdzeniu, że szczęście stanowi kluczowy element życia każdego człowieka. Tworzy to naturalną pokusę do tego, by szukać dróg do jego osiągnięcia, co może sugerować, iż powinno ono stanowić ostateczny cel polityki państwa. Analiza przykładów Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich dokonana w rozdziałach 4. i 5. pokazuje, że do skutecznej polityki szczęścia jeszcze nam daleko, a główną zasługą tych państw jest promocja dyskusji nad dobrostanem. Należy w tym miejscu jednak dokonać pewnej rekapitulacji ustaleń, by wyciągnąć ogólniejsze wnioski dotyczące polityki szczęścia jako takiej.

Jak zauważono wcześniej, polityka szczęścia Bhutanu (i w mniejszym zakresie ZEA) stanowi w ogólnym dyskursie politycznym i medialnym punkt odniesienia, który powinien być naśladowany przez inne państwa. Wynika to z chwytliwości szczęścia jako celu życia, jak również z faktu, że nie istnieją dziś ramy projektowania i wdrażania

polityki szczęścia. Bhutan korzysta z indywidualnie opracowanego wskaźnika, który ma być wyrazem narodowej kultury i pozwalać na oparcie polityki na zrozumiałej lokalnie definicji szczęścia. Oficjalnie Bhutan wdraża politykę szczęścia, która zgodnie z badaniami empirycznymi sprzyja osiągnięciu szczęścia poprzez koncentrację na warunkach ekonomicznych, zdrowiu obywateli, demokratycznych reformach, więziach społecznych i ochronie środowiska. Tym samym, zdaniem wielu, Bhutan pokazuje, że kompleksowe podejście do polityki społecznej może przynieść lepsze rezultaty w dążeniu do szczęścia obywateli⁸²⁶. W wyciąganiu takich wniosków pomaga fakt, że kraj ten wspomniany jest często jako romantyczny wręcz przykład królestwa, które odkryło złoty środek na zdrowe funkcjonowanie w zglobalizowanym świecie. Pomija się w tym jednak fakt, że pomimo zastrzeżeń wyrażonych w rozdziale 4.2.2. nadal ponad połowa Bhutańczyków klasyfikuje się w grupie osób nieszczęśliwych, a społeczeństwo to boryka się m.in. z wysokim poziomem przemocy wobec kobiet, samobójstw, uzależnień. Przez kilka dekad szczęście narodowe brutto było pewną wizją, której operacjonalizacji dokonano dopiero w latach 2005-2008. Szczęście jest w samym indeksie GNH rozumiane bardzo holistycznie, co jest, zdaniem autora, właściwym kierunkiem, w przeciwieństwie do podejścia omawianych wcześniej raportów i wskaźników opierających się na danych World Gallup Poll. Niezależnie od tego, same opieranie funkcjonowania państwa na tym wskaźniku ma swoje konsekwencje, którymi są opóźniony rozwój społeczny i gospodarczy, a także duża niewydolność administracyjna i usługowa kraju. Można również zastanawiać się, czy z racji daleko posuniętego izolacjonizmu ludzie faktycznie nie dostosowują się do okoliczności, a więc czy GNH nie umacnia jedynie władzy politycznej. Oznaczałoby to, że szczęście wykorzystywane jest wbrew interesom respondentów, bo na użytek narracji politycznej umacniają wizerunek ideału szczęśliwego państwa, a tym samym idealizują opresyjne warunki społeczne i promują niskie oczekiwania. Na drugim biegunie polityk szczęścia umiejscowiły się Zjednoczone Emiraty Arabskie, które wykorzystywały dostępne sobie zasoby oraz popularność WHR, by wypromować swój kraj jako lidera w zakresie polityk skupionych na szczęściu w ujęciu lokalnym i krajowym. Jak faktycznie wygląda poziom szczęścia osób mieszkających w ZEA? Raczej nie wiemy, a z pewnością nie znaleźmy tego poziomu w momencie obowiązywania UAE Vision 2021, która szczęście (rozumiane jako pozycja w WHR) przyjmowała za cel nadrzędny. Dołączając do tego m.in. aktywność promocyjną i

⁸²⁶ Dla przykładu: S. G. Morris (2012), *op. cit.*, s. 439, 448.

korzystanie z usług naczelných naukowców „ruchu szczęścia”, stwierdzić należy, że tak rozumiana polityka szczęścia jest medialną fikcją, a realizowane działania były marginalne.

Oba te podejścia, Bhutanu i ZEA, są ograniczone, gdyż nie rozumiemy jeszcze dostatecznie tego, w jaki sposób społeczne i indywidualne (np. geny) czynniki wpływają na subiektywny dobrostan i jak na siebie wzajemnie oddziałują. Można stwierdzić, że szczęście stało się formą poprawy reputacji nadszarpniętej przez niewłaściwe działania polityczne, co nazwać można „happywashingiem”⁸²⁷. Druga możliwość obecności szczęścia w polityce to wykorzystywanie badań subiektywnego dobrostanu jako wskaźnika wyników i skuteczności polityk publicznych. Ich potencjalnym atutem jest to, że mogą pozwolić na kwantyfikację niematerialnych skutków tych polityk np. w obszarze usług społecznych, ochrony środowiska czy opieki zdrowotnej⁸²⁸. Wymaga to szeroko zakrojonych badań ilościowych, jeśli miałyby wpływać na politykę publiczną. Wykorzystanie danych zbieranych nawet na poziomie krajowym do zastosowania politycznego przebiega bardzo powoli, co pokazuje przykład Włoch i Wielkiej Brytanii, gdyż stanowią one jedynie punkt dyskusji, który nie przekłada się na realne działania. Czy tym samym dzisiejsza dostępność danych nie jest wystarczająca? Konieczna jest szersza dystrybucja danych i analiza badawcza przez urzędy statystyczne, która dopiero mogłaby doprowadzić do wdrożenia sensownych rozwiązań⁸²⁹. Konieczne jest więc dalsze prowadzenie badań, by być w przyszłości gotowym do wykorzystywania wskaźników dobrostanu do implementacji lepszych rozwiązań z zakresu polityki społecznej i ekonomicznej. Choć Geoff Mulgan napisał te słowa w 2013 r., to są one nadal aktualne: „Obecnie dziedzina ta bardziej niż czegokolwiek innego potrzebuje zdrowego eksperymentowania, testowania różnych modeli, mierzenia ich wpływu i włączania wyników do dopracowanych teorii. Polityk lub urzędnik musiałby być bardzo odważny, aby twierdzić z przekonaniem, że zna odpowiedź na pytanie, w jaki sposób polityka może najlepiej poprawić szczęście” [tłum. własne]⁸³⁰.

⁸²⁷ Nazwa ta nawiązuje do zjawisk takich jak „sportswashing” oraz „greenwashing” i jest przedmiotem artykułu naukowego nad którym Autor pracuje wspólnie z Levi D. Stutzmanem (stan na czerwiec 2024).

⁸²⁸ A. Prinz (2013), *op. cit.*, s. 179.

⁸²⁹ J. F. Helliwell (2021), *Measuring and Using Happiness to Support Public Policies*, [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0008.

⁸³⁰ G. Mulgan (2013), *op. cit.*, s. 13.

6.3. Dylemat nierównego rozkładu szczęścia

Czy szczęście może stać się realnym i nadrzędnym celem politycznym? Deklarowane jako cel, raczej stanowi środek do realizacji innych celów, co pokazuje przykład Bhutanu i ZEA. Zanim dojdzie do wdrożenia faktycznych polityk szczęścia, należy rozważyć jeden dylemat, który w pewnym sensie ma wymiar moralny. W jaki sposób powinno być redystrybuowane szczęście w ramach polityk publicznych? Czy celem powinno być podnoszenie średniego poziomu szczęścia, czy też wpływanie na dobrostan grup społecznych o najniższym jego poziomie, nawet kosztem szczęścia tych najszczęśliwszych?

W odpowiedzi na postawione powyżej pytania można oczywiście odnosić się do klasycznych teorii sprawiedliwości, ale zaciemniają one jedynie obraz w obliczu rozważań *stricte* dotyczących redystrybucji szczęścia. Warto wspomnieć o socjologiczno-ekonomicznej koncepcji Alana Krugera nazywanej „krzywą Gatsby’ego”⁸³¹. Krzywa wyraża zależność pomiędzy nierównością dochodów (współczynnik Giniego), a międzypokoleniową mobilnością dochodową. Zakłada ona, że dzieci z biedniejszych rodzin mają mniejsze szanse na poprawę swojej sytuacji materialnej w stosunku do swoich rodziców. Oznacza to, że osobom z niskimi dochodami, w społeczeństwach o wysokiej nierówności, trudniej jest przejść do wyższych warstw dochodowych w następnym pokoleniu⁸³². Przykładowo, Stany Zjednoczone mają wysoki poziom nierówności dochodów oraz stosunkowo niską mobilność międzypokoleniową, podczas gdy w krajach skandynawskich jest odwrotnie. Czy podobnie jest ze szczęściem? Czy osoby o niższym dobrostanie będą wychowywać dzieci, które będą mniej szczęśliwsze niż ich rówieśnicy z bogatszych domów? Stawia to przed nami pytanie o to, w jaki sposób redystrybuować szczęście, o ile założymy, iż taki jest cel polityki państwa, a podjęta decyzja może mieć długofalowe skutki.

Nierówność redystrybucji szczęścia była już przedmiotem zainteresowania m.in. WHR 2023 oraz badań *Population Well-Being Lab* funkcjonującego na University of Toronto, z którym autor współpracuje. Nie ma oczywiście odpowiedzi na pytanie o to jaki model jest właściwy. Badacze zwracając uwagę na konieczność uwzględniania rozkładu dobrostanu w populacji, nie tylko średniej wartości. Dziś normą jest raportowanie jedynie o średnim dobrostanie populacji, jak również badanie wpływu

⁸³¹ Nazwana tak na cześć postaci z powieści F. Scotta Fitzgeralda „Wielki Gatsby”.

⁸³² C. L. Graham (2017), *op. cit.*, s. 3.

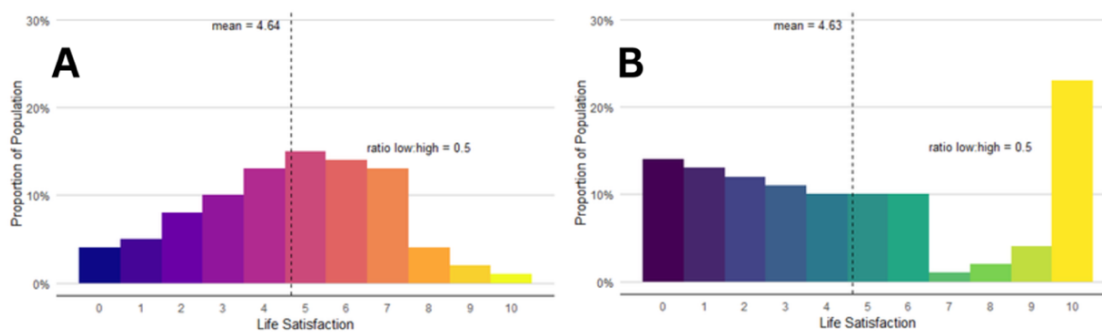
określonych czynników na ten przeciętny poziom szczęścia⁸³³. *What Works Centre for Wellbeing* sugeruje cztery sposoby pomiaru nierówności w subiektywnym dobrostanie:

1. stosunek proporcji osób o niskim dobrostanie do odsetka osób o wysokim dobrostanie;
2. odchylenie standardowe: średnia kwadratu odległości zadowolenia z życia każdej osoby od średniego zadowolenia. Pozwala na uchwycenie stosunku odsetka osób z niskim wynikiem do osób z wysoką oceną. Oddaje różnicę między skrajnym nieszczęściem a skrajnym szczęściem;
3. współczynnik Giniego: powszechna miara stopnia nierówności rozkładu wybranej zmiennej w populacji;
4. indeks Shannona: miara różnorodności, która mierzy nie tyle rozprzestrzenianie się wartości, ile raczej różnorodność wartości dobrostanu w określonej próbie. Wykorzystywana głównie w ekologii i ekonomii⁸³⁴.

Każda z wymienionych miar ma swoje zalety, jak i ograniczenia, dlatego w badaniach statystycznych stosuje się podejście wieloaspektowe, które pozwala na bardziej wszechstronne zrozumienie różnorodności zjawisk społecznych i ekonomicznych.

Ryc. 23.

Analiza nierówności w subiektywnym dobrostanie populacji A i B (stosunek niskiego poziomu do wysokiego)

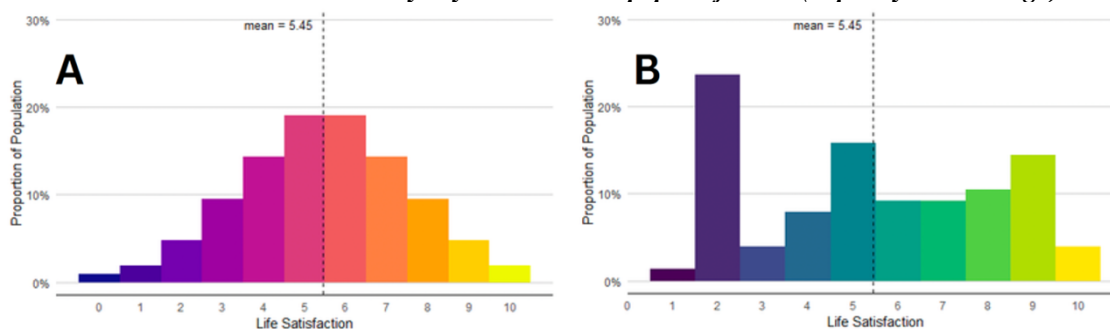
Źródło: A. McCanny, S. Panasiuk, F. Cheung (2023), *Wellbeing Distributions: The Democratic Way to Measure Happiness*, <https://cheung.artsci.utoronto.ca/wp-content/uploads/2023/04/Wellbeing-Distributions-Report.pdf>, 22.06.2024, s. 2.

⁸³³ A. McCanny, S. Panasiuk, F. Cheung (2023), *Wellbeing Distributions: The Democratic Way to Measure Happiness*, <https://cheung.artsci.utoronto.ca/wp-content/uploads/2023/04/Wellbeing-Distributions-Report.pdf>, 22.06.2024

⁸³⁴ M. Sanders, N. Hey, S. Martin, R. Bignall-Donnelly (2023), *Thinking about wellbeing inequality*, <https://whatworkswellbeing.org/wp-content/uploads/2023/03/Thinking-about-wellbeing-inequality-paper-March-2023.pdf>, 22.06.2024.

Ryc. 24.

Analiza nierówności w subiektywnym dobrostanie populacji A i B (współczynnik Giniego)

Źródło: A. McCanny, S. Panasiuk, F. Cheung (2023), *Wellbeing Distributions: The Democratic Way to Measure Happiness*, <https://cheung.artsci.utoronto.ca/wp-content/uploads/2023/04/Wellbeing-Distributions-Report.pdf>, 22.06.2024, s. 3.

Ryc. 23. i Ryc. 24. prezentują omawiany dylemat⁸³⁵ tj. przedstawiają nierówność poziomu dobrostanu w populacji A i B w poszczególnych punktach, choć ich średni poziom jest na prawie identycznym poziomie. Jeśli zakładamy, że celem państwa jest podnoszenie szczęścia, to należy wybrać jeden z modeli – podnoszenia średniej lub takiej redystrybucji zasobów, by zrównać poziom rozkładu subiektywnego dobrostanu. Pamiętać należy jednak, że próba równiejszego podziału szczęścia w populacji może nie być optymalnym rozwiązaniem w sensie Pareto. Warto prowadzić badania nad rozkładem szczęścia w poszczególnych populacjach, by możliwość takiego wyboru była w ogóle osiągalna.

Przedstawienie pełnych rozkładów szczęścia pozwoliłoby na wykorzystanie ich w podejmowaniu decyzji politycznych, jak również pozwoliłoby wyeliminować potencjalne zjawisko opisywane w kontekście „krzywej Gatsby’ego”. Dlaczego to ważne? Bo większość z nas wolałaby żyć w społeczeństwie, w którym mamy równy poziom dostępności do edukacji, zdrowia, jak również bogactwa i nie przejmujemy się jedynie całkowitym lub średnim poziomem tych zasobów w społeczeństwie. Z tego powodu warto mówić o podziale szczęścia w społeczeństwie i możliwości jego redystrybucji przez państwo. Nie da się ustalić, czy ludzie chcą, by państwo wpływało na ich subiektywny dobrostan lub satysfakcję z życia, czy wolą więcej wolności, aby samemu kształtować swoją drogę do szczęścia. Odpowiedzieć na to mogą jedynie krajowe badania i wskaźniki dobrostanu, które uzupełniałyby wskaźniki obiektywne. Pomijając jednak względy moralne, należy wskazać, że istnieją przed nami ekscytujące

⁸³⁵ Autor celowo dodaje tylko dwa przykłady, które stanowią ilustrację dla dalszych rozważań, gdyż ogranicznik podmiotowy nie pozwala Autorowi komentować użyteczności tych metod badań statystycznych.

pytania badawcze i decyzje polityczne, które z całą pewnością będą dominować w debacie nad szczęściem w naukach społecznych.

6.4. Rekomendacje

Niniejsza rozprawa doktorska jest pracą, która w dużej mierze krytykuje funkcjonujące dziś dogmaty w zakresie wykorzystania wyników badań nad szczęściem do celów politycznych i polityk szczęścia jako takich. Istnieją liczne publikacje naukowe, które zamykają się w następujących założeniach: subiektywny dobrostan powinien stać się celem kształtowanych polityk publicznych; zadowolenie z życia jest wystarczającą miarą szczęścia; polityka może kształtować subiektywny dobrostan obywateli. Jest to jednak myślenie życzeniowe. Na dziś fakty dotyczące wpływu polityk na dobrostan nie mogą być uogólniane, bo mają wymiar kontekstualny, a najlepszym sposobem prowadzenia polityki na rzecz szczęścia nie jest wcale centralizacja i technokracja, a lokalność. Tym samym Autor nie zgadza się fundamentalnie z takimi uczonymi jak Paul Frijters, Andrew E. Clark, Christian Krekel i Richard Layard⁸³⁶. Proponowana przez nich perspektywa nie bierze pod uwagę m.in. tła historycznego, społecznego, kulturowego i geograficznego. Zbytne uproszczenie szczęścia może prowadzić do tego, że zignorujemy choćby kwestie takie jak np. podejście do dobrostanu (kolektywne lub indywidualne) oraz nierówność rozkładu subiektywnego dobrostanu i wprowadzimy polityki, które podniosą tylko średnią szczęścia, która z uwagi na habituację wróci po jakimś czasie do wcześniejszego poziomu bądź obniżą ten poziom. Pogląd, że dobrostan to możliwa do opanowania wielkość, która wykazuje stabilne relacje z różnymi czynnikami środowiskowymi, jest zbyt uproszczony. Ignoruje on złożoność indywidualnych różnic psychologicznych i społecznych. Nawet najlepsze metody badawcze, takie jak panelowe zbiory danych i randomizowane badania kontrolowane, mają swoje ograniczenia i mogą nie odzwierciedlać pełnej rzeczywistości życia respondentów. Ponadto, relacje te mogą być bardziej złożone, z interakcjami i długoterminowymi efektami trudnymi do uchwycenia. Przyjmowane przez wspomnianych badaczy założenie może prowadzić do wdrożenia sztywnych polityk, nieelastycznych i nieodpowiadających specyficznym

⁸³⁶ Zob. A. E. Clark, C. Krekel, R. Layard (2019), *A Happy Choice: Wellbeings as the Goal of Government*, IZA Discussion Paper nr 12720.

potrzebom różnych grup społecznych. Przekładanie wyników badań na politykę wymaga uwzględnienia wielu złożonych czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych, co sprawia, że prosty model będzie niewystarczający.

Wiemy, że istnieje silny związek między szczęściem, a takimi czynnikami jak zatrudnienie, stan cywilny, bezpieczeństwo, wiara i religijność, relacje społeczne, potencjał genetyczny, zdrowie fizyczne i psychiczne, dochody, zaufanie społeczne. Rozmiar i wpływ różnią się jednak w zależności od badanej grupy. Wykorzystanie subiektywnych wskaźników do celów politycznych wydaje się być trendem, którego nie da się zatrzymać i nie powinno się. Potrzebna jest nam jednak większa wstrzeźliwość w ocenie aktualnego stanu wiedzy i jej użyteczności. Autor opracował szereg rekomendacji w zakresie kierunku dalszych badań nad szczęściem oraz ich wykorzystania w praktyce politycznej, które zostaną przedstawione w kolejnych podrozdziałach.

6.4.1. Szczęście a podejście zorientowane na realne możliwości

A. Sen definiuje zdolność (ang. *capability*) jako alternatywne kombinacje rzeczy, które dana osoba może robić lub którymi może być, co odzwierciedla różne sposoby funkcjonowania, jakie może osiągnąć. W podejściu zorientowanym na realne możliwości skupiamy się na wolności jednostki do osiągnięcia wartościowych funkcjonowań, a nie tylko do faktycznie osiągniętych wyników. Perspektywa ta podkreśla znaczenie patrzenia poza same rezultaty, aby uwzględnić zdolności jednostek do prowadzenia życia, które cenią i mają powód cenić. Koncepcja zdolności jest kluczowa w ocenie dobrobytu, ponieważ przesuwa uwagę z pomiaru wyników na ocenę wolności jednostek do wybierania i osiągnięcia wartościowych celów. Sen twierdzi, że zwiększanie zdolności ludzi jest niezbędne dla promowania dobrostanu i sprawiedliwości społecznej, ponieważ daje jednostkom możliwość prowadzenia wartościowego życia⁸³⁷. Zgadza się on jednocześnie, iż szczęście to subiektywny stan psychiczny, jednak nie nadaje mu nadrzędnej wartości, uznając, że są ważniejsze⁸³⁸. Autor zgadza się z istotnością szczęścia

⁸³⁷ A. Sen (1993), *Capability and Well-Being*, [w:] M. Nussbaum A. Sen (red.), *The Quality of Life*, Oxford: Oxford Academic, DOI: 10.1093/0198287976.003.0003.

⁸³⁸ T. Burns (2022), *Amartya Sen and the Capability versus Happiness Debate: An Aristotelian Perspective*, IntechOpen, DOI: 10.5772/intechopen.108512.

jako życiowego celu o ogromnej doniosłości, jednak podążanie za szczęściem jest drogą, która nie ma swojego końca. Szczęście jest istotnym aspektem ludzkiego życia, ale nie może być jedyną wartością ani jedyną miarą oceny innych wartości.

Istotne jest wspieranie przez państwo ludzi w takim funkcjonowaniu, które pozwala podejmować im decyzje⁸³⁹. Nadal nie wiemy jak dokładnie polityki publiczne wpływają na szczęście ani jakie byłyby długoterminowe implikacje rozwiązań skupionych na subiektywnym dobrostanie, gdyż Bhutan i ZEA nie dostarczają nam takich dowodów. Punktem wyjścia do kreacji polityk szczęścia powinna być wstępna identyfikacja związków przyczynowo-skutkowych, a nie odwrotnie. Przypomnieć należy, że nawet około 50% odczuwanego szczęścia zależne może być od indywidualnych cech jednostki. Każda jednostka doświadcza zarówno pozytywnych, jak i negatywnych momentów, co jest uniwersalnym aspektem ludzkiego życia. Z biologicznego punktu widzenia stan szczęścia nie może utrzymywać się na najwyższym poziomie przez cały czas, ponieważ niezbędne są nowe bodźce do ponownego odczuwania tego stanu.

Powyższe oznacza, że podejście A. Sen jest najlepsze w kontekście szczęścia, ponieważ daje jednostkom nie tylko możliwość doświadczenia szczęścia, ale również szeroką gamę innych wartościowych funkcjonowań. Wspierając autonomię i zdolności jednostek, możemy promować dobrostan na głębszym poziomie, umożliwiając ludziom realizację ich własnych celów i aspiracji. Podejście zorientowane na realne możliwości podkreśla, że dążenie do subiektywnego dobrostanu nie powinno być celem samym w sobie. Dzięki takiemu podejściu możemy tworzyć bardziej sprawiedliwe i zrównoważone społeczeństwo, w którym każdy ma szansę na pełne i wartościowe życie. Jest to jedyne rozwiązanie, które możliwe jest do wdrażania przy ograniczonej wiedzy, którą dziś dysponujemy. Prowadzi ono autora do wniosku, że szczęście powinno przyjąć z tego powodu w dużej mierze wymiar lokalny⁸⁴⁰ i skupiony na wybranych grupach społecznych, co faktycznie pozwoli na budowanie realnych możliwości jego osiągnięcia.

⁸³⁹ A. Prinz (2013), *op. cit.*, s. 180.

⁸⁴⁰ Oczywiście są elementy, które w poszczególnych krajach zależne są od władz krajowych jak np. minimalne wynagrodzenia, wysokość świadczeń społecznych, dostępny koszyk gwarantowanych świadczeń medycznych i mogą one wpływać na poziom dobrostanu. Celem autora jest jednak przedstawienie perspektywy, która daje większe możliwości w ujęciu podejścia A. Sena.

6.4.2. Lokalność szczęścia na przykładzie polityki senioralnej

Podejście oparte na lokalności zakłada, że szczęście nie jest uniwersalną koncepcją, którą można jednakowo wdrażać na całym świecie, czy w całym kraju, gdzie występują różnice społeczne, gospodarcze i kulturowe w obrębie danego państwa. Zamiast tego, uwzględnienie specyficznych potrzeb i warunków lokalnych społeczności pozwala na bardziej efektywne wspieranie ich członków w osiąganiu wartościowych celów. Lokalne konteksty wpływają na zdolność jednostek do osiągnięcia szczęścia oraz na strategię jakie mogą być zastosowane, aby lepiej odpowiadać na te zróżnicowane potrzeby społeczeństwa.

Grupą społeczną, której Autor w swoich badaniach poświęcał najwięcej uwagi są seniorzy. Na całym świecie populacja ludzka stale rośnie. 15 listopada 2022 r. przekroczyła 8 miliardów osób. Jest to wynikiem wydłużania się ludzkiego życia i wysokiego współczynnika dzietności. Do krajów utrzymujących globalny wzrost liczby ludności dzięki wysokim współczynnikom dzietności należą te o najniższym PKB *per capita*, z których większość znajduje się w Afryce Subsaharyjskiej⁸⁴¹. Według Organizacji Narodów Zjednoczonych osoby w wieku 60 lat i więcej stanowią 13% światowej populacji, a grupa ta rośnie w tempie około 3% rocznie⁸⁴². Przewiduje się, że w Europie w 2060 r. seniorzy będą stanowić aż 30% jej mieszkańców⁸⁴³. Obecne trendy starzenia się społeczeństw rozwiniętych często określa się mianem „srebrnego tsunami” i tłumaczy się je połączeniem wydłużania się życia ludzkiego i niskiego współczynnika dzietności w krajach o wysokim PKB na mieszkańca. Oczekuje się, że zjawisko to będzie miało daleko idące konsekwencje dla przyszłego życia społecznego i gospodarczego⁸⁴⁴.

Badania literatury dotyczącej subiektywnego dobrostanu wskazują, że późniejsze lata życia są bardziej satysfakcjonujące niż wiek średni i są równoważne młodemu wiekowi, co odzwierciedla tzw. kształt litery U w relacji dobrostan-wiek⁸⁴⁵. Choć pytania

⁸⁴¹ Organizacja Narodów Zjednoczonych (2022), *Day of Eight Billion*. <https://www.un.org/en/dayof8billion#:~:text=Day%20of%20Eight%20Billion,a%20milestone%20in%20human%20development,10.04.2024>.

⁸⁴² Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych (2021), *United Nations Decade of Healthy Ageing (2021-2030)*, <https://bit.ly/3pyINiA>, 10.04.2024; Z. Yuan, X. Zheng, E. C. M. Hui (2021), *Happiness Under One Roof? The Integrational Co-residence and Subjective Well-Being of Elders in China*, *Journal of Happiness Studies* 22, DOI: 10.1007/s10902-020-00249-1, s. 727.

⁸⁴³ G. Grossi, R. Lanzarotti, P. Napoletano, N. Noceti, F. Odone (2019), *Positive technology for elderly well-being: A review*, *Pattern Recognition Letters* 137, DOI: 10.1016/j.patrec.2019.03.016.

⁸⁴⁴ Organizacja Narodów Zjednoczonych (2022), *op. cit.*; M. Górny, A. M. Lorek (2021b), *Czy szczęście przyjmuje kształt litery U? Polityka senioralna a dobrostan osób starszych*, *Polityka i Społeczeństwo* 4(19). DOI: 10.15584/polispol.2021.4.3, s. 41.

⁸⁴⁵ C. K. Becker, S. T. Trautmann (2022), *Does Happiness Increase in Old Age? Longitudinal Evidence from 20 European Countries*, *Journal of Happiness Studies* 23(7), DOI: 10.1007/s10902-022-00569-4; D.

o charakter związku między poziomem szczęścia a wiekiem nie otrzymały jednoznacznej odpowiedzi, to udowodniono, że seniorzy są jedyną grupą społeczną, wśród której istnieje korelacja między poziomem szczęścia a wielkością i dynamiką wzrostu PKB⁸⁴⁶. Badania krzywej szczęścia pozwoliły dostrzec, że działania z zakresu polityki społeczno-gospodarczej i zdrowotnej, realizowane m.in. przez jednostki samorządu terytorialnego i władze centralne, mogą kształtować warunki dla wysokiej jakości starzenia się⁸⁴⁷. Odkrycie to, wraz z trendami starzenia się występującymi w krajach rozwiniętych, rodzi ważne pytanie, w jaki sposób zapewnić ludziom wysoką jakość starzenia się. Jest to ważne nie tylko dla samych seniorów, ale także dlatego, że wysoki poziom subiektywnego dobrostanu działa jako czynnik ochronny przed wieloma chorobami i w związku z tym przynosi korzyści systemom opieki zdrowotnej i całemu społeczeństwu.

Jednym z głównych elementów zdrowego i pomyślnego starzenia się jest subiektywny dobrostan. Zjawisko to ma ogromne konsekwencje nie tylko dla samych starzejących się ludzi, ale także dla polityk publicznych. Większość europejskich systemów emerytalnych jest systemem repartycyjnym opartym na założeniu, że pracująca część społeczeństwa odpowiada za utrzymanie emerytów. Z tego powodu zmniejszająca się liczba osób aktywnych zawodowo implikuje poszukiwanie nowych rozwiązań w zakresie skutecznej ochrony osób w wieku emerytalnym (np. model „you-go” na rzecz systemu kapitałowego w systemach emerytalnych). Podobnie systemy opieki zdrowotnej zostały zbudowane na modelu wzrostu demograficznego. Już dziś wiele krajów ma problem ze sfinansowaniem lawinowo rosnącej fali wydatków na służbę zdrowia⁸⁴⁸, co jest wynikiem coraz większych potrzeb medycznych wśród rosnącej liczby seniorów. Konsekwencje widać w całości polityki społeczno-gospodarczej dedykowanej seniorom, zwanej tu polityką senioralną. Ponadto zmiany wielkości i składu ludności będą determinować wyniki makroekonomiczne, w tym zmiany podaży pracy i jej wydajności, co przełoży się na wzrost gospodarczy. Z tego powodu starzenie się społeczeństw nasila konflikt o zasoby, a dodatkowo prowadzi do pogłębienia się poczucia dyskryminacji wśród seniorów, a także nierówności płci, gdyż starsze kobiety spotykają się w praktyce

G. Blanchflower (2021), *Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries*, Journal of Population Economics 34, DOI: 10.1007/s00148-020-00797-z.

⁸⁴⁶ Szerzej: J. F. Helliwell (2011), *op. cit.*; A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; H. J. Swift, *et al.* (2014), *op. cit.*

⁸⁴⁷ D. Moreno Agostino, *et al.* (2020), *op. cit.*

⁸⁴⁸ M. Jakovljevic, R. Westerman, T. Sharma, D. Lamnisis (2021), *Aging and Global Health*, [w:] R. Haring, I. Kickbusch, D. Ganten, M. Moeti (red.), *Handbook of Global Health*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-45009-0, s. 98.

z dużo gorszą sytuacją socjalną i materialną⁸⁴⁹. Sytuacja, w jakiej znajdują się seniorki, jest uwarunkowana kilkoma czynnikami. Należą do nich przede wszystkim krótszy niż wśród mężczyzn okres aktywności zawodowej (co wpływa na wysokość zgromadzonych składek emerytalnych, zwłaszcza w modelu kapitałowym), co wynika z bierności zawodowej w okresie okołoporodowym oraz w okresie wychowywania dzieci. Krótsza aktywność zawodowa kobiet to także efekt obowiązującego w niektórych krajach niższego wieku emerytalnego. Ponadto, pomimo podejmowanych działań antydyskryminacyjnych, w wielu krajach europejskich kobiety nadal zarabiają mniej niż mężczyźni, co oznacza, że podstawa wymiaru składek emerytalnych jest wśród nich niższa.

Wszystko to sprawia, że zachodzące zmiany demograficzne są jednym z najważniejszych czynników kształtujących przyszłe życie społeczne i gospodarcze. Jak wskazują Jong-Won Yoon, Jinill Kim, Jungjin Lee: „Z perspektywy polityki kluczowe znaczenie ma bezzwłoczne wdrożenie odpowiedniej polityki poprzez połączenie rozsądnej polityki pieniężnej, konsolidacji fiskalnej i odważnych reform strukturalnych w celu złagodzenia odwrotnych skutków trwających drastycznych zmian demograficznych” [tłum. własne]⁸⁵⁰. Nie jest jednak tak, że starzenie się społeczeństwa oznacza nieuchronność pogłębiającej się pauperyzacji seniorów. Choć obecnie trudno sobie wyobrazić podniesienie poziomu składek emerytalnych (co bezpośrednio implikuje wzrost kosztów pracy i jest niekorzystne z punktu widzenia konkurencyjności rynku), można założyć, że uelastycznienie wieku emerytalnego i wykorzystanie możliwości łączenia częściowych emerytur z utrzymaniem zatrudnienia w niepełnym wymiarze czasu pracy, a także efekty dynamicznego postępu technologicznego (który w ostatnich latach w sposób rewolucyjny podniósł wydajność pracy) pozwolą na utrzymanie, a nawet poprawę statusu ekonomicznego seniorów. Należy jednak podkreślić, że uzyskiwany dochód jest tylko jednym z czynników wpływających na poczucie szczęścia. Ponadto konieczna jest realizacja działań z zakresu polityki senioralnej, rozumianej jako wszelkie działania publiczne na rzecz godnego, zdrowego i szczęśliwego starzenia się. Dzieje się tak dlatego, że wzrost średniej długości życia powoduje konieczność zastanowienia się, jak szczęśliwie przeżyć ten dodatkowy czas. Znaczenie polityki senioralnej z pewnością

⁸⁴⁹ C. Bratt, D. Abrams, H. J. Swift, C.-M. Vauclair, S. Marques (2017), *Perceived Age Discrimination Across Age in Europe: From an Ageing Society to a Society for All Ages*, *Developmental Psychology* nr 54(1), s. 176.

⁸⁵⁰ J.-W. Yoon, J. Kim, J. Lee (2014), *Impact of Demographic Changes on Inflation and the Macroeconomy* IMF Working Paper 14/210, s. 23.

będzie rosło, ale warto zauważyć, że nie tylko ze względu na demografię, ale również ze względu na przemiany więzi i relacji rodzinnych.

Przejsie na emeryturę bardzo często wiąże się z obniżeniem standardu życia, ma też konsekwencje społeczne i zdrowotne. Nagła zmiana planu dnia może spowodować rozmycie poczucia czasu, obniżenie samooceny. Samotność i izolacja społeczna nasilają się i należą do najważniejszych czynników ryzyka. W krajach rozwiniętych przejście na emeryturę jest silnie skorelowane z występowaniem objawów depresyjnych⁸⁵¹. Co ciekawe, wpływ samej emerytury na szczęście (z wyłączeniem konsekwencji społecznych i ekonomicznych) zależy w dużej mierze od poczucia kontroli w tym procesie⁸⁵². Czas to najważniejszy zasób, jakim dysponuje każdy z nas, a „nadmiar” wolnego czasu może mieć bardzo negatywny wpływ na nasze zdrowie⁸⁵³. Nie ulega wątpliwości, że można i należy nauczyć się radzić sobie z czasem (jako konstruktem psychologicznym)⁸⁵⁴. Badania nad wykorzystaniem czasu rzadko odnoszą się do konsekwencji w postaci samotności seniorów, którzy na skutek braku pracy, a także erozji więzi rodzinnych potrzebują nowych form aktywizacji, a także wsparcia psychologicznego w budowaniu odporności na ograniczoną ruchomość fizyczną i potencjalne negatywne zdarzenia⁸⁵⁵. Warto zauważyć, że rzadkie interakcje społeczne zwiększają ryzyko demencji o 60% i prawdopodobieństwo śmierci o 30%⁸⁵⁶.

Odpowiedzią na te zagrożenia może być polityka senioralna, której cele nie ograniczają się do dobrej jakości polisy zdrowotnej, wysokich świadczeń pieniężnych i dostępnych usług opiekuńczych. Dodatkowym jej potencjałem są formy rozwoju osobistego oraz ciekawe spędzanie wolnego czasu. Konieczne wydaje się podjęcie próby wpływania na poziom subiektywnego dobrostanu jednostek poprzez politykę senioralną.

⁸⁵¹ Szerzej: A. Abramowska-Kmon, W. Łatkowski (2021), *The Impact of Retirement on Happiness and Loneliness in Poland - Evidence from Panel Data*, International Journal of Environmental Research and Public Health 18(18), DOI: 10.3390/ijerph18189875; M. Baez, R. Nielek, F. Casati, A. Wierzbicki (2019), *Technologies for Promoting Social Participation in Later Life*, [w:] B. Neves, F. Vetere (red.), *Ageing and Digital Technology*, Singapur: Springer; P. Khosravi, A. Rezvani, A. Wiewióra (2016), *The impact of technology on older adults' social isolation*, Computers in Human Behavior 63, DOI: 10.1016/j.chb.2016.05.092.

⁸⁵² E. Calvo, K. Haverstick, S. A. Sass (2009), *Gradual Retirement, Sense of Control, and Retirees' Happiness*, Research on Aging 31(1), DOI: 10.1177/0164027508324704.

⁸⁵³ L. Lahat, I. Sened (2019), *Time and well-being, an institutional, comparative perspective: Is it time to explore the idea of a time policy?*, Journal of European Social Policy 30(3), DOI: 10.1177/0958928719891339, s. 1.

⁸⁵⁴ I. Boniwell, E. Osin (2015), *Beyond time management: time use, performance and well-being*, Organizational Psychology 5(3), s. 88.

⁸⁵⁵ T. D. Cosco, K. Howse, C. Brayne (2017), *op. cit.*, s. 581-583.

⁸⁵⁶ F. Ibarra, M. Baez, L. Cernuzzi, F. Casati (2020), *A Systematic Review on Technology-Supported Interventions to Improve Old-Age Social Well-being: Loneliness, Social Isolation and Connectedness*, Journal of Healthcare Engineering vol. 2020, DOI: 10.1155/2020/2036842, s. 1-2.

Walka z samotnością i wykluczeniem może odbywać się za pomocą polityki czasu, która daje możliwość korzystania z tego zasobu przez jednostki poprzez szeroką gamę wydarzeń kulturalnych i społecznych, łączących rozwój jednostki z atrakcyjną formą społeczną. Polityka senioralna nie powinna ograniczać się do dobrej jakości polisy zdrowotnej, wysokich świadczeń pieniężnych i dostępnych usług opiekuńczych. Jest to o tyle istotne, że wysoki poziom subiektywnego samopoczucia jednostki zmniejsza ryzyko wystąpienia wielu chorób⁸⁵⁷. Ponadto postulować należy wprowadzenie psychologii pozytywnej do praktyki opieki nad osobami starszymi i profilaktyki zdrowotnej. Jak słusznie wskazuje Ray Marks we wnioskach do dokonanej analizy: „niezależnie od wieku i stanu zdrowia bardziej pozytywne nastawienie obejmujące aktywne działania na rzecz starzejącej się osoby dorosłej ma wystarczająco silny wpływ na ich zdolność do osiągnięcia optymalnie zdrowego stanu starzenia się, wysokiego poziomu energii, ogólnej satysfakcji, i motywacji. W związku z tym jedna lub więcej pozytywnych myśli stosowanych regularnie może pomóc w poprawie ogólnych cech zdrowia psychicznego i fizycznego, jednocześnie łagodząc szkody przypisywane uporczywym lub niekorzystnym negatywnym/stresującym sytuacjom zdrowotnym i innym” [tłum. własne]⁸⁵⁸. Odwołać się można również do myśli Barbary L. Fredrickson znanej z badań nad teorią budowania pozytywnych doświadczeń (pozytywności) oraz teorią poszerzania i rozbudowywania. Udowodniła ona, że pozytywność: wprowadza w dobry nastrój, zmienia myślenie, przełamuje negatywność, poprawia samoocenę, zwiększa odporność na stres, pobudza kreatywność, polepsza działania układu odpornościowego. Jednocześnie sprawia ona, że jesteśmy bardziej otwarci. Jak pisze autorka – emocje negatywne emocje zawężają wyobrażenia o naszych możliwościach⁸⁵⁹. Choć dokładny charakter związku między wiekiem a poziomem szczęścia pozostaje niepewny, to jednym godnym uwagi odkryciem jest to, że seniorzy są jedyną grupą demograficzną, w której ustalono korelację między poziomem szczęścia a wielkością i zmianami we wzroście PKB⁸⁶⁰. Wynika to m.in. z uzależnienia od świadczeń pieniężnych redystrybuowanych przez państwo, korzystania z publicznej służby zdrowia,

⁸⁵⁷ A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*, s. 922.

⁸⁵⁸ R. Marks (2021), *Ageing and Positive Psychology*, Journal of Ageing Research and Healthcare 4(1), <https://openaccesspub.org/jarh/article/1705>, 23.06.2024.

⁸⁵⁹ Szerzej: B. L. Fredrickson (2011), *Pozytywność*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, ISBN: 9788381162029

⁸⁶⁰ C. Peng, P-W. She (2021), “Raise children to fight against aging”: *The determinants of elderly wellbeing in today's China*, The Singapore Economic Review 66(06), DOI: 10.1142/S0217590818420031; A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; A. Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*; H. J. Swift, *et al.* (2014), *op. cit.*; J. F. Helliwell (2011), *op. cit.*

dostosowania infrastruktury miejskiej do potrzeb osób z ograniczeniami ruchowymi oraz dostępności miejsc integracji społecznej. Ponadto badania wykazały, że w przypadku kontroli nad wydarzeniami życiowymi (poprzez budowanie odporności psychicznej) i ograniczeń typowych dla osób starszych istnieje możliwość odwrócenia negatywnego trendu w zakresie subiektywnego samopoczucia⁸⁶¹. Działania podejmowane w ramach polityki społecznej, gospodarczej i zdrowotnej mogą zatem stwarzać warunki do wysokiej jakości starzenia się⁸⁶².

Tendencje dotyczące wydłużania się średniej długości życia nasuwają pytanie, w jaki sposób zapewnić ludziom szczęśliwe życie w starszym wieku. Chociaż raporty na temat zadowolenia z życia są średnio wyższe u osób starszych w porównaniu z osobami w średnim wieku, dowody sugerują, że zmiany i wyzwania związane ze starzeniem się mogą zagrażać dobrostanowi osób starszych. W szczególności dotyczy to zmiany roli społecznej i przejścia na emeryturę, diagnozy problemów zdrowotnych i żałoby. Z drugiej strony czynniki zewnętrzne, takie jak więzi społeczne, a także czynniki wewnętrzne (np. odporność psychiczna), mogą pomóc chronić dobrostan w starszym wieku, nawet w obliczu przeciwności losu. Podczas gdy bardziej tradycyjne interwencje mające na celu dobre wspieranie starzenia się, w tym wsparcie ekonomiczne, zdrowotne i opiekuńcze, są niezbędne. Inne interwencje, w tym te czerpiące z praktyki psychologii pozytywnej oraz korzystanie z pozytywnych technologii, są obiecujące i mogą okazać się bardzo skuteczne, biorąc pod uwagę ich powiązania z ważnymi czynnikami warunkującymi dobre samopoczucie.

W podstawie dokonanego przeglądu badań dotyczących starzenia się i szczęścia Autor postuluje następujące działania:

- 1) Prowadzenie dalszych badań nad determinantami dobrostanu, z uwzględnieniem rozkładu dobrostanu, a także średnich i badanie heterogeniczność w różnych krajach, podgrupach populacji i z użyciem różnych miar dobrostanu. Należy również prowadzić długoterminowe badania podłużne, by poznawać związki przyczynowo-skutkowe. Postulowana przez autora lokalność badań nie wyklucza badań krajowych i globalnych. Podejścia te są komplementarne: mogą się wzajemnie uzupełniać, informować i równoważyć.

⁸⁶¹ T. D. Cosco, K. Howse, C. Brayne (2017), *op. cit.*, s. 581-583; Steptoe, A. Deaton, A. A. Stone (2014), *op. cit.*, s. 7.

⁸⁶² Zob. K. Hajder, M. Kacperska, M. Górny (2022), *Nowe technologie a dobrostan seniorów w świetle deinstytucjonalizacji usług społecznych*, [w:] J. Babiak, M. Kacperska (red.), *Dylematy polityki senioralnej miasta Poznania*, Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznania, ISBN: 978-83-7768-325-5.

- 2) Szczęście zależne jest, jak już wspomniano wielokrotnie, od czynników indywidualnych, a także takich, które podlegają wpływowi polityki tylko pośrednio i bezpośrednio. Miary do realizacji polityki senioralnej powinny być bardziej holistyczne (jakość życia, gdzie szczęście jest jego częścią) i przygotowywane lokalnie, by były kardynalne (pozwalające na identyfikację zmian w poziomie szczęścia na ich obszarze), bezstronne i wrażliwe na zmiany oraz adaptację. Dopiero wtedy wskaźniki szczęścia będą miały szansę wpływania na lokalne polityki.
- 3) Wspieranie inicjatyw, które mogą pomóc w budowaniu więzi społecznych i łagodzeniu samotności.
- 4) Realizacja działań uświadamiających konsekwencje: przejścia na emeryturę, w tym ryzyka dla dobrostanu osób, które otrzymują niższe niż oczekiwane świadczenia; przymusowego przejścia na emeryturę w starszym wieku.
- 5) Prowadzenie dalszych badań nad tym, w jaki sposób praktyki psychologii pozytywnej mające na celu budowanie odporności psychicznej i promowanie pozytywnych emocji można włączyć do istniejących usług świadczonych na rzecz seniorów.
- 6) Wspieranie rozwoju, testowania i wdrażania pozytywnych technologii skierowanych do seniorów, których funkcje obejmują: rozrywkę; możliwość nawiązywania kontaktów społecznych; pomoc w rozwiązywaniu bądź monitorowaniu problemów zdrowotnych.
- 7) Rozwój usług skierowanych do seniorów, których celem będzie umożliwienie nawiązywania kontaktów, spędzania czasu, realizacji pasji i celów w myśl podejścia zorientowanego na realne możliwości.
- 8) Angażowanie seniorów w identyfikowanie potrzeb tej grupy i wspólne opracowywanie rozwiązań dla wyzwań związanych ze starzeniem się.
- 9) Rozpoczęcie badań empirycznych nad wpływem polityki senioralnej na dobrostan osób starszych.

6.4.3. Rozwój badań nad szczęściem i aktywność naukowców

Poważne traktowanie miar szczęścia i ich popularność sprawia, że coraz większą uwagę przykładamy do tego w jaki sposób rozwijać się mogą jednostki i społeczeństwa. Skupienie się na subiektywnym dobrostanie jako głównym wskaźniku rozwoju niesie za sobą szereg zagrożeń, w tym osiągnięcie krótkoterminowej satysfakcji kosztem długoterminowej perspektywy. Liczba prowadzonych globalnie badań sprawia, że coraz więcej uwagi poświęca się holistycznemu badaniu szczęścia, jak również ujmowaniu go jako element szerszej koncepcji jakości życia, co jest kierunkiem ze wszech miar słusznym. Nasze życie jest na tyle złożone, że należy budować wiele wskaźników pomiaru jego jakości, a nie zamykać się na jeden, by poznać bogactwo tego co sprawia, że jest warte przeżycia. Każde badanie, wskaźnik i raport powinny bardzo jasno deklarować jak definiowane w nim jest szczęście – w dyscyplinie potrzebna jest większa klarowność pojęciowa, a także uwzględniać powinny różnice kulturowe. Konieczne jest to do tego, by uniknąć pułapek na etapie wdrażania polityk skupionych na określonym wskaźniku. Badania nad szczęściem, jak nigdy, wymagają różnorodności metodologicznej, byśmy mogli dojść do momentu ich użyteczności. Rozwój i udoskonalanie miar dobrostanu musi zacząć uwzględniać pojawiające się w krytycznych komentarzach pominięcia, by aktualny proces przejściowy zmienić na stan wdrożenia oparty na jasnych związkach przyczynowo-skutkowych.

Gabriela Tonon zgłębiając istotę jakości życia i możliwości wdrażania rozwiązań opartych na dorobku nauki, zdefiniowała w toku badań jakościowych kilka kluczowych elementów, które pokazują w jakim kierunku powinny iść wszelkie prace dedykowane decydentom politycznym. Jak wskazuje, poszukiwania badawcze powinny odpowiadać na aktualne potrzeby społeczne, polityczne i gospodarcze, a nie tylko na wyzwania intelektualne badaczy. Należy w nich używać precyzyjnego i prostego języka do wyjaśniania teorii, definiując kluczowe pojęcia. W miarę możliwości należy włączać tabele i wykresy, aby uczynić treść bardziej przystępną i zrozumiałą oraz wykorzystywać mapy i wykresy do atrakcyjnej wizualizacji wyników. Ważne jest pisanie krótkich, jasnych i precyzyjnych dokumentów, unikając niejednoznacznych danych, które można umieścić w załącznikach, aby ułatwić podjęcie decyzji przez decydentów. Cały dokument powinien być pisany z pokorą, mając na uwadze perspektywę i potrzeby odbiorców⁸⁶³.

⁸⁶³ G. Tonon (2022), *Key Actors in Public Policy-making for Quality of Life. Facilitators and Obstacles*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-90467-8, s. 134.

Zdaniem autora, należy do tego katalogu włączyć: krytyczną analizę dotychczasowego dorobku, by wyeliminować z obiegu naukowego i dyskursu politycznego nieaktualne już wyniki; przedstawianie rozwiązań i wyników w tonie mniej podobnym do psychologii pozytywnej (a może „szczęściologii”), a bardziej merytorycznym, choć nadal przystępnym dla przeciętnego odbiorcy; realizację działań promujących osiągnięcia naukowe z zakresu badań nad dobrostanem i narzędzi wspierających rozkwitanie jednostki.

Zakończenie

Szczęście jest złożonym zjawiskiem, które interesuje badaczy różnych dziedzin naukowych. Badania biologiczne i neurologiczne wciąż nie przyniosły jednoznacznych odpowiedzi na pytanie, które dokładnie obszary, geny i substancje są odpowiedzialne za uczucie szczęścia. Subiektywny dobrostan jest wynikiem wielu czynników, w tym genetycznych, zdrowotnych, materialnych i społecznych. Z tego wynika, że każdy człowiek może dbać o swoje szczęście na wiele sposobów, a mnogość myśli filozoficznej na temat dróg do jego osiągnięcia pokazuje, że nie istnieje gotowa recepta. Współczesne badania w ramach takich dyscyplin jak psychologia pozytywna łączą te filozoficzne koncepcje z naukowymi badaniami, tworząc kompleksowe strategie promowania subiektywnego dobrostanu.

Popularność badań szczęścia doprowadziła do tego, że państwa i organizacje międzynarodowe zainteresowały się ich wykorzystaniem do własnych celów, w tym do monitoringu subiektywnego dobrostanu populacji. Przedstawione w rozprawie doktorskiej podejścia do wykorzystania ilościowych badań szczęścia świadczą o poszukiwaniu nowych wskaźników sukcesu gospodarczego i społecznego. Najbardziej znany jest z tego Bhutan, który od lat 70. XX w. kieruje się szczęściem narodowym brutto, choć konceptualizacji GNH dokonano dopiero w XXI w. Jak udowodniono, proces ten pokrywał się z prowadzoną demokratyzacją systemu politycznego, a szczęście zostało instrumentalnie wykorzystane do umocnienia pozycji monarchy. Zjednoczone Emiraty Arabskie wykorzystują z kolei swoje zasoby naftowe do budowy silnej gospodarki i marki narodowej, zarządzając oczekiwaniami społecznymi poprzez redystrybucję dóbr. Kluczową rolę w ich polityce odgrywa *soft power*. Wizje rozwoju takie jak UAE Vision 2021 i 2031 pełnią funkcje informacyjne, perswazyjne, legitymizujące i marketingowe. Współpraca z firmami konsultingowymi i naukowcami pomaga w opracowaniu programów promujących wizerunek ZEA jako państwa skupionego na szczęściu mieszkańców, choć notorycznie łamane są tam prawa człowieka, a władza ma charakter autorytarny.

Niniejsza praca krytykuje, tj. poddaje weryfikacji i ocenie, powszechne przekonania dotyczące wykorzystania badań nad szczęściem w politykach publicznych. Autor nie zgadza się z naukowcami, którzy uważają, że subiektywny dobrostan powinien stać się ich nadrzędnym celem, gdyż podejście to nie bierze pod uwagę kontekstu historycznego, społecznego, kulturowego i geograficznego. Uproszczone podejście do

szczęścia może prowadzić do ignorowania istotnych kwestii, takich jak nierówność dobrostanu i lokalne uwarunkowania, co może skutkować politykami podnoszącymi jedynie średni poziom szczęścia bez uwzględnienia indywidualnych różnic i potrzeb. Może również na dłuższą metę doprowadzić do obniżenia poziomu szczęścia, gdy nie uwzględnimy realiów funkcjonowania wybranych grup społecznych, jak również z uwagi na habituację może stać się nieefektywne.

Przeprowadzone badania pokazują, że subiektywny dobrostan wymaga interdyscyplinarnego podejścia, gdyż nasze życie jest tak wielowymiarowe i złożone, że jego istota wykracza poza prostą miarę pytania opartego na samozakotwiczeniu. Bhutan i ZEA stanowią interesujące przykłady różnorodnych podejść do implementacji polityk szczęścia, a ich doświadczenia pokazują ograniczenia i wyzwania związane z takim podejściem. Istotny powinien być głos politologów i niniejsza rozprawa doktorska stanowi przyczynek do dalszych publikacji. Zanim przedstawiona zostanie weryfikacja hipotez badawczych, autor odpowie na następujące pytania badawcze:

- 1) Jak różnią się definicje pojęcia „szczęście” w różnych kulturach? Rozważania podjęte w rozdziale 1. i 6. dotyczące analizy językowej pojęcia „szczęście” oraz kulturowych różnic w jego definiowaniu, pokazują, że różne języki i kultury mają zróżnicowane definicje tego terminu. Na przykład, w języku niemieckim szczęście jako stan ducha (*glück*) różni się od szczęśliwego trafu (*glücksfall*), a w rosyjskim szczęście jest tematem tabu, bardziej zrozumiałym jako uczucie niż stan. W języku angielskim wyróżnić możemy następujące terminy: *luck* (pomyślny traf), *fortune* (rozumiany tak jak francuski termin *fortune*), *happiness* (rozumiane dziś zarówno jako poczucie zadowolenia, jak i trwały stan umysłu definiowany jako dobrostan). Analiza różnorodnych terminów na określenie szczęścia w różnych językach i kulturach pokazuje, że koncepcje szczęścia są złożone i kontekstualne, co utrudnia międzynarodowe porównania. Subiektywne skale szczęścia mogą być niewłaściwe dla wszystkich kultur, ponieważ różne społeczeństwa mają odmienne definicje "najlepszego możliwego życia". Wschodnie dążenie do spójności społecznej kontrastuje z zachodnim indywidualizmem, co wpływa na różnice w postrzeganiu szczęścia. Badania, głównie prowadzone przez zachodnich uczonych, mogą nie w pełni uwzględniać kolektywistyczne wartości wschodnich kultur.

- 2) Jakie są główne filozoficzne koncepcje szczęścia, które miały wpływ na współczesne definiowanie tego pojęcia w naukach społecznych?

W badaniach szczęścia korzysta się dziś z odwołań do eudaimoni oraz hedonizmu. Odnoszą się one kolejno do psychologicznego (eudajmonistycznego) dobrostanu oraz subiektywnego (hedonistycznego) dobrostanu. Coraz popularniejsze w psychologii pozytywnej są również odwołania do stoicyzmu oraz buddyzmu.

- 3) Jakie są neurobiologiczne i genetyczne podstawy szczęścia i jak wpływają one na dobrostan jednostki?

Wśród czynników, które wpływają na odczuwane szczęście wyróżnić należy: funkcjonowanie mózgu, neuroprzekaźniki, hormony, gruczoły, zdrowia fizyczne, atrakcyjność oraz czynniki genetyczne.

- 4) Jak ewoluowały badania nad szczęściem w obrębie ekonomii szczęścia i psychologii pozytywnej?

Badania w ramach ekonomii szczęścia i psychologii pozytywnej przeszły znaczną ewolucję na przestrzeni ostatnich trzech dekadach. Kluczowy wkład w tę dziedzinę badań wniósł Richard Easterlin w latach 70. XX wieku, publikując prace, które dowodziły, że wzrost dochodów tylko do pewnego stopnia zwiększa szczęście, co stało się znane jako paradoks Easterlina. To odkrycie zapoczątkowało rozwój ekonomii szczęścia, która bada, jak czynniki ekonomiczne wpływają na subiektywny dobrostan. W latach 90. XX wieku Martin Seligman wraz z innymi badaczami, jak Mihaly Csikszentmihalyi, wypromował koncepcję psychologii pozytywnej. Ten nowy nurt badań skupia się na badaniu pozytywnych emocji i dobrostanu. Psychologia pozytywna zaczęła promować profilaktykę zdrowia psychicznego poprzez rozwój osobisty i społeczny, co przyczyniło się do lepszego zrozumienia, jak budować warunki sprzyjające rozkwitowi jednostek i społeczności. Obie dziedziny, ekonomia szczęścia i psychologia pozytywna, stały się popularne i integralne w badaniach nad szczęściem w naukach społecznych, oferując kompleksowe podejście do analizy i poprawy jakości życia.

- 5) Jakie są metody pomiaru subiektywnego dobrostanu?

Badania subiektywnego dobrostanu realizuje się w taki sposób, że wiele osób, stanowiących reprezentatywną próbę dla danej populacji, odpowiada na te same pytania w rozmowach bezpośrednich, czy za pomocą kwestionariuszy

internetowych. Wyróżniamy dwa typy pytań: zamknięte lub opierające się na drabinie Cantrila.

- 6) W jaki sposób państwa i organizacje międzynarodowe wykorzystują ilościowe badania szczęścia do swoich potrzeb?

Niektóre państwa integrują krajowe wyniki badań subiektywnego dobrostanu, by: oceniać wydatki publiczne i ich wpływ na szczęście; badać poziom redystrybucji szczęścia w społeczeństwie; budować budżet skupiający się na grupach o obniżonym poziomie dobrostanu; podnosić szczęście obywateli, co deklarowane jest jako główny cel polityczny.

- 7) Jakie są dodatkowe cele realizowane przez polityki szczęścia Bhutanu i Zjednoczonych Emiratów Arabskich?

Można stwierdzić, że szczęście stało się formą poprawy reputacji nadszarpniętej przez niewłaściwe działania polityczne, co nazwać można „happywashingiem”. Oprócz tego, GNH to instrument, który pozwala Bhutanowi również na: ochronę buddyjskiej tradycji i wyjątkowego dziedzictwa Bhutanu; zrównoważony, choć powolny, rozwój społeczny i gospodarczy; wymuszoną jedność narodową w oparciu o budowanie dumy poprzez podkreślanie odmienności i ekskluzywności narodu; silne umocowanie monarchy i religii w fasadowo zdemokratyzowanym systemie politycznym; wpływanie na krajową i międzynarodową agendę; zapewnienie bezpieczeństwa kraju jako wyjątkowego dla dziedzictwa ludzkości. Wdrażane w Zjednoczonych Emiratach Arabskich programy i strategie są wyrazem wizji władców, a jednocześnie pełnią funkcję informacyjną, perswazyjną, legitymizującą, mobilizującą oraz marketingową. Informowanie obywateli i mediów o planach politycznych, wyrażanych w formie wizji i strategii, przekłada się na skuteczne przekonywanie do słuszności wizji władców i wpływa na legitymizację rządu. Plany ramowe są również formą legitymizacji władzy zarówno w oczach mieszkańców, jak i międzynarodowej publiczności. Dodatkowo, działania te zwiększają poczucie współodpowiedzialności i współuczestnictwa w kształtowaniu pozycji i przyszłości kraju. Mobilizują one tym samym do zaangażowania nie tylko jednostki publiczne, ale i wszystkich obywateli, w tym prywatne przedsiębiorstwa. Działania są jednak w dużej (a może i głównej) mierze narzędziem marketingu. Dowodzi tego: ich mnogość i ogólność; fakt, że w

wielu częściach się pokrywają; sposób przedstawiania świata (np. w trakcie ważnych wydarzeń; w połączeniu z innymi inicjatywami, jak np. wydanie książki, której autorem jest szejik Mohammed bin Rashid Al Maktoum); korzystanie z usług znanych aktywistów, artystów, naukowców w toku poszczególnych inicjatyw bądź w trakcie ich promocji. Kształtują one krajową i międzynarodową agendę i budują *soft power* Federacji.

- 8) Jakie są główne powody krytyki ilościowych badań subiektywnego dobrostanu i jaka jest ich użyteczność dla polityk publicznych?

Istnieją liczne publikacje naukowe, które zamykają się w następujących założeniach: subiektywny dobrostan powinien stać się celem kształtowanych polityk publicznych; zadowolenie z życia jest wystarczającą miarą szczęścia; polityka może kształtować subiektywny dobrostan obywateli. Jest to jednak myślenie życzeniowe, a na dziś fakty dotyczące wpływu polityk na dobrostan nie mogą być uogólniane, bo mają wymiar kontekstualny. Zbytne uproszczenie szczęścia może prowadzić do tego, że zignorujemy choćby kwestie takie jak np. podejście do dobrostanu (kolektywne lub indywidualne) oraz nierówność rozkładu subiektywnego dobrostanu i wprowadzimy polityki, które podniosą tylko średnią szczęścia, która z uwagi na habituację wróci po jakimś czasie do wcześniejszego poziomu bądź obniżą ten poziom. Pogląd, że dobrostan to możliwa do opanowania wielkość, która wykazuje stabilne relacje z różnymi czynnikami środowiskowymi, jest zbyt uproszczony. Nawet najlepsze metody badawcze, takie jak panelowe zbiory danych i randomizowane badania kontrolowane, mają swoje ograniczenia i mogą nie odzwierciedlać pełnej rzeczywistości życia respondentów. Ponadto, relacje te mogą być bardziej złożone, z interakcjami i długoterminowymi efektami trudnymi do uchwycenia. Przekładanie wyników badań na politykę wymaga uwzględnienia wielu złożonych czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych, co sprawia, że prosty model będzie niewystarczający.

- 9) Jakie są argumenty za i przeciw wdrażaniu polityk szczęścia opartych na wskaźnikach szczęścia?

Wiemy, że istnieje silny związek między szczęściem, a takimi czynnikami jak: zatrudnienie, stan cywilny, bezpieczeństwo, wiara i religijność, relacje społeczne, potencjał genetyczny, zdrowie fizyczne i psychiczne, dochody,

zaufanie społeczne. Rozmiar i wpływ różnią się jednak w zależności od badanej grupy. Wykorzystanie subiektywnych wskaźników do celów politycznych wydaje się być trendem, którego nie da się zatrzymać i nie powinno się, gdyż każdy z nas chce być szczęśliwy. Potrzebna jest nam jednak większa wstrzeźliwość w ocenie aktualnego stanu wiedzy i jej użyteczności. Argumentem „za” jest więc istotność szczęścia w życiu człowieka, argumentem „przeciw” zaś – niewystarczająca dziś wiedza do wdrażania skutecznych rozwiązań.

- 10) Jakie rekomendacje można sformułować w obrębie badań szczęścia w naukach społecznych w kontekście ich użyteczności dla polityk publicznych? Rekomendacje obejmują: stosowanie prostego języka i klarownych definicji; skupianie się na holistycznym podejściu do szczęścia przy jednoczesnym uwzględnianiu różnorodności metodologicznej, aby dostarczyć możliwie kompleksowych danych, by wspierać decyzje publiczne; zachętę do regularnej krytycznej analizy istniejących badań w celu eliminacji przestarzałych lub nieprecyzyjnych wyników, co może wspomóc wdrażanie skuteczniejszych polityk na rzecz dobrostanu społecznego; apel o przedstawianie wyników w sposób obiektywny i merytoryczny, unikając uproszczeń charakterystycznych dla psychologii pozytywnej, co zwiększy ich przydatność dla praktyków i decydentów politycznych.

Uzyskane w toku badań odpowiedzi na pytania badawcze, a także dokonana analiza przykładów oraz krytyka ilościowych badań subiektywnego dobrostanu oraz międzynarodowych wskaźników szczęścia pozwoliły na realizację założonego celu badawczego i weryfikację hipotez badawczych, które określono we wstępie, a które brzmiały następująco:

- H1. Subiektywny dobrostan obywateli nie powinien stanowić podstawowego celu polityki państwa, a być ujmowany jako element bardziej holistycznych koncepcji jakości życia.
- H2. Międzynarodowe rankingi szczęścia nie stanowią skutecznego narzędzia porównań międzynarodowych i nie powinny być punktem odniesienia dla konstruowanych polityk publicznych.

Pierwsza z hipotez badawczych odnosi się do redystrybucji szczęścia jako nadrzędnego celu polityki państwa. Rozważania podjęte w rozdziałach 3-6 pokazały, że istniejące dziś miary subiektywnego dobrostanu mają wiele ułomności

metodologicznych, które nie pozwalają na skuteczną realizację tak założonego celu politycznego. Nie istnieją dziś modele ani dobre praktyki, które pozwalałyby na skuteczną realizację takiego zamiaru, jak również mamy dziś ograniczoną wiedzę co do związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy szczęściem a politykami publicznymi. Z tego powodu należy ujmować subiektywny dobrostan jako element badań szerszej kategorii, którą jest jakość życia, by poznać głębie tego, co sprawia, że życie jest warte przeżycia. Warto przypomnieć, że państwa, które wdrożyły polityki szczęścia, realizują za ich pomocą inne cele, a szczęście ma jedynie charakter poboczny. Z tego powodu hipoteza została zweryfikowana w sposób pozytywny.

Międzynarodowe rankingi szczęścia stanowiły punkt odniesienia dla polityki Zjednoczonych Emiratów Arabskich, choć, jak zauważono w rozdziałach 5. i 6., można mieć wątpliwości m.in. co do obiektywizmu i ram metodologicznych światowych raportów szczęścia. Z tego powodu nie stanowią one skutecznego narzędzia porównań międzynarodowych i nie powinny być punktem odniesienia dla konstruowanych polityk publicznych. Oznacza to, że druga z hipotez badawczych również została zweryfikowana pozytywnie.

Podsumowując, należy stwierdzić, że choć istnieje wiele publikacji naukowych zakładających, że subiektywny dobrostan powinien być celem polityk publicznych, a zadowolenie z życia jest wystarczającą miarą szczęścia, to zdaniem autora takie podejście pomija istotne konteksty. Centralizacja i technokratyzm powinny ustąpić miejsca lokalności, która uwzględnia specyficzne potrzeby i warunki lokalnych społeczności. Pogląd, że szczęście to możliwa do opanowania wielkość, jest zbyt uproszczony i ignoruje złożoność indywidualnych różnic psychologicznych i społecznych. Nawet najlepsze metody badawcze mają swoje ograniczenia i mogą nie odzwierciedlać pełnej rzeczywistości życia respondentów. Szytywne polityki mogą być nieodpowiednie dla różnych grup społecznych, a przekładanie wyników badań na politykę wymaga uwzględnienia wielu złożonych czynników politycznych, ekonomicznych i społecznych. Istnieje silny związek między szczęściem a czynnikami takimi jak: zatrudnienie, stan cywilny, bezpieczeństwo, wiara, relacje społeczne, genetyka, zdrowie i dochody. Wpływ tych czynników różni się jednak w zależności od grupy. Wykorzystanie subiektywnych wskaźników do celów politycznych jest nieuniknione, ale potrzebna jest większa wstrzeźliwość w ocenie aktualnej wiedzy. Autor proponuje podejście zorientowane na realne możliwości, które skupia się na wolności jednostki do osiągnięcia wartościowych funkcjonowań oraz lokalność. To podejście podkreśla znaczenie zdolności jednostek do

prowadzenia życia, które cenią. Szczęście jest istotnym aspektem życia, ale nie powinno być jedyną miarą oceny innych wartości. Państwo powinno wspierać ludzi w podejmowaniu decyzji, ale nie wiemy dokładnie, jak polityki publiczne wpływają na szczęście. Punktem wyjścia do kreacji polityk szczęścia powinna być dokładniejsza identyfikacja związków przyczynowo-skutkowych.

Bibliografia

1. Akty normatywne

Constitution of Bhutan (2008), https://www.nab.gov.bt/en/business/constitution_of_bhutan, 01.09.2023.

The Constitution of the Kingdom of Bhutan (2008), <https://www.nab.gov.bt/assets/templates/images/constitution-of-bhutan-2008.pdf>, 01.09.2023.

Constitution of the United Arab Emirates (1971), https://www.constituteproject.org/constitution/United_Arab_Emirates_2004, 20.01.2024.

The Local Governments' Act of Bhutan (2007), <https://www.nationalcouncil.bt/assets/uploads/docs/acts/2020/Local-Governance-Act-2007-English.pdf>, 14.09.2023.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r. w sprawie europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w Unii Europejskiej (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 174/1).

2. Opracowania zwarte

Aljneibi Noof (2018), *Well-being in the United Arab Emirates: How Findings From Positive Psychology can Inform Government Programs and Research*, praca magisterska: University of Pennsylvania.

Almheiri Abdulla Obaid Mohammed (2022), *The Development and Significance of Business Intelligence (BI) Platforms in Facilitating the Decision-Making Process in Dubai Government Entities: A Case of Dubai Statistics Centre*, praca dyplomowa: The British University in Dubai, <https://www.proquest.com/openview/8fa96a63d031e047738a2d4f3bbc157c/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>, 16.03.2024.

Al-Qasimi Muhammad (1986), *The Myth of Arab Piracy in the Gulf*, Londyn: Routledge, DOI: 10.4324/9781003071525.

Al-Sagri Saleh Hmad (1988), *Britain and the Arab Emirates, 1820-1956*, rozprawa doktorska: University of Kent at Canterbury, <https://kar.kent.ac.uk/86446/1/383913.pdf>, 03.01.2024

Al Shamsi Hind (2017), *The Institutionalising of Soft Power by the UAE Government*, praca dyplomowa: Khalifa University.

Al Suwaidi Ahmed M.J. (2021), *The United Arab Emirates Soft Power in the International Relations Context*, rozprawa doktorska: United Arab Emirates University.

Anielski Mark (2007), *The economics of happiness. Building Genuine Wealth*, New Society Publishers, ISBN: 978-0-86571-596-7.

Anthony John Duke (1975), *The impact of oil on political and socioeconomic change in the United Arab Emirates*, Waszyngton: American Enterprise Institute for Public Policy Research, <https://ncusar.org/publications/Publications/1975-12-01-Impact-of-Oil-on-Political-Socioeconomic-Change-in-UAE.pdf>, 04.01.2023.

Arias Sabrina (2023), *Who sets the agenda? Diplomatic capital, small states, and legislative activities in the United States*, Rozprawa doktorska: University of Pennsylvania.

Arystoteles (2007), *Etyka nikomachejska - Księga I*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Bauman Zygmunt (2009), *Konsumowanie życia*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Bauman Zygmunt (2008), *Sztuka Życia*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Bauman Zygmunt (1998), *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Besser Lorraine L. (2021), *The Philosophy of Happiness. An Interdisciplinary Introduction*, Nowy Jork i Londyn: Routledge, ISBN: 9781138240445.

Blanchflower David G., Bryson Alex (2024), *Wellbeing Rankings*, Social Indicators Research 171, DOI: 10.1007/s11205-023-03262-y.

Bok Derek (2011), *The Politics of Happiness. What government can learn from the new research on well-being*, Princeton University Press, ISBN: 9780691144894.

Boniwell Iwona (2012), *Positive psychology in a nutshell: The science of happiness*, Londyn: Open University Press, ISBN: 978-0-33-524720-2.

Bradburn Norman M. (1969), *The Structure of Psychological Well-Being*, Chicago: Aldine Publishing Company, https://www.norc.org/PDFs/publications/BradburnN_Struc_Psych_Well_Being.pdf, 09.12.2022.

Bradburn Norman M., Caplovitz David (1965), *Reports on happiness. A pilot study on behavior related to mental health*, Chicago: Aldine Publishing Company, https://www.norc.org/PDFs/Publications/Reports_on_Happiness_1965.pdf, 09.12.2022.

Burnett Dean (2019), *Happy mózg. Skąd się bierze szczęście i co mózgowi do tego*, Wydawnictwo Feeria Science, ISBN: 978-83-7229-847-8.

Cakiroglu Aylin (2007), *Relationship between quality of life and happiness in Turkey*, rozprawa doktorska: The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/16703>, 01.04.2023.

Campbell Angus, Converse Philip E., Rodgers Willard L. (1976), *The Quality of American Life, The: Perceptions, Evaluations, and Satisfactions*, ISBN: 978-0-87154-194-9, Nowy Jork: Russel Sage Foundation.

Cantril Hadley (1965) *The pattern of human concerns*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Chen Aaron, Hendrawan Jason (2020), *Happiness in Action: For Young Aspiring Leaders of the Future*, ISBN: 979-8688672428, wydanie niezależne.

Clark Andrew E., Fleche Sarah, Layard Richard, Powdthavee Nattavudh, Ward George (2019), *The Origins of Happiness. The Science of Well-Being*, Princeton University Press, ISBN: 978-0-691-19633-6.

Csikszentmihalyi Mihaly (2014), *Flow and the Foundations of Positive Psychology. The Collected Works of Mihaly Csikszentmihalyi*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-017-9088-8.

Csikszentmihalyi Mihaly (1996), *Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention*, Nowy Jork: HarperCollins, ISBN: 9780060171339.

Csikszentmihalyi Mihaly (1996), *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Nowy Jork: Harper&Row, ISBN: 9780060162535.

Duesenberry James S. (1949), *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour*, Cambridge: Harvard University Press.

Dukalskis Alexander (2021). *Making the world safe for dictatorship*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197520130.001.0001.

Easterlin Richard (2021), *An Economist's Lessons on Happiness. Farewell Dismal Science!*, Springer Cham, DOI: 10.1007/978-3-030-61962-6.

Eggeling Kristin Anabel (2020), *Nation-branding in practice. The politics of promoting sports, cities and universities in Kazakhstan and Qatar*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780367420734.

Engelland-Gay Amanda (2023), *Expo 2020, Cultural Diplomacy, and the UAE's Pursuit of Soft Power*, praca dyplomowa: Harvard University.

Epiktet (1961), *Encheirdion*, 8, [w]: Epiktet, *Encheirdion z dodaniem Fragmentów oraz Gnomologium Epiktetowego*, tłum. L. Joachimowicz, Warszawa: Wydawnictwo PWN.

Flanagan Owen, Ledoux Joseph E., Bingle Bobby, Haybron Daniel M., Mesquita Batja, Moody-Adams Michele, Ren Songyao, Sun Anna, Wilson Yolonda Y. (2023), *Against Happiness*, Nowy Jork: Columbia University Press, ISBN: 9780231209489.

Fletcher G. (red.) (2016), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

Frey Bruno S. (2018), *Economics of Happiness*, ISBN: 978-3-319-75807-7, Springer, Cham.

Frey Bruno S. (2008), *Happiness. A Revolution in Economics*, DOI: 10.7551/mitpress/9780262062770.001.0001.

Gilgamesz. Epos starożytnego dwurzecza, https://www.starozytnysumer.pl/multimedia/gilgamesz_epos_starozytnego_dwurzecza.pdf, 08.05.2024.

Graham Carol (2017), *Happiness for All? Unequal Hopes and Lives in Pursuit of the American Dream*, Princeton University Press, DOI: 10.23943/princeton/9780691169460.001.0001.

Graham Carol (2009), *Happiness around the world: the paradox of happy peasants and miserable millionaires*, Nowy Jork: Oxford University Press, ISBN: 978-0-19-95490504.

Graham Carol, Pettinato Stefano (2002), *Happiness and Hardship: Opportunity and Insecurity in New Market Economics*, Waszyngton: The Brookings Institution.

Gueraiche William, Alexander Kristian (red.) (2022), *Facets of Security in the United Arab Emirates*, Oxon, Nowy Jork: Routledge, DOI: 10.4324/9781003025566.

Gurin Gerald, Veroff Joseph, Feld Sheila (1960), *Americans view their mental health*, Nowy Jork: Basic Books.

Hart Rona (2021), *Positive psychology. The Basics*, Oxon: Routledge, ISBN: 9781138551930.

Hastings James (1915), *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edynburg: T. & T. Clark.

Hirsch Fred (1977), *Social Limits to Growth*, Londyn: Routledge.

Ho Lok Sang (2014), *The Psychology and Economics of Happiness. Love, life and positive living*, Londyn, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415706162.

Hudson Deal W. (1995), *Happiness and the Limits of Satisfaction*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, ISBN: 0-8476-8140-8.

Huntington Samuel P. (1968), *Political Order in Changing Societies*, New Heaven, Londyn: Yale University Press, 593209968.

Hutt Michael (2005a), *Unbecoming Citizens: Culture, Nationhood, and the Flight of Refugees from Bhutan*, Delhi: Oxford University Press, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195670608.001.0001.

Jones Howard Mumford (1953), *The Pursuit of Happiness*, Cambridge: Harvard University Press, ISBN: 9780674289642.

Kanasz Tatiana (2015), *Uwarunkowania szczęścia. Socjologiczna analiza wyobrażeń młodzieży akademickiej o szczęściu i udanym życiu*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, ISBN: 978-83-64953-18-7.

Kinga Sonam (2020), *Democratic Transition in Bhutan: Political Contests as Moral Battles*, Oxon, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 978-0-367-34834-2.

Kittikhoun Alounkeo, Kittikhoun Anoulak (2022), *Small Countries, Big Diplomacy*, Routledge, ISBN: 9780367645991.

Kuznets Simon (1934), *National Income, 1929–1932*, https://fraser.stlouisfed.org/content/?title_id=971&filepath=/files/docs/publications/national_income_1934/19340104_nationalinc.pdf, 02.11.2022.

Lepenies Philipp (2016), *The Power of a Single Number. A Political History of GDP*, Columbia University Press, New York–Chichester–West Sussex.

Loria Achille (1893), *Verso la giustizia sociale*, Milna: Societa Editrice Libreria, 1904.

Marks Karol (1962), *Przyczynek do krytyki heglowskiej filozofii prawa*, [w:] *Dzieła*, t. IV, K. Marks, F. Engels, Warszawa: Książka i Wiedza.

Maslow Abraham H. (1954), *Motivation and personality*, Nowy Jork: Harper & Row Publishers.

Mathur Birendra Prasad (2017), *An Alternative Philosophy of Development. From economism to human well-being*, Londyn, Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9781138693128.

Michoń Piotr (2010), *Ekonomia szczęścia*, Poznań: Dom Wydawniczy Harasimowicz, ISBN: 978-83-89245-40-X.

Mulnix Jeniffer Wilson, Mulnix Michael J. (2015), *Theories of Happiness: An Anthology*, Peterborough: Broadview Press, ISBN: 978-1-55481-101-4.

Musikanski Laura, Philips Rhonda, Crowder Jean (2019), *The Happiness Policy Handbook. How to make happiness and well-being the purpose of your government*, New Society Publisher, ISBN: 978-0-86571-924-8.

Ng Yew-Kwang (2022), *Happiness - Concept, Measurement and Promotion*, Singapur: Springer, DOI: 10.1007/978-981-33-4927-8.

O'Brien Catherine (2016), *Education for sustainable happiness and well-being*, Routledge: Nowy Jork, Londyn, ISBN: 978-1-138-64079-5.

Owidiusz (1933), *Przemiany*, Warszawa: Gebethner i Wolff, tłum. B. Kiciński.

Pedersen Olaf (1997), *Konflikt czy symbioza? Z dziejów relacji między nauką a teologią*, Wydawnictwo Biblos, ISBN: 8386889101.

Peterson Christopher, Seligman Martin E.P. (2004), *Character strengths and virtues: A handbook and classification*, Nowy Jork: Oxford University Press, ISBN: 0195167015.

Phuntsho Karma (2016), *The History of Bhutan*, Penguin Books, ISBN: 8184007671.

Risso Patricia (2016), *Oman and Muscat. An Early Modern History*, Routledge, ISBN: 9781138181847.

Rosling Hans, Rosling Ola, Rönnlund Rosling Anna (2018), *Factfulness. Dlaczego świat jest lepszy, niż myślisz, czyli jak stereotypy zastąpić realną wiedzę*, Poznań, Media Rodzina.

Roux Georges (2008), *Mezopotamia*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, ISBN: 978-83-88938-42-9.

Schroeder Kent (2018), *Politics of Gross National Happiness. Governance and Development in Bhutan*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-65388-4.

Scitovsky Tibor (1976), *The Joyless Economy: An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*, Oxford University Press.

Scott-Jackson William, Mayo Andrew (2018), *Transforming Engagement, Happiness and Well-Being. Enthusing People, Teams and Nations*, Cham: Springer.

Seligman Martin E. P. (2011a), *Flourish*, Nowy Jork: Atria, ISBN: 9781439190753.

- Seligman Martin E. P. (1996), *Optymizmu można się nauczyć. Jak zmienić swoje myślenie i swoje życie*, Poznań: Media Rodzina, ISBN: 8385594051.
- Seneka (1997), *O szczęściu*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Shoup John A. (2021), *The History of the United Arab Emirates*, Bloomsbury Publishing, ISBN: 9781440870439.
- Sismondi de S. (1819), *Neuveaux Principes d'e'conomie politique*.
- Smith Adam (2012), *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, tłum. S. Wolff, O. Einfeld, ISBN: 9788301150303.
- Smith Adam (1759), *The Theory of Moral Sentiments*, Edynburg, Londyn: Wydrukowano dla: A. Millar, A. Kincaid, J. Bell.
- Stiglitz Joseph E., Fitoussi Jean-Paul, Durand Martine (2018), *Beyond GDP. Measuring What Counts for Economic and Social Performance*, OECD Publishing.
- Stone Arthur A., Mackie Christopher (2013), *Subjective Well-Being. Measuring Happiness, Suffering, and Other Dimensions of Experience*, Waszyngton: The National Academic Press, ISBN: 9780309294461.
- Swinson Jeremy, Harrop Alex (2012), *Positive Psychology for Teachers*, Oxon: Routledge, ISBN: 9780415686761.
- Święty Augustyn (1953a), *O życiu szczęśliwym*, [w:] *Dialogi filozoficzne*, Warszawa: PAX.
- Święty Augustyn (1953b), *O porządku*, [w:] *Dialogi filozoficzne*, Warszawa: PAX.
- Tashi Kelzang T. (2023), *World of Wordly Gods. The Persistence and Transformation of Shamanic Bon in Buddhist Bhutan*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197669860.001.0001.
- Tatarkiewicz Władysław (2015), *O szczęściu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tatarkiewicz Władysław (2005), *Historia filozofii*, tom I, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Thin Neil (2012), *Social Happiness. Theory into policy and practice*, The Policy Press, ISBN: 978-1-84742-919-3.
- Tonon Graciela (2022), *Key Actors in Public Policy-making for Quality of Life. Facilitators and Obstacles*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-90467-8.
- Ulrichsen Kristian Coates (2017), *The United Arab Emirates. Power, Politics, and Policymaking*, Oxon: Routledge, ISBN: 9781138813649.

Wangchuk Dorji (2016), *Foundations of Bhutan History. A Concise Guide*, New Delhi: 365 Days Book, ISBN: 8192161501.

Wundt Wilhelm (1907), *Outlines of Psychology*, tłum. C. H. Judd, <https://psychologie.lw.uni-leipzig.de/wundt/opera/wundt/OLiPsych/OLiPsyIn.htm>, 31.03.2023.

Veblen Thorsten (1899), *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*, Macmillan Company.

Verri Pietro (1781), *Discorsi sull'indole del piacere e del dolore, sulla felicità e sulla economia politic*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k78995b>, 19.01.2023.

Zahlan Rosemarie Said (1978), *The origins of the United Arab Emirates. A Political and Social History of the Trucial States*, Londyn, Basingstoke: The Macmillan Press, DOI: 10.1007/978-1-349-03949-4.

Zevnik Luka (2014), *Critical Perspectives in Happiness Research. The Birth of Modern Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-04003-3.

Zwoliński Andrzej (2013), *Szczęście brutto. Człowiek w poszukiwaniu szczęścia*. Kraków: Wydawnictwo WAM, ISBN: 978-83-7767-199-3.

3. Artykuły naukowe

Abramowska-Kmon Anita, Łatkowski Wojciech (2021), *The Impact of Retirement on Happiness and Loneliness in Poland - Evidence from Panel Data*, International Journal of Environmental Research and Public Health 18(18), DOI: 10.3390/ijerph18189875.

Ahuja Bhawna (2023), *Enhancing Bhutan's Tourism Sector: Strategies for Success*, IndraStra Global 8.

Akdogan Ramazan, Cimsir Elif (2019), *Linking inferiority feelings to subjective happiness: Self-concealment and loneliness as serial mediators*, Personality and Individual Differences 149, s. 14-20, DOI: 10.1016/j.paid.2019.05.028.

Alexandrova Anna, Singh Ramandeep (2022), *When Well-Being Becomes a Number*, [w:] C. Newfield, A. Alexandrova, S. John (red.), *Limits of the Numerical: The Abuses and Uses of Quantification*, Chicago: University of Chicago Press, DOI: 10.7208/Chicago/9780226817163-009.

Alston Jon P., Lowe George D., Wrigley Alice (1972), *Socioeconomic Correlates for Four Dimensions of Self-Perceived Satisfaction*, Human Organization vol. 33(1).

Alzaabi Mariam (2017), *Foreign Policy of the United Arab Emirates (UAE): Continuity and Change*, [w:] A. Al-Masri, K. Curran (red.), *Smart Technologies and Innovation for a Sustainable Future. Proceedings of the 1st American University in the Emirates International Research Conference– Dubai, UAE 2017*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-01659-3.

Ambrecht John, Andersson Tommy D., *The event experience, hedonic and eudaimonic satisfaction and subjective well-being among sport event participants*, Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, DOI: 10.1080/19407963.2019.1695346.

Amendola Adalgiso, Dell'Anno Roberto, Parisi Lavinia (2018), *Happiness and inequality in European countries: is it a matter of peer group comparisons?*, *Economia Politica*, DOI: 10.1007/s40888-018-0130-6.

Andrews Frank M., Withey Stephen B. (1976), *Social indicators of well-being: America's perception of life quality*, Nowy Jork, Londyn: Plenum Press, DOI: 10.1007/978-1-4684-2253-5.

Andrzejczuk Robert (2002), *Ewolucja treści praw człowieka*, *Studia z Prawa Wyznaniowego* t. IV.

Angeles Luis (2011), *A closer look at the Easterlin Paradox*, *The Journal of Socio-Economics* 40, DOI: 10.1016/j.socec.2010.06.017.

Angelini Viola, Cavapozzi Danilo, Corazzini Luca, Paccagnella Omar (2012), *Age, Health and Life Satisfaction Among Older Europeans*, *Social Indicators Research* 105(2), DOI: 10.1007/s11205-011-9882-x.

Al-Azzawi Ali (2019), *Dubai Happiness Agenda: Engineering the Happiest City on Earth* [w:] A. Samad Wael, E. Azar (red.) (2019), *Smart Cities in the Gulf. Current State, Opportunities, and Challenges*, Singapur: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-981-13-2011-8.

Aljobair Ahmad (2020), *The Financial and Supervisory Role of the Federal National Council in the United Arab Emirates*, Arab Law Quarterly 34, DOI: 10.1163/15730255-12341064

Alneyadi Rauda (2024), *Health Determinants: Healthy People of the UAE 2024-2035 Plan*, Global Journal of Health Science nr 9(1), DOI: 10.47604/gjhs.2256

Alzaabi Mariam (2017), *Foreign Policy of the United Arab Emirates (UAE): Continuity and Change*, [w:] A. Al-Masri, K. Curran (red.), *Smart Technologies and Innovation for a Sustainable Future. Proceedings of the 1st American University in the Emirates International Research Conference – Dubai, UAE 2017*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-01659-3.

Al Zaabi Fatima, Awamleh Raed (2019), *Determinants of Soft Power: The Case of United Arab Emirates*, Future Government (Actions and Insights – Middle East North Africa) nr 7, DOI: 10.1108/S2048-757620190000007004.

Antczak Barbara (2014), *Poczucie dobrostanu w polskich rodzinach*, Journal of Modern Science, nr 20.

Armitage Simon J., Jasim Sabah A., Marks Anthony E., Parker Adrian G., Usik Vitaly I., Uerpmann Hans-Peter (2011), *The Southern Route “Out of Africa”: Evidence for an Early Expansion of Modern Humans into Arabia*, Science nr 331(6016), DOI: 10.1126/science.1199113.

Atef Raed (2017), *Current UAE Government Accountability: A Business-Like Orientation*, Journal of Educational Leadership and Policy nr 2(2).

Atkinson Sarah, Bagnall Anne-Marie, Corcoran Rhiannon, South Jane, Curtis Sarah (2019), *Being Well Together: Individual Subjective and Community Wellbeing*, Journal of Happiness Studies 21, DOI: 10.1007/s10902-019-00146-2.

Babiarz Mirosław Zbigniew, Brudniak-Draż Anna (2013), *Dobrostan a dobrobyt ponowoczesnej rodziny*, Zdrowie i Dobrostan 4/2013. Dobrostan i społeczeństwo, Lublin: Wydawnictwo Naukowe NeuroCentrum, ISBN: 9788361495154.

Bacchini Fabio, Baldazzi Barbara, De Carli Rita, Di Biagio Lorenzo, Savioli Miria, Sorvillio Maria Pia, Tinto Alessandra (2021), *The Evolution of the Italian Framework to Measure Well-Being*, Journal of Official Statistics nr 37(2), DOI: 10.2476/JOS-2021-0014.

Bache Ian, Scott Karen (2018), *Wellbeing in Politics and Policy* [w:] I. Bache, K. Scott (red.), *The politics of wellbeing. Theory, policy and practice*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-319-58394-5.

Badran Ahmed (2019), *Smart-Governments for Smart Cities: The Case of Dubai Smart-Government*. [w:] A. Samad Wael, E. Azar (red.) (2019), *Smart Cities in the Gulf. Current State, Opportunities, and Challenges*, Singapur: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-981-13-2011-8

Baez Marcos, Nielek Radosław, Casati Fabio, Wierzbicki Adam (2019), *Technologies for Promoting Social Participation in Later Life*, [w:] B. Neves, F. Vetere (red.), *Ageing and Digital Technology*, Singapur: Springer.

Balasubramanian Siriram, Cashin Paul (2019), *Gross National Happiness and Macroeconomic Indicators in the Kingdom of Bhutan*, International Monetary Fund Working Paper 19/15.

Bania Radosław (2014), „Arabska Wiosna” – doświadczenia arabskich monarchii subregionu Zatoki Perskiej, *Przegląd Politologiczny* nr 1, DOI: 10.14746/pp.2014.19.1.13

Barman Rup Kumar (2009), *Ethnic Mosaic and the Cultural Nationalism of Bhutan*, [w:] E. Kolig, V. SM. Angeles, S. Wong (red.) *Identity in Crossroad Civilisations*, Amsterdam University Press.

Bastin Lucas (2013), *Are Emirate Rulers Immune from Civil Suits in English Courts?*, *Arab Law Quarterly* 27, DOI: 10.1163/15730255-12341251.

Bauman Zygmunt (1996), *Ponowoczesność, czyli dekonstruowanie nieśmiertelności*, *Przegląd Filozoficzny - Nowa Seria* r. V, nr 1, https://pf.uw.edu.pl/images/NUMERY_PDF/017/PF_1996-R5_1_03_Bauman-Z_Ponowoczesnosc.pdf, 20.01.2023.

Bauman Zygmunt (1993), *Ponowoczesne wzory osobowe*, *Studia Socjologiczne* 2(129), ISSN: 0039-3371.

Baycar Hamdullah, Rakipoglu Mehmet (2022), *The United Arab Emirates' Religious Soft Power through Ulema and Organizations*, *Religions* nr 13(646), DOI: 10.3390/rel13070646

Becker Christoph K., Trautmann Stefan T. (2022), *Does Happiness Increase in Old Age? Longitudinal Evidence from 20 European Countries*, *Journal of Happiness Studies* 23(7), DOI: 10.1007/s10902-022-00569-4.

Becker Dana, Marecek Jeanne (2008), *Positive psychology: History in the remaking?*, *Theory & Psychology* 18, DOI: 10.1177/0959354308093397.

Bencsik Andrea (2023), *Organisational happiness based on 'GNH of Business' in a non-Buddhist environment*, *Current Psychology*, DOI: 10.1007/s12114-023-04688-w.

Benuyenah Vid, Pandya Bharti (2020), *Meaning of “employee happiness” within the context of complex organisations? An explanatory review on the UAE labour force*, *Rajagiri Management Journal*, DOI: 10.1108/RAMJ-04-2020-0012.

- Belfiglio Valentine J. (1974), *The Structure of National Law-Making Authority in Bhutan*, *Asian Studies* 12(1).
- Bishku Michael B. (1991), *Iraq's claim to Kuwait: A historical overview*, *American-Arab Affairs* 37.
- Bjornskov Christian, Datta Gupta Nabanita, Pedersen Peder J. (2007), *Analysing trends in subjective well-being in 15 European countries, 1973-2002*, *Journal of Happiness Studies* 9, DOI: 10.1007/s10902-007-9055-4.
- Blanchflower David G. (2021), *Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries*, *Journal of Population Economics* 34, DOI: 10.1007/s00148-020-00797-z.
- Bogucka Anna, Landmann Tomasz (2022), *International Humanitarian City as a global Logistics hub in 2018-2021 – a case study*, *Systemy Logistyczne Wojsk* nr 56, DOI: 10.37055/slww/155069.
- Boniwell Ilona, Osin Evgeny (2015), *Beyond time management: time use, performance and well-being*, *Organizational Psychology* 5(3).
- Bothe Winnie (2017), *Gross National Happiness and Inequality* [w:] J. Dragsbaek Schmidt (red.), *Development Challenges in Bhutan. Perspectives on Inequality and Gross National Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5.
- Bothe Winnie (2015), *In the name of king, country, and people on the Westminster model and Bhutan's constitutional transition*, *Democratization* nr 22(7), DOI: 10.1080/13510347.2014.959437.
- Bratt Christopher, Abrams Dominic, Swift Hannah J., Vauclair Christine-Marie, Marques Sibila (2017), *Perceived Age Discrimination Across Age in Europe: From an Ageing Society to a Society for All Ages*, *Developmental Psychology* nr 54(1).
- Brickman Philip, Coates Dan, Janoff-Bulmann Ronnie (1978), *Lottery winners and accident victims: Is happiness relative?*, *Journal of Personality and Social Psychology* nr 36, DOI: 10.1037/0022-3514.36.8.917.
- Brickman Philip, Campbell Donald (1971), *Hedonic Relativism and Planning the Good Science*, [w:] M. H. Appley (red.), *Adaptation Level Theory: A Symposium*, New York: Academic Press.
- Brown Eric (2016), *Plato on Well-Being* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.
- Brown Nicholas J. L., Sokal Alan D., Friedman Harris L. (2013), *The Complex Dynamics of Wishful Thinking: The Critical Positivity Ratio*, *American Psychologist* 68(9), DOI: 10.1037/a0032850.

Bruni Luigino, Santori Paolo (2022), *The other invisible hand. The social and economic effect of theodicy in Vico and Genovesi*, *The European Journal of the History of Economic Thought* nr 29(3), DOI: 10.1080/09672567.2022.2048677.

Bruni Luigino, Porta Pier Luigi (2007), *Introduction*, [w:] L. Bruni, P. L. Porta (red.), *Handbook on the Economics of Happiness*, Edward Elgar Publishing, ISBN: 978-1-84376-826-5.

Bruni Luigino (2007), *The 'technology of happiness' and the tradition of economic science*, [w:] *Handbook on the Economics of Happiness*, *Journal of the History of Economic Thought* vol. 26(1).

Budzanowska Dominika (2012), *Z rozważań Seneki o Bogu*, *Seminare. Poszukiwania Naukowe* 31.

Burns Tony (2022), *Amartya Sen and the Capability versus Happiness Debate: An Aristotelian Perspective*, *IntechOpen*, DOI: 10.5772/intechopen.108512.

Butler Julie, Kern Margaret L. (2016), *The PERMA-Profiler: A brief multidimensional measure of flourishing*, *International Journal of Wellbeing* 6(3), DOI: 10.5502/ijw.v6i3.526.

Calvo Esteban, Haverstick Kelly, Sass Steven A. (2009), *Gradual Retirement, Sense of Control, and Retirees' Happiness*, *Research on Aging* 31(1), DOI: 10.1177/0164027508324704.

Chakraborty Dilip Kumar, Roy Debojoyti, Ghosal Mahua, Vajpayee Aparna (2017), *Ethical Idealism of Buddhism and Its Influence on Gross National Happiness in Manufacturing Industries of Bhutan*, *IOSR Journal of Business and Management* nr 19(12), DOI: 10.9790/487X-19120.

Chambers Christopher John, Hickinbottom Sarah (2008), *Positive Psychology, Ethnocentrism, and the Disguised Ideology of Individualism*, *Theory & Psychology* nr 18(5), DOI: 10.1177/0959354308093396.

Chekola Mark G. (1975), *The concept of happiness*, https://worlddatabaseofhappiness-archive.eur.nl/hap_bib/freetexts/chekola_mg_1974.pdf, 09.01.2022.

Cheng Fang F., Jing Yiming, Hayes Adele, Lee Jeong Min (2012), *Two Concepts or Two Approaches? A Bifactor Analysis of Psychological and Subjective Well-Being*, *Journal of Happiness Studies* nr 3, DOI: s10902-012-9367-x.

Chojnacka Joanna (2022), *Analiza porównawcza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego państw azjatyckich*, [w:] A. Grześkowiak, P. Peterneka (red.), *Zastosowania metod ilościowych w ekonomii i finansach*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, DOI: 10.15611/2022.17.6.02.

Christensen Line Kikkenborg (2021), *Driglam Namzha and silenced ethnicity in Bhutan's monarchical democracy*, *Social Identities* nr 27(6), DOI: 10.1080/13504630.2021.1899909.

Christensen Line Kikkenborg (2018), *Silence in the Land of the Thunder Dragon*. Rozprawa doktorska, Aalborg University, DOI: 10.5278/vbn.phd.socsci.00079.

Cielemęcka Olga (2011), Recenzja artykułu Marthy C. Nussbaum *Creating Capabilities: Human Development Approach*, *Etyka* 44.

Clark Andrew E. (2015), *Adaptation and the Easterlin Paradox*, <http://www.parisschoolofeconomics.com/clark-andrew/AdaptationandtheEasterlinParadox2015.pdf>, 13.12.2022.

Clark Andrew E., Frijters Paul, Shields Michael A. (2008), *Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles*, *Journal of Economic Literature* vol. 46(1), DOI: 10.1257/jel.46.1.95.

Cheng Fang F., Jing Yiming, Hayes Adele, Lee Jeong Min (2012), *Two Concepts or Two Approaches? A Bifactor Analysis of Psychological and Subjective Well-Being*, *Journal of Happiness Studies* nr 3, DOI: s10902-012-9367-x.

Colander David (2007), *Edgeworth's Hedonimeter and the Quest to Measure Utility*, *Journal of Economic Perspectives* vol. 21(2).

Coppola Gianluigi (2013), *The Easterlin Paradox: An Interpretation*, <https://www.siecon.org/sites/siecon.org/files/oldfiles/uploads/2014/10/Coppola-248.pdf>, 13.12.2022.

Corbett Jack, Veendaal Wouter, Ugyel Lhawang (2016), *Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein*, *Democratization* nr 24(4), DOI:10.1080/13510347.2016.1212019.

Corlatean Titus (2019), *Right to Happiness—a challenge for international organizations and governments*, *RAIS Conference Proceedings*, DOI: 10:5281/zenodo.3386104.

Cosco Theodore D., Howse Kenneth, Brayne Carol (2017), *Healthy ageing, resilience and well-being*, *Epidemiology and Psychiatric Sciences* nr 26.

Cremaschi Sergio (2007), *Kant on civilization, moralization and the paradox of happiness*, [w:] L. Bruni, P. L. Porta (red.), *Handbook on the Economics of Happiness*, Edward Elgar Publishing, ISBN: 978-1-84376-826-5.

Crespo Ricardo F., Mesurado Belen (2015), *Happiness Economics, Eudaimonia and Positive Psychology: From Happiness Economics to Flourishing Economics*, *Journal of Happiness Studies* nr 16, DOI: 10.1007/s10902-014-9541-4.

Cochrane Logan (2021), *The United Arab Emirates as a global donor: what a decade of foreign aid data transparency reveals*, *Development Studies Research* 8(1), DOI: 10.1080/21665095.2021.1883453.

Courtois Stephane (1999), *Zbrodnie komunizmu*, [w:] S. Courtois, N. Werth, J-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J-L. Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa: Prószyński i S-ka, ISBN: 8371803265.

Cummins R. A. (2000), *Personal income and subjective well-being: A review*, *Journal of Happiness Studies* 1, DOI: 10.1023/A:1010079728426.

Czapiński Janusz (2012), *Ekonomia szczęścia i psychologia bogactwa*, „Nauka”, 2012, nr 1.

Czapiński Janusz (2004), *Psychologiczne teorie szczęścia*, [w:] J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna. Nauka o szczęściu, zdrowiu, sile i cnotach człowieka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, ISBN: 83-01-14275-8.

Dalton Melissa, Shah Hijab (2021), *Evolving UAE Military and Foreign Security Cooperation: Path Toward Military Professionalism*, Carnegie Endowment for International Peace, https://carnegieendowment.org/files/DaltonShah_UAEMilitary.pdf, 14.01.2023.

Daryae Touraj (2003), *The Persian Gulf Trade in Late Antiquity*, *Journal of World History* nr 14(1).

Dasgupta Poulomi, Vogelaar Alison (2022), *Brand Bhutan and the Political Economy of Sustainable Tourism Development*, [w:] A. Farmaki, L. Altinay, X. Font (red.), *Planning and Managing Sustainability in Tourism. Empirical Studies, Best-practice Case and Theoretical Insights*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-92208-5.

Deaton Angus (2012), *The financial crisis and the well-being of Americans*, *Oxford Economic Papers* 64 (1).

Deaton Angus (2008), *Income, health and well-being around the world: evidence from the Gallup World Poll*, *Journal of Economic Perspectives* nr 22(2), DOI: 10.1257/jep.22.2.53.

Delhey Jan, Kroll Christian (2011), *A "Happiness Test" for the New Measures of National Well-Being: How Much Better than GDP are They?* [w:] F. Gorbet, A. Sharpe (red.), *New Directions for Intelligent Government in Canada*, Centre for the Living Standards, DOI: 10.1002/9781118539415.wbwell054.

Den Uyl Douglas J, Rasmussen Douglas B. (2010), *Adam Smith on Economic Happiness*, *Reason Papers* 32, https://www.reasonpapers.com/pdf/32/rp_32_2.pdf, 16.01.2023.

Diener Ed (2021), *Happiness: the science of subjective well-being* [w:] R. Biswas, E. Diener (red.), *Noba textbook series: Psychology*, Champaign, NOBA.

Diener Ed, Inglehart Ronald, Tay Louis (2013), *Theory and Validity of Life Satisfaction Scales*, *Social Indicators Research* 112, DOI: 10.1007/s11205-012-0076-y.

Diener Ed, Tay Louis, Oishi Shigehiro (2012), *Rising Income and the Subjective Well-Being of Nations*, Journal of Personality and Social Psychology nr 104(2), DOI: 10.1037/a0030487.

Diener Ed (2009), *Introduction - The Science of Well-Being: Reviews and Theoretical Articles by Ed Diener* [w:] E. Diener (red.), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, DOI: 10.1007/978-90-481-2350-6.

Diener Ed, Horwitz Jeff, Emmons Robert A. (1984), *Happiness of the very wealthy*, Social Indicators Research 16.

Diener Ed (1984), *Subjective well-being*. Psychological Bulletin, 95.

Di Tella Rafael, MacCulloch Robert (2008), *Gross national happiness as an answer to the Easterlin paradox?*, Journal of Development Economics 86, DOI: 10.1016/j.jdeveco.2007.06.008.

Di Tella Rafael, MacCulloch Robert J., Oswald Andrew J. (2003), *The Macroeconomics of Happiness*, The Review of Economics and Statistics 85(4), DOI: 10.1162/003465303772815745.

Dixon Huw D. (1997), *Controversy. Economics and happiness. Editorial Note*, The Economic Journal nr 107, <http://www.edwardmorey.org/4999Ethics/Dixon1997.pdf>, 16.01.2023.

Dolan P., Metcalfe R. (2012), *Measuring Subjective Wellbeing: Recommendations on Measures for use by National Governments*, Journal of Social Policy nr 41.

D'Onofrio Federico (2015), *On the concept of 'Felicitas Publica' in eighteenth-century political economy*, Journal of the History of Economic Thought vol. 37(3), DOI: 10.1017/S1053837215000401.

Dorji Kinley (1994), *Bhutan's Current Crisis: A View from Thimphu* [w:] M. Hutt (red.), *Bhutan: Perspectives on Confused and Dissent*, Gartamore: Strachan-Kiscadale Ltd.

Downey Christina A., Henderson Reggie E. (2017), *Speculation, Conceptualization, or Evidence?: A History of Positive Psychology*, [w:] C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards, S. C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology (3 ed.)*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.57.

Drake Lisa, Duncan Elaine, Sutherland Fi, Abernethy Clare, Colette Henry (2008), *Time Perspective and Correlates of Wellbeing*, Time&Society, vol. 17 (1).

Dubinsky Yoav (2023), *Nation Branding and Sports Diplomacy. Country Image Games in Times of Change*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-031-32550-2.

Dunn Dana S. (2018), *Putting positive psychology into perspective*, [w:] D. S. Dunn (red.), *Positive Psychology. Established and Emerging Issues*, Nowy Jork, Londyn: Routledge, ISBN: 9781138698659.

Easterlin Richard, O'Connor Kelsey J. (2020), *The Easterlin Paradox*, Institute of Labor Economics Discussion Paper Series nr 13923, <https://docs.iza.org/dp13923.pdf>, 12.12.2022.

Easterlin Richard, Sawangfa Onnicha (2010), *Happiness and economic growth: Does the cross section predict time trends? Evidence from developing countries*, [w:] E. Diener, J. F. Helliwell, D. Kahneman (red.), *International Differences in Well-Being*, Oxford University Press, ISBN: 9780199732739.

Easterlin Richard, McVey Laura Angelescu, Switek Malgorzata, Sawangfa Onnicha, Zweig Smith Jacqueline (2010), *The happiness-income paradox revisited*, PNAS vol. 107(52), DOI: 10.1073/pnas.1015962107.

Easterlin Richard, L. Angelescu (2009), *Happiness and growth the world over: time series evidence on the happiness-income paradox*, IZA Discussion Papers nr 1060, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/35652/1/597845883.pdf>, 03.02.2023.

Easterlin Richard (2006), *Feeding the Illusion of Growth and Happiness: A Reply to Hagerty and Veenhoven*, Social Indicators Research nr 74(3).

Easterlin Richard (2005), *Diminishing Marginal Utility of Income? Caveat Emptor*, Social Indicators Research nr 70(3).

Easterlin Richard (2001), *Income and Happiness: Towards a Unified Theory*, The Economic Journal nr 111(473).

Easterlin Richard (1995), *Will raising the incomes of all increase the happiness of all?*, Journal of Economic Behavior and Organization, vol. 27.

Easterlin Richard (1974), *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*, Nations and Households in Economic Growth. Essays in Honor Moses Abramovitz, DOI: 10.1016/B978-0-12-205050-3.50008-7.

Easterlin Richard (1973), *Does money buy happiness?*, Public Interest 30, 3-10.

Eckersley Richard (2014), *Subjective Wellbeing and the Mismeasure of Progress* [w:] A. Podger, D. Trewin (red.), *Measuring and Promoting Wellbeing. How Important is Economic Growth? Essays in honour of Ian Castles AO and selection of Castles' paper*, Canberra: Australian National University Press.

Ehrhardt Joop J., Saris Willem E., Veenhoven Ruut (2000), *Stability of Life-satisfaction over Time*, Journal of Happiness Studies 1, DOI: 10.1023/A:1010084410679.

El-Dessouki Ayman, Mansour Ola Rafik (2020), *Small states and strategic hedging: the United Arab Emirates' policy towards Iran*, Review of Economic and Political Science, DOI: 10.1108/REPS-09-2019-0124.

Elkahlout Ghassan, Milton Sansom (2023), *The evolution of the Gulf states as humanitarian donors*, Third World Quarterly, DOI: 10.1080/01436597.2023.2229742.

Elsheshtawy Yasser (2017), *Cultural Utopia. Abu Dhabi's Island of Happiness and the Development of a Cultural Enclave*, [w:] T. Simpson (red.), *Tourist Utopias. Offshore Islands, Enclave Spaces, and Mobile Imaginaries*, Amsterdam University Press, DOI: 10.5117/9789089648471

Farhud Dariush D., Malmir Maryam, Khanahmadi Mohammad (2014), *Happiness & Health: The Biological Factors - Systematic Review Article*, Iranian Journal of Public Health 43(11), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4449495/> 05.04.2023.

Ferrer-i-Carbonell Ada (2005), *Income and well-being: an empirical analysis of the comparison income effect*, Journal of Public Economies vol. 89(5-6), DOI: 10.1016/j.jpubeco.2004.06.003.

Fischer AV Justina (2009), *Subjective Well-Being as Welfare Measure: Concepts and Methodology*, MPRA Paper nr 16619.

Fletcher Guy (2021), *Philosophy of Well-Being for the Social Sciences*, [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0008.

Frawley Ashley (2015), *Happiness Research: A Review of Critiques*, Sociology Compass nr 9(1), DOI: 10.1111/soc4.12236.

Fredrickson Barbara, Losada Marcial F. (2005), *Positive Affect and the Complex Dynamics of Human Flourishing*, American Psychologist 60(7).

Fredrickson Barbara (2011), *Pozytywność*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, ISBN: 9788381162029.

Fremstad Anders (2010), *Growth Doesn't Matter: An Empirical Analysis of Household Income and Individual Life Satisfaction in Germany, 1984-2007*, http://peri.umass.edu/fileadmin/pdf/conference_papers/newschool/Growth_Doesn_t_Matter_-_Fremstad.pdf, 25.11.2022.

Frijters Paul, Clark Andrew E., Krekel Christian, Layard Richard (2019), *A Happy Choice: Wellbeings as the Goal of Government*, IZA Discussion Paper nr 12720.

Gable Shelly L., Haidt Jonathan (2005), *What (and Why) is Positive Psychology*, Review of General Psychology 9(2), DOI: 10.1037/1089-2680.9.2.103.

Givel Michael, Figueroa Laura (2014), *Early Happiness Policy as a Government Mission of Bhutan: A Survey of the Bhutanese Unwritten Constitution from 1619 to 1729*, Journal of Bhutan Studies nr 31.

Godchaux-Berezhnova Irina, Moonesar Immanuel Azaad (2021), *Using global practices & policies to inform the UAE quality of life & well-being in the 21st century*, Policy Brief nr 56.

Gołębiowski Daniel (2020), *From Europe to the Arab Peninsula? – Cultural Diplomacy Practices in the United Arab Emirates*, *Studies in European Affairs* nr 4, DOI: 10.33067/SE.4.2020.8.

Gotowska Małgorzata (2014), *Jakość życia, poziom jakości życia, równowaga bytu - dyskusja trwa*, *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzanie* nr 37, t. 2.

Górny Maciej (2021), *Subiektywny dobrostan - zmiany poziomu zadowolenia z życia wraz z wiekiem*, [w:] K. Hajder, D. Tobolski, S. Kubat (red.), *Determinanty wykluczenia społecznego. Innowacyjne metody inkluzji społecznej*, ISBN: 9788365599339.

Górny Maciej, Lorek Artur M. (2021a), *Czas w polityce społecznej. Polityka senioralna miasta Poznania*, [w:] K. Hajder, D. Tobolski, S. Kubat (red.), *Determinanty wykluczenia społecznego. Innowacyjne metody inkluzji społecznej*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ISBN: 978-83-65599-33-9

Górny Maciej, Lorek Artur M. (2021b), *Czy szczęście przyjmuje kształt litery U? Polityka senioralna a dobrostan osób starszych*, *Polityka i Społeczeństwo* 4(19). DOI: 10.15584/polispol.2021.4.3.

Górny Maciej, Mijalski Michał (2020), *Szczęście jako cel polityki państwa – analiza przypadku Zjednoczonych Emiratów Arabskich*, *Przegląd Orientalistyczny* nr 2-3, DOI: 10.33896/POrient.2020.2-3.3.

Grossi Giuliano, Lanzarotti Raffaella, Napoletano Paolo, Noceti Nicoletta, Odone Francesca (2019), *Positive technology for elderly well-being: A review*, *Pattern Recognition Letters* 137, DOI: 10.1016/j.patrec.2019.03.016.

Hajder Krzysztof, Kacperska Magdalena, Górny Maciej (2022), *Nowe technologie a dobrostan seniorów w świetle deinstytucjonalizacji usług społecznych*, [w:] J. Babiak, M. Kacperska (red.), *Dylematy polityki senioralnej miasta Poznania*, Poznań: Wydawnictwo Miejskie Poznania, ISBN: 978-83-7768-325-5.

Hajder Krzysztof, Górny Maciej (2019), *Wysokość wskaźnika PKB a poziom szczęśliwości obywateli*, *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* nr 1, DOI: 10.14746/ssp.2019.1.2.

Halaweh Mohanad (2018), *Viewpoint: Artificial Intelligence Government (Gov. 3.0): The UAE Leading Model*, *Journal of Artificial Intelligence Research* nr 62.

Haller Niklas A. (2018), *Selective Recognition as an Imperial Instrument: Britain and the Trucial States, 1820-1952*, *Journal of Arabian Studies* 8(2), DOI: 10.1080/21534764.2018.1553331.

Handzel Oskar (2019), *Rozwarstwienie instytucji obywatelstwa na przykładzie Zjednoczonych Emiratów Arabskich*, [w:] N. Greniewska, A. Lesiczka (red.), *Między Wschodem a Zachodem, między Północą a Południem* 3, Warszawa: Campidoglio, ISBN: 9788365900104.

Hawkins John (2014), *The Four Approaches to Measuring Wellbeing* [w:] A. Podger, D. Trewin (red.), *Measuring and Promoting Wellbeing. How Important is Economic Growth? Essays in honour of Ian Castles AO and selection of Castles' paper*, Canberra: Australian National University Press.

Hay Rupert (1954), *The Persian Guld States and Their Boundary Problems*, *The Geographical Journal* 120(4), DOI: 10.2307/1791061.

Hayden Anders, Dasilva Clay (2022), *The wellbeing economy: Possibilities and limits in bringing sufficiency from the margins into the mainstream*, *Frontiers in Sustainability* nr 3 (966876), DOI: 10.3389/frsus.2022.966876.

Headey Bruce (2014a), *Hedonic Adaptation*, [w:] A. C. Michalos (red.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_1278.

Headey Bruce (2014b), *Set-Point Theory*, [w:] A. C. Michalos (red.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_2658.

Heathwood Chris (2014), *Subjective theories of well-being* [w:] B. Eggleston, D. Miller, *The Cambridge Companion to Utilitarianism*, Cambridge University Press.

Heintzelman S.J. (2018), *Eudaimonia in the contemporary science of subjective well-being: Psychological well-being, self-determination, and meaning in life* [w:] E. Diener, S. Oishi, L. Tay (red.), *Handbook of well-being*, Salt Lake City.

Heinzman Jon (2015), *Easterlin or Cantril: Does a Country's Income Determine its People's Happiness?*, *Major Themes in Economics* vol. 17.

Helliwell John F., Layard Richard, Sachs Jeffrey D., De Neve Jan-Emmanuel, Aknin Lara B., Wang Shun (red.) (2024), *World Happiness Report 2024*, University of Oxford.

Helliwell (2021), *Measuring and Using Happiness to Support Public Policies*, [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0008.

Helliwell John F., Layard Richard, Sachs Jeffrey D. (red.) (2012), *World Happiness Report*, The Earth Institute, Columbia University, <http://eprints.lse.ac.uk/47487/>, 20.04.2024.

Helliwell John F. (2011) *How can subjective well-being be improved?*, <http://www.csls.ca/festschrift/helliwell.pdf>, 17.04.2023.

Helson Harry (1964), *Current trends and issues in adaptation-level theory*, "American Psychologist" nr 19, DOI: 10.1037/h0040013.

Herb Michael (2009), *A nation of bureaucrats: political participation and economic diversification in Kuwait and The United Arab Emirates*, *International Journal of Middle East Studies* nr 41, DOI: 10.1017/S0020743809091119.

Huang Peter Henry (2010), *Happiness Studies and Legal Policy*, The Annual Review of Law and Social Science, DOI: 10.1146/annurev-lawsocsci-102209-152828.

Hughes Julie Lund (2004), *The Role of Happiness in Kant's Ethics*, Aporia vol. 14(1), https://aporia.byu.edu/pdfs/hughes-the_role_of_happiness_in_kants_ethics.pdf, 09.01.2022.

Huntington Samuel P. (1966), *The Political Modernization of Traditional Monarchies*, Daedalus, Summer nr 95(3), Tradition and Change.

Huppert Felicia, So Timothy T. C. (2013), *Flourishing Across Europe: Application of a New Conceptual Framework for Defining Well-Being*, Social Indicators Research 110, DOI: 10.1007/s11205-011-9966-7.

Hutt Michael (2017), *Sociocultural and Political Change in Bhutan Since the 1980s: Reflections from a Distance* [w:] J. D. Schmidt (red.) *Development Challenges in Bhutan*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5_11.

Hutt Michael (2005b), *The Bhutanese Refugees: Between verification, repatriation and royal realpolitik*, Peace and Democracy in South Asia nr 1(1).

Kurowska Anna (2017), *Capability approach jako podejście badawcze w polityce społecznej*, Polityka Społeczna nr 5-6.

Ibarra Francisco, Baez Marcon, Cernuzzi Luca, Casati Fabio (2020), *A Systematic Review on Technology-Supported Interventions to Improve Old-Age Social Well-being: Loneliness, Social Isolation and Connectedness*, Journal of Healthcare Engineering vol. 2020, DOI: 10.1155/2020/2036842.

Ibrahim Rawaa Abdul Rahman Awad, Al-azzawi Salim Jassem (2022), *Employing soft power and its indicators to build the country's reputation an analytical study of the website publications of the UAE Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation*, Res Militaris nr 12(2).

Ilska Michalina, Kołodziej-Zalewska Anna (2018), *Dobrostan hedonistyczny i eudajmonistyczny w sytuacjach kryzysów normatywnych i nienormatywnych*, Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” z. 123.

Isen Alice M. (1987), *Positive affect, cognitive processes, and social behavior*, Advances in Experimental Social Psychology 20, DOI: 10.1016/S0065-2601(08)60415-3.

Iyer Venkat (2019), *Constitution-Making in Bhutan: A Complex and Sui Generis Experience*, The Chinese Journal of Comparative Law nr 7(2), DOI: 10.1093/cjcl/cxz013.

Jakovljevic Mihajlo, Westerman Ronny, Sharma Tarang, Lamnisos Demetris (2021), *Aging and Global Health*, [w:] R. Haring, I. Kickbusch, D. Ganten, M. Moeti (red.), *Handbook of Global Health*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-45009-0.

Janeczek Maciej, Skalec Aleksandra, Pistor Patrycja (2020), *Ewolucja poglądów na temat układu sercowo-naczyniowego. Część I. Mezopotamia i starożytny Egipt*, *Życie Weterynaryjne* 95(10).

Jarymowicz Maria, Jasielska Dorota (2011), *Różnorodność emocji jako podstawa poczucia pełni szczęścia*, *Czasopismo Psychologiczne*, tom 17, nr 1.

Jaswal Vidushi, Kishore Kamal, M Muniraju, Jaswal Nidhi, Kappor Rakesh (2020), *Understanding the determinants of happiness through Gallup World Poll*, *Journal of Family Medicine and Primary Care* 9, DOI: 10.4103/jfmprc.jfmprc_156_20.

Jaśkiewicz Katarzyna (2014), *Prawo prywatne międzynarodowe Zjednoczonych Emiratów Arabskich – ustawa Kodeks cywilny ZEA nr 5/1985, znowelizowana przez Prawo Federalne nr 1/1987 – omówienie ustawy*, *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego* nr 3351, *Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego* t. 14.

Jenkins Matt (2018), *The Politics of the Official Statistic: The UK 'Measuring National Well-Being' Programme* [w:] I. Bache, K. Scott (red.), *The politics of wellbeing. Theory, policy and practice*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-319-58394-5.

Johson Karin A. C. (2020), *International Higher Education Hotspots: International Student Mobility Growth in Nontraditional Destination Countries*, *Journal of International Students* 10(1), DOI: 10.32674/jis.v10i1.1851.

Jones Calber W. (2012), *Representation Without Taxation: The King's Dilemma 2.0*, <https://ssrn.com/abstract=2104559>, 15.10.2023.

Jordan Paul (2014), *Nation branding: a tool for nationalism?*, *Journal of Baltic Studies* nr 45(3), DOI: 10.1080/01629778.2013.860609.

Joseph Stephen (2020), *Applications of Positive Psychology*, [w:] C. R. Snyder, Shane J. Lopez, Lisa M. Edwards, Susana C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.3.

Joshanloo Mohsen, Van de Vilert Evart, Jose Paul E. (2021), *Four Fundamental Distinctions in Conceptions of Wellbeing Across Cultures*, [w:] M. L. Kern, M. L. Wehmeyer (red.) *The Palgrave Handbook of Positive Education*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-64537-3.

Joško Jadwiga (2011), *Pozytywne emocje siłą sprawczą zdrowienia*, *Problemy Higieny i Epidemiologii* 92(3).

Joyce Miriam (1999), *On the Road towards Unity: The Trucial States from a British Perspective, 1960-66*, *Middle Eastern Studies* 35(2), DOI: 10.1080/00263209908701266.

Kaczmarczyk Barbara (2013), *Bezpieczeństwo i jego typologie*, *Nauki Humanistyczne i Społeczne na Rzecz Bezpieczeństwa (BiTP)* vol. 31/3, DOI: 10.12845/bitp.31.3.2013.1.

Kaczmarek Łukasz D. (2017), *Happiness* [w:] V. Zeigler-Hill, T. K. Shackelford (red.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-28099-9_522-1.

Kaczor Monika (2014), *Etyczno-społeczny wymiar pojęcia „szczęście” – na podstawie definicji słownikowych*. [w:] M. Kowalski, E. Kowalska, P. Prüfer (red.), *Szczęście w wymiarze pedagogiczno-socjologicznym*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Kahneman Daniel (1999), *Objective happiness*, [w:] D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz (red.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*, Nowy Jork: Russell Sage Foundation, ISBN: 9780871544230.

Kangas Olli (2013), *Somewhere over the high seas there is a land of my dreams - Happiness and life satisfaction among immigrants in Europe*, [w:] C. Marklund (red.), *All well in the welfare state? Welfare, well-being and the politics of happiness*, Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel.

Kaiser Caspar F., Vendrik Maarten C.M. (2018), *Different Versions of the Easterlin Paradox: New Evidence for European Countries*, Institute of Labor Economics Discussion Paper Series nr 11994., <https://docs.iza.org/dp11994.pdf>, 06.01.2022.

Kalmarzi Haniyeh Sedaghat, Zoberi Hoda (2020), *Income Inequality and the Implications of the Easterlin Paradox*, Quarterly Journal of New Economy and Trade vol. 15, nr 3, DOI: 10.30465/JNET.2020.6296.

Kamali Amira (2023), *The Impact of Leadership Style on Employee Wellbeing in Dubai Government Organizations*, Proceedings of the 19th European Conference on Management Leadership and Governance, <https://papers.academic-conferences.org/index.php/ecmlg/article/view/1970/1847>, 16.03.2024.

Karaś Dominika (2019), *Pojęcia i koncepcje dobrostanu: przegląd i próba uporządkowania*, *Studia Psychologica: Theoria et Praxis* 19(2), DOI: 10.21697/sp.2019.19.2.01.

Kern Margaret L., Williams Page, Spong Cass, Colla Rachel, Sharma Kesh, Downie Andrea, Taylor Jessica A., Sharp Sonia, Siokou Christine, Oades Lindsay G. (2020), *Systems informed positive psychology*, *The Journal of Positive Psychology* nr 15(6), DOI: 10.1080/17439760.2019.1639799.

Kesebir Pelin, Diener Ed (2009), *In Pursuit of Happiness: Empirical Answers to Philosophical Questions*, [w:] Ed Diener (red.) (2009), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, DOI: 10.1007/978-90-481-2350-6.

Keyes Corey Lee M. (1998), *Social Well-Being*, *Social Psychology Quarterly* vol. 61(2), DOI: 10.2307/2787065.

Khosravi Pouria, Rezvani Azadeh, Wiewióra Anna (2016), *The impact of technology on older adults' social isolation*, *Computers in Human Behavior* 63, DOI: 10.1016/j.chb.2016.05.092.

Kohn Yoav, Sheffer-Matan Liat, Guy Uri, Guy Anat, Monderer Galya, Shifman Sagiv (2016), *M21- The Role of The Genetic Segments 5-Httlpr And Maa0 In Moderating The Association Between Developmental Environment And Social And Emotional Abilities*, *European Neuropsychopharmacology*, vol. 27 (3), <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0924977X16306083>.

Korczak Andrzej (2018), *Trudne szczęście Herosa*, *Kultura - Media - Teologia* nr 34.

Kowalewska Joanna (2019), *Konstytucyjne podstawy struktury władz federalnych w Zjednoczonych Emiratach Arabskich*, *Białostockie Studia Prawnicze* nr 24(4), DOI: 10.15290/bsp.2019.24.04.11.

Kozłowski Tomasz (2015), *Między przepływem a pop-intymnością. Społeczeństwo wysokich prędkości i ucieczka w siebie*, *Tematy z Szewskiej* nr 1(15).

Krasucka Agata (2014), *Szczęście człowieka jako problem filozoficzno-psychologiczny na przestrzeni dziejów*, *Studia Paedagogica Ignatiana* t. XVII, DOI 10.12775/SPI.2014.007.

Kraut Richard (2016), *Aristotle on Well-Being* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

Kreuger Alan B., Schkade David A. (2008), *The reliability of subjective well-being measures*, *Journal of Public Economics*, vol. 92, nr 8-9, DOI: 10.1016/j.jpubeco.2007.12.015.

Krok Ewa (2016), *Metody pomiaru szczęścia i jego zależność od dochodów*. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach* nr 286.

Krzymowski Adam (2022), *Role and Significance of the United Arab Emirates Aid for Its Soft Power Strategy and Sustainable Development Goals*, *Social Sciences* nr 11(48), DOI: 10.3390/socsci11020048.

Krzymowski Adam (2020), *The European Union and the United Arab Emirates as civilian and soft powers engaged in Sustainable Development Goals*, *Journal of International Studies* 13(3), DOI: 10.14254/2071-8330.2020/13-3/3.

Krzyzaniak John S. (2016), *The soft power strategy of soccer sponsorships*, *Soccer & Society*, DOI: 10.1080/14660970.2016.1199426.

Kuznets Simon (1946), *Problems of Interpretation*, [w:] S. Kuznets (red.), *National Income: A Summary of Findings*, National Bureau of Economic Research, ISBN: 0-87014-113-9, <https://www.nber.org/system/files/chapters/c5441/c5441.pdf>, 06.01.2023.

Lacznik Gene R., Santos Nicholas J. C. (2018), *Gross National Happiness (GNH): Linkages to and Implications for Macromarketing*, *Journal of Macromarketing* nr 38(3), DOI: 10.1177/0276146718787600.

Lahat Lihi, Sened Itai (2019), *Time and well-being, an institutional, comparative perspective: Is it time to explore the idea of a time policy?*, Journal of European Social Policy 30(3), DOI: 10.1177/0958928719891339.

Lambert Louise, Karabchuk Tatiana, Joshanloo Mohsen (2020), *Predictors of life satisfaction in the United Arab Emirates: Results based on Gallup data*, Current Psychology 41, DOI: 10.1007/s12144-020-00873-3.

Lambert Louise, Passmore Holli-Anne, Joshanloo, Mohsen (2019), *A Positive Psychology Intervention Program in a Cultural-Diverse University: Boosting Happiness and Reducing Fear*, Journal of Happiness Studies nr 20, DOI: 10.1007/S10902-018-9993-Z.

Lambert Louise, Hussain Haifaa (2016), *Regional news in positive psychology*, Middle East Journal of Positive Psychology 2(1).

Layard Richard (2010), *Measuring Subjective Well-Being*, Science nr 327(534), DOI: 10.1126/science.1186315.

Layard Richard (1980), *Human Satisfaction and Public Policy*, The Economic Journal vol. 90(360), DOI: 10.2307/2231740.

Lazarus Richard S. (2003), *Does the Positive Psychology Movement Have Legs?*, Psychological Inquiry 14(2), DOI: 10.1207/S15327965PLI1402_02.

Leonard Karen (2005), *South Asians in the Indian Ocean World: Language, Policing, and Gender Practices in Kuwait and the United Arab Emirates*, Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East 25(3), DOI: 10.1215/1089201X-25-3-677

Lepeley Maria-Teresa (2017), *Bhutan's Gross National Happiness: An Approach to Human Centred Sustainable Development*, South Asian Journal of Human Resources Management, DOI: 10.1177/2322093717731634.

Liebesny Herbert J. (1956), *Administration and Legal Development in Arabia: The Persian Gulf Principalities*, Middle East Journal 10(1).

Lindqvist Erik, Ostling Robert, Cesarini David (2020), *Long-Run Effects of Lottery Wealth on Psychological Well-Being*, The Review of Economic Studies vol. 87(6), DOI: 10.1093/restud/rdaa006.

Linley Alex P., Joseph Stephen, Harrington Susan, Wood Alex M. (2006), *Positive psychology: Past, present, and (possible) future*, The Journal of Positive Psychology 1(1), DOI: 10.1080/17439760500372796.

Lomas Tim, Hefferon Kate, Ivtzan Itai (2014), *Applied positive psychology: Integrated positive practice*, Sage Publications, DOI: 10.4135/9781473909687.

Long William J. (2021), *Modern Bhutan's Buddhist Statecraft, [w:] A Buddhist Approach to International Relations*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-68042-8_5.

Lulu Li, Lei Shi (2019), *Economic growth and subjective well-being: analyzing the formative mechanism of Easterlin Paradox*, The Journal of Chinese Sociology nr 6, DOI: 10.1186/s40711-018-0090-9.

Lykken David, Tellegen Auke (1996), *Happiness is a stochastic phenomenon*, Psychological Science nr 7, DOI: 10.1111/j.1467-9280.1996.tb00355.x.

Łuszczuk Marcin (2017), *Starożytne i średniowieczne rozumienie szczęścia*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 483, DOI: 10.15611/pn.2017.483.07.

Majcherek Kamil (2016), *Koncepcja szczęścia w pismach św. Augustyna*, Studia Philosophiae Christianae 52(2016)1.

Marklund Carl (2013), *The return of happiness - the end of utopia? Rankings of subjective well-being and the Politics of Happiness*, C. Marklund (red.), *All well in the welfare state? Welfare, well-being and the politics of happiness*, Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel.

Marks Ray (2021), *Ageing and Positive Psychology*, Journal of Ageing Research and Healthcare 4(1), <https://openaccesspub.org/jarh/article/1705>, 23.06.2024.

Markowicz-Narękiwicz Agata Ewa (2011), *Związek między wydzielaniem neuroprzekaźników a powstawaniem chorób psychicznych - na szczegółowo omówionym przykładzie depresji*, Neurokognitywistyka w patologii i zdrowiu, 2009-2011, https://old.pum.edu.pl/__data/assets/file/0005/47435/NK_2011_055-059.pdf, 10.10.2022.

Masaki Katsu (2022), *Exploring the 'Partial Connections' between Growth and Degrowth Debates: Bhutan's Policy of Gross National Happiness*, Journal of Interdisciplinary Economics nr 34(1), DOI: 10.1177/02601079211032103.

Masaki Katsu, Tshering Jit (2021), *Exploring the Origins of Bhutan's Gross National Happiness*, Journal of South Asian Development nr 16(2), DOI: 10.1177/097317412111039049.

Mattes Josef (2022), *Positive Psychology and Philosophy-as-Usual: An Unhappy Match?*, Philosophies nr 7(52), DOI: 10.3390/philosophies7030052.

Matuszak Małgorzata (2009), *Szczęście jako (najwyższy) sposób bycia człowieka (Arystoteles, Etyka nikomachejska 1098 a 7-18)*, Humanistyka i Przyrodoznawstwo 15.

McCormick Mercedes A., Rich Grant J., O'Brien Deborah Harris, Chai Annie (2014), *Cocurricular Activities and Student Development: How Positive Nations Encourage Students to Pursue Careers in Psychology* [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697.

McDonald Matthew, O'Callaghan Jean (2008), *Positive psychology: A Foucauldian critique*, The Humanistic Psychologist 36, DOI: 10/1080/08873260802111119.

McMahon Darrin M. (2008), *The Pursuit of Happiness in History* [w:] M. Eid, R. J. Larsen (red.), *The Science of Subjective Well-Being*, Nowy Jork: The Guilford Press, ISBN: 9781593855819.

Melamid Alexander (1997), *The United Arab Emirates*, *The Geographical Review* 87(4), DOI: 10.1111/j.1931-0846.1997.tb00090.x.

Michalos Alex C. (2015), *Ancient Views on the Quality of Life*, SpringerBriefs in Well-Being and Quality of Life Research. Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-16525-7_1.

Michalos Alex C., Robinson Steven R. (2011), *The Good Life: Eight Century to Third Century BCE*, [w:] K. Land, A. C. Michalos, M. Sirgy (red.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2421-1_2.

Miciuła Ireneusz (2015), *Finansowa wycena dobrobytu społeczno-ekonomicznego państw na podstawie mierników syntetycznych*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* nr 855, DOI: 10.18276/frfu.2015.74/2-46.

Miller Alistair (2008), *A Critique of Positive Psychology – or ‘The New Science of Happiness’*, *Journal of Philosophy of Education* nr 42(3-4).

Miret Marta, Cabalero Francisco F., Olaya Beatriz, Koskinen Seppo, Naidoo Nirmala, Tobiasz-Adamczyk Beata, Leonardi Matilde, Haro Josep M., Chatterji Somnath, Ayuso-Mateos Jose L. (2017), *Association of experienced and evaluative well-being with health in nine countries with different income levels: a cross-sectional study*, *Global Health* 13 (65), DOI: 10.1186/s12992-017-0290-0.

Mirski Andrzej (2009), *Dobrostan jako kategoria społeczna i ekonomiczna*, *Państwo i Społeczeństwo* IX nr 2.

Miyamoto Mari (2017), *A Form of “Democratization Project” in Contemporary Bhutan: Being Apolitical and Being Religious*, [w:] J. D. Schmidt (red.) *Development Challenges in Bhutan*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5_6.

Modaffari Fortunata Giada (2023), *The Contruction Law in the Middle East*, *Scholars International Journal of Law, Crime and Justice*, DOI: 10.36348/sijlcj.2023.v06i04.006

Moreno-Agostino Dario, de la Torre-Luque Alejandro, de la Fuente Javier, Lara Elvira, Martín-María Natalia, Moneta Maria Victoria, Bayés Ivet, Olaya Beatriz, Haro Josep Maria, Miret Marta, Ayuso-Mateos José Luis (2020), *Determinants of Subjective Wellbeing Trajectories in Older Adults: A Growth Mixture Modeling Approach*, *Journal of Happiness Studies* 22 DOI: 10.1007/s10902-020-00248-2.

Morris Stephen G. (2012), *The Science of Happiness: A Cross-Cultural Perspective*, [w:] H. Selin, G. Davey (red.), *Happiness Across Cultures. Views of Happiness and Quality of Life in Non-Western Cultures*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2700-7.

Mroueh Meerna, de Waal Andre (2020), *Measuring happiness at work in a Takaful organization*, Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance nr 7(2), DOI: 10.1109/JOEPP-04-2020-0050.

Mulgan Geoff (2013), *Well-being and Public policy*, Oxford Handbook of Happiness, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199557257.013.0039.

Mulligan Michael (2017), *Piracy and Empire: The Campaign against Piracy, the Development of International Law and the British Imperial Mission*, Journal of the History of International Law, 19(1), DOI: 10.1163/15718050-12340079.

Munro Lauchlan T. (2015), *Where did Bhutan's Gross National Happiness come from? The origins of an invented tradition*, Asian Affairs nr 47(1), DOI: 10.1080/03068374.2015.1128681.

Murgas Frantisek, Petrovic Frantisek, Maturkanic Patrik, Kralik Roman (2022), *Happiness or quality of life? Or both?*, Journal of Education Culture and Society nr 13(1), DOI: 10.15503/jecs2022.1.17.36

Myers David G. (2009), *Endorsements*, [w:] Diener Ed (red.), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, Social Indicators Research Series 37, DOI: 10.1007/978-90-481-2350-6.

Mysona Byrska Joanna (2015), *Praca jako źródło szczęścia i radości w społeczeństwie konsumpcyjnym*, Racjonalia nr 4.

Nakamura Jeanne, Csikszentmihalyi Mihaly (2011), *Flow Theory and Research* [w:] S. J. Lopez, C. R. Snyder (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology (Second Edition)*, Oxford University Press, ISBN: 978-0-19-518724-3.

Ng Yew-Kwang (1978), *Economic growth and social welfare: the need for a complete study of happiness*, Kyklos, vol. 31, DOI: 10.1111/j.1467-6435.1978.tb00660.x.

Nishizawa Tamotsu (2021), *Alfred Marshall on Progress and Human Wellbeing*, [w:] red. R. E. Backhouse, A. Baujard, T. Nishizawa, *Welfare Theory, Public Action, and Ethical Values. Revisiting the History of Welfare Economics*, Cambridge University Press, DOI: 10.1017/9781108882507.

Nordhaus William D., Tobin James (1973), *Is Growth Obsolete?*, The Measurement of Economic and Social Performance, NBER, <https://www.nber.org/system/files/chapters/c3621/c3621.pdf>, 09.04.2024.

Oishi Shigehiro, Diener Ed (2014), *Can and Should Happiness Be a Policy Goal?*, Policy Insights from the Behavioral and Brain Science 1(1), DOI: 10.1177/2372732214548427.

O'Keefe Tim (2016), *Hedonistic Theories of Well-Being in Antiquity* [w:] G. Fletcher (red.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, Londyn i Nowy Jork: Routledge, ISBN: 9780415714532.

Onley James (2009), *Britain and the Gulf Shaikhdoms, 1820-1971: The Politics of Protection*, Occasional Paper nr 4, Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service in Qatar, ISSN: 2072-5957.

Onley James (2005), *Britain's Informal Empire in the Gulf, 1820-1971*, Journal of Social Affairs 22(87).

Onley James (2004), *The Politics of Protection in the Gulf: The Arab Rulers and the British Resident in the Nineteenth Century*, https://www.researchgate.net/publication/230801760_The_Politics_of_Protection_in_the_Gulf_The_Arab_Rulers_and_the_British_Resident_in_the_Nineteenth_Century_2004, 02.01.2024.

Ortuño Victor E. C., Paixão Maria Paula, Janeiro Isabel Nunes (2017), *Qualitative and Quantitative Trends in the Assessment of Subjective Temporality* [w:] A. Kostić, D. Chadde (red.), *Time Perspective: Theory and Practice*, Palgrave MacMillan.

Osberg Lars, Sharpe Andrew (2002), *An Index of Economic Well-being for Selected OECD Countries*, Review of Income and Wealth 48(3).

Ozerdem Alpaslan (2019), *Happiness as a measurement and goal of peacebuilding*, Global Change, Peace & Security, DOI: 10.1080/14781158.2019.1610372.

Pabst Adrian (2018), *Political economy of virtue: civil economy, happiness and public trust in the thought of Antonio Genovesi*, The European Journal of the History of Economic Thought nr 4, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09672567.2018.1487462>, 19.01.2023.

Panke Diana, Gurol Julia (2018), *Small States as Agenda-setters? The Council Presidencies of Malta and Estonia*, Journal of Common Market Studies nr 56, DOI: 10.1111/jcms.12767.

Park Nansook, Peterson Christopher (2009), *Character Strengths: Research and Practice*, Journal of College & Character vol. X(4), DOI: 10.2202/1940-1639.1042.

Pellegrini Lorenzo, Tasciotti Luca (2014), *Bhutan: Between Happiness and Horror*, Capitalism Nature Socialism nr 25(3), DOI: 10.1080/10455752.2014.898673.

Peng Congmin, She Po-Wen (2021), *"Raise children to fight against aging": The determinants of elderly wellbeing in today's China*, The Singapore Economic Review 66(06), DOI: 10.1142/S0217590818420031.

Philips Derek L. (1967), *Social participation and happiness*, American Journal of Sociology nr 72, DOI: 10.1086/224378.

Picewicz Joanna (2017), *Zagadnienie istoty szczęścia i sposobu jego osiągnięcia w trakcie O życiu szczęśliwym Seneki Młodsze*, Teologia i Moralność v. 1, nr 2(22).

Piekalkiewicz Marcin (2017), *Why do economists study happiness?*, The Economic and Labour Relations Review vol. 28(3), DOI: 10.1177/1035304617717130.

Pierzchała Andrzej (2016), *The East India Company and the pirates of the Persian Gulf from the first punitive expedition to the signing of the General Maritime Treaty*, Saeculum Christianum, 22, DOI: 10.21697/sc.2015.22.17.

Platonow Anatolij (2008), *Szczęście i zadowolenie z życia (psychologia pozytywna)*, [w:] B. Galwas, T. Morawski (red.), *Panopticum 1*, Warszawa.

Pluskota Anna (2014), *The application of positive psychology in the practice of education*, SpringerPlus 3(147), <http://www.springerplus.com/content/3/1/147>, 13.03.2023.

Polak Ewa, Polak Waldemar (2020), *Ekonomiczne i pozaekonomiczne mierniki jakości życia – na wybranych przykładach*, Transformacje 1/2 (100/101).

Porta Pier Luigi (2016), *Civil Economy: The Paradigm and its Historical Roots*, [w:] S. Bartolini, E. Bilancini, L. Bruni, P. L. Porta (red.), *Policies for happiness*, Oxford University Press, ISBN: 9780198758730.

Portela Marta, Neira Isabel, Salinas-Jimenez Maria del Mar (2013), *Social Capital and Subjective Wellbeing in Europe: A New Approach on Social Capital*, Social Indicators Research 114, DOI: 10.1007/s11205-012-0158-x.

Prinz Aloys (2013), *Should the State Care for the Happiness of its Citizens?* [w:] H. Brockman, J. Delhey (red.), *Human Happiness and the Pursuit of Maximization. Is More Always Better?*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-6609-9.

Raafat Raghda (2022), *Manifestations of the federal system in the United Arab Emirates*, Journal of Positive School Psychology nr 6(7).

Rabi Uzi (2006), *Britain's 'Special Position' in the Gulf: Its Origins, Dynamic and Legacy*, Middle Eastern Studies 42(3).

Rana Sunil (2020), *Explore the extent to which the U.A.E (United Arab Emirates) is ready to feature among the top-10 happiest countries in the world in Gallup's world happiness survey by 2021*, DOI: 10.2139/ssrn.3865573.

Reeder Aubrilyn, Lambert Louise, Pasha-Zaidi Nausheen (2019), *Happiness and the Building Environment*, [w:] L. Lambert, N. Pasha-Zaidi (red.), *Positive Psychology in the Middle East/North Africa*, DOI: 10.1007/978-3-030-13921-6_4.

Rajmonah V, Mohanas E (2007), *The limbic system*, Indian Journal of Psychiatry, 49(2), DOI: 10.4103/0019-5545.33264.

Renz Timon (2021), *Development policy based on happiness? A review of concepts, ideas and pitfalls*, Diskussionsbeiträge nr 75, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Forschungszentrum Generationenverträge (FZG), <https://hdl.handle.net/10419/234601>, 20.04.2024.

Ribeiro Diamantino, Costa Antonio Pedro, Remondes Jorge (2021), *Dubai and United Arab Emirates Ministry of Happiness: Presentation of the National Happiness and*

Positivity Programme – Qualitative Analysis, European Journal of Social Sciences nr 4(2).

Rich Grant J. (2014), *Positive Institutions, Communities, and Nations: Methods and Internationalizing Positive Psychology Concepts*, [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697.

Robak Łukasz (2016), *Polityka zagraniczna Zjednoczonych Emiratów Arabskich wobec wybranych państw Bliskiego Wschodu*, [w:] R Kordonski, O. Struk, J. Ruciński (red.), *Rozwój społeczności międzynarodowej: przeszłość oraz nowe wyzwania*, Lwów-Warszawa: Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki, ISBN: 978-966-02-7224-7.

Robinson Darrel, Tannenber Marcus (2019), *Self-censorship of regime support in authoritarian states: Evidence from list experiments in China*, Research and Politics, DOI: 10.1177/2053168019856449.

Rojas Mariano (2020), *Happiness, public policy and the notion of development*, Behavioural Public Policy 4(2), DOI: 10.1017/bpp.2019.40.

Rusk Reuben D., Waters Lea E. (2013), *Tracing the size, reach, impact, and breadth of positive psychology*, The Journal of Positive Psychology 8(3), DOI: 10.1080/17439760.2013.777766.

Ryan Richard M., Deci Edward L. (2001), *On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being*, Annual Review of Psychology 52(1), DOI: 10.1146/annurev.psych.52.1.141.

Ryff Carol D. (1989), *Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being*, Journal of Personality and Social Psychology 57(6), DOI: 10.1037/0022-3514.57.6.1069.

Saad Myriam (2020), *Key Elements of Nation Branding: The Importance of the Development of Local Human Capital in the UAE* [w:] V. Pereira, M. Neal, Y. Temouri, W. Qureski (red.) *Human Capital in the Middle East. A UAE Perspective*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42211-0.

Saberi Donya, Paris Cody Morris, Marochi Belisa (2018), *Soft power and place branding in the United Arab Emirates: examples of the tourism and film industries*, International Journal of Diplomacy and Economy 4(1).

Sacks Daniel, Stevenson Betsey, Wolfers Justin (2010), *Subjective well-being, income, economic development and growth*, <https://www.frbsf.org/economic-research/wp-content/uploads/sites/4/wp10-28bk.pdf>, 15.12.2022.

Sadiki Larbi, Saleh Layla (2023), *'Writing' small states: contextualizing the construct in the Arab Gulf*, International Politics 60, DOI: 10.1057/s41311-021-00335-y.

Samaan Jean-Loup (2023), *Indigenous Military Reforms from the Outside: The Paradox of the UAE Armed Forces Modernisation*, *Defence Studies*, DOI: 10.1080/14702436.2023.2246392.

Sameem Sediq, Buryi Pavlo (2018), *Impact of unemployment on happiness in the United States*, *Applied Economics Letters*, DOI: 10.1080/13504851.2018.1529390.

Santos Diego Burger Araujo, Dorji Sangay (2021), *Bhutan & Gross National Happiness*, [w:] R. Bourqia, M. Sili (red.), *New Paths of Development. Perspectives from the Global South*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-56096-6_14.

Sarker Abu Elias, A Al Athmay Alaa Aldin Abdul (2017), *The Changing Facets of Public Administration in the United Arab Emirates*, *International Journal of Public Administration*, DOI: 10.1080/01900692.2017.1387149.

Schuelka Matthew J., Braznell Mollie, Leavesley Matthew, Dorji Sangay, Dorji Khandu, Nidup Karma, Latsho Pema (2021), *Happiness, wellbeing, and mental health in Bhutanese Higher Education: Exploring student and staff experiences and perceptions within a framework of Gross National Happiness*, *Journal of International and Comparative Education* nr 10(1), DOI: 10.14425/jice.2021.10.1.0913.

Schmidt Johannes Dragsbaek (2017), *Development Challenges in Bhutan: Perspectives on Inequality and Gross National Happiness* [w:] J. Dragsbaek Schmidt (red.), *Development Challenges in Bhutan. Perspectives on Inequality and Gross National Happiness*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-47925-5.

Schneewind Jerome Borges (1992), *Autonomy, Obligation, and Virtue. An Overview of Kant's Moral Philosophy*, [w:] P. Guyer (red.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge: Cambridge University Press, ISBN: 0521365872.

Schneider Leann, Schimmack Ulrich (2009), *Self-Informant Agreement in Well-Being Ratings: A Meta-Analysis*, *Social Indicators Research* 94, DOI: 10.1007/s11205-009-9440-y.

Schneider Simone M. (2016), *Income inequality and subjective wellbeing: Trends, challenges, and research directions*, *Journal of Happiness Studies* 17(4), DOI: 10.1007/s10902-015-9655-3.

Schroeder Kent (2015), *Cultural Values and Sustainable Tourism Governance in Bhutan*, *Sustainability* 7, DOI: 10.3390/su71215837.

Scorsolini-Comin Fabio, Fobraine Anne Marie Germaine Victorine, Koller Silvia Helena, dos Santos Manoel Antonio (2013), *From authentic happiness to well-being: the flourishing of Positive Psychology*, *Psicologia: Reflexão e Crítica* 26(4), DOI: 10.1590/S0102-79722013000400006.

Seaford Charles (2010), *Well-being: Human well-being and priorities for economic policy-makers*, NEF Working Paper 2, https://neweconomics.org/uploads/files/10ca56de94701c7fc4_qfm6bhi4r.pdf, 16.05.2021.

See Helena (2022), *The Two Faces of Gross National Happiness: Can Bhutan's Nation-Building Strategy Also Be a Sustainable Alternative Development Paradigm?*, *Journal of Contemporary Asia* 52(3), DOI: 10.1080/00472336.2021.1933139.

Seligman Martin E. P., Parks Acacia C., Steen Tracy (2004), *A balanced psychology and a full life*, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B: Biological Sciences* 359(1449), DOI: 10.1098/rstb.2004.1513.

Seligman Martin E. P., Csikszentmihalyi Mikhail (2000), *Positive Psychology. An introduction*, *American Psychologist* nr 55.

Seligman Martin E. P. (1999), *Positive Social Science*, *Journal of Positive Behavior Interventions* 1, DOI: 10.1188/109830079900100306.

Seligman Martin E. P., Maier Steven F. (1967), *Failure to escape traumatic shock*, *Journal of Experimental Psychology* 74, DOI: 10.1037/h0024514.

Sen Amartya (1993), *Capability and Well-Being*, [w:] M. Nussbaum A. Sen (red.), *The Quality of Life*, Oxford: Oxford Academic, DOI: 10.1093/0198287976.003.0003.

Serban-Oprescu George-Laurentiu, Dedu Silvia, Serban-Oprescu Anca-Teodora (2019), *An Integrative Approach to Assess Subjective Well-Being. A Case Study on Romanian University Students*, *Sustainability* 11(1639), DOI: 10.3390/su11061639.

Shams Khadija (2015), *Developments in the Measurement of Subjective Well-Being and Poverty: An Economic Perspective*, *Journal of Happiness Studies* 17, DOI: 10.1007/s10902-015-9691-z.

Sharma Kankhita (2020), *Deconstructing The Strategic Politics of 'Development As Happiness' In the Kingdom of Bhutan*, *Webology* nr 17(1).

Shehhi Aamna Al, Thomas Justin, Welsch Roy, Grey Ian, Aung Zeyar (2019), *Arabia Felix 2.0: a cross-linguistic Twitter analysis of happiness patterns in the United Arab Emirates*, *Journal of Big Data* nr 6(33), DOI: 10.1186/s40537-019-0195-2

Sheldon Kennon M., King Laura (2001), *Why positive psychology is necessary*, *American Psychologist* 56, DOI: 10.1037/0003-066X.56.3.216.

Shigehiro Oishi, Diener Ed, Lucas Richard E. (2009), *The optimum level of well-being: can people be too happy?* [w:] Ed Diener (red.) (2009), *The Science of Well-Being. The collected works of Ed Diener*, *Social Indicators Research Series* 37, DOI: 10.1007/978-90-481-2350-6.

Sieńkowski Marcin (2021), *Zdroworozsądkowe a filozoficzne poznanie atrybutów Boga*, *Studia Philosophiae Christianae* nr 57(2021)1.

Simmons Julie M. (2020), *United Arab Emirates* [w:] A. Griffiths, R. Chattopadhyay, J. Light, C. Stieren (red.), *The Forum of Federations Handbook of Federal Countries 2020*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42088-8.

Singh Ramandeep, Alexandrova Anna (2020), *Happiness economics as technocracy*, Behavioural Public Policy nr 4(2), DOI: 10.1017/bpp.2019.46.

Sithey Gyambo, Li Mu, Thow Anne Marie (2018), *Strengthening non-communicable disease policy with lessons from Bhutan: linking gross national happiness and health policy action*, Journal of Public Health Policy, DOI: 10.1057/s41271-018-0135-y.

Smith Conal (2014), *Easterlin Paradox*, [w:] *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, red. A. C. Michalos, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-0753-5_802.

Sopolińska Katarzyna (2019), *Królestwo Smoka. System polityczny Bhutanu - zarys problematyki*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego nr 1(47), DOI: 10.15804/ppk.2019.01.12.

Stephoe Andrew, Deaton Angus, Stone Arthur A. (2014), *Subjective wellbeing, health, and ageing*, The Lancet 385(9968), DOI: 10.1016/S0140-6736(13)61489-0.

Stevenson Betsey, Wolfers Justin (2013), *Subjective Well-Being and Income: Is There Any Evidence of Satiation?*, American Economic Review nr 103(3), DOI: 10.1257/aer.103.3.598.

Stevenson Betsey, Wolfers Justin (2008), *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox*, NBER Working Papers nr 14282, DOI: 10.3386/w14282.

Stone Philip J. (1970), *Expectations of a Better Personal Future: A Two-Component Model*, The Public Opinion Quarterly vol. 34(3), <http://www.jstor.org/stable/2747964>, 06.01.2023.

Styrcz-Przebinda Leokadia (2010), *Koncept „szczęście” w języku rosyjskim na tle języków zachodnich*, Przegląd Rusycystyczny nr 4 (132).

Stephoe Andrew, Deaton Angus, Stone Arthur A. (2014), *Subjective wellbeing, health, and ageing*, The Lancet 385(9968), DOI: 10.1016/S0140-6736(13)61489-0.

Stewart Frances (2014), *Against Happiness: A critical appraisal of the use of measures of happiness for evaluating progress in development*, Journal of Human Development and Capabilities, DOI: 10.1080/19452829.2014.903234.

Stolarski Maciej, Matthews Gerald, Postek Sylwia, Zimbardo Philip George, Bitner Joanna (2013), *How we feel is a matter of time: relationships between time perspectives and mood*, Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum of Subjective Well-Being, nr 15(4).

Sulik Joanna (2017), *Genuine Progress Indicator. Miernik określający sytuację makroekonomiczną i rozwój gospodarczy*, https://katowice.stat.gov.pl/files/gfx/katowice/pl/defaultstronaopisowa/1371/1/1/4_4_gpi_katowice_20170526.pdf, 20.04.2024.

Swift Hannan J., Vauclair Christin-Melanie, Abrams Dominic, Bratt Christopher, Marques Sibila, Lima Maria-Luisa (2014), *Revisiting the Paradox of Well-being: The Importance of National Context*, Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences 69(6).

Szymański Wojciech (2018), *Nieźrównoważenie w kryzysie*, Internetowy Magazyn Filozoficzny HYBRIS nr 42.

Świniarski Janusz, Włodzimierz Chojnacki (2007), *Bezpieczeństwo jako współczesny substytut szczęścia*, [w:] *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, red. K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek, Bielsko-Biała: Wydawnictwo WSA.

Tannenbergs Marcus (2022), *The autocratic bias: self-censorship of regime support*, Democratization nr 29(4), DOI: 10.1080/13510347.2021.1981867.

Teramoto Pedrotti J., Edwards Lisa M. (2014), *Perspectives on the Intersection of Multiculturalism and Positive Psychology*, Springer Science + Business Media, DOI: 10.1007/978-94-017-8654-6.

Thinley Jigmi Y. (1994), *Bhutan: A Kingdom Besieged*, [w:] M. Hutt (red.), *Bhutan: Perspectives on Confused and Dissent*, Gartamore: Strachan-Kiscadale Ltd.

Thompson Sam, Marks Nic, Jackson Tim (2013), [w:] red. I. Boniwell, S. A. David, A. C. Ayers (red.), *Well-being and Sustainable Development*, [w:] *Oxford Handbook of Happiness*, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199557257.013.0038.

Tiberius Valerie (2014), *How Theories of Well-Being Can Help Us Help*, Journal of Practical Ethics vol. 2(2).

Tofallis Chris (2020), *Which formula for national happiness?*, Socio-Economic Planning Sciences nr 70, DOI; 10.1016/j.seps.2019.02.003.

Tonon Graciela, Rodriguez de la Vega Lia (2014), *The importance of friendship in the construction of positive nations*, [w:] H. Agueda Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities*, DOI: 10.1007/978-94-007-686907_4.

Tov William, Au Evelyn W. M. (2013), *Comparing Well-being Across Nations: Conceptual and Empirical Issues*, Oxford Handbook of Happiness, DOI: 10.1903/oxfordhb/9780199557257.013.0035.

Tov William, Wirtz Derrick, Kushlev Kostadin, Biswas-Diener Robert, Diener Ed (2020), *Well-Being Science for Teaching and the General Public*, https://www.researchgate.net/publication/347056869_Well-Being_Science_for_Teaching_and_the_General_Public, 20.07.2023.

Tsheten Tsheten, Chateau Dan, Dorji Nima, Pokhrel Hari Prasad, Clements Archie C.A., Gray Darren J., Wangdi Kinley (2023), *Impact of COVID-19 on mental health in Bhutan: a way forward for action*, The Lancet Regional Health - Southeast Asia nr 11, DOI: 10.1016/j.lansea.2023.100179.

- Tulip Chloe, Fisher Zoe, Bankhead Helen, Wilkie Lowri, Pridmore Julia, Gracey Fergus, Tree Jeremy, Kemp Andre (2020), *Building Wellbeing in People With Chronic Conditions: A Qualitative Evaluation of an 8-Week Positive Psychotherapy Intervention for People Living With an Acquired Brain Injury*, *Frontiers in Psychology* 11:66, DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00066.
- Turner Mark, Tshering Jit (2014), *Is democracy being consolidated in Bhutan?*, *Asian Politics & Policy* nr 6(3).
- Turner Mark, Chuki Sonam, Tshering Jit (2011), *Democratization by decree: the case of Bhutan*, *Democratization* nr 18(1), DOI: 10.1080/13510347.2011.532626
- Twardecki Alfred (1991), *Król Midas - antyczna tradycja literacka a badania archeologiczne. Cz. 1, Antyczna tradycja literacka*, *Studia i Materiały Archeologiczne* nr 8.
- Ugyel Lhawang, Givel Michael, Chophel Dendup (2022), *Punctuating "Happiness: Punctuated equilibrium theory and the agenda-setting of the Gross National Happiness (GNH) policy in Bhutan*, *Review of Policy Research*.
- Unterhalter Elaine (2013), *Edukacja, zdolności i sprawiedliwość społeczna*, *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna* t. II, nr 1.
- Ura Karma (2001), *Perceptions of Security*, *Journal of Bhutan Studies* nr 5.
- Wangdi Sonam, Jamtsho Tashi, Galay Paljor, Phuntsho Dorji (2021), *A Study of Gung Ja Nye (dgung ja gnas) at Trashiyangtse District*, <https://www.researchgate.net/publication/348975371>, 28.08.2023.
- Weijers Dan, Morisson Philip S. (2018), *Wellbeing and Public Policy. Can New Zealand be a leading light for the 'wellbeing approach'?*, *Policy Quarterly* nr 14(4).
- Weijers Dan, Jarden Aaron (2013), *The Science of Happiness for Policymakers: An Overview*, *Journal of Social Research & Policy* vol. 4(2).
- Whitecross Richard W. (2022), *The Zhardbrung's Legacy. Buddhism and Constitutional Transformation in Bhutan*, [w:] T. Ginsburg, B. Schonthal, *Buddhism and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, ISBN: 1009286048.
- White Sarah C. (2017), *Rational wellbeing: re-centring the politics of happiness, policy and the self*, *Policy & Politics* vol. 45(2), DOI: 10.1332/030557317X14866576265970.
- White Sarah C., Jha Shreya (2014), *The ethical imperative of qualitative methods in understanding dimensions of wellbeing in Zambia and India*, *Ethics and Social Welfare* 8(3).
- Wilson Warner R. (1967), *Correlates of avowed happiness*, *Psychological Bulletin*, 67(4), DOI: 10.1037/h0024431.

Włodarczyk Katarzyna (2014), *Ekonomia wobec poczucia szczęścia*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, zeszyt 4.

Wong Paul T. P., Tweed Roger G. (2022), *Region of Upper North America (United States and Canada)*, [w:] E. C. Chang, C. Downey, H. Yang, I. Zettler, M. Muyan-Yilik (red.), *The International Handbook of Positive Psychology. A Global Perspective on the Science of Positive Human Existence*, Cham: Springer, DOI: 10.1007/978-3-030-57354-6.

Wyżnikiewicz Bohdan (2017), *Produkt krajowy brutto jako przedmiot krytyki*, Wiadomości Statystyczne nr 3 (670).

Vajpayee Aparna, Sanghani Parag (2022), *Eternal happiness and endurance of life through buddhism in Bhutan*, Manager – The British Journal of Administrative Management nr 58(151).

Valek Natasa Slak, Fotiadis Anestis (2019), *Happiness as a value of event organizers in Abu Dhabi*, International Journal of Event and Festival Management nr 10(1), DOI: 10.1108/IJEFM-03-2018-0018.

VanderWeele Tyler J. , Trudel-Fitzgerald Claudia, Allin Paul V., Farrelly Colin, Fletcher Guy, Frederick Donald E. , Hall Jon, Helliwell John F. , Kim Eric S. , Lauinger William A., Lee Matthew T., Lyubomirsky Sonja, Margolis Seth, McNeely Eileen, Messer Neil G., Tay Louis, Viswanath Vish K., Węziak-Białowolska Dorota, Kubzansky Laura D. (2021), *Current Recommendations on the Selection of Measures for Well-Being* [w:] M. T. Lee, L. D. Kubzansky, T. J. VanderWeele (red.), *Measuring Well-Being*, Oxford University Press, DOI: 10.1093/oso/9780197512531.003.0018.

Van de Weijer Margot P., Pelt Dirk H. M., de Vries Lianne P., Baselmans Bart M. L., Bartles Meike (2022), *A Re-evaluation of Candidate Gene Studies for Well-Being in Light of Genome-Wide Evidence*, Journal of Happiness Studies 23, DOI: 10.1007/s10902-022-00538-x.

Van Zyl Llewellyn E., Gaffaney Jaclyn, van der Vaart Leoni, Dik Bryan J., Donaldson Stewart I (2023), *The critiques and criticism of positive psychology: A systematic review*, The Journal of Positive Psychology, DOI: 10.1080/17439760.2023.2178956.

Varlani Latika (2020), *The Impact of Cross-Cultural Training on Employee Performance in the UAE Hospitality Industry* [w:] V. Pereira, M. Neal, Y. Temouri, W. Qureski (red.) *Human Capital in the Middle East. A UAE Perspective*, Cham: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1007/978-3-030-42211-0.

Veenhoven Ruut (2018), *Happiness in Nations: Pursuit of Greater Happiness for a Greater Number of Citizens*, [w:] C. R. Snyder, S. J. Lopez, L. M. Edwards, S. C. Marques (red.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology* (3 ed.), DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199396511.013.15.

Veenhoven Ruut, Kamijn Wim (2015), *Methods of measuring happiness*, <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/wp-content/uploads/2020/08/Introtext-MeasuresOfHappiness-Chapter3.pdf>, 20.04.2024.

Veenhoven Ruut (2015), *Happiness: History of the concept*, [w:] J. Wright (red.), *International encyclopedia of social and behavioral sciences* (2nd ed., Vol. 10), Elsevier: Oxford, UK.

Veenhoven Ruut, Vergunst Floris (2014), *The Easterlin illusion: economic growth does go with greater happiness*, *International Journal of Happiness and Development*, vol. 1, nr 4, DOI: 10.1504/IJHD.2014.066115.

Veenhoven Ruut (2014), *Preface*, [w:] H. A. Marujo, L. M. Neto (red.), *Positive Nations and Communities. Collective, Qualitative and Cultural-Sensitive Processes in Positive Psychology*, Dordrecht: Springer, ISBN: 9789400768697.

Veenhoven Ruut (2012a), *Does Happiness Differ Across Cultures?*, [w:] H. Selin, G. Davey (red.), *Happiness Across Cultures. Views of Happiness and Quality of Life in Non-Western Cultures*, Dordrecht: Springer, DOI: 10.1007/978-94-007-2700-7.

Veenhoven Ruut (2012b), *Happiness, Also Known as „Life Satisfaction” and “Subjective Well-Being”* [w:] K. Land, A. Michalos, M. Sirgy (red.), *Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research*, Springer: Dordrecht, DOI: 10.1007/978-94-007-2421-1_3.

Veenhoven Ruut (2005), *Apparent quality of life: How long and happy people live*, *Social Indicators Research* vol. 71(1-3).

Veenhoven Ruut (2001), *Quality-of-Life and Happiness: not quite the same*, [w:] G. DeGirolamo et al. (red.), *Salute e qualita dell vida*, Turyn: Centro Scientifico Editore.

Veenhoven Ruut (1991), *Is happiness relative?*, *Social Indicators Research* vol 24(1).

Venkatraja Bakilapadavu (2022), *Integrating economic growth with the environmental intensity of human well-being: evidence from Bhutan*, *Climate and Development* nr 15(8), DOI: 10.1080/17565529.2022.2150046.

Vittersø Joar (2016), *The Most Important Idea in the World: An Introduction*, [w:] J. Vittersø (red.), *Handbook of Eudaimonic Well-Being*, Springer, DOI: 10.1007/978-3-319-42445-3.

Vittersø Joar (2013), *Feelings, meanings, and optimal functioning: Some distinctions between hedonic and eudaimonic well-being* [w:] A.S. Waterman (red.) *The best within us: Positive psychology perspectives on eudaimonia*, American Psychological Association, DOI: 10.1037/14092-003.

von Bismarck Helene (2011), *‘A Watershed in our Relations with the Trucial States’: Great Britain’s Policy to Prevent the Opening of an Arab League Office in the Persian Gulf in 1965*, *Middle Eastern Studies* 47(1), DOI: 10.1080/00263200903560850.

Yoon Jong-Won, Kim Jinill, Lee Jungjin (2014), *Impact of Demographic Changes on Inflation and the Macroeconomy* IMF Working Paper 14/210.

Yuan Zi-qing, Zheng Xian, Hui Eddie C. M. (2021), *Happiness Under One Roof? The Integrational Co-residence and Subjective Well-Being of Elders in China*, Journal of Happiness Studies 22, DOI: 10.1007/s10902-020-00249-1.

Yu Zonghou, Chen Li (2016), *Income and Well-Being: Relative Income and Absolute Income Weaken Negative Emotion, but Only Relative Income Improves Positive Emotion*, Frontiers in Psychology 7, DOI: 10.3389/fpsyg.2016.02012.

Yuen Wai Kee, Greene Mark, Chu Wan Ling (2016), *Happiness and well-being*, [w:] T. Fu-Lai Yu, Y. Wai-Kee, D. S. Kwan (red.), *International Economic Development: Leading Issues and Challenges*, London: Routledge., ISBN: 9781138687516.

Zeineddine Cornella (2017), *Nation branding in the Middle East – United Arab Emirates (UAE) vs. Qatar*, Proceedings of the 11th International Conference on Business, de Gruyter, DOI: 10.1515/picbe-2017-0063.

Ziadah Rafeef (2019), *Circulating Power: Humanitarian Logistics, Militarism, and the United Arab Emirates*, Antipode 51, DOI: 10.1111/anti.12547.

Zimbardo Philip G., Boyd John N. (1999), *Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric*, Journal of Personality and Social Psychology, nr 77(6).

Zimnica-Kuzioła Emilia (2015), *Szczęście w perspektywie interdyscyplinarnej*, Szkice Humanistyczne t. XV.

Zou Christopher, Schimmack Ulrich, Gere Judith (2013), *The Validity of Well-Being Measures: A Multiple-Indicator-Rater Model*, Psychological Assessment 25(4), DOI: 10.1037/a0033902.

Żołądek Łukasz (2019), *Nie tylko PKB. Alternatywne wskaźniki rozwoju*, Infos zagadnienia społeczno-gospodarcze nr 12.

Żyliński Szymon (2016), *System medialny Bhutanu – próba wstępnej analizy*, Zeszyty Prasoznawcze t. 59, nr 4(228), DOI: 10.4467/22996362PZ.16.042.5917.

4. Źródła inne

a) Raporty

Centre for Bhutan & GNH Studies (2023), *GNH 2022*, <https://www.bhutanstudies.org.bt/publicationFiles/2022GNH/2022%20GNH%20Report.pdf>, 14.10.2023.

Dubai Future Foundation (2020), *Area 2071. Your invitation to be a part of creating the future*, <https://area2071.ae/wp-content/uploads/2021/05/AREA-2071-Report.pdf>, 23.03.2024.

European Union Election Observation Mission (2008), *National Assembly elections demonstrate a clear commitment of voters and state institutions to support democratic change in Bhutan*, https://www.eods.eu/library/PS%20BHUTAN%2025.03.2008_en.pdf, 01.09.2023.

Global Passport Ranking (2024), <https://www.henleyglobal.com/passport-index/ranking>, 03.04.2024.

Happy Planet Index 2021. Methodology Paper, <https://happyplanetindex.org/wp-content/themes/hpi/public/downloads/happy-planet-index-methodology-paper.pdf>, 21.04.2024.

Human Rights Watch (2009), „*The Island of Happiness*”. *Exploitation of Migrant Workers on Saadiyat Island, Abu Dhabi*, <https://www.hrw.org/report/2009/05/19/island-happiness/exploitation-migrant-workers-saadiyat-island-abu-dhabi>, 02.04.2024.

Kuznets Simon (1934), *National Income, 1929–1932*, https://fraser.stlouisfed.org/content/?title_id=971&filepath=/files/docs/publications/nationalinc_1934/19340104_nationalinc.pdf, 02.11.2022.

McCanny Anthony, Panasiuk Sofia, Cheung Felix (2023), *Wellbeing Distributions: The Democratic Way to Measure Happiness*, <https://cheung.artsci.utoronto.ca/wp-content/uploads/2023/04/Wellbeing-Distributions-Report.pdf>, 22.06.2024.

National Agenda. UAE Vision 2021, <https://www.kooperation-international.de/uploads/media/uae-vision2021-summary.pdf>, 10.03.2024.

National Program for Happiness & Wellbeing (2018), *A Guide to Happiness & Wellbeing in the Workplace*, <https://u.ae/-/media/About-UAE/Happiness/A-Guide-to-Happiness-and-Well-being-program-in-the-workplace-Eng.pdf>, 24.03.2024.

National Statistics Bureau of Bhutan (2019), *Population Projections for Bhutan 2017-2047*, https://bhutan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Bhu_Pop_proj.pdf, 15.10.2023.

Norwegian Refugee Council (2008), *Bhutan: Land of happiness for the selected*, NRC Reports nr 1.

OECD (2021), *How's Life in Latin America?: Measuring Well-being for Policy Making*, Paryż: OECD Publishing, DOI: 10.1787/2965f4fe-en.

Office for National Statistics (2023), *Review of the UK Measures of National Well-being*, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/articles/reviewoftheukmeasuresofnationalwellbeingoctober2022tomarch2023/2023-07-05>, 10.05.2024.

Office for National Statistics (2022), *Personal well-being in the UK*, [https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/bulletins/measuringnationalwellbeing/april2021tomarch2022#:~:text=Average%20ratings%20of%20well%20being,7.39%20in%20the%20previous%20year\)](https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/wellbeing/bulletins/measuringnationalwellbeing/april2021tomarch2022#:~:text=Average%20ratings%20of%20well%20being,7.39%20in%20the%20previous%20year),), 10.05.2024.

Sanders Michael, Hey Nancy, Martin Stewart, Bignall-Donnelly Robyn (2023), *Thinking about wellbeing inequality*, <https://whatworkswellbeing.org/wp-content/uploads/2023/03/Thinking-about-wellbeing-inequality-paper-March-2023.pdf>, 22.06.2024.

Statista (2022), *Bhutan's Economy & Society - Data and Analysis*.

Statista (2022), *The United Arab Emirates' Economy & Society – Data and Analysis*.

The APA 1998 Annual Report (1999), *American Psychologist*, 54(8), DOI:10.1037/0003-066X.54.8.537

The Department of Community Development – Abu Dhabi, *We are one. Abu Dhabi Strategy for People of Determination 2020-2024*, <https://www.addcd.gov.ae/-/media/Project/DCD/DCD-v2/POD-Booklet/Abu-Dhabi-Strategy-for-POD-Booklet---English.pdf>, 25.03.2024.

The Global Happiness Council (2022), *Global Happiness and Well-being Policy Report 2022*, Nowy Jork: Sustainable Development Solutions Network.

UNCTAD (2023), *World Investment Report 2023*, <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>, 29.02.2024.

US Department of State (2022), *2021 Report on International Religious Freedom: United Arab Emirates*, <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/04/UNITED-ARAB-EMIRATES-2021-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>, 24.01.2024.

b) Strony internetowe

ἀταραξία, <https://www.wordsense.eu/ἀταραξία/>, 01.08.2022.

Ahmad Omair (2017), *Doklam Standoff: 'Misunderestimating' Bhutan's Sovereignty*, The Wire, <https://thewire.in/diplomacy/doklam-standoff-india-china-bhutan>, 29.08.2023.

Alexander Kristian (2023), *The Pursuit of Happiness: Why UAE ranked high in World Happiness Report 2023*, <https://gulfnews.com/opinion/op-eds/the-pursuit-of-happiness-why-uae-ranked-high-in-world-happiness-report-2023-1.94691486>, 01.12.2023.

Alkire-Foster Method, <https://ophi.org.uk/research/multidimensional-poverty/alkire-foster-method/>, 10.10.2023.

Al Maktoum Mohammed Bin Rashid (2016), *A Future of Happiness, Tolerance, and Youth*, <https://www.project-syndicate.org/commentary/united-arab-emirates-happiness-ministry-by-mohammed-bin-rashid-al-maktoum-2016-02>, 01.12.2023.

Amnesty International (2023), *Troubling Human Rights Record of the United Arab Emirates ahead of COP28*, <https://www.amnesty.ca/human-rights-news/uae-cop28-human-rights/>, 10.12.2023.

Amnesty International (2021), *Pegasus Project: UAE's Princess Latifa and Princess Haya were potential targets*, <https://www.amnesty.org.uk/press-releases/pegasus-project-uaes-princess-latifa-and-princess-haya-were-potential-targets>, 03.04.2024.

Asian Development Bank (2019), *The Demographic Dividend in Bhutan: Taking Advantage of Transition*, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/547471/demographic-dividend-transition-bhutan.pdf>, 15.10.2023.

Beyond GDP: Bhutan's pursuit of wellbeing and happiness revealed in latest GNH results (2023), https://ophi.org.uk/ophi_stories/story-bhutan-gnh-2022/, 13.10.2023.

Bhalla Anchal (2019), *UAE Data for Happiness Hackathon 2.0*, <https://medium.com/@anchalbhalla/uae-data-for-happiness-hackathon-2-0-9c06208efbeb>, 17.03.2024.

Bhutan - Adult (15+) literacy rate (2021), <https://knoema.com/atlas/Bhutan/topics/Education/Literacy/Adult-literacy-rate>, 01.09.2023.

Blessed, <https://www.sermonindex.net/modules/articles/index.php?view=article&aid=33626>, 08.05.2024.

Błaszkiwicz Paweł (2013), *Perspektywa czasowa- inne podejście do badania satysfakcji z pracy*, <https://oditk.pl/pl/wiedza/artikul/zobacz/perspektywa-czasowa-inne-podejscie-do-badania-satysfakcji-z-pracy/>, 20.06.2024.

Carrasco Rey Maria (2023), *Bhutan's Gross National Happiness Framework implements a holistic approach to progress and well-being*,

<https://www.sdg16.plus/policies/bhutans-gross-national-happiness-framework-implements-a-holistic-approach-to-progress-and-well-being/>, 09.10.2023.

Chan Derren (2023), *200+ civil society organizations raise concerns about UAE rights record and climate policies ahead of COP28*, <https://www.jurist.org/news/2023/09/200-civil-society-organizations-raise-concerns-about-uaes-human-rights-record-and-climate-policies-ahead-of-cop28/>, 10.12.2023.

Chhibber Sonal B. (2023), *The UAE ranked high in the World Happiness Report 2023*, <https://www.biznesstransform.com/the-uae-ranked-high-in-the-world-happiness-report-2023/>, 03.12.2023.

Ciesielski Michał (2020), *Szczęście mieszka na północy*, <https://biznes.gazetaprawna.pl/rankingi/artykuly/8244969,szczescie-mieszka-na-polnocy.html>, 21.06.2024.

Choden Phuntsho (2007), *Another shot at selection*, <https://web.archive.org/web/20120722061107/http://www.kuenselonline.com/modules.php?name=News&file=article&sid=9504>, 01.09.2023.

Chorowiec Anna (2022), *Sily Charakteru: Czym są i jak je odkryć?*, <https://theshifthouse.com/2022/07/12/sily-charakteru-czym-sa-i-jak-je-odkryc/>, 11.05.2023.

Chow Ping (2021), *All you need to know about De-suups (Guardians of Peace) in Bhutan*, <https://www.dailybhutan.com/article/all-you-need-to-know-about-de-suups-guardians-of-peace-in-bhutan>, 14.10.2023.

Coyle Diane (2014), *Warfare and the Invention of GDP*, <https://www.theglobalist.com/warfare-and-the-invention-of-gdp/>, 4.07.2018.

Cristiano Ronaldo zagra w Arabii Saudyjskiej. Zarobi gigantyczne pieniądze (2022), <https://www.money.pl/gospodarka/cristiano-ronaldo-zagra-w-arabii-saudyjskiej-zarobi-gigantyczne-pieniadze-6850431652899648a.html>, 25.02.2024.

Dorji Ugyen (2023), *Shortage of psychiatrists*, <http://www.bbs.bt/news/?p=186595>, 16.10.2023.

Dubai ruler launches Global Happiness Coalition (2018), <https://www.zawya.com/en/economy/dubai-ruler-launches-global-happiness-coalition-sftpoovw>, 14.03.2024.

Dubai Tourism Statistics 2024 (infographics), <https://www.globalmediainsight.com/blog/dubai-tourism-statistics/>, 25.02.2024.

Encyklopedia PWN, *buddyzm*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/buddyzm;3881584.html>, 01.09.2023.

Encyklopedia PWN, *Zjednoczone Emiraty Arabskie. Historia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo;4575764>, 15.12.2023.

Engels Friedrich, *Draft of a Communist Confession of Faith*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1847/06/09.htm>, 20.01.2023.

Environmental Performance Index, <https://epi.yale.edu>, 20.04.2024.

Eurofound (2021), *Subjective well-being*, <https://www.eurofound.europa.eu/topic/subjective-well-being#s-05>, 10.05.2024.

Europejski Sondaż Społeczny, <https://www.europeansocialsurvey.org/data-portal>, 20.04.2024.

Eutychia, <https://www.name-doctor.com/name-eutychia-meaning-of-eutychia28190.html>, 01.08.2022.

Everything we know about the UAE's National Wellbeing Strategy 2031, <https://www.thenationalnews.com/uae/government/everything-we-know-about-the-uae-s-national-wellbeing-strategy-2031-1.874372>, 23.03.2024.

Gallup World Poll, <https://wpr.gallup.com/home.aspx?ref=logo>, 01.10.2023.

Gallup *World Poll Methodology*, <https://www.gallup.com/178667/gallup-world-poll-work.aspx>, 24.04.2024.

GNH Centre Bhutan, *The 4 pillars of GNH*, <https://www.gnhcentrebhutan.org/the-4-pillars-of-gnh/>, 09.10.2023.

Gross National Happiness Centre (2013), <https://www.facebook.com/GNHCentre/posts/quote-from-our-king-of-bhutan-his-majesty-jigme-khesar-namgyel-wangchuck-today-g/462230373841877/>, 10.10.2023.

Haegeli Jerome Jean, Puttaiah Mahesh H., Thilak V (2023), *UAE: Expanding economy and policy initiatives boost labour participation*, <https://www.swissre.com/institute/research/sigma-research/Economic-Outlook/uae-economic-outlook-2023.html>, 30.03.2024.

Happy Planet Index 2021 briefing paper, <https://happyplanetindex.org/countries/>, 21.04.2024.

Happy Planet Index, *Everything you need to know about the Happy Planet Index*, <https://happyplanetindex.org/learn-about-happy-planet-index/>, 21.04.2024.

Herre Bastian, Arriagada Pablo (2023), *The Human Development Index and related indices: what they are and what we can learn from them*, <https://ourworldindata.org/human-development-index>, 20.04.2024.

Hmiddou Imane (2022), *Digital Governance in the United Arab Emirates*, <https://www.egic.info/digital-governance-uae>, 29.02.2024.

Holden Michael, MacAskill Andrew (2021), *Pegasus: UK Court Says Dubai Ruler Ordered Phones of Ex-Wife, Lawyers to Be Hacked*, <https://thewire.in/world/pegasus-uk-court-says-dubai-ruler-ordered-phones-of-ex-wife-lawyers-to-be-hacked>, 03.03.2024.

Hvistendahl Mara (2021), *The price of happiness*, <https://theintercept.com/2021/12/29/jeffrey-sachs-uae-happiness/>, 03.12.2023.

International Monetary Fund (2023), *GDP per capita, current prices*, https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEO_WORLD?year=2023, 02.04.2024.

Keenan John (2016), *Dubai wants to be 'world's happiest city'. Report says it has a long way to go*, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/cities/2016/mar/16/world-happiest-city-dubai-happiness-index-report>, 03.12.2023.

Khan Sarmad (2024), *UAE Economy expected to grow by 5% this year, Minister of Economy says*, <https://www.thenationalnews.com/business/economy/2024/02/28/uae-economy-expected-to-grow-by-5-this-year-minister-of-economy-says/>, 30.03.2024.

Kieruzal Mateusz (2023), *Abu Zabi: Najnowocześniejszy terminal świata otwarty!*, <https://www.rynek-lotniczy.pl/wiadomosci/najnowocześniejszy-terminal-swiata-otwarty-19065.html>, 25.02.2024.

Kirchgaessner Stephanie (2021), *New evidence suggests spyware used to surveil Emirati activist Alaa Al-Siddiq*, <https://www.theguardian.com/world/2021/sep/24/new-evidence-suggests-spyware-used-to-surveil-emirati-activist-alaa-al-siddiq>, 03.04.2024.

Lemmin-Woolfrey Ulrike (2022), *Sharia Law and the UAE: What Travelers Need to Know*, <https://www.worldnomads.com/travel-safety/middle-east/united-arab-emirates/what-you-can-or-cant-do-in-the-united-arab-emirates>, 24.01.2024.

Lhaden Pema (2022), *Gross National Happiness Commission officially dissolves*, <https://www.bbs.bt/news/?p=175532>, 14.10.2023.

Lombrozo Tania (2017), *Is Happiness A Universal Human Right?*, <https://www.npr.org/sections/13.7/2017/03/20/520803361/is-happiness-a-universal-human-right?t=1656772628171&t=1656938676920&t=1657820868480>, 20.04.2024.

Maps of The United Arab Emirates, <https://www.worldatlas.com/maps/united-arab-emirates>, 15.12.2023.

Marczak Bill, Scott-Railton John (2016), *The Million Dollar Dissident*, <https://citizenlab.ca/2016/08/million-dollar-dissident-iphone-zero-day-nso-group-uae/>, 03.04.2024.

McQue Katie (2022), *Denied birth certificates, thousands of children in the UAE go without schooling and health care*, <https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/20/uae-migrant-children-education-health-care/>, 21.06.2024.

Mohammad Bin Rashid honours heroes of positivity and happiness (2017), <https://gulfnews.com/uae/government/mohammad-bin-rashid-honours-heroes-of-positivity-and-happiness-1.1968035>, 16.03.2024.

Mohammed bin Rashid launches UAE Centennial 2071 Plan (2017), <https://sheikhmohammed.ae/en-us/News/Details?nid=24731&cid=>, 23.03.2024.

National Assembly of Bhutan, *History of Parliament*, <https://www.nab.gov.bt/en/about/parliament-history>, 01.10.2023.

New photograph shows UAE's missing Princess Latifa 'at Dubai mall', <https://www.newarab.com/news/new-photograph-shows-uaes-missing-princess-latifa-dubai-mall>, 03.04.2024.

OECD Better Life Index, <https://www.oecdbetterlifeindex.org>, 22.04.2024.

Organizacja Narodów Zjednoczonych (2022), *Day of Eight Billion*. <https://www.un.org/en/dayof8billion#:~:text=Day%20of%20Eight%20Billion,a%20milestone%20in%20human%20development>, 10.04.2024.

Ortiz-Ospina Esteban, Roser Max (2024), *Happiness and Life Satisfaction*, <https://ourworldindata.org/happiness-and-life-satisfaction>, 25.04.2024

Peterson Christopher (2008), *What is Positive Psychology, and What Is It Not?*, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-good-life/200805/what-is-positive-psychology-and-what-is-it-not>, 01.04.2023

Piper Tessa (1995), *The Exodus of Ethnic Nepalis from Southern Bhutan*, <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6c08.html>, 08.10.2023.

Plecher H. (2019), *Bhutan – Statistics & Facts*, <https://www.statista.com/topics/4797/bhutan/>, 30.03.2020.

Pluckrose Simon (2017), *The happiness project*, <https://www.brunswickgroup.com/uae-happiness-policy-i6470/>, 16.03.2024.

Priest Dana (2021), *A UAE agency put Pegasus spyware on phone of Jamal Khashoggi's wife months before his murder, new forensics show*, <https://www.washingtonpost.com/nation/interactive/2021/hanan-elatr-phone-pegasus/>, 03.04.2024.

Ramanunni Jalaja (2023), *DET collaborates with Hans Zimmer for Sounds of Dubai*, <https://campaignme.com/det-collaborates-with-hans-zimmer-for-sounds-of-dubai/>, 25.02.2024.

Ranking najszcześliwszych krajów świata: Polska wyżej od Portugalii i Grecji (2022), Rzeczpospolita, <https://sukces.rp.pl/styl-zycia/art35903731-ranking-najszcześliwszych-krajow-swiata-polska-wyzej-od-portugalii-i-grecji>, 21.06.2024.

Rustin Susanna (2012), *Can happiness be measured?*, The Guardian, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jul/20/wellbeing-index-happiness-julian-baggini>, 11.05.2024.

Salagame Kiran Kumar (2022), *Introduction to positive psychology*, <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/86635/1/Block-1.pdf>, 13.03.2023.

Schechtman Joel, Bing Christopher (2022), *Insight: How a Saudi woman's iPhone revealed hacking around the world*, <https://www.reuters.com/technology/how-saudi-womans-iphone-revealed-hacking-around-world-2022-02-17/>, 03.04.2024.

Seligman Martin (2011b), *The Original Theory: Authentic Happiness*, <https://www.authentic-happiness.org/learn/wellbeing>, 20.06.2023.

Seligman Martin E. P., Sheldon Ken, Fredrickson Barbara, Rathunde Kevin, Csikszentmihalyi Mikhail, Haidt Jon (2000), *Akumal Manifesto*, <https://ppc.sas.upenn.edu/opportunities/conference-archives>, 01.04.2023

Sharjah: The Cultural Capital of the UAE, <https://www.go-globe.com/sharjah-the-cultural-capital-of-the-uae/#:~:text=Sharjah%27s%20cultural%20initiatives%20aim%20to,that%20define%20the%20emirate%27s%20identity.>, 26.02.2024.

Sharma Heena (2023), *More non-Muslim expats tie knot in UAE since adoption of new law on civil marriage*, <https://www.wionews.com/world/more-non-muslim-expats-to-tie-knot-in-uae-as-dubai-gets-new-law-on-civil-marriage-558498>, 24.01.2024.

Simmons Julie M., United Arab Emirates, <http://www.forumfed.org/libdocs/FedCountries/FC-UAE.pdf>, 02.01.2024.

Social Progress Imperative, *Framework*, <https://www.socialprogress.org/framework-0/>, 20.04.2024.

Sustainable Development Index, *Measuring Human Development in the Anthropocene*, <https://www.sustainabledevelopmentindex.org/about>, 20.04.2024.

Szczęście, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/szczęście.html>, 29.07.2022.

TEDx Happiness Street, <https://www.tedxhappinessstreet.com>, 03.04.2024.

UNICEF, *Protection... For every child*, <https://www.unicef.org/bhutan/protection-...-everychild#:~:text=About%20every%206%20out%20of,children%20report%20experiencing%20emotional%20violence.>, 16.10.2023.

Wallis Claudia (2005), *The New Science of Happiness*, TIME USA, <https://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,1015832,00.html>, 03.02.2023.

Wangdi Jigmi (2023), *Suicide rates remain a social concern*, <https://kuenselonline.com/suicide-rates-remain-a-social-concern/>, 16.10.2023.

World Bank (2022), *Poverty*, <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty>, 16.04.2024.

World Health Organization (2022), *Suicide prevention in Bhutan: scaling-up during the pandemic*, <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/suicide-prevention-in-bhutan-scaling-up-during-the-pandemic>, 16.10.2023.

Wróbel Janusz (2012), *Koncepcje szczęścia w społeczeństwach Zachodu*, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=663>, 29.07.2022.

Veenhoven Ruut (2024), *Examples of measures of happiness*, World Database of Happiness, Erasmus University Rotterdam, <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/collections/measures-of-happiness/examples-of-measures-of-happiness/>, 20.04.2024.

The Bhutan Insurgencies (2009), <https://thediplomat.com/2009/05/the-bhutan-insurgencies/>, 08.10.2023.

The Journal of Positive Psychology, *Aims and scope*, <https://www.tandfonline.com/action/journalInformation?show=aimsScope&journalCode=rpos20>, 01.04.2023.

The UAE Cabinet, *National Agenda*, <https://uaecabinet.ae/en/national-agenda>, 10.03.2024.

The UAE Cabinet, *UAE Centennial Plan 2071*, <https://uaecabinet.ae/en/uae-centennial-plan-2071>, 23.03.2024.

The UAE Government (2024a), *Digital services foe Emiratis*, <https://u.ae/en/more/service-channels-and-modes-of-payment/service-channelsm>, 29.02.2024.

The UAE Government (2024b), *Vision 2021*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/strategies-plans-and-visions-untill-2021/vision-2021>, 10.03.2024

The UAE Government (2024c), *National Strategy for Wellbeing 2031*, <https://u.ae/en/about-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/social-affairs/national-strategy-for-wellbeing-2031>, 23.03.2024.

The UAE Government (2024d), *Dubai Social Agenda 33*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/social-affairs/dubai-social-agenda-33>, 26.03.2024.

The UAE Government (2024e), *Golden Visa*, <https://u.ae/en/information-and-services/visa-and-emirates-id/residence-visas/golden-visa>, 26.03.2024.

The UAE Government (2023a), *Divorce*, <https://u.ae/en/information-and-services/social-affairs/divorce-in-the-uae>, 24.01.2024.

The UAE Government (2023b), *The Federal National Council*, <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/the-federal-national-council->, 20.01.2024.

The UAE Government (2023c), *The UAE Digital Government Strategy 2025*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/government-services-and-digital-transformation/uae-national-digital-government-strategy#national-digital-government-strategy>, 29.02.2024.

The UAE Government (2023d), *UAE Centennial 2071*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/innovation-and-future-shaping/uae-centennial-2071>, 20.03.2024.

The UAE Government (2023e), *The Principles of the 50*, <https://u.ae/en/about-the-uae/uae-in-the-future/initiatives-of-the-next-50/the-principles-of-the-50>, 23.03.2024.

The UAE Government (2022), *The UAE Soft Power Strategy*, <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/strategies-plans-and-visions/strategies-plans-and-visions-until-2021/the-uae-soft-power-strategy>, 25.02.2024.

The UAE Government, *Happiness*, <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/government-of-future/happiness>, 01.12.2023.

The UAE Government, *National Strategy for Advanced Innovation*, https://surveys.pmo.gov.ae/docs/default-source/default-document-library/ansi-en.pdf?sfvrsn=13b4eab5_2, 23.03.2024.

The UAE Ministry of Economy, <https://www.moec.gov.ae/en/-/en/year-of-tolerance-1>, 25.02.2024.

The UAE Ministry of Foreign Affairs (2019), *Happiness: A vital element to innovation, creativity and quality of life*, <https://www.mofa.gov.ae/en/MediaHub/News/years/2019/11/5/05-11-2019-UAE-innovation>, 15.03.2024.

The UAE Protocol Department-Dubai, *UAE Cabinet approves National Strategy for Wellbeing 2031*, <https://www.protocol.dubai.ae/Media-Center/News/NewsDetail?id=ccb0f191-04a4-46c7-a2d2-7d30c544bd55>, 16.03.2024.

The World's First Ever Football Theme Park, <https://www.dubaiparksandresorts.com/en/RealMadrid>, 25.02.2024.

Tsering Lobsang (2023), *Bhutan Border Map/Bhutan Map with Surrounding Countries*, <https://www.tibettravel.org/bhutan-tour/bhutan-border-map.html>, 29.08.2023.

UAE announces 'The Principles of the 50' to pave economic, political and developmental roadmap for next 50 years, <https://wam.ae/en/details/1395302966860>, 23.03.2024.

UAE Between Geo-Political Dangers and Happiness (2016), <https://fanack.com/politics/features-insights/minister-of-happiness~64953/>, 03.12.2023.

UAE Prioritises Green Economy in Vision 2031, Unveils Strategic Initiative (2023), <https://planet.outlookindia.com/news/uae-prioritizes-green-economy-in-vision-2031-unveils-strategic-initiative-news-416426>, 16.03.2024.

United Arab Emirates's Share of Global GDP (2023), <https://www.worldeconomics.com/Share-of-Global-GDP/United%20Arab%20Emirates.aspx>, 02.04.2024.

United Nations E-Government Knowledgebase, *United Arab Emirates*, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/181-United-Arab-Emirates>, 29.02.2024.

United Nations E-Government Knowledgebase, *E-Government Development Index (EGDI)*, <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/About/Overview/-E-Government-Development-Index>, 29.02.2024.

United Nations Treaty Collection, https://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?src=IND&mtdsg_no=XXVII-7&chapter=27&Temp=mtdsg3&clang=_en, 18.02.2024.

What is the UAE Centennial 2071 plan and why is it important?, <https://www.thenationalnews.com/uae/2024/01/01/what-is-the-uae-centennial-2071-plan-and-why-is-it-important/>, 20.03.2024.

World Digital Competitiveness Ranking 2023, <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-digital-competitiveness-ranking/>, 29.02.2024.

World Government Summit 2023, <https://www.worldgovernmentsummit.org/events/2023/world-government-summit-2023>, 14.03.2024.

World Government Summit 2019. Dubai – United Arab Emirates, https://www.worldgovernmentsummit.org/docs/default-source/publication/2019/wgs_agenda_2019_ar---en.pdf, 14.03.2024.

Zacharias Anna (2009), *RAK's sacking still reverberates*, <https://www.thenationalnews.com/uae/rak-s-sacking-still-reverberates-1.560191>, 01.01.2024.

Zam Namgay (2018), *Bhutan: The Mental State of Happy Kingdom*, <https://thediplomat.com/2018/11/bhutan-the-mental-state-of-the-happy-kingdom/>, 16.10.2023.

Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych (2021), *United Nations Decade of Healthy Ageing (2021-2030)*, <https://bit.ly/3pyINiA>, 10.04.2024.

c) Wykłady

Helliwell John F. (2024), *Happiness at Different Ages*, wykład w ramach McGill-University of Toronto Wellbeing Research Seminar, 15.04.2024.

Tay Louis (2024), *Assessing well-being in societies: Psychometric, methodological, and data science issues to consider*, wykład w ramach McGill-University of Toronto Wellbeing Research Seminar, 05.02.2024.

d) Filmy wideo

Gross National Happiness 2022 Report Launch, https://youtu.be/biabbq-MK_g?t=3810, 01.10.2023.

WORLD EXCLUSIVE: Dubai ruler insider breaks silence on escaped princesses. 60 Minutes Australia, <https://www.youtube.com/watch?v=91QLXArjNs8>, 03.04.2024.

Spis rycin

Ryc. 1. Poziom szczęścia (ang. <i>ladder rating</i>) i indeks społeczno-ekonomiczny (ang. <i>socioeconomic index</i>).....	53
Ryc. 2. Poziom szczęścia (oś y) a PKB <i>per capita</i> (oś x)	54
Ryc. 3. PKB <i>per capita</i> (-) (ang. <i>GDP per capita</i>) i poziom szczęścia (o) na przestrzeni lat w wybranych państwach świata.....	56
Ryc. 4. Dwie ścieżki tłumaczenia Paradoксу Easterlina	62
Ryc. 5. Szczęście i PKB <i>per capita</i>	64
Ryc. 6. Model PERMA	76
Ryc. 7. System VIA.....	77
Ryc. 8. Przepływ (ang. <i>flow</i>)	78
Ryc. 9. Czynniki dobrostanu w wybranych teoriach.....	86
Ryc. 10. Cebulowa teoria szczęścia.....	87
Ryc. 11. Pytanie na temat szczęścia – wycinek z karty ankietera – Europejski Sondaż Społeczny.....	104
Ryc. 12. Światowy ranking szczęścia 2024 wg średniej oceny życia	107
Ryc. 13. Światowy ranking szczęścia 2024 wg średniej oceny życia	108
Ryc. 14. Happy Planet Index 2021 – kraje z pierwszej dziesiątki i ostatniej dziesiątki rankingu	111
Ryc. 15. Wskaźnik dobrego życia–czynniki	113
Ryc. 16. Elementy budowania marki narodowej.....	121
Ryc. 17. Bhutan na mapie regionu	127
Ryc. 18. Mapa Bhutanu i sąsiadujących państw z oznaczeniem terytoriów zamieszkiwanych przez Lhotshampas oraz obozów dla uchodźców z Bhutanu na terenie Nepalu.....	142
Ryc. 19. Mapa Zjednoczonych Emiratów Arabskich.....	163
Ryc. 20. Mapa Zjednoczonych Emiratów Arabskich z podziałem na poszczególne emiraty	164

Ryc. 21. Brytyjscy partnerzy traktatowi w latach 1820-1952	169
Ryc. 22. Brytyjscy partnerzy traktatowi na Wybrzeżu Traktatowym, 1820-1971.....	169
Ryc. 23. Analiza nierówności w subiektywnym dobrostanie populacji A i B (stosunek niskiego poziomu do wysokiego)	244
Ryc. 24. Analiza nierówności w subiektywnym dobrostanie populacji A i B (współczynnik Giniego).....	245

Spis wykresów

Wykres 1. Zmiana średniego poziomu szczęścia i zadowolenia z życia wraz z wiekiem w Polsce. Dane zagregowane z dziesięciu edycji Europejskiego Sondażu Społecznego (n=16966)	84
Wykres 2. Produkt krajowy brutto w mld dolarów amerykańskich	153
Wykres 3. Produkt krajowy brutto per capita w latach 1988-2028 w dolarach amerykańskich	153
Wykres 4. Podział zatrudnienia według sektorów gospodarki w latach 2011–2021... ..	154
Wykres 5. Bezrobocie całkowite, bezrobocie wśród mężczyzn, bezrobocie wśród kobiet i bezrobocie wśród młodych w latach 1991-2023	155
Wykres 6. Średni wiek populacji w latach 1950-2100 (mediana wieku w latach).....	156
Wykres 7. Struktura wieku w latach 2012-2022.....	157
Wykres 8. Produkt krajowy brutto per capita w latach 1988-2028 w dolarach amerykańskich	216
Wykres 9. Produkt krajowy brutto w mld dolarów amerykańskich	218
Wykres 10. Podział zatrudnienia według sektorów gospodarki w latach 2011-2020 .	218
Wykres 11. Udział turystyki w PKB Zjednoczonych Emiratów Arabskich.....	218
Wykres 12. Bezrobocie całkowite, bezrobocie wśród mężczyzn i bezrobocie wśród młodych (15-24) w latach 1991-2023 oraz bezrobocie wśród kobiet w latach 2014-2023	219
Wykres 13. Rozkład populacji w 2021 r. (estymacje za IV kwartał 2022 r.).....	221

Spis tabel

Tabela 1. Koncepcje wybranych antycznych filozofów na temat szczęścia.....	27
Tabela 2. Wybrane definicje i charakterystyki psychologii pozytywnej jako dyscypliny badań.....	71
Tabela 3. Szczęście narodowe brutto – składowe	148

Spis zdjęć i grafik

Zdjęcie 1. Klasztor Takstang (Paro, Bhutan) – zdjęcie z roku 2020.....	128
Grafika 1. Preambuła Konstytucji Bhutanu w wersji angielskiej oraz dzongkha.....	135